1. PERE- JA SÜNDIMUSUURINGU LÄHTEKOHAD JA PÕHIJOONED

Eesti Pere- ja Sündimusuuring (PSU) on rahvuslik koostisosa Euroopa riikide vastavas pikaajalises koostöös, mida koordineerib ÜRO Euroopa Majanduskomisjon. Teadusmetodoloogilise innovaatilisuse, andmeloova panuse, ajalis-ruumilise ulatuse ning käsitletud protsesside ühiskonnamõju tõttu kuulub Euroopa PSU kahtluseta kõige tähelepanuväärsemate ettevõtmiste hulka rahvastikuarengu valdkonnas, üsna tõenäoliselt aga riikidevahelises sotsiaalalases koostöös laiemaltki. PSU algus ulatub tagasi 1980 aastate keskpaika, ametliku tõuke projekti ellukutsumiseks andis Euroopa valitsusvaheline rahvastikukonverents 1987. Konverents jõudis järeldusele, et sündimus- ja perearengu suundumused koos oma mitmeplaaniliste tagajärgedega on üheks peamiseks kontinendi ees seisvaks rahvastikuprobleemiks, mille lahendamine eeldab ühist teadusanalüütilist tegevust ja koordineeritud riigipoliitikat. Ühisotsus soovitas käivitada sel otstarbel üleeuroopalise uurimisprogrammi [UNECE 1987].

Sihiasetuse ja teadusliku kaalukuse poolest võib Euroopa PSU paigutada, kui mitte täna, siis mõningase ajadistantsi järel kindlasti, ühte ritta rahvastikuteaduslikku mõtet oluliselt mõjutanud Princetoni projektiga (1965-1986). Too koordineeriva ülikooli nime pärinud ettevõtmine keskendus ligi sajandipikkuse demograafilise ülemineku seaduspärasuste selgitamisele. Püstitatud ülesande lahendamiseks töötati projekti raames välja spetsiaalne metodoloogia ning loodi mastaapne, Euroopa ligikaudu kuutsada provintsi/maakonda hõlmav andmekogum. Enam kui kakskümmenc tööaastat nõudnud, sisaldab viidatud andmekogum rahvastikuarengu kõrval teavet kõigi olulisemate ühiskonnaprotsesside kohta. Nii oli võimalik testida varem või projekti käigus püstitatud hüpoteese demograafilise ülemineku alguse ning põhjuste kohta. Rahvuslike uurimisrühmade poolt ühtse koordinatsiooni raames tehtud töö tulemused kummutasid hulga käibehüpoteese ja, pidades vastu tänaseni, on osutunud rahvastikutaaste teisenemise mõistmisel põhjapanevaks [Coale, Watkins 1986].

Teaduslikult sihiasetuselt keskendub PSU demograafilise ülemineku järgsele rahvastikuarengu etapile ja püüab selgitada modernse taastetüübi olemust. Selle mõistmisest omakorda sõltub rahvastikutaaste ühiskonnapoolse suunamise ulatus, viisid ja tarvilik ressursihulk. Eks need rahvastikupoliitilised kaalutlused olidki keskseks põhjuseks, miks Euroopa valitsused PSU projekti ellukutsumist sedavõrd üksmeelselt toetasid. Metodoloogia väljatöötamiseks koondasid oma oskusjõu Euroopa juhtivad rahvastikuinstituudid Belgia demograafiakeskuse eestvõtmisel. Kõigi osalejamaade esindajaist moodustati ÜRO Euroopa Majanduskomisjoni juurde rahvusvaheline teadusnõukogu (1988). Euroopa PSU raames teostatud mitmekesise metodoloogilise töö kajas-

tamine pole selles raamatus võimalik, küll aga muudavad Eesti olud möödapääsmatuks vähemalt kolme metodoloogilise tahu selgitamise. See on määranud ka peatüki esimese osa ülesehituse ning põlvkondlikkus, sündmuslooline lähenemisviis ja riikidevaheline võrreldavus leiavad käsitlemist omaette alapeatükkides.

1.1. Kolm metodoloogilist juhtlõnga

1.1.1. Põlvkondlikkus

PSU põhineb põlvkondlikul lähenemisviisil. Mõneti lihtsustades seisneb viimase olemus tavapärasest, kalendaarsest ajaarvestusest hoopis erinevas ajakäsitluses, mis võtab aja liigendamisel kokkuleppelise kalendriperioodi (aasta, kuu vms) asemel aluseks isiku/põlvkonna individuaalse ajatelje. Põlvkonnale on rahvastikuteaduses antud täpne sisu — see on ühel ja samal ajal teatud olulise elusündmuse läbinud rahvastikurühm. Muidugi tõuseb taoliste elusündmuste hulgast esile isiku ilmaletulek, ja vastavalt moodustavad ühel ja samal ajal sündinud inimesed sünnipõlvkonna ehk -kohordi[1]. Üks ja sama ajamoment ei väärtusta sekundi või muu formaalse ajaühiku tähendust, vaid põlvkonna olemuse määrab ilmaletulek ühesugustesse ja võrreldavatesse ühiskonnaoludesse. Olude muutumine on iseenesest pidev protsess ning seevõrra põlvkondade eristamine üksteisest suhteline ja vahel ka parajalt keerukas. Metodoloogiliselt ettenägelik rahvastikuteadus on põlvkondade määratlemisel rakendanud tavapärast kalendaarset ajasammu, niiviisi kaks erinevat ajaperspektiivi oskuslikult ühendades. Nõnda on kõige sagedasem ühe- ja viieaastase sünnipõlvkonna kasutamine, mida ka antud raamatus on läbivalt rakendatud. Alati pole selline põlvkondade määratlemine aga tarvilik ja sünnikohorte võib rühmitada sisulise tunnusjoone alusel, näiteks on Eesti uuemas argimütoloogias kinnistunud Eesti ühiskonda esimesena seespidiselt sovetiseerinud komnoorte ehk "kuldsete kuuekümnendate" põlvkond ja uuema nähtusena "pintsaklipslased".

Rahvastikuprotsesside ja rahvastikutaaste kui terviku seesmised seaduspärasused avalduvad kohortperspektiivis hoopis selgemini, samuti tõusevad paremini esile põhimõttelist laadi suunamuutused. Perioodkäsitlus, eriti kui see hõlmab lühemaid ajavahemikke, puutub paratamatult kokku hulga mitmesuguste muutustega, mille enamiku moodustavad ajutised võnked, märkimisväärse mõjuta üldsuundumustele. Sedalaadi võngete eristamine demograafiliste protsessi-

[1] Iseenesest ei pruugi põlvkonna ehk kohordi aluseks olla tingimata sünnimoment, seda rolli võib täita ka mõni teine oluline rahvastikusündmus. Kasutatakse näiteks mõisteid abielukohort, mis ühendab samal ajavahemikul abiellunuid; hariduskohort, millesse kuuluvaid inimesi seob üheaegne koolilõpetamine jne. Eestikeelses käibes pole põlvkonna ja kohordi mõiste eristamine tavaliselt nii range kui ingliskeelses tarvituses, kus need kaks on üksteisest selgesti distantseeritud [Katus 1993].

de arengust on küllalt oluline ja rahvastikuteaduses on nende tähistamiseks kasutusele võetud omaette termin — demograafiline konjunktuur — prantsuse koolkonna panusena. Tuleb tähele panna, et konjunktuurvõngete ulatus ei pruugi omada rahvastikuarengulist tähendust, sest teinekord võivad ka väga tugevad võnked kompenseeruda. Teisisõnu seisneb kohortlähenemise võlu selles, et ta võimaldab rahvastikuprotsesside taseme- ja ajastusmuutuse üksteisest eristada. Ainuüksi perioodkäsitlusega piirdumine kipub viima eri sihis kulgevate juhuvõngete seletamisele, mis sedalaadi uurija mõne aja möödudes paratamatult kimbatusse viib.

Metodoloogiliselt on kohortperspektiivi rakendamine eriti tulemuslik kumulatiivse iseloomuga rahvastiku- ja ühiskonnaprotsesside käsitlemisel, kuivõrd esile tõuseb järjestikuste ja üksteisest sõltuvate sündmuste seos. Lihtsustatult seletades on inimese elutee kulg ühesuunaline ning tagantjärele pole võimalik toimunut ümber järjestada või mõnda seika üldse olematuks teha. Taoline kumulatiivsus saab alguse lapsepõlvest ning põhineb paljus vanemate poolt kaasaantul, kuid sisaldab ka valitsenud sotsiaalse keskkonna mõjusid. Oluline on seejuures tähele panna, et kohordikogemuse formeerumise ajaraam ei lange erinevate elukarjääride puhul kaugeltki kokku. Muu hulgas pole erineva ressursipagasiga põlvkondade reaktsioon ühiskonda läbivatele perioodmõjudele selle tõttu mitte ühesugune, ja võib viia olukorrani, mida on nimetatud võitjate ja kaotajate põlvkondade kujunemiseks [Narusk, Hansson 1999; Titma 1999]. Kumulatiivsuse arvestamisoskus annab poliitika tasandil võimaluse asendada kulukas ja paljudel juhtudel ebatõhus interventsioon hoopis efektiivsema preventsiooniga. Põlvkonnasisesele kumulatiivsusele lisaks on rahvastikuteadlased pööranud tähelepanu ka põlvkondadevahelistele erisustele, kas või arvulise suuruse tähtsusele, mis mõjutab "konkurentsitihedust" eelnevate ja järgnevate põlvkondade omavahelises suhtluses [Easterlin 1980].

Omaette rõhutamist väärib põlvkondade "mootoriroll" ühiskonnaarengus üldse, mille on tabavalt sõnastanud Norman Ryder, üks kohortlähenemise laialdasema kasutuselevõtu pioneere sotsioloogias [1965]. Ryder rõhutas, et rahvastikuarengu kõrval võib kogu ühiskonnaarengu taandada suuresti põlvkondade vaheldumisele, sest olulisemate uuenduste levik ei toimu ühtlaselt, vaid seondub ikka kindlate kohortidega. Nõnda kanduvad uuendused innovatsiooni kandjale eelnenud põlvkondadesse vaid piiratud ulatuses, uuenduste üldise leviku toob kaasa rahvastiku järkjärguline uuenemine. Noorte põlvkondade pealekasvamise ja vanade taandumise kaudu — mille kokkuvõtlikuks tähistamiseks kasutatakse terminit kohordivoog — kulgeb tee praktiliselt kõigi põhimõttelist laadi ühiskonnamuutuste seletusele, alates kirjaoskuse ja üldhariduse tekkimisest narkomaania levikuni välja. Eriti kasvab kohortperspektiivi rakendamise vajadus siis, kui tegemist on murrangulise ajajärguga. Stabiilsete olude puhul lähenevad kohort- ja perioodkäsitluse tulemused üksteisele [Ni Bhrolchain 1992].

Teadusloolise vahepõikena olgu meenutatud, et kohortlähenemise ja eriti asjaomaste meetodite kujunemisel on kindel ning sugugi mitte teisejärguline seos ka Eestiga. Nimelt formaliseeris elegantsel viisil aja mitmedimensioonilisu-

se ning ühtlasi kohort- ja perioodlähenemise seose esmakordselt Bonni ja Pariisi ülikooli kasvandik Wilhelm Lexis (1837-1914), kes aastatel 1874-1876 oli Tartu ülikooli geograafia, etnograafia ja statistika õppetooli professor [Siilivask 1982]. Asjaolud viitavad sellele, et just too periood oli oluline Lexise läbimurdelise idee küpsemisel, kuivõrd just siis ilmus asjakohane publikatsioon [Lexis 1875]. Olgu Tartu osa suurem või väiksem, igatahes kuulub kalendri- ja individuaalaega ühtsesse koordinaatsüsteemi koondav *Lexise võrk* juba rohkem kui sada aastat rahvastikuteaduse raudvara hulka. Kuigi laiem publik ei pruugi Lexise võrku tunda, on sellega tutvust teinud iga rahvastikuteadusliku üldkursuse läbinud üliõpilane ükskõik millises maailma nurgas.

Kuigi kohortkäsitluse põhimõtted pärinevad varasemast, võeti lähenemisviis rahvastikuteaduses sihipäraselt kasutusele maailmasõdadevahelisel perioodil, kui oli kogunenud piisav andmepagas. See suund seostub niisuguste teadusnimedega nagu Louis Dublin, David Glass, Alfred Lotka jt. Pärast Teist maailmasõda sai kohortanalüüs moeasjaks, eriti prantsuskeelses demograafias. Termini enese tõi teaduskäibesse Pascal Whelpton [1954], kes muuseas oli ka üks ÜRO Rahvastikuosakonna esimestest direktoritest. Tuleb tähele panna, et rahvastikuarengu mõistmise seisukohalt sobis kohortkäsitlus hästi perioodi, mil demograafiliselt arenenud rahvastel oli lõppemas rahvastikuprotsesside sajandipikkune ühesuunaline muutus. Järgnevad aastakümned on teinud kohortkäsitlusest klassika ning viinud selle rakendamise rahvuslikest riikidevahelistesse võrdlusuurimustesse. Tulemustest ülevaate saamiseks on võimalik pöörduda rahvastikualase teaduskirjanduse annoteeritud andmepanga poole, mida Princetoni ülikool peab aastast 1936[2].

Kohortkäsitluse mitmelaadsete eeliste kõrval tuleb osutuda ka teatud piirangutele, mida selle kasutamine perioodlähenemisega võrreldes kätkeb. Põhimõtteliseks probleemiks on väga pikk ajavahemik, mille jooksul ühe ja sama põlvkonna elusündmused aset leiavad ning tõsine uurimus eeldaks kõigi nimetatud sündmuste äratoimumist. Rangelt võttes tähendaks see uurimisfookuse piiramist ligikaudu sajanditaguste sünnikohortidega. Sellise ainesega tegelemine võib tunduda pigem ajalooteadusena kui modernse, põhjuslikke seoseid uuriva ühiskonnateadusena, millelt oodatakse sotsiaalarengu nüüdisprobleemide mõtestamist ja soovitusi tuleviku kujundamiseks. Muidugi on tegemist näiliku probleemiga, kuivõrd veel toimumata sündmusi ei suuda haarata ükski lähenemisviis, aga tõsi, probleemi ületamine nõuab kohortanalüüsis hoopis keerukamate võtete rakendamist. Asjakohaseid menetlusi on järjest täiustatud ja tänapäeval tähistatakse neid oskussõnaga (parem)tsenseerimine, mis võimaldab viia üheaegselt elavad, kuid elukarjääride erinevas staadiumis põlvkonnad võrreldavale alusele [Blossfeld, Rohwer 1995]. Tuleb siiski tõdeda, et elukarjääre alustavate

[2] Andmepank on pikka aega olnud kättesaadav ajakirja *Population Index* kaudu, viimased viisteist aastat ka elektroonilisel kujul POPLINE'i nimelise andmepangana, osaliselt samuti internetis.

põlvkondade puhul, kus enamik elusündmusi veel toimumata, taoline võte ei pruugi täielikku võrreldavust tagada.

Teiseks kohortlähenemise raskuseks on nõudlikkus andmepagasi suhtes. Tavaliselt registreeritakse rahvastikusündmused siis, kui nad toimuvad, päevpäevalt, ning perioodlähenemine koondab ja analüüsib neid harilikult aastasammuga. Kohortkäsitlusel tuleb korraga ette võtta põlvkonna kõigi varasemate elusündmuste teave, mis võib osutuda mitmel põhjusel küllalt keerukaks ülesandeks. Tihtipeale tuleb koondada mitme aastakümne andmestik, mis ka olemasolu korral kipub eri aegadel rakendatud andmedefinitsioonide, esituspõhimõtete jms tõttu mitte ülearu käepärane olema. Enne kui selliseid andmeid kasutada, tuleb tegelda erioskusi nõudva ja töömahuka andmeharmoniseerimisega.

Mõnel juhul, mis Kesk- ja Ida-Euroopas on lausa tüüpiline, aga polegi midagi harmoniseerida. Ainuvõimalikuks alternatiiviks kohortlähenemise rakendamisel on taolises olukorras tagasivaateline andmekogumine, mis võib iseenesest osutuda väga tulemuslikuks, nagu PSU raames, kuid eraldi ettevõtmisena nõuab palju nii raha kui aega. Omaette probleemina kerkib tagasivaatelisel andmekogumisel esile selektiivsus. Nimelt saab põlvkonda esindada vaid see osa, kes andmekogumise ajal on elus (avatud rahvastiku puhul võib selektiivsust põhjustada ka väljaränne). Kui esindatud ja esindamata põlvkonnaosad omavahel erinevad, on tagajärjeks kogutud andmestiku süstemaatiline moonutus.

Kogu PSU programm, alates andmekogumise metodoloogiast kuni riikidevaheliste võrdlusteni, on üles ehitatud kohortlähenemisviisi rakendamisele. Eesti puhul pole retrospektiivsele andmekogumisele alternatiivi, kuna enamiku käsitlusaluste rahvastikuprotsesside kohta pole võrreldavat andmestikku viimase viiekümne, aga kohkumapanevalt sagedasti ka mitte viimase viie aasta kohta kusagilt võtta. Niiviisi on põlvkondlikkus ehk kohortkäsitlus kõige järgneva aluseks.

1.1.2. Sündmusloolisus

PSUs on põlvkondlik lähenemine kavakindlalt sündmuslooliseks välja arendatud, nõnda pole liialdus nimetada kogu uuringuprogrammi sündmuslooliseks[3]. Kõnealuse lähenemisviisi tuum seisneb rahvastiku käsitlusaluse elukarjääri jaotamises diskreetseteks etappideks. Seejuures lähtub etappide eristamine protsessi sisust, nimelt kasutatakse olemuselt pideva karjääri ositamisel asjaomaseid rahvastikusündmusi, nagu meetodi nimetus isegi ütleb. Sündmuse all mõistetakse niisugust muutust, mis toob asjaomase protsessi seisukohalt kaasa olulise seisundi teisenemise. Niiviisi jaotavad sündmused karjääriterviku sisult homo-

[3] Eestikeelse oskussõna *sündmusloolisus*, mis muide on tarvitusse jõudnud just PSU tegevuse kaudu, ingliskeelseks vasteks on terminid *life course* ja *event history*. Tuleb tähele panna, et sündmusloolisuse puhul on tegemist lähenemisviisi ehk metodoloogiaga, millega kaasnevad vastavad analüüsivõtted [Tuma, Hannan 1984; Willekens 1999].

geenseteks, kuigi ajaliselt väga erineva kestusega lõikudeks. Iga kestuslõigu vältel püsib käsitletav rahvastikutunnus muutumatuna. Asjaomaseid oskussõnu kasutades saab öelda, et sündmuslooline lähenemisviis tükeldab käsitlusaluse elukarjääri rahvastikusündmuste abil seisunditeks. Sündmuse toimumine tähistab alati mingi (lähte)seisundi lõpulejõudmist ning uue (sihtseisundi) algamist, sündmuse sisu määrab aga parasjagu ära lähte- ja sihtseisundi tähendus.

Näilisele triviaalsusele vaatamata on taoliste ehituskivide nagu seisund ja sündmus leidmine metodoloogiliselt hästi korrastatud mõtlemise tulemus, milleni pole õnnestunud jõuda mitte kõigis teadusharudes. Loodusteadusest paralleeli tuues võib viidata näiteks keemiliste elementide süsteemile või nukleiinhapete kooslusele DNA molekulis, millel rajanevad vastavad kõrgemat järku süsteemid [Holland 1995]. Nagu eelnevast lõigust ilmneb, annab sündmuste ja seisundite agregatsioon, aga mitte niisama, vaid kindlas järgnevuses, sündmusloo ehk sellesama elukarjääri[4]. Muidugi pole sündmuse ja seisundi eristamine ning rakendamine analüüsil eesmärgiks omaette, vaid vahendiks, mis võimaldab selgitada rahvastikuprotsesside seaduspärasusi ja põhjuslikke seoseid.

Sündmus ja seisund on heaks ühenduslüliks rahvastikuteadusliku mikro- ja makrokäsitluse vahel, kuivõrd mõisteid saab rakendada nii põlvkonna kui üksikisiku tasandil. Iseenesest pole mikro- ja makrotasandi ühendamine rahvastikuteaduses kunagi olnud metodoloogiliselt suureks probleemiks, küll tundub, et sündmuse ja seisundi mõiste kasutuselevõtt on tõsiseks abiks andmestike süstematiseerimisel ning meetodite arvutustehnilisel lihvimisel. Koosneb ju põlvkonna elukarjäär väiksema või suurema arvu üksikindiviidide elukarjääride kohta kogutud informatsiooni summast. Seetõttu on andmetehniliselt väga teretulnud, kui üksikkirjete ja nende summeerimisel moodustatud põlvkonna kohta on rakendatavad samad mõisted. Eelkõige meetodiarendusele keskendunud rahvastikuteadlaste rõõm on olnud sedavõrd suur, et nad on põlvkondlikkuse edasiarendust sündmusloolisuseks nimetanud koguni uue paradigma tulekuks [Courgeau, Lelievre 1997; Willekens 1999].

Sündmuslooline käsitlusviis põhineb rahvastikuprotsesside olemusel ja on rakendatav kõikidele sotsiaalprotsessidele valdkonnast sõltumata. Ühiskonna majandus-, sotsiaal- ja kultuurielu uurimisel, muidugi kui seda tehakse rahvastikukeskselt, avab sündmuslooline lähenemisviis hoopis sügavama perspektiivi. Selliste kohortkäsitlusega traditsiooniliselt hõlmatud protsesside puhul nagu kodustlahkumine, peremoodustus, seksuaalsus, sündimus, elukohavahetus jne, ei ole rahvastikukeskse vaatenurga tarvidust vaja omaette rõhutada ja sündmusloolise lähenemisviisi asjakohasus on ütlematagi selge. Hulganisti viiteid sündmusloolise lähenemise edukale rakendusele leiab asjahuviline ülevaadetest, mis ala-

[4] Nõnda siis on sündmuslugu ja karjäär sünonüümid. Keeles on juurdunud karjääri seostamine eelkõige tööalase edasiliikumisega, aga rahvastikuteaduses kasutatakse seda mis tahes elutee tähenduses, ilma suunamääratluseta. Ilmselt on karjääri keeleline seotus madalamalt kõrgemale liikumisega toonud kasutusele oskussõna *trajektoor*, mida käesolevas raamatus on välditud [Kenkmann, Saarniit 1998].

tes 1980 aastatest on ilmunud eri autorite sulest [Allison 1984; Blossfeld, Hamerle, Mayer 1989; Blossfeld, Rohwer 1995; Courgeau, Lelievre 1992; Tuma, Hannan 1984; Yamaguchi 1991 jt].

Teadusloo seisukohalt võib sündmuslooline lähenemisviis osutuda rahvastikuteaduse üheks suurimaks panuseks üldse teaduse, aga kindlasti sotsiaalteaduse metodoloogiasse. Sündmusloolisuse väljaarendamine ei ole muidugi mitte hetkelise sähvatuse vili, vaid kolmesaja-aastase arengu loogiline tulemus. Teadaolevalt peetakse demograafia alguseks John Graunti, täpsemalt tema tööd *Natural and Political Observations Mentioned in the Following Index, and Made upon the Bills of Mortality* [1662]. Juba selles raamatus on sündmusloolise lähenemisviisi põhimõisted, sündmus ja seisund, oma esialgsel kujul olemas. Rahvastikuteaduse edasine areng on kulgenud mööda teed, mis lubab käsitleda demograafiat sotsiaalteaduse alusdistsipliinina [Caldwell 1996; Preston 1993; 2001].

Sündmuslooline tehnika ja analüüsimeetodid pole arvutiajastu nähtus, vaid ulatub oma juurtega klassikalisse elutabelimeetodisse. Pole liialdus öelda, et kõikvõimalike teadusharude edendajaiks tituleeritud kuulsused nagu Edmund Halley, Benjamin Gompertz, Wilhelm Lexis, Alfred Lotka, Adolphe Quételet on tegelikult sündmusloolise meetodisüsteemi akadeemilised isad. Nüüdisaegne sündmuslooline meetod seisnebki arvutuslikult kombineeritud elutabelis, kus tunnused on üksteise suhtes standardiseeritud. Statistikutele ja sotsioloogidele on muljet avaldanud elutabelimeetodi vormiline külg — sündmuste ja tunnuste suur arv — ja aeg-ajalt on sündmusloolistes meetodites nähtud multivariaatse tehnika haru.

Sündmusloolise lähenemisviisi algeid ja/või konkreetseid rakendusi on leida teisteski distsipliinides. Näiteks psühholoogia, eriti arengu- ja isiksusepsühholoogia, on rõhutanud nn arengukriise, mis eristavad järjestikuseid eluetappe, ning alates Freudist pööranud tähelepanu lapsepõlvele kui isiku järgnevat käekäiku oluliselt mõjutavale eluetapile [Baltes 1978; Baltes, Orville 1979-1980; Erikson 1950 jpt]. Sotsioloogia raames on uuritud tugevate perioodefektide, nagu sõjad või majanduskriisid, hetkelise mõju kõrval ka selle edasikandumist läbi isiku elutee [Elder 1974; 1975; Riley, Foner 1968; Riley, Johnson, Foner 1972 jt]. Peresotsioloogia on teinud katseid järjestada nukleaarperekonna eluteed [Glick 1947; 1955; Mattessich, Hill 1987; Rodgers 1977]. Ajalooteadus on sündmusloolisi meetodeid edukalt rakendanud varasemate perioodide andmestikele, juhtides tähelepanu rahvastiku elukäigu etapijaotuse teisenemisele ühiskonna pikaajalise arengu käigus [Alter 1988; Hareven 1974; 1978; Hershberg 1981]. Lõpuks on oluline tähele panna, et sündmusloolisus omab pikemat traditsiooni ka väljaspool klassikalist sotsiaalteadust, näiteks epidemioloogias haigestumuse käsitlemisel, tehnikateadustes seadmete töökindluse analüüsis, tootearenduses jne [Ilmakunnas *et al* 1999; Kalbfleish, Prentice 1980; Vaupel 1997 jpt].

Sündmusloolisuse tunnusjoontest väärib kindlasti esiletõstmist ajamõõtme süsteemiloov roll. Sündmuse asetleidmine on muidugi oluline, kuid tegeli-

kult on veelgi tähtsam selle toimumise aeg, protsessi vaatenurgast ajastus. Lihtne näide on surma paratamatus ehk muutumatu tõenäosus, mille puhul kõik taandub vaid küsimusele, millal see aset leiab. Vähem absoluutse tähendusega, aga samuti üsna oluline on, kas abiellutakse kahekümneselt või seitsmekümneselt, kas pensionile jäädakse kolmekümneviieselt või kaheksakümneviieselt, kas esimene seksuaalkogemus omandatakse kolmeteistkümneselt või kolmekümneselt. Sündmuste toimumisaja ja protsessi ajastuse tähtsus on leidnud kinnitust paljudes valdkondades. Ajastuse keskse rolli kaudu vastandub sündmusloolisus sotsiaalteaduse mitmetes harudes tänini prevaleerivatele ristlõikekäsitlustele, mis fikseerivad seisundi teatud kindlal ajahetkel. Ristlõikekäsitlusel on paratamatult staatiline iseloom, mis ei võimalda jälgida protsessi. Soovi korral võib ristlõikelise ja sündmusloolise käsitlusviisi võrdlusena tuua paralleeli foto ja filmi vahel. Fotosid saab võtta mitu tükki järjest ja kujundada neist liikuvad pildid, st viia läbi paneeluuring, aga selline jada pole veel päris film ehk sündmuslugu. Pole siis imestada, et sündmusloolise käsitluse abil saadud tulemused on osutunud varasemast ettekujutusest märgatavalt erinevaks [Elder 1995; Mayer, Tuma 1990].

Sündmusloolise lähenemise raskusena tuuakse harilikult esile tavapärasest märksa rangemad nõuded andmekvaliteedile, mis nõuavad spetsiaalsete protseduuride rakendamist läbi kõigi järjestikuste uuringuetappide, alates instrumentaariumi ja valimi koostamisest ning lõpetades analüüsiga [Magnussen, Bergman 1990]. Kuivõrd sündmusteabe fikseerimine toimub enamasti, sealhulgas ka PSU puhul retrospektiivselt, kerkib omaette küsimusena esile meenutamise täielikkus ja täpsus[5]. Kõnealuses valdkonnas on alates 1980 aastatest kogunenud märkimisväärne hulk tulemusi, mis piiranguid eitamata kinnitavad, et reeglina on kvaliteediriskid läbimõeldud protseduuride abil maandatavad ja inimmälu ebatäiuslikkuse tõttu paratamatud vead ei põhjusta tulemuste süstemaatilist moonutust [Auriat 1996; Dex 1995]. Samas kontekstis nimetatakse sündmusloolise lähenemisviisi kitsaskohana ka teabekogumise ja analüüsi suuremat aja- ja töömahukust [Tooding 1998].

Kuigi ristlõikelise lähenemise taustal läheb sündmusloolise teabe kogumine ja analüüs kahtlemata kulukamaks, kaalub selle paljukordselt üles tulemuste teaduslik sisu ja muutlikust hetkeolukorrast kaugemale ulatuv rakendusväärtus. Kui mainitud suurusi võib olla iseenesest raske vaekausile asetada, on soovi

---

[5] Retrospektiivse meetodi kõrval on sündmusloolist teavet võimalik koguda ka prospektiivselt, asjakohaseid sündmuslugusid pidevalt täiendades. Taoline korraldus eeldab keskse elemendina sündmuste registreerimissüsteemi olemasolu ja kogutud teabe isiku vms käsitlusüksuse järgset korrastamist/hoidmist. Nüüdisaegses rahvastikuarvepidamises tuntakse kõnealust korraldust registerarvestusena, mis kogurahvastikku hõlmavana toimib Põhja- ja Madalmaades. Eesti jõudis 1930 aastate lõpul rahvastiku registerarvestuse sisseseadmiseni [Teder 1939], kuid paraku lammutas sovetiseerimine selle koos ülejäänud riigiandmekorraldusega. Tänases Eestis saab funktsioneerivast registerarvestusest rääkida vaid mõne üksiku erivaldkonna, näiteks vähihaigestumuse ja -suremuse puhul [Thomson *et al* 1996].

korral võimalik üsna täpselt rehkendada, et samaväärse teabe kogumine ristlõikelisel meetodil läheks kümneid, teatud juhtudel aga isegi sadu kordi kallimaks. Rahamaailma sõnapruuki kasutades on esialgselt tarvisminev investeering sündmusloolise lähenemisviisi puhul küll suurem, kuid selle korvab pikaajaline ja hoopis kõrgem tootlus.

Andmekorraldusliku kõrvalpõike korras on raske rõhutamata jätta, et taolisi argumente peaks eriti tõsiselt võtma Eesti-taolise väikeriigi puhul, kus representatiivsete küsitlusuuringute tegemine nõuab eriti suurt jõupingutust, sest erinevalt rahvastikuteabe kahest ülejäänud põhiallikast — loendus- ja sündmusstatistikast — tuleb välja panna praktiliselt sama järku vahendid kui suurtes riikides. Teisisõnu ei ole Eesti nii rikas, et lubada endale küsitlusstatistika vallas eurostandardiseeritud valmislahendusi. Oma võimaluste realiseerimisel võiks sündmusloolise lähenemisviisi sihiteadlik kasutuselevõtt riigistatistikas olla üheks niisuguseks võtmeks, mille abil objektiivselt eksisteerivad raskused vähemalt osaliselt eelisteks konverteerida. Arusaadavalt nõuab see professionaalsuse ja ametkondlikkusest kõrgemalseisva koostöö kõrval ka parasjagu sirgeselgsust valdkonna korraldajatelt, kellel rahvuslikke lahendusi Luxembourgis (Eurostat'i asupaik) kaitsta tuleb.

1.1.3. Riikidevaheline koostöö

PSU innovaatilisus seisneb selles, et põlvkondlikkust ja sündmusloolisust on rakendatud üleeuroopaliselt. Kohortkäsitlusi on arvatavalt kõigi Euroopa rahvaste kohta ja sündmuslooliseidki on viimase kümnendi jooksul kogunenud omajagu, aga rahvusvahelise sündmusloolise käsitlusena on PSU tõepoolest esmakordne. Võrdlusperspektiivi üldväärtuste kõrval tõstab PSU üleeuroopalise tähenduse eriti esile modernse rahvastikutaaste olemuse selgitamine. Täna tuleb tõdeda, et selle uue rahvastikuarengu etapi põhisuundumused võivad üksteisest küllalt erineda, koguni sel määral, et vaieldakse rahvastikuarengu konvergentsi ja/või divergentsi üle [Van de Kaa 1999]. Modernse taastetüübi seaduspärasuste selgitamine pole arusaadavalt võimalik ühe või paari rahva arengu najal, vaid nõuab just kogu regiooni hõlmavat võrdluskäsitlust. Viidatud seaduspärasuste mõistmise tarvidust pole aga võimalik üle hinnata, seda mitte ainult Euroopa, vaid kogu maailma seisukohalt.

PSU aluseks on olnud kõrgetasemeline mandaat, rahvusvaheline koordinatsioon, asjakohased tegevusvormid ning tähelepanuväärne ajalis-ruumiline ulatus. Nagu eespool mainitud, tehti poliitiline otsus PSU programmi ellukutsumiseks Euroopa valitsusvahelisel rahvastikukonverentsil Budapestis 1987 [UNECE 1987]. Sisuliselt oli otsus ette valmistatud Euroopa juhtivate rahvastikuinstituutide oskusjõule toetudes, samale rajanes kõigi osalejamaade esindajatest koosneva PSU rahvusvahelise Teadusnõukogu (*Working Group on the Promotion of Fertility and Family Surveys in the ECE Region*) töökorraldus. PSU programmi elluviimine algas 1988 aastal, riikidevahelise koordinatsiooni-

keskuse rolli täitis ÜRO, täpsemalt ÜRO Euroopa Majanduskomisjoni Rahvastikuosakond. ÜRO tegevuse kaudu kutsuti algatajamaade kõrval osalema kõik regiooni riigid[6]. Projekti korraldus nägi ette PSU läbiviimise rahvuslike osaprojektide kaudu.

Kokku viis ajavahemikul 1988-1999 rahvusliku PSU läbi 24 riiki [UNECE 1992-1999]. Kõrvalejäämise tüüpiline põhjus polnud mitte huvi või arusaamise puudus, vaid oskusjõu või raha nappus, kuivõrd kummagiga tuli igal riigil ise hakkama saada. Rahvusvaheliselt, peamiselt ÜRO Rahvastikufondi kaudu, said kaetud, ja sedagi vaid osaliselt, ühtlusmetodoloogia väljatöötamise ja eelkõige riikidevahelise koordinatsiooni kulud. Euroopa koostööle tüüpiline rahastamispõhimõte, antud juhul ka paratamatu ettevõtmise ulatuse ja kogukulude suuruse tõttu, seadis keerukasse olukorda Kesk- ja Ida-Euroopa maad, kus rahvuslik PSU langes kokku majandusülemineku kõige keerukamate aastatega. Objektiivseid raskusi süvendas ka arusaamise puudumine PSU-laadse tegevuse riigikorralduslikust tarvidusest, mis kujunes mõne maa puhul koguni peamiseks komistuskiviks. Kõigele vaatamata tõi ühiskonnaolude muutus ometi Kesk- ja Ida-Euroopast uuringusse rohkem riike, kui 1987 aastal oodata osati. Samuti on tagantjärele PSU saavutusena esile tõstetud Euroopa erinevate piirkondade suhteliselt tasakaalustatud esindatust, mis on tulemuslike võrdlusanalüüside eelduseks [Cliquet 2000a; Lesthaeghe 2000]. Tabel 1.1 esitab PSU geograafilise ulatuse, kõrvutatuna kahe varasema, sisult lähedase, kuigi mittesündmusloolise uuringuprogrammiga — Euroopa Võrdleva Sündimusuuringu ning Maailma Sündimusuuringuga [Berent 1977; Cleland, Scott 1987; UN 1976].

Andmekogumisele, mis arusaadavalt moodustas PSU programmi kõige töömahukama ja kulukama etapi, eelnes põhjalik metodoloogiline ettevalmistus. Mitmeaastase ühistegevuse käigus üldistati varasemate rahvuslikul tasandil läbiviidud uuringute kogemus ning püüti kõike parimal moel arvesse võtta. Tabelis toodud kahe eelneva uuringuringiga võrreldes iseloomustab PSU programmi kolm olulist edasiarendust. Esimesel ja kindlasti kõige tähtsamal kohal on, nagu lugeja mäletab, sündmusloolisus. Teiseks laienes teemafookus rahvastiku kõigile peamistele elukarjääridele. Kolmandaks väärib rõhutamist representatiivsuse kavakindel eesmärgistus, mille omanäoliseks väljenduseks oli ka näiteks meeste lülitamine PSU sihtrahvastikku. Mõlemad PSU eelkäijad, samuti lähedasi eesmärke taotlev Rahvastiku ja Terviseuuringute programm (*Demographic and Health Surveys*) arengumaades, on olnud teadupärast naiskeskseid.

Tabel 1.1

Euroopa PSU koostöö maad

[6] ÜRO Euroopa Majanduskomisjoni tööpiirkonda kuuluvad lisaks Euroopa kontinendi riikidele ka Ameerika Ühendriigid ja Kanada. Lisaks osales PSU programmis ülemereriikidest Uus-Meremaa, keda seob Euroopa regiooniga rahvastiku põlvnemine.

Euroopa Võrdlev Sündimusuuring, 1965-1972 (*ECE Comparative Fertility Survey*)	Maailma Sündimusuuring, 1975-1981 (*World Fertility Survey*)	Euroopa PSU, 1988-2000 (*European Family and Fertility Survey*)
Ameerika Ühendriigid	Ameerika Ühendriigid	Ameerika Ühendriigid
–	–	Austria
Belgia	Belgia[1]	Belgia[1]
–	Bulgaaria	Bulgaaria
–	–	Eesti
Holland	Holland	Holland
–	Hispaania	Hispaania
–	Itaalia	Itaalia
Jugoslaavia	Jugoslaavia	(=> Sloveenia)
–	–	Kanada
–	–	Kreeka
–	–	Leedu
–	–	Läti
	Norra	Norra
Poola	Poola	Poola
–	–	Portugal
Prantsusmaa	Prantsusmaa	Prantsusmaa
–	Rootsi	Rootsi
–	Rumeenia	Rumeenia
–	–	Saksamaa
–	Shveits	Shveits
–	–	Sloveenia
Soome	Soome	Soome
Suurbritannia[2]	Suurbritannia	–
Taani	Taani	–
Tshehhoslovakkia	Tshehhoslovakkia	Tshehhia
Türgi	–	–
Ungari	Ungari	Ungari

[1] Ainult Flandria
[2] Inglismaa ja Wales

PSU metodoloogia on rajatud põhimõttele liita rahvuslikud programmid ja jõuda ühise küsitlusinstrumendini, koos asjakohase rakendusjuhendiga [UNECE 1992]. PSU rahvusvaheline tuumküsimustik hõlmab kooselu-, sündimus-, rasedus-, pereplaanimis-, rände-, haridus- ja töölugu. Sündmuste toimumisaeg kuulus fikseerimisele ühekuulise täpsusega, reeglina 14-15 eluaastast alates. Täissündmuslooliste kõrval sisaldas küsimustik ka osalise karjäärikäsitlusega mooduleid, näiteks seksuaalkäitumise ja vanematekodu kohta, samuti olulisemat hetkeseisulist informatsiooni. Arvamusküsimuste osakaal on PSUs suhteliselt tagasihoidlik, kuivõrd subjektiivse teabe sündmuslooline fikseerimine ei ole võimalik [Sudman, Bradburn 1986]. Eesti kontekstis nõuab omaette tähelepanu rakendatud ühtlusmetodoloogia. Kindlasti ei tähendanud see mingi ühtse malli McDonaldsi kombel importimist kõigi osalejamaade rahvuslikesse programmidesse, pigem just vastupidi, ühtlusmetodoloogia koondas endasse eri maade kogemuse ühisosa. Teisisõnu, väärtustatud oli ennekõike tulemuse võrrelda-

vus, selleni jõudmise teed tuli aga igal maal läbi töötada iseseisvalt, konkreetsest olustikust lähtudes. Nõnda kasvatas rahvuslike ja regionaalsete iseärasuste arvestamine rahvusvahelist võrreldavust, mitte aga ei vähendanud seda.

Ühtlusmetodoloogia rakendamine jätkus kogutud andmestike harmoniseerimise kaudu. ÜRO Euroopa Majanduskomisjon, Teadusnõukogu juhendamisel, töötas välja spetsiaalse harmoniseerimisskeemi (*standard recode file*), mis sätestas iga rakendatud definitsiooni sisulised ja tehnilised üksikasjad [UNECE 1993]. Rahvuslike PSUde ülesandeks jäi kogutud andmestik parimal võimalikul moel ühisskeemi viia. Edasi koondati andmed, kokku üle 150 000 individuaalkirje, Euroopa andmepanka, mille hoidjaks on ÜRO Majanduskomisjon. See teeb ühe rahva kohta keskmiselt üle kuue tuhande kirje, varieerudes kahelt ja poolelt tuhandelt Bulgaarias ja Tshehhias ligi üheksa tuhandeni näiteks Hollandis ja Portugalis. Taolises kvantiteedis, aga ennekõike kvaliteedis sündmuslooline andmekogum on sotsiaalteaduse praktikas ainulaadne, samavõrra kui oli loendusstatistika ühtlustamine 1851 aastal alguse saanud Statistikakongresside poolt. Euroopa PSU ühistegevus jätkus sisutiheda eelretsenseerimisvooru kaudu võrreldavaks kasvatatud monograafiasarja üllitamisega [UNECE 1996-2002]. Sarja riigijärgsed köited esitavad rahvastiku- ja ühiskonnaarengu põhisuundumused PSU riikides, rakendades selleks esmakordselt sündmusloolist lähenemisviisi[7]. Monograafiasari on osutunud oluliseks teabeallikaks võrdlev- ja süvauurimuste kavandamisel ja teostusel, eriti aukliku teabega Kesk- ja Ida-Euroopa maade osas.

Riikidevahelise võrreldavuse kõrval, mis omamoodi tasuna ühistegevuse eest varustab iga osalejamaa võimalusega asetada oma rahvastikuareng ülejäänud 23 riigi taustale, väärib teise PSU koostöö kõiki etappe läbiva rõhuasetusena allakriipsutamist kvaliteedipürgimus. See toimis rakendatud metodoloogia kõrge teostusnõudlikkuse kaudu. Protseduuri kohaselt olid kõik osalejariigid oma tegemistes aruandekohuslikud rahvusvahelise Teadusnõukogu ees, kes PSU rahvuslikud töökavad ja nende teostuse valdkonna parimaid asjatundjaid kaasates "läbi katsus". Tehnilisel tasemel võttis samalaadse audiitorirolli kanda ÜRO Euroopa Majanduskomisjoni Rahvastikuosakond. PSU esimese etapi (1988-2000) järel telliti Prantsuse Rahvuslikust Demograafiainstituudilt terviklik kvaliteedievalvatsioon, mis kattis programmi kõik olulisemad tööetapid, alates eesmärgiseadest ja metodoloogiast ning lõpetades teostuse ja väljundiga [Festy, Prioux 2001]. Raport toob esile programmi kõrge teadusliku ja rakendusliku kvaliteedi, arusaadavalt koos asjaliku kriitika ja täiendusettepanekutega teise etapi tarvis. Evalvatsioon on esitatud kõigi rahvuslike osaprojektide lõikes, Eesti asendist selles tuleb põgusalt juttu järgmises alapeatükis.

Euroopa PSU töökava koostades mõeldi samuti PSU andmepanga laiaulatuslikule kasutamisele teadus- ja rakendusotstarbel. ÜRO Euroopa Majanduskomisjoni koduleheküljelt leiab asjahuviline riikidevaheliste võrdlevanalüüside

[7] Käesoleva raamatu ilmumisajaks oli ÜRO kirjastusel ilmunud 22 maa, sealhulgas Eesti, riigikesksed monograafiad. Sarja avaldamine lõpeb eeldatavalt 2002 aastal.

nimekirja, kuhu tänaseks on kantud juba sadakond projekti rahvastiku- ja sotsiaalarengu erinevatel teemadel (*www.unece.org/ead/pau/ffs*). Kõnealune nimekiri ei sisalda rahvusprojekte, mille hulk on mõistetavalt mitu korda suurem.

PSU andmestikku on rakendanud ka teised rahvusvahelised organisatsioonid, näiteks Euroopa Rahvastikukomitee. Võrreldes kahe eelkäija, Euroopa Võrdleva Sündimusuuringu ning Maailma Sündimusuuringuga, samuti paljude Eurostati laadset poliitikat ajavate andmehoidjate praktikaga on PSU andmestiku kasutamisele tõsiselt kaasa aidanud rahvusvahelise Teadusnõukogu raames kokku lepitud demokraatia — PSU andmestik on kõigile teadlastele, rahvusvahelistest tippudest kraadiõppuriteni, ühtviisi tasuta. Ainsaks nõudeks on tegelik teaduskompetents, mida tuleb näidata uurimiseesmärke, hüpoteese ja analüüsimeetodeid kirjeldava taotluse kaudu. Omaette mureks on muidugi tööks vajaliku ja PSU mastaape arvestades sageli mitte väikese raha leidmine, mis jääb loomulikult iga uurimisrühma enese kanda. Just see viimane on osutunud tõsiseks piiranguks võrdluskäsitluste algatamisel Kesk- ja Ida-Euroopas, kus oma maa piire ületavaks teadustööks ei kiputa raha eraldama.

Intensiivne teadusanalüütiline tegevus PSU andmestikuga jätkub kindlasti veel paarkümmend aastat, aga juba on alanud PSU teine etapp. Uue ringi poliitiliseks aluseks sai tunnustav hinnang senitehtule viimasel Euroopa valitsusvahelisel rahvastikukonverentsil (Budapest 1998). Konverents pidas tarvilikuks koostöö jätkamist ning tänaseks on käivitunud PSU ettevalmistus kahes kaalukas raamistikus. Ühelt poolt jätkab senist koordinatsioonitegevust ÜRO Euroopa Majanduskomisjon. Algatav kokkusaamine toimus 2000 aasta suvel Genfis ja uuringuprogrammi kava arutati süsteemsemalt 2001 aastal Budapestis [Cliquet 2000b]. Teiseks raamistikuks on Euroopa Liidu toetusel käivitatud rahvuslike demograafiainstituutide koostöö NIEPS (*Network for Integrated European Population Studies*). NIEPS koondab üheteistkümne tugevama rahvusinstituudi oskusjõu, üldkoordinaatori rolli täidab Belgia Demograafiainstituut [NIEPS 2000]. PSU teise etapi metodoloogia väljatöötamine on kavandatud kolmele aastale, mille järel käivitub andmekogumine.

1.2. Eesti PSU Euroopa võrdlusperspektiivis

1.2.1. Teostuskäik

Euroopa PSU koosnes rahvuslikest osaprojektidest, mille käekäigu määras kohapealne korraldus. Viimane kippus mõnel määral ikka sõltuma ka sellest, kuidas kusagil asjaomase koostöö tähendusest ja eesmärkidest aru saadi ning millised olid võimalused. Eesti osalemiskutse oli oodanud riigi iseseisvumist ja töö sisuline käivitamine ei nõudnud hoovõtuaega. Heameel on tõdeda, et ka valitsuse ja Riigikogu vastuvõtlikkus uuele oli tänasest suurem ning riigikorralduslikku rutiini ületades osutus võimalikuks esile tuua PSU kui riigiesindusliku ettevõtmise erisus harjumuspärasest sotsioloogilisest küsitlusest. Riigikogu ja valitsuse ametliku seisukoha väljaütlemiseni jõuti 1993 aastal, ning Tunne Kelami ja Madis Üürikese allkirjaga kirjad läksid ÜRO poole teele. Seejuures ei tohi unustada, et aastad 1992-1993 olid iseseisvuse taastanud Eestile riigiehituslikus ja majanduslikus mõttes tänasega võrreldes hoopis keerulisemad.

Eesti PSU edukaks professionaalseks teostuseks oli vajalik kõigi oskuspädevate teadlaste ja institutsioonide jõupingutuste koondamine. Eesti Demograafia Assotsiatsiooni algatusel moodustati rahvusliku osaprojekti juhtimiseks ja läbiviimiseks Eesti PSU Teadusnõukogu, kes tänaseks on jõudnud kümnendasse tööaastasse. Alates PSU eesmärkide riigisisesest selgitamisest, kontaktidest rahvusvahelise koordinatsioonikeskusega ja metodoloogia väljatöötamisest, on Teadusnõukogu kandnud vastutust kogu uuringuterviku eest. Käesoleval ajal jätkub sama ülesanne, eelkõige teadusanalüüsi koordineerimisel ning uue küsitlusringi ettevalmistamisel. Sisuküsimuste kõrval on Teadusnõukogul olnud ka otsustuspädevus projektile eraldatud raha kasutuse üle. Keskastme administratiivbürokraatiast rippumatuna on Teadusnõukogu toiminud Isikuandmenõukogu pädevusalas, viimase töö soikumise järel on Teadusnõukogu tänaseks leidnud kinnistuse Rahandusministeeriumi haldusalas. Kuigi aja jooksul on nõukogu koosseis veidi muutunud, on sisulise huvi ja oskuspanuse alusel välja kujunenud põhituumik koos püsinud tänaseni. Teadusnõukogu juhendamisel on projekti tööfunktsioonide põhitäitjaks olnud järjepidevalt Eesti Kõrgkoolidevaheline Demouuringute Keskus.

Eesti PSU programmi lahtimõtestamiseks on mõistlik tähelepanu pöörata rahvuslikes osaprojektides rakendatud kahele küllalt erinevale lähenemisele. Mõned riigid kasutasid rahvusvahelise koostöö raames välja töötatud metodoloogiat suhteliselt väheste omapoolsete muudatustega, teised seevastu tegid küllalt ulatuslikke täiendusi, muidugi põhimõttelist riikidevahelist võrreldavust säilitades. Regiooniti oli esimesena mainitud lähenemine sagedasem Kesk- ja Ida-Euroopa maades, kelle jaoks osutus taoline sündmuslooline andmekogumine tihtipeale üldse esmakordseks [UNECE 1996-2002]. Teistel riikidel oli piisavalt oskusjõudu täiendavate rahvuslike aspektide väljaarendadamiseks ning samuti nõudis tähelepanu järjepidevuse tagamine varasemate riigiuuringutega. Näiteks Belgias ulatub asjakohane traditsioon 1960 aastatesse ja PSU oli järjestuselt ju-

ba viies vastavasuunaline uuring [Cliquet *et al* 1992]. Eestis küll puudus representatiivse sündmusloolise küsitlusuuringu varasem kogemus[8], aga rahvastikuarengu omapära tingis ühtlusmetodoloogia üsna olulise täiendamise. Sellest väärib esiletõstmist kolm asjaolu.

Esiteks suurendas Eesti PSU sihtrahvastiku põlvkondlikku ulatust. Nimelt tugines standardlähenemine nende riikide kogemusele, kus PSU polnud järjekorras esimene sellesuunaline ettevõtmine. Seevõrra oli eakamate kohortide kohta andmestik eelnevate uuringute kaudu kogutud ja PSU kontsentreerus fertiileas põlvkondadele. Eestis puudus varasem kohortandmestik, millele toetuda, veelgi enam — andmetes laiutas Teisele maailmasõjale järgnenud kümnendi-poolteise pikkune tühik rahvastiku- ja ühiskonnaarengu põhiprotsesside kohta [Katus 1990]. Eesti PSU sihtrahvastiku alampiiri nihutamine 1924 aasta sünnipõlvkonnani oli seetõttu praktiliselt ettemääratud. Kui mitte PSU raames, oleks tulnud ülesanne lahendada samalaadse ettevõtmise kaudu, sest sündmuslooline lähenemisviis on ainus võimalus taastada tagantjärele riigi andmeline järjepidevus. Sihtrahvastiku ülempiiri moodustas standardselt 20-aastaste põlvkond, Eesti puhul vastas sellele 1973 aasta sünnikohort.

Teiseks lülitati Eesti PSU sihtrahvastiku hulka ka välispäritolu rahvastik (*foreign-origin population*), nii välissündinud kui nende teine põlvkond. Euroopa PSU standardlähenemine jättis immigrandid kõrvale: suhteliselt tagasihoidliku osakaalu tõttu enamikus riikides poleks nende kaasamine mõjutanud rahvastiku- ja ühiskonnaarengu üldpilti. Pealegi möödus välissündinute osa või kogu lapsepõlv ja kooliaeg väljaspool riiki, mille andmestikus kajastamine oleks PSU metodoloogiat oluliselt komplitseerinud. Eestile polnud see sobiv lahendus, kuivõrd välispäritolu rahvastik moodustab pretsedenditult suure osa kogurahvastikust. Sellest 35 protsendi kõrvalejätmine oleks küll võib olla andnud põlisrahvastikust põhjalikuma pildi, mis poleks aga esindanud kogurahvastikku. Probleemiks ei ole mitte ainult välispäritolu rahvastiku suur osakaal, vaid ka kahe rahvastikurühma vaheline arengunihe, mis ulatub tagasi vähemalt demograafilise ülemineku aegadesse. Sellest johtuvalt on välispäritolu rahvastikku iseloomustanud kohati isegi demograafiliste protsesside vastandsuunalisus põlisrahvastikuga võrreldes, teisisõnu, kui tahes põhjalik teave põlisrahvastiku kohta ei annaks ülevaadet välispäritolu rahvastiku arengust [Katus, Sakkeus 1993; UNECE 2000; Viikberg 1999]. Kahe rühma võrdlusvõimalus aitab ära hoida ka lihtsakoeliste korrelatsioonide väljapakkumist põhjuslike seoste pähe.

Kolmandaks laiendati Eesti PSU elukarjääride käsitlust. Euroopa PSU tuumosas polnud ühtviisi põhjalikult välja arendatud kõik elukarjäärid, mis Eesti rahvastikuarengu seisukohalt olid olulise tähtsusega. Süvendatud käsitlusega lu-

[8] Sündmusloolist lähenemisviisi on siiski kasutatud kahe PSUle eelnenud erikäsitluse puhul. Esimene rakendus oli küsitluse *Tallinn '88* demograafiamoodul. Samuti on sündmusloolist metodoloogiat rakendatud 1966 ja 1983 aasta keskhariduskohortide longituuduurimuse 1990 aastate küsitlusvoorudes [Titma 1997; Helemäe, Saar, Vöörmann 2000].

gude hulka kuulusid sünni-, rasedus-, rände- ja elukohavahetuse, samuti lapsepõlvelugu. Mõistetavalt eelnes sündmuslugude laiendamisele prooviküsitlus, mille käigus selgitati välja ankeedi täitmiseks kuluv aeg ning täiendused võeti ette täie teadmisega, et pikenev küsitlusaeg tõepoolest ei alanda andmekvaliteeti. Omaette kontroll teostati intiimvaldkonda kuuluvate moodulite osas. Prooviküsitluse kaudu hangitud teave oli parajalt huvitav ja uudne, et lisaks PSU metodoloogia arendusele valiti tulemused ettekandmisele IUSSP XXII kongressil [Anderson *et al* 1993].

Sihtrahvastiku ja uuringuprogrammi laiendamine tähendas teostusnõuete mitmekesistumist ja, mis seal salata, ka teatud kvaliteediriski. Pealegi kergitas valimimahu kasv ka PSU eelarvet; maksukoormat see õnneks ei suurendanud, kuivõrd kogu PSU läks Eesti maksumaksjale maksma üks sent kuus. Edasi tingis välispäritolu rahvastiku kaasamine kogu küsitlusinstrumentaariumi koostamise paralleelselt kahes keeles, samuti küsitlejaõppe ja välitöö kahestumise. Vanemate sünnipõlvkondade sihtrahvastikku lülitamine tõstis küsitlejatöö nõudlikkust, sest 60-70-aastastelt nõudis ankeedile vastamine kaugele minevikku jäänud sündmuste meenutamist, eriti vanematekodu moodulis. Töömahtu kasvatanud nõuete nimekiri pole kaugeltki lõplik, aga Teadusnõukogul jätkus riigimehelikku mõttelaadi endale tööd juurde võttes kohandada PSU parimal moel Eesti tarvidusi arvestavaks.

Eesti PSU läbiviimise tegi eriliseks järelnõukoguliku statistilise keskkonna üldine nõrkus ning küsitlusstatistika kui iseseisva andmeallika marginaalsus [Anderson, Katus, Silver 1994; Darsky 1986; Volkov 1997]. Kuivõrd PSU osutus esimeseks riigiuuringuks Eestis, tuli selle nõuetekohaseks läbiviimiseks tegelda andmekorralduslike probleemidega laial rindel. Kõigepealt põrkus Teadusnõukogu kokku tõsiasjaga, et Eestis puudus nõuetekohane valimialus. Korrektse valimialuse puudumist ei asenda miski, ka mitte varustatus keeruliste matemaatiliste valemitega. Eeldades, et valim on võetud tehniliselt korrektselt, mis iseenesest ei nõua suuri oskusi, taandub küsitlusstatistika tulemuste üldistamine kogurahvastikule just valimialuse täpsusele.

Tavaliselt vastab sellele nõudele kõige paremini loendusandmestik, Eestis polnud seda aga kordagi valimialusena kasutatud. Põhjuseks oli muidugi omaaegne andmesalastatus, aga tõsi ta on, ka põhimõte ise tundus olevat kohati uudne. Seevõrra pole vist tarvis pikalt seletada, et viimase, st 1989 aasta rahvaloenduse andmestik polnud valimialuseks kohandatud ja osutus üldse kättesaadavaks tänu varasemale äratoomisele Moskvast, Eesti Kõrgkoolidevahelise Demouuringute Keskuse initsiatiivil. Asjasthuvitatu leiab PSU valimialuse kohta põhjaliku informatsiooni nii üleriigilisel kui regionaalsel tasandil [ESA 1995-1997; EKDK 1996-1998]. Loendusteave varustas valimi kuni 55 isikutunnusega [Katus, Puur 1993; Puur 1994]. Muidugi oli tarvilik valimialuse aktualiseerimine, eriti elukoha osas; ka seda tuli korraldada eraldi ettevõtmisena.

Instrumentaariumi, protseduuri ja arvessetulevate küsitlusvõrkude testimiseks viidi Eesti PSU ettevalmistuse raames läbi kolm prooviuuringut, nende hulgas valiidsusuuringu abortiiv- ja kontratseptiivkäitumise vallas, koostöös Mi-

chigani Ülikooliga [Anderson *et al* 1993; 1994]. Testimise käigus osutus nõrgimaks lüliks küsitlusvõrk, mistõttu Teadusnõukogu õlule langes hulga tavapäraselt võrgu poolt täidetavaid funktsioone, alates küsitlejaõppest ja töörutiini väljatöötamisest kuni operatiivjuhtimiseni. Korraldamist nõudsid ka järgnevad etapid — andmevalmendus ja -puhastus, standardtöötlus, disseminatsioon ja arhiveerimine. Eesti PSU käsitlemine korraldusliku tervikuna aitas järjestikuseid tööetappe tasakaalus hoida, dubleerimist vältida ja säästlikumalt tegutseda. Aga samal põhjusel on PSU täna ainsaks küsitlusstatistiliseks andmestikuks, mis alaliseks säilitamiseks Rahvusarhiivi jõudnud. Tööde käik on esitatud PSU metodoloogiaülevaates [EKDK 1995a; 1999]. Korralduslikule küljele pole muidugi mitte niisama tähelepanu pööratud, vaid ikka andmekvaliteedi tagamise nimel [Katus, Puur, Sakkeus 1995; 1997a; 1998; Katus *et al* 2000; Pungas 1999; Tihaste 1999].

Eesti PSU esimesele ringile tagasi vaadates võib üsna kindlalt väita, et rahvuslik osaprojekt suutis rakendada ühtlusmetodoloogiat niimoodi, et Eesti rahvastiku- ja ühiskonnaarengu olulised erijooned kaotsi ei läinud. Selle viimase osas tundub Eesti olevat edukam enamikust Kesk- ja Ida-Euroopa riikidest, taolist järeldust toetab Euroopa PSU evalvatsioon. Osalejariikide võrdlus paigutab Eesti keskmisest parema tulemusega riikide sekka, seda nii representatiivsuse, valimikao- ja vastamismäära kui poststratifikatsiooni tarviduse jms kvaliteedianalüütiliste tahkude osas [Festy, Prioux 2001]. Sama on juba näidanud ka protsessianalüütilised käsitlused, näiteks järjestusspetsiifiline sündimusanalüüs [Barkalov, Dörbritz, Kirmeyer 1999]. Arvatavasti on veel olulisem Eesti PSUs rakendatud pika kohordivahemiku idee rahvusvaheline tunnustamine, mida teostusjärgus tuli kaitsta kohati konfliktimineku hinnaga. Elukarjääride hilisema faasi hõlmamist on toetanud PSU evalvatsioon ja koondkonverents, PSU teise ringi avaüritus ning NIEPSi metodoloogiaseminarid [Festy, Prioux 2001; Goldscheider 2000; Katus, Puur, Sakkeus 2000a; UNECE 2000]. Välispäritolu rahvastiku problemaatika esiletõus Euroopas on toonud selle PSU teise ringi üheks peamiseks käsitlussuunaks.

1.2.2. Teaduslik ja andmekorralduslik panus

Eesti PSU kümneaastase töö tulemusi ja panust ei ole lihtne lühidalt kokku võtta. Üks viis seda teha on avaldatud tööde esitamine ja järgmine lõik annabki ülevaate peamistest seni ilmunud publikatsioonidest. Edasi, PSU mitmeplaanilist panust kommenteerides, on mõistlik eraldi hoida teadus- ja arendustegevus ning andmekorraldus, kuigi tegelikkuses on need olnud omavahel lahutamatult põimunud. Teadus- ja arendustegevuse vaatenurgast väärib esiletõstmist rakendatud metodoloogia ja meetodisüsteemi innovaatilisus Eesti sotsiaalteaduses, teisalt aga Eesti asjakohase ainestiku rahvusvaheline huvipakkuvus. Andmekorralduslikust vaatenurgast on samuti tegemist nii sise- kui välisriigilise panusega, kummagi puhul kaheselt. Eesti PSU osutus alusepanijaks küsitlusstatistikale, kuid

omalaadsel viisil ka kolme peamise riigistatistilise andmeallika kooskäsitlusele. Välisriigiliselt on PSU olnud abiks mahavaikitud teemade rahvusvahelisse käibesse viimisel, aga samuti naabrite andmekorralduse toetamisel.

PSU-laadse pikaajalise tegevuse puhul on arusaadav ka tulemuste spetsiaalse publitseerimisraamistiku olemasolu, metodoloogiast ning arvtulemustest teadusanalüüsini. Nais- ja meesküsitluse läbiviimine kolmeaastase ajanihkega kahestas Eestis selle tsükli ning metodoloogiaülevaatest ja standardtabelitest peale on publitseerimine lahknenud [EKDK 1995a; 1995b; EKDK 1999; 2002a]. Tulemuste esituse viib edasi Euroopa PSU ühtlusnõudeid järgiv rahvusvaheline [UNECE 2000] ja rahvuslik monograafiline käsitlus käesolev raamatu kujul . Üksikanalüüside esmaavaldamine on reeglina toimunud EKDK *Rahvastiku-uuringute* sarjas, mille kaudu on tagatud teadustulemuste rahvusvaheline levik [Katus 1997a; Katus, Puur, Sakkeus 1997a; Katus, Zakharov 1998; Kitvel 1997; Kulu 1998; Puur 2000a; Põldma 1995; 1997; Sakkeus 2000a]. Samuti on tulemusi avaldanud rahvastiku- ja sotsiaalteaduslikud ajakirjad, sealhulgas *Bevolking en Gezin*, *Demography*, *International Journal of Public Opinion Research*, *European Journal of International Migration and Ethnic Relations, Yearbook of Population Research in Finland,* ning ajakirjade *Trames* ja *Revue Baltique* demograafia erinumbrid.

PSU programm nägi muidugi ette ka tulemuste esitamist rahvusvahelistel teadusfoorumitel, enam kui paarikümne hulgast väärivad esiletõstmist IUSSPi kongressid (Montreal 1993; Peking 1997; Salvador-Bahia 2001) ja EAPSi Euroopa rahvastikukonverentsid (Milano 1995; Krakow 1997; Haag 1999; Helsinki 2001). Suur andmekorralduslik huvi PSU vastu on viinud ettekanded Euroopa statistikakonverentsile ja Rahvusvahelise Statistikainstituudi kongressile (Genf 1996; Helsinki 1999). Samuti on PSU andmestikku kajastanud mitmed hiljuti kaitstud rahvastikuteaduslikud doktori- ja magistriväitekirjad [Põldma 2000; Pungas 2001; Puur 2000b; Sakkeus 2000b].

Teadus- ja arendustegevuse vaatenurgast tuleb kahtluseta esikohale asetada projekti andmeloov panus. PSU rahvuslik andmekogum, koondades endasse enam kui seitsme ja poole tuhande naise ning mehe elukäigud, võimaldab kvantitatiivselt ja, mis peaasi, representatiivselt üldistada Eesti ühiskonnaarengu põhisuundumused Teisest maailmasõjast 1990 aastateni. PSU haarab ühtaegu Eesti iseseisvuse hävitamist ja taastamist, kaht riigi ja rahva saatust määranud suurmurrangut. PSU põlvkondade vanematekodu kaudu ulatub tagasipilk läbi Eesti iseseisvuse sünni koguni XIX sajandi lõpukümnenditesse. Teabe väärtus vajab omaette rõhutamist sündmus- ja loendusstatistika, aga samuti ametkondliku statistika katkelisuse taustal. Selle katkelisuse ületamine ja püüe omaaegse, Euroopa ühe parima riigiandmekorralduse taastamise poole on võimalik ainult küsitlusstatistika oskusliku rakendamise kaudu; PSU on olnud sel teel esimeseks sammuks.

Teisena väärib esiletõstmist innovaatilise uurimismetodoloogia ja meetodite kasutuselevõtt. Kahtlemata aitas sellele kaasa PSU kaudu avanenud teaduskoostöö võimalus üle Euroopa, tuleb aga tähele panna, et osundatud metodo-

loogilise edasimineku peamiseks takistuseks varasemal ajal on olnud just nõuetekohase andmestiku, mitte niivõrd rahvusliku oskusjõu puudumine. Kõrvalmärkusena tasub meenutada, et rahvastikuteaduse oluline omapära võrreldes teiste sotsiaal- ning muidugi loodusteadustega seisneb tuginemises riigiandmekorralduslikule sündmus-, loendus- ja küsitlusstatistikale.

PSU rahvusliku programmi raames käivitunud analüütiline tegevus on juba selle esimesel etapil andnud panuse Eesti rahvastiku- ja ühiskonnaarengu mõistmisele. Sellised tunnusjooned nagu põlvkonnasündimustrendi tähelepanuväärne stabiilsus, beebibuumi puudumine ja 1960 aastate lõpu sündimustõus, sisserände varane ajastus ja pretsedenditult arvuka välispäritolu rahvastiku kujunemine, ülikõrge naistööhõive ja taastetasandilise sündimuse pikemaajaline kooseksisteerimine jne, pakuvad huvi mitte ainult Eesti kontekstis, vaid ka Euroopa võrdlusperspektiivis. Erilise huvi sügavamaks aluseks on Eesti koht rahvastikuarengu pioneermaade hulgas, millist rühma iseloomustab demograafilise ülemineku lõpulejõudmine juba enne Teist maailmasõda. Enamik selle rühma rahvaid jäi ilmasõja järel raudse eesriide haardest väljapoole, Eestis algas aga kommunismiehitus. Seevõrra pakub Eesti unikaalse võimaluse uurida modernse taastetüübi arengut omalaadses, jäigalt reglementeeritud ühiskonnas. Tulemused on juba osutanud vajadusele korrigeerida mitmeid populaarseid arusaamu rahvastiku- ja ühiskonnaarengu seoste kohta (nt [Blossfeld, Klijzing 2002]).

Andmekorralduse vaatenurgast käsitles Teadusnõukogu PSUd mitte pelgalt omaette, ehkki mahuka Eesti-sisese ettevõtmisena, vaid ka riigiehitusliku ülesandena. Isikuandmenõukogu poolt heakskiidetud riigiuuringute integreeritud süsteemis kandis PSU teerajaja rolli [Katus *et al* 1993]. PSUle oli kavandatud toetuma kokku seitse üleriigiliselt representatiivset küsitlusuuringut, sihiga tagada koos loendus- ja sündmusstatistikaga esmaselt tarvilik alusinformatsioon rahvastiku- ja sotsiaalprotsesside kohta. Nii ongi PSU metodoloogiat ja korralduskogemusi rakendanud Tööjõu-uuring [ESA 1997a; 1997b; Noorkõiv, Puur 1996], Põlisusuuring [EKDK 2002b; Katus, Puur, Sakkeus 2000b; Puur 1998] ja Terviseuuring [Leinsalu *et al* 1998; 1999]. Kõigis nimetatud riigiuuringutes on rakendatud sündmusloolist metodoloogiat ja muidugi võrreldavaid andmedefinitsioone, aga ka ühtset valimialust ja valimiprotseduure ning koguni sarnast välitööde ja andmesisestuse korraldust. Nõnda on võimalikuks osutunud viia kõigi viie riigiuuringu andmestik, kokku 25 000 sündmusloolise kirjena, ühtseks tervikuks, mis pole igapäevane ka eeskujuliku andmekorraldusega riikides.

Hoopis innovaatiline oli kõik andmekvaliteedi analüüsi ja hindamisega seonduv, nii metodoloogia, meetodid kui ka korraldus. Ja seda mitte sellepärast, et tegemist oli lihtsalt esimese sedalaadi uuringuga, vaid valdkonna sihiteadliku väljaarenduse tõttu välisekspertide osavõtul. Valimi ja küsitlusvõrguga seonduvatest kvaliteedianalüüsidest oli eespool juba juttu. Üldise vastamismäära analüüsi kõrval, mille tulemused pakkusid esmakordsuse tõttu samuti silmapaistvat huvi, käsitleti sensitiivsete küsimusblokkide vastusvaliidsust [Anderson *et al* 1993; 1994]. Loendus- ja küsitluskirjete sidestamine võimaldas süvaanalüüsida varem kasutatud määratluste sisu ja välja arendada Eesti-kesksed andmedefinit-

sioonid asjaomases valdkonnas [Katus, Puur, Sakkeus 1995; Katus *et al* 2000]. Taoline kvaliteedianalüüsil põhinev tulemus on iseäranis hinnatav üleminekul nõukoguaegselt määratlussüsteemilt rahvusvahelisele. Omaette käsitlust leidis kogutud andmestiku kvaliteedi sõltuvus küsitlusvõrgust, eriti selle nõrgemate lülide "panus" [EKDK 1999]. Ainuüksi sellise analüüsi tegemine on küllalt harv, seda enam laiemat rahvusvahelist huvi pakkuvate tulemusteni jõudmine. Muuseas märkis Rahvusvaheline Küsitlusstatistika Assotsiatsioon ära kvaliteedianalüüsis osalenud Enel Pungase töö Cochran-Hanseni auhinnaga (1999), mis on teadaolevalt esimene ja ainuke Eestisse tulnud rahvusvaheline statistikapreemia.

Eesti PSU andmekorralduslik tegevus ulatus ka riigipiiridest väljapoole. Üheks oluliseks suunaks sai Euroopa Rahvastikukomitee vähemusrahvuste ja immigrantrahvastiku võrdlusprojekt (*PO-S-MIN* / *PO-S-MIG*). Osalejamaad teostasid analüüsi sündmus- ja loendusstatistikale põhineva riigistatistika abil, Eestis katkesid aga tarvilikud andmeread Teise maailmasõjaga ja hiljem olid koguni asjaomased mõisted käibelt kõrvaldatud. Olemasolevat andmestikku rakendades polnud Eestil lootustki koostöös osaleda. Et kõnealuse valdkonna kaudu on Eesti olnud terase rahvusvahelise tähelepanu all, püüti siiski lahendus leida. Konsultatsioonide käigus nõustus PSU Teadusnõukogu metodoloogiliselt ja ka korralduslikult enda peale võtma tarvilike andmeridade taastamise; Välisministeeriumi koordineeritud töörühm tegi vajalikud otsused tööde käivitamiseks ning rahvusvahelise projektiga ühinemiseks. Eesti vähemusrahvuste käsitlus on tänaseks teostatud, läbinud kõik riikidevahelised poliitilised kooskõlastused ning avaldatud Euroopa Nõukogu poolt [Katus, Puur, Sakkeus 2000b]. Tähtsamaks tulemuseks on Euroopa taustal võrreldava arenguülevaate saamine, Eesti nüüdisoludes pole tähtsusetu ka sovetiaegsest *muulas*paradigmast tulenevate järelduste ja poliitika ebaadekvaatsuse ning koguni ohtlikkuse selgumine.

Eesti PSU andmekorralduslik tegevus ulatus väljapoole riiki ka seeläbi, et aitas kaasa Läti ja Leedu PSU programmiga ühinemisele, eriti rahvuslike programmide algjärgus oli Balti koordinatsioonil küllalt märkimisväärne katalüseeriv mõju. Ühistegevuse väärtulemuseks oli PSU läbi viimine kõigis kolmes Balti riigis, ainsatena endise NLiidu ruumis. PSU raames toimuvate teadusprojektide kaudu tõuseb Balti regioon Euroopa rahvastikukaardile hoopis kindlamini, kui igale riigile üksikuna jõukohane oleks olnud. Tegemist pole enese olemasolu teadvustamisega, vaid Eesti ja teiste Balti riikide alase teabe jõudmisega Euroopa juhtivate uurimisrühmade töölauale. Üks kummalise arengu läbi teinud riik võidakse ju "tüli" vältimiseks kõrvale jätta, kuid korduma kippuvad omapärasused teritavad pigem tähelepanu. Juba täna on PSU kahtluseta kõige laialdasema rahvusvahelise leviku ja analüüsitavusega Eesti sotsiaaluuring, seda enam tulevikus. Pragmaatilisest seisukohast pole sugugi vähetähtis ka PSU andmestiku tõenäone kasutamine Euroopa Liitu pürgivate riikide pikaajalise arengu omavaheliseks võrdluseks, ka tänaste liikmesmaade taustal. Asjakohase kuulduse levikul püüdis mitu Kesk- ja Ida-Euroopa riiki ühineda PSUga piltlikult öeldes kaheteistkümnendal tunnil.

Pikaajalise töö loomulikuks koostisosaks on ka mitmesuunaline rakendustegevus, mille hulgas olulisemal kohal seisab tulemuste tutvustamine ja ühiskonna otsustusprotsessi viimine. Koostöös ÜRO Rahvastikuprogrammiga viidi läbi seminarisari Riigikogu liikmetele/nõunikele, ajakirjanikele ning arenguplaanijatele. Konverentsi *Eesti ja Euroopa Liit: Eesti teel muutuvasse Euroopasse* raames korraldati rahvastikualane eriseminar, kus PSU tulemustel oli keskne roll [Riigikogu MSI 1999]. Eestis asuvad välisriikide ja rahvusvaheliste organisatsioonide esindused on huvi ilmutanud PSU metodoloogia rakenduste vastu vähemusrahvuste arengu analüüsil. Muidugi teenis Sotsiaalministeerium Eestile plusspunkte PSU esiletõstmisega riigiettekandes Euroopa rahvastikukonverentsile [Government of Estonia 1998]. Siseministeerium rakendab PSU metodoloogiat välismaalaste kontseptsiooni teadusaluste väljatöötamisel. Laiemale avalikkusele on PSU tulemusi tutvustanud *Vaba Euroopa, Postimees*, *Eesti Päevaleht* ja *Luup*.

Tulevikkuvaatavalt seisneb Eesti PSU panus ka selles, et rajatud on vundament asjaomase Euroopa koostöö uuel etapil osalemiseks. Keskendumist nõuab möödunud kümnend, mis on kaasa toonud ulatusliku murrangu Eesti rahvastiku- ja ühiskonnaarengus. Sündmusloolisuse rakendamine võimaldab jälgida põlvkondade elukarjääre läbi kõigi muutuste ning võrdlevalt analüüsida ühelt poolt järsu pöörde, sealhulgas majandusülemineku vastukaja demograafilises käitumises, ning teisalt rahvastikuarengu enda sügavamaid allhoovusi. Andmekorralduslikust vaatenurgast kasvab PSU riigistatistiline roll koos loendus- ja sündmusstatistika allakäiguga. Pole midagi parata, aga mida tugevamaks osutuvad kõnealused tendentsid, seda rohkem peab põlvkonnajärgsel sündmusloolisel teabel olema pakkuda ühiskonna juhtimisele.

2. RAHVASTIKUARENGULINE TUGIRAAMISTIK JA EESTI ASEND

Nüüdisaja rahvastikualast teadmispagasit võib hinnata üheaegselt tugevaks ja nõrgaks, metodoloogiliselt süsteemseks ja auklik-poolikuks. Igatahes on rahvastikuteadus mitmes mõttes erinev paljudest teistest sotsiaalteadustest, seda nii teoreetilises kui ka empiirilises plaanis. Üks neist erisustest tõmbas endale Stalini viha sel määral, et teadussuund 1930 aastatel NLiidus hoopis keelustati. Veidi hiljem pandi taoline ideoloogia maksma ka Eestis, mida hoiti siin akadeemiakõrgkoolide liinis ametlikult elus pea NLiidu lõpuni. Ettekujutus rahvastikuteadusest, kahju küll, on seniajani Eestis mõjutatud omaaegsest Stalini meelepahast ning seevõrra on mõistlik heita põgus pilk demograafiale ja teadussuuna uurimisainesele läbi selle kujunemiskäigu. Rahvastikuarengu olemuslikud põhijooned, nagu neid tänapäeval tuntakse, avanevad ajaloolise vaatenurga läbi ehk kõige selgemini.

2.1. Rahvastikuarengu seaduspärasused

Rahvastikuteaduse tekke- ja arenemisloos on erakordne koht juba eespool viidatud John Graunti raamatul *Natural and Political Observations Mentioned in the Following Index, and Made Upon the Bills on Mortality*, mis nägi ilmavalgust Londonis ligi kolmsada viiskümmend aastat tagasi [Graunt 1662]. Sageli pakutakse kõnealune töö välja kogu teadussuuna alguspunktina. Selleks on ka päris kaalukas põhjus: esmakordselt, pealegi andmeanalüüsile toetuvalt, esitas Graunt inimese *resp* rahvastiku elu ja surma müstika kohta statistiliselt tähelepanuväärsed ja teoreetiliselt lahtimõtestatud seaduspärasuslaadsed seosed, mida polnud tarvis põhjendada jumaliku tahteväljenduse või muu "kõrgema jõu" poolt määratud põhjuslikkuse abil. Vahemärkusena olgu lisatud, mitmed viidatud teoses käsitletud rahvastikuarengulised seosed kuuluvad tänapäevalgi demograafiliste teadmise raudvarasse.

Graunti töö seisukohad, peamiselt küll kaude väljendatud, kõigutasid tol ajal ainuvalitsenud arusaama inimesest ja tema kohast maailmas. Väljakutse rahvastikuarengu vallas oli koguni sügavam võrreldes mõni aeg varem maailmapilti ümber kujundanud Koperniku uurimustega. Kui viimased näitasid pelgalt jumalike jõudude elu- ja tegutsemiskeskkonna kohta käibinud müütide ebaadekvaatsust, siis demograafia pani kahtluse alla nende mõjuvõimu ülepea, vähemalt rahvastikuarengu vallas. Kas nüüd just rahvastikuteaduses peitunud sedalaadi revolutsioonilise tähenduse tõttu, aga pikka aega jäi demograafia eelkõige andmekogumise ja -korrastamise ning nendega ümberkäimisega tegelevaks teadusalaks. Selles seoses on põhjust ära märkida mitmeid tuntud matemaatikuid, astronoome ning teisi, peamiselt täppis- ja loodusteaduste alal tuntud isikuid, keda nende tähelepanuväärse panuse poolest rahvastikuteaduse kujunemis-

se võib sama edukalt demograafideks nimetada. Paljude teiste hulgas on sellistena teaduslukku läinud Leonhard Euler, Benjamin Gompertz, Achille Guillard, Edmund Halley, Pierre Laplace, Wilhelm Lexis, Alfred Lotka, Adolphe Quételet. Nimekiri on muidugi oluliselt pikem ning asjahuviline leiab äratundmisrõõmu pakkuvaid nimesid rahvastikuteaduslikke entsüklopeediaid sirvides [International... 1982; Narodonaselenije 1994].

Esimese tõsise katse kogutud ja läbitöötatud rahvastikualased andmestikud sotsiaalteaduslikuks teooriaks sünteesida tegi omamoodi kuulus Robert Malthus. Peamiselt rahvaarvu kasvu ja majandusarengu vaheliste seoste uurimise pinnalt sõnastas ta demograafilise arengu seaduspärasused ehk printsiibid [Malthus 1798]. Tagantjärele vaadates on Malthuse väited osutunud ühekülgseiks ja lihtsustatuiks, nagu tollased sotsiaalteaduslikud seisukohad reeglina. Õnnetuseks rakendati neid ühiskonnapoliitilises tegevuses, nimelt teoreetilise alusena vaesemate rahvakihtide vastu suunatud otsuste põhjendamisel. Selle tulemusel sai Malthusest XIX sajandi enimkritiseeritud sotsiaalteadlane ja tükiks ajaks kahanes tahtmine mis tahes rahvastikuarengu printsiipe sõnastada. Tänapäeval hinnatakse Malthuse panust hoopis tasakaalukamalt ja esile tõstetakse ka tema vaieldamatut panust teadusloos [Boserup 1981; Coale 1979; Coleman 1986; Dupaquier *et al* 1983; Wrigley 1986 jt].

Pärast Malthust tehti enam kui sajandi vältel vaid kobavaid katseid demograafia kujundamisel sotsiaalteaduseks. Uus, see-eest aga murranguline arengujärk rahvastikuteaduses algas alles 1930-1940 aastatel, kui formuleeriti demograafilise ülemineku teooria põhitõed ja esitati rahvastikuarengu peamised seaduspärasused. Ennekõike tuleb nimetada selliseid nimesid nagu Adolphe Landry prantsuskeelses ning Warren Thompson ja eriti Frank Notestein inglisekeelses teadusmaailmas [Landry 1934; Notestein 1945; 1953; Thompson 1929; 1949]. Eemalseisjale ehk koguni ootamatul kombel on viidatud demograafilise ülemineku kontseptsioon jäänud tänaseni mitte ainult püsima, vaid on ülepea ainus tõsiseltvõetav teooria rahvastikuteaduses. Tähelepandaval määral on niisuguse olukorra põhjuseks tolleks ajaks kogutud suhteliselt hea, ja sotsiaalteaduse üldtaustal lausa ülihea, ruumi- ja ajamõõtmes võrreldav andmestik rahvastikuarengu kohta ning samavõrra ka süsteemselt, mitmesaja-aastase töö tulemusena välja töötatud metoodikaaparaat sellega ümberkäimiseks. Nõnda on olnud asendamatu võimalus pakutavaid teoreetilisi mudeleid põhjalikult kontrollida ning seetõttu on rahvastikuteadus jäänud kõrvale üldkontseptsioonidele ja teooriaile pretendeerivate mõttemõlgutuste uputusest, mis sotsiaalteaduse arengule on olnud nii tüüpiline. Isegi Stalin, kes akadeemik Lõssenko abil matistas bioloogia ja geneetika, jäi siin kimpu.

Püüeldes alljärgnevalt lühikese kokkuvõtte poole rahvastikuarengu *resp* demograafilise ülemineku ehk revolutsiooni teooria nüüdisaegsetest põhitõdedest, peab muidugi arvestama suure lihtsustusega. Asja vastu süvitsi huvi tundval lugejal, eks nii nagu alati, on mõistlik pöörduda otse nende tööde juurde, mis ülevaates viitamist leiavad. Olulisim on siinkohal koondatud ja esitatud kolme üldisemat laadi metodoloogilise sõlmküsimuse kaudu, millest igaüks leiab konk-

reetsemat edasiarendust järgmistes alapeatükkides ja Eesti-keskset rakendust läbi kogu raamatu. Mõistetavalt jäävad lühiülevaates teenimatult tagaplaanile rahvastikuteaduse mitmeplaanilised kõrval- ja lisaarendused, millest mõnel on iseenesest küllalt innovaatiline ning tähtis roll.

Esimene sõlmküsimuste ring puudutab rahvastikuarengu kohta ühiskonnas ning seoseid teiste sotsiaalprotsessidega. Põhimõtteline pööre rahvastikuarengu mõistmisel, mis sai alguse 1930 aastatel ja millele tugineb moodne demograafiateooria, seisneb iseenesest lihtsas asjaolus: rahvastikuarengut ei püütud enam vägisi seletada teiste sotsiaalprotsesside kaudu ja abil. Rahvastikuareng toimib omaette sotsiaalsüsteemina, alludes valdkonnaspetsiifilistele seadustele ja seaduspärasustele. Juba viidatud demograafiaklassikutest alguse saanud seisukohad on hilisemal ajal leidnud metodoloogilist tuge vahepeal jõudsalt arenenud süsteemteooriast [Bertalanffy 1969]. Väärib märkimist, et süsteemteooria poole pöördusid eriti agaralt just nn sotsialismimaade tuntumad rahvastikuteadlased, vältimaks otsest vastuolu marksismiga [Khalatbari 1983; Pavlik 1983; Vishnevski 1982].

Rahvastikuarengu mõistmine iseseisva sotsiaalsüsteemina võimaldas varasemast hoopis terviklikumat käsitlust, sealhulgas empiirilise analüüsi osas. Põhimõtteliselt uue vaatenurga kasutamine erinevate rahvastikuprotsesside arengusse süüvimisel lubas sedasama rahvastikuteooriat omakorda kinnitada, aga ka täpsustada ja edasi arendada. Põhjapanevad tööd sündimuse ja taasteprotsesside [Caldwell 1982; Coale, Watkins 1986; Henry 1961], abiellumuse ja peremoodustuse [Hajnal 1965], tervise ja suremuse [McKeown 1976; Schofield, Reher, Bideau 1991], rände [Rogers, Willekens 1986; Zelinski 1971], rahvastikutrendide rekonstruktsiooni [Calot *et al* 1998; Laslett 1993; Wrigley, Schofield 1981] ja mitmete teiste aineste kallal lisasid tublisti tõendusi rahvastikuarengu tähelepandavalt suure sõltumatuse kohta ühiskonna mitmesugustest teistest protsessidest, nähtustest ja seisunditest.

Õpetlik on sotsiaalteaduse vallas arvatavalt seni suurima ettevõtmise, nn Princtoni projekti tulemus käibehüpoteeside verifikatsiooni asjus. Enam kui kakskümmend aastat väldanud üleeuroopalise võrdlevuuringu ning selle raames valminud kümmekonna süvaanalüütilise monograafia ja suure arvu muu teadusproduktsiooni väljund tõdes, et põhjapanevaid muutusi demograafilises arengus (projekt kontsentreerus ennekõike abielu- ja sündimusüleminekule) pole võimalik seletada tööstusliku pöörde, linnastumise, hariduse leviku, individualiseerumise, usukuuluvuse ja -mõju jpt teiste majanduse, sotsiaalarengu (kitsas mõttes) või psühholoogia valdkonda kuuluvate protsessidega. Küll aga vastupidi, rahvastikuarengu käik võimaldas seletada paljutki näiteks Euroopa majanduskasvus, rahvastiku hariduslikus edenemises ja koguni sõjaliste konfliktide puhkemises [Coale, Watkins 1986].

Niisiis on rahvastikusüsteemi tervikliku ja suhteliselt autonoomse arengu tunnetamine võimaldanud heita varasemad kammitsad, mis eeldasid eraldiseisvate rahvastikuprotsesside käsitlemist mingite sotsiaalmuutuste tulemuse ja tagajärjena. Muidugi, kõigi teiste ühiskonnaprotsessidega on rahvastikuarengul

mitmelaadseid seoseid, need aga ei kätke endas põhjuslikke vahekordi. Rahvastikuareng ise moodustab ühiskonna ühe peamise allsüsteemi, mille dünaamika ja areng allub ennekõike valdkonnasisestele *resp* demograafilistele seaduspärasustele ega sõltu kuigivõrd teistest sotsiaalsetest osasüsteemidest. Igatahes tundub see sõltuvus olema nõrgem võrreldes enamiku kui mitte kõigi teiste sotsiaalsüsteemidega. Kinnitust on leidnud hoopis tõsiasi, et demograafiline areng on tugevas vastastikuses mõjutuses rahvastiku paiknemisala — kindla territooriumi või eluruumiga. Selle põhjusliku seose rõhutamiseks kõneldakse rahvastikust kui geodemograafilisest süsteemist [Hampl 2000; Hampl, Pavlik 1977; Pavlik 1983]. Vahemärkusena olgu lisatud, et viidatud teoreetiline seisukoht on tõstnud soo ja vanuse kõrval kolmandaks olulisemaks demograafiliseks tunnuseks põlisuse, mille süsteemne rakendamine on silmnähtavalt kasvatanud rahvastikuteadusliku analüüsi sügavust.

Jääb siiski tõsiasjaks, et küllalt sageli, eelkõige empiirilistes majandus- ja sotsioloogiaalastes töödes, püütakse mitmesugustele korrelatsioonidele anda tähendus, mis ei pruugi sugugi olla kooskõlas rahvastikuarengu nüüdisaja metodoloogiliste seisukohtadega ja eriti demograafiliste seaduspärasuste suhtelise iseseisvuse printsiibiga. Selliste tööde puhul pole reeglina siiski tegemist — marksistlikul alusel kirjutatu mõistagi välja arvatud — mõnest muust teoreetilisest kontseptsioonist lähtumise, vaid empiirilistele töödele nii tavapärase metodoloogia alahindamise ning sageli ka rahvastikuteooria mitte just parima tundmisega. Seevõrra pani tänapäeva arvutustehnika kiire areng ja tehniliste võtete rakendamise ülilihtsustumine IUSSP rahvastikutarkvara töörühma esimehe Frans Willekensi tõsiselt hoiatama *a lot of nonsense* vooluliinilise tootmise eest [Willekens 1992]. Tema hoiatusest on paraku palju tõeks saanud.

Eraldi väärib tähelepanu, et kõnealune rahvastikumetodoloogiline tõdemus on otseses vastuolus marksismiga, mis omistab ühiskonnaarengu alusmootori tähenduse majandussuhetele. Muuseas tuleb just siit otsida ühte põhjust, miks demograafia jäi pärast Stalinit NLiidus veel pikka aega keelatud teaduseks. Hiljem küll luba viljelemiseks anti, kuid demograafia ei saanud kunagi kuigivõrd soositud teadussuunaks. Huvitav on meenutada, et rahvastikuteadust salliva otsuse järel 1960 aastate alul tehti NLiidus katse formuleerida sotsialistlik või kommunistlik rahvastikuarengu kontseptsioon, kuid tulemus jäi tolleks ajaks kogutud rahvastikuarenguliste teadmiste taustal ikka äärmiselt kõhetuks küll [Steshenko 1981; Valentei 1976]. Arvatavasti tuleb ka siit otsida üht tõuget, miks just demograafiast sai esimene sotsiaalteadus NLiidus, kus võeti juba 1970 aastate lõpus aluseks vabas maailmas välja töötatud ja marksismiga sisulises vastuolus olev rahvastikuarengu teooria. Ametlik teaduskorraldus jäi muidugi endiselt marksismi juurde, mis määras demograafia poolillegaalseks teadussuunaks. Eestis on niisuguse arenguloo mõju siiamaani tunda, ja kahjuks üpris tugevalt.

Teine rahvastikuarengu sõlmküsimuste ring seisneb demograafiliste seaduspärasuste üldisuses. Eespoolviidatud uurimused, nagu paljud teisedki, tõid samm-sammult esile tõsiasja, et maailma erinevate rahvaste käsitlused kippusid

viima sarnastele järeldustele rahvastikuarengu seaduspärasuste kohta. Muidugi eeldas see analüüsitava ajahorisondi demograafiliselt korrektset, st põlvkonnasammuga määramist. Varem valitsenud, olgu metodoloogiliselt teadvustatud või teadvustamata, *a priori* erisuste otsimisele pühendunud lähenemisviis oli andnud küll mahukaid ülevaateid pea kõigi maailma rahvaste ainelisest kultuurist, töö- ja toitumisviisidest, sotsiaalsuhetest, kommetest ja tavadest, perekonna- ja riigikorraldusest jpm-st, kuid polnud suutnud kuigivõrd seletada rahvastikuarengu kulgu. Aga kui demograafilise arengu ühtsuse hüpotees oli kord püstitatud, hakkas kogu viidatud kirevuse hulgas paistma ka läbiv punane niit ning vastavast metodoloogilisest printsiibist kantud uuringud tõid ka teooriale hulganisti tõestusmaterjali juurde.

Nõnda siis toetub nüüdisaja demograafiateadus tõdemusele, et sõltumata konkreetsest rahvast ja elukeskkonnast, tema kultuurist, traditsioonidest, religioonist ja paljust muust rahvaid eristavatest asjaoludest on demograafilise arengu seaduspärasused põhimõtteliselt ühesugused. Asjatundmatule võib selline väide tunduda koguni pentsik: on ju tänapäeva Läti ja Nigeeria rahvastikuolukord pigem vastandlik kui sarnane, milliseid näiteid on lihtne tuua hulganisti nii minevikust kui nüüdisajast. Vastuolu lahendus peitub rahvastikuarengu seaduspärasuste üldisuse täiendamises ajastuse lahknevusega. Nimelt kipuvad sarnased rahvastikuolukorrad maade ja rahvaste lõikes aset leidma mitte ühel ja samal ajamomendil, vaid pigem erinevatel, vahel üksteisest märkimisväärselt kaugetel ajaperioodidel. Ajastuse lahknevus tuleb eriti ilmekalt esile murrangulistel ajajärkudel, eeskätt muidugi demograafilise ülemineku käigus. Seetõttu ei pruugi eri rahvaste demograafiline hetkeseis sugugi kattuda ning võib teatud protsessi de osas koguni vastanduda.

Rahvastikuarengu seaduspärasuste üldisuse näitlikustamiseks võib mõttes nihutada sarnase iseloomuga, aga eri aegadel või koguni sajanditel toimuvad protsessid ajaskaalal kohakuti, ehk teisisõnu vähendades reaalaja ja mis tahes sellega seotud sündmuste mõju teisejärguliseks. Nii toimides ei jää rahvastevahelistest demograafilistest erisustest kuigi palju järele ja ka pealispinnal pääsevad mõjule ühisjooned, mille taga seisavad üldised seaduspärasused. Mõistetavalt on eriti ruumiliste võrdluste korral selline eri maade ja rahvaste demograafilise arengu ajateljeline tasandamine tähtis, teisisõnu tuleb alati jälgida, et käsitletaks omavahel võrreldavaid arenguetappe. Niiviisi rahvastikuarengulist teavet korrastades saab selgeks, et seaduspärast kulgu järgivad protsessid algavad esmalt ühes või mõnes geodemograafilises süsteemis ja seejärel kanduvad lühema või pikema aja möödudes edasi teiste rahvaste juurde. Kõnealuse tõsiasjaga seoses on tavaks rääkida ka rahva demograafilisest arenguastmest, sh tuua näiteks esile rahvastikuarengu pioneerriigid.

Siinkohal väärib tähelepanu demograafiale iseloomulik ajamõõtme periodiseerimine, mis ei pruugi sugugi ühtida harjumusliku ettekujutusega. Reeglina ei lange rahvastikuarengu murdepunktid kokku ajaloo teiste põhisündmustega ja vastavalt siis ka mitte ajaloo tavapärase periodiseerimisega. Pigem lausa vastupidi, silmatorkavalt pole rahvastikuarengul kattuvust poliitiliste tähtsünd-

muste ja pööretega ajaloos. Nõnda pole ka rahvastikuteaduses suurt midagi peale hakata vana-, kesk-, uus- ning uusima aja ja/või nende alajaotuste väljatoomisega. Lühemate ajavahemike puhul on tavapärase ja demograafilise periodiseeringu kokkusobimatus veelgi silmnähtavam, näiteks kas või Eesti rahva saatuses nii keerdkäigulise XX sajandi osas.

Rahvastikuarengu käsitlemisel ja muidugi siis ka periodiseerimisel on kesksed demograafilise ülemineku algusaeg ning kulgemise ajastus, sageli ka ülemineku järjestikuste arengufaaside väljatoomine, millest pikemalt allpool. Siinkohal olgu põgusalt viidatud vaid Euroopa demograafilise arengu kõige olulisematele ajaraamidele paari viimase sajandi vältel. Reeglina tuuakse John Hajnali põhjapaneva uurimistöö avaldamise järel demograafilise ülemineku eelsest perioodist välja Euroopa abielutüübi levik kui esimene tõsine märguanne rahvastiku traditsioonilise taastetüübi lagunemise algusest [Hajnal 1965]. Üleminekujärgsest etapist on aga sageli eristatud nn teist demograafilist üleminekut [Lesthaeghe, Meekers 1996; Lesthaeghe, van de Kaa 1986; van de Kaa 1987]. Veel detailsemaks minnes on põhjust eristada nüüdisaja jätkusuutmatu sündimuse perioodi kui depopulatsiooni ajajärku [Golini 1997]. Samavõrra on ka traditsioonilise taastetüübi raames võimalik välja tuua osaperioode, nagu näiteks demograafilised kriisid [Ruzicka, Wunsch, Kane 1989]. Ainuüksi ülalviidatud rahvastikuarengu ajajärkude loetelust, ilma ajaraame täpsustamata, piisab mõistmaks, et tavapärase ajalooperiodiseeringuga ülearu suurt kokkulangevust pole.

Rahvastikuarengu periodiseerimisel on põhjust veel kord meenutada aja kulgemise mitmeplaanilist arvestamist demograafias, mis käesoleva raamatu mõistmiseks on lausa vajalik. Nimelt on aja kahene kulg, kohort- ja perioodperspektiivis, demograafia metodoloogia üks põhialuseid [Pressat 1961]. Nõnda võib tavapärase ja rahvastikuteadusliku ajalooperiodiseerimise erinevuse võtta kokku ka sedaviisi, et esimesel juhul on tegemist aja ühe-, teisel aga kahedimensioonilise (täpsemalt küll kolmedimensioonilise) kulgemisega. Sellel tõsiasjal põhineb Lexise võrk, mis teadupärast on suure osa demograafiliste meetodite aluseks. Tänapäeval on kiiresti arenenud samale põhimõttele toetuv sündmusloolise analüüsi metodoloogia, mis on ühtlasi käesoleva raamatu oluliseks tööriistaks [Blossfeld, Rohwer 1995; Mayer, Tuma 1990].

Rahvastikuarengu seaduspärasuste üldisus ja ajastuse lahknevus on tänapäeval aluseks mitmelaadilisele teaduspraktilisele tegevusele, millest kahte tasub eriti esile tuua. Esimene neist seostub ÜRO rahvastikuosakonna tööga, kes muude ülesannete kõrval koostab rahvastikuprognoose kõigi maailma riikide kohta. Neid tehakse alates aastast 1951, viimastel kümnenditel iga kahe aasta tagant [UN 1999]. Rahvastikuprognoosid on osutunud päris täpseiks võrreldes ühiskonnaarengu teiste valdkondade tulevikukäsitlustega, olgu ÜRO või muude institutsioonide teostuses [Keilman 1997; 2001]. Seevõrra on rahvastikuprognoosid leidnud laialdast kasutamist, sealhulgas arenguplaanimise alusena või Maailmapanga tegevusorientiirina. Mõistagi, rahvastikuprognoosi koostamismeetodite rakendus tänapäeva nii erineva arengutasemega maade kohta lähtub just rahvastikuarengu üldisusest. Teiseks eeskujulikuks näiteks on ülemaailmse-

te küsitlusstatistiliste ettevõtmiste, nagu Maailma Sündimusuuring ja Maailma Rahvaterviseuuring, metodoloogiline ettevalmistus, läbiviimine, andmetöötlus ja -analüüs, mis tervikuna tugineb demograafilise arengu üldisusprintsiibile [Cleland, Hobcraft 1985; WFS 1975].

Kolmas rahvastikuarengu sõlmküsimuste ring on seotud demograafiliste protsesside inertsusega. Metodoloogilises plaanis on tegemist küll sügavalt olemusliku, kuid ühtlasi lihtsa ja arusaadava tõsiasjaga, vähemalt kahe eelneva küsimusringi taustal. Inertsus väljendub selles, et rahvastikuarengu seaduspärasused ei avaldu tavapärase ajaühiku — aastaga — mõõtes, vaid selleks otstarbeks tuleb rakendada demograafilist ajasammu — põlvkonda. Rahvastikuarengu inertsuse põhjuseks on olulisel määral demograafiliste protsesside kumulatiivsus ehk eluea vältel toimuv sündmuste kuhjumine, seda nii iga inimest eraldi kui ka kogu sünnipõlvkonda tervikuna käsitledes. Kumulatiivse iseloomuga rahvastikuarengut on aga arusaadavalt keeruline asetada seisundi-sündmuse kalendaarsesse mõõtkavva ning seevõrra tekitab võrdlus mitmete teiste sotsiaalprotsessidega metodoloogilisi, seda enam praktilisi probleeme.

Põlvkonnapikkuste ajavahemike käsitlemine on rahvastikuteaduses ammuilma kujunenud enesestmõistetavaks lähenemisviisiks. See ei tähenda muidugi lühemate ajaperioodide jooksul toimuva kõrvaleheitmist, kuid sedalaadi lähenemisel ei püüta teha järeldusi rahvastikuprotsesside seaduspärasuste kohta. Lühemat ajaperioodi hõlmaval analüüsil on põhjust kõnelda eelkõige juhuvõngetest ning aeg-ajalt tõesti ka tõsisemat laadi uussuundumustest, mida põlvkonnapikkuse ajajärgu käsitlus peab kinnitama või ümber lükkama. Rahvastikuarengu või mõne demograafilise protsessi käsitlemisele lühemate ajavahemike vältel on antud omaette termin — konjunktuurdemograafia — prantsuse koolkonna panusena Gerald Calot' tõhusal eestvõttel (vt nt [Calot 1999]).

Oskus eristada rahvastikuprotsesside konjunktuuri demograafilise arengu seaduspärasustest ja trendidest kuulub rahvastikuteadusliku algkooli juurde ega nõua igal sammul rõhutamist. Sageli on aga teaduse integratsiooni ning piirteaduste kiire arengu ajajärgul rahvastikuteabega tegemist ka demograafilise ettevalmistuseta uurijatel, kel kõnealusest oskusest kipub puudu jääma. Iseenesest triviaalset laadi metodoloogiline tõsiasi, täpsemini selle eiramine, on määranud äpardumisele aukartustäratava hulga empiirilisi töid, kus demograafilised indeksid koos mitmesuguste muude näitarvudega kaasatakse nii- või naasugustesse mudelitesse ilma ajategurit ehk rahvastikuprotsesside inertsust arvestamata. Sedaviisi saadakse muidugi sisutu tulemus, mis mõnikord uurijale endale ei pruugi selgudagi. Näiteks võib majandusteaduses leida töid, mis seletavad madalat sündimust raske ainelise olukorra ja väikeste sissetulekutega, kõrvuti uurimustega, mis põhjendavad sedasama just vastupidi, parema elujärje ja raharohkuse loodud alternatiivsete eneseteostusvõimalustega.

Rahvastikuarengu inertsist tuleneb üks teinegi metodoloogia valdkonda kuuluv tõsiasi, mis on eriti oluline ühiskonna otsustusprotsessi seisukohalt. Nimelt on demograafilise arengu mõjutamine ja isegi selle arengu tühipaljas arvestamine, võrreldes paljude muude ühiskonnaotsuste tegemisega, suurusjärgu võr-

ra keerukam, kuivõrd põhjust ja tagajärge eraldab rahvastikuarengus üksteisest reeglina pikk ajavahemik. Lihtsaks näiteks võiks olla kasvavat tähelepanu pälviv rahvastikuvananemine, mille põhjus (demograafiline üleminek) jääb Euroopa kontekstis XIX sajandi keskpaika, tulemus oma küpseis ilminguis aga XXI sajandi esimestesse kümnenditesse [Katus *et al* 1999; Myers 1994; Schmid 1998]. Mõne teise demograafilise protsessi puhul pole ehk põhjus ja tagajärg nii pika ajavahemikuga eraldatud, kuid pea alati on tegemist tuntava ajadistantsiga. Kõnealune asjaolu nõuab seadusandlike ja muude tähtsate ühiskonnaotsuste järjepidevust demograafilises, st põlvkondlikus ajaskaalas, seejuures sõltumata ajaloo keerdkäikudest.

Ülalkirjeldatud kontekstis tuuakse sageli näiteks Prantsusmaa rahvastikupoliitika, mida on suudetud enam-vähem põhimõttekindlalt säilitada aastakümnete vältel, isegi läbi Saksa okupatsiooni, kuigi ühiskond tervikuna oma järjepidevuse arusaadavalt kaotas. Jättes murrangulised ajajärgud kõrvale, on rahvastikuarengu ja selle mõjustamise ajasamm ülepea pikem tavapärase poliitilise valimistsükliga võrreldes, vähemalt demokraatliku riigikorra tingimustes. Niiviisi panevad rahvastikupoliitika läbiviimise soov ja sellesuunalised katsetused poliitikategelased alati tõsiselt proovile, sageli asjaosaliste endi teadmata. Teisisõnu pakub rahvastikuteaduse metodoloogilinse olemus huvitava kriteeriumi riigimeeste eristamiseks karjeristi tüüpi isikutest ja muidu õnneotsijatest poliitikas.

Toetudes kirjeldatud kolmele metodoloogilisele põhiseisukohale — rahvastikuarengu süsteemsele iseseisvusele, üldisusele ja ajastuse erisusele ning inertsusele — ja juhtides veel kord tähelepanu paratamatule lihtsustusele niivõrd lühidal käsitlusel, saab viimase poolsajandi rahvastikuteadusliku mõtte arengu ja tänapäevase teoreetilise seisu esitada alljärgnevalt. Rahvastikuarengu seaduspärasuste üldkehtivus ja mitmeplaaniliselt tunnetatav iseseisvus teiste eluvaldkondade suhtes on järjest enam kinnitust leidnud. Samuti on tasapisi avanenud nende seaduspärasuste sisu ja toime, mis muu hulgas on teinud võimalikuks tulevikukäsitlused täpsusega, mis ületab suurusjärgu võrra majandus- või teisi sotsiaalvaldkonna prognoose.

Öeldule vaatamata on rahvastikuteadus jäänud olulisel määral empiirilisele alusele nagu põhitõdede formuleerimise algusaegadel. Muidugi on mäekõrguselt kasvanud demograafiline andmestik ja selle läbitöötatuse aste. Samuti on mitmesuunaliselt ja sageli küllalt detailsel tasemel läbi uuritud demograafiliste suundumuste sotsiaalsed seosed jms, aga rahvastikuarengu seaduspärasuste seletamisel ning arengut määravate põhjuste tundmisel on inimkond XXI sajandi hakul pea sama tark kui pool sajandit tagasi [van de Kaa 1999]. Kuigi tormilisi edusamme metodoloogilise teadmise osas jääb pigem vajaka, on tähelepanuväärival kombel kogunenud hulk n-ö negatiivset teavet, st erilaadsetes hüpoteesides eeldatud põhjuslike seoste tegeliku paikapidamatuse ja/või vasturääkivuse tõestuspagas eri rahvaste ja kultuurikeskkondade võrdleval analüüsil. Teisisõnu on uurimistöö tõestanud, et paljud demograafilise arengu varem eeldatud põhjused ja tegurid ei oma tegelikult neile omistatud üldkehtivat.

Üsna ühemõtteliselt on teisalt siiski kinnitust saanud tänapäeval nii oluline rahvastikuarengu ajastuse erisus ja selle järjest kasvav ühiskondlik tähtsus rahvaste ja riikide, aga ka tervete maailmajagude lõikes. Pole ülepakkumine öelda, et riikide majandusarengu sügav lahknevus, julgeolekupoliitilised probleemid, rahvaste haridustaseme erisused, rändepotentsiaali ebavõrdne jaotus ja paljud teised sedalaadi ülemaailmsed mured tulenevad otseselt või kaudselt rahvastikuarengu ajastuserisusest ehk demograafilise ülemineku alguse väljavenitatusest ligikaudu 150 aasta peale. Rahvastikuareng on õigusega omandanud globaalprobleemi tähenduse ja koha rahvusvaheliste organisatsioonide käsitluses [Johnson 1987; Sadik 1998; Singh 1998; UN 1995].

2.2. Revolutsioon rahvastikutaastes

Rahvastikuarengu üldiste seaduspärasuste reas on nüüdisajal vaieldamatult olulisim demograafilise revolutsiooni ehk ülemineku kui rahvastikuarengu ainulaadse etapi paratamatus[9]. Demograafilise ülemineku käigus asendub rahvastiku traditsiooniline taastetüüp uue ehk modernsega, mida iseloomustab demograafilise süsteemi hoopis teistsugune ja varasemast tundmatu toime ning tasakaal. Vahel on tekkivat uut taastetüüpi nimetatud ka ratsionaalseks. Üleminek ise on tõepoolest paratamatu, kuivõrd täna saame kõigi maailma rahvaste osas tõdeda vähemalt selle algust, *resp* pole enam ühtegi üleminekust kõrvalejäänud rahvast. Iseenesest kulgeb demograafiline üleminek ka üsna kindla skeemi järgi ning on oma olemuselt pöördumatu. Kord alanud, pole tagasiminek endiste, traditsioonilisele taastetüübile omaste demograafiliste seoste ja protsesside juurde enam võimalik. Väärib meenutamist, et just kõnealuse ülemineku kirjeldusest ja selgitamispüüetest saigi alguse nüüdisaja rahvastikuteooria.

Tänaseks on erinevate rahvaste demograafilise ülemineku kohta kogunenud rohke andmestik. Demograafiliselt arenenud maade puhul, millised on ülemineku läbinud, hõlmab see teave reeglina kogu protsessi selle pikaaegses ulatuses, kuigi ülemineku algus on arusaadavalt halvemini dokumenteeritud kui hilisemad järgud. Euroopa riikide kõrval kuuluvad sellesse rühma ka Vanast Maailmast pärit väljarändajate poolt asustatud maad. Seetõttu liigitab ÜRO rahvastikuarengu küsimustes Euroopa regiooni teiste kõrval ka näiteks USA ja Uus-Meremaa. Rahvastikuarengu hilisema ajastusega rahvaste kohta on andmestik esialgu veel poolik, kuivõrd demograafiline üleminek ise alles kestab. Teiselt poolt aga olid selle rühma maad valmis õigeaegselt ja sihipäraselt informatsiooni talletama ning nii on mõnelgi juhul teave seni käidud üleminekutee kohta küllalt hea. Tähtis osa on olnud rahvusvahelistel organisatsioonidel, samuti tugevamatel rahvuslikel demograafiakeskustel, kes andmekogumist on ülemaailmselt juh-

[9] Demograafilise revolutsiooni (*revolution demographique*) mõiste on levinud prantsuskeelses teaduskirjanduses, ingliskeelses kirjanduses omab sama tähendust oskussõna demograafiline üleminek (*demographic transition*).

tinud. Kõige selle juures ei pruugi imestada, kui poole sajandi pärast ületab nii mõnigi tänane arengumaa demograafilise ülemineku kohase informatsiooni poolest Euroopa riike.

Rahvusvahelistest demograafilise ülemineku võrdluskäsitlustest on tuntuim juba viidatud Princetoni projekt, mille raames analüüsiti sündimusarengu pikaajalisi suundumusi kui demograafilise ülemineku võtmevaldkonda. Arvatavalt on selle töö näol tegemist kõige ulatuslikuma võrdlusuuringuga sotsiaalteaduses üldse. Princetoni projekt vaatles arengut sündimusintensiivsuse languse algusest XIX sajandil kuni ülemineku lõpuni, kajastades niiviisi rahvastikutaaste põhitrende enam kui saja aasta jooksul. Ruumiliselt hõlmas projekt kogu Euroopa kontinenti ja, mis eriti tähelepanuväärne, mitte riikide, vaid väiksemate territoriaalüksuste, provintsi/maakonna tasemel. Niiviisi käsitleti enam kui sajandi kestnud arengut pooletuhande ruumiüksuse kaupa. Projekti kahekümne tööaasta vältel koguti rahvastikuteabe kõrval andmestik ka teiste peamiste ühiskonnaprotsesside ja eluväljenduste osas, et võimaldada mitmelaadsete hüpoteeside kontrolli sündimusülemineku põhjuste selgitamiseks. Projekti raames valmisid võrdleva analüüsi alusel andmetihedad monograafiad enamiku riikide või riikiderühma kohta [Coale, Anderson, Härm 1979; Knodel 1974; Lesthaeghe 1977; Livi-Bacci 1971; 1977; Matthiesen 1985; Teitelbaum 1984; van de Walle 1980]. Projekti põhitulemused võttis kokku üldistav raamat [Coale, Watkins 1986].

Eelöeldu püüdis viidata nii ajalises kui ruumilises mõttes mahukale tööle, mis rahvastikuarengu murrangulise perioodi käsitlemiseks on tarvis ette võtta. Toda sajandipikkust ajalookulgu on mitmel korral lõhkunud sõjad ja muud pea sama ulatusega katastroofid, ruumilist võrreldavust väiksemate territooriumide tasandil pole sageli ühe riigi raameski lihtne saavutada. Ometi on Princetoni projekti kõrval tänaseks teostatud hulk teisi tõsiseid käsitlusi, mille põhimõtteline eesmärk on olnud sama: analüüsida demograafilist üleminekut, süüvida selle põhjustesse ning modernse taastetüübi tekke ja juurdumise kaudu lahti mõtestada tulevikusuundumusi. Seda tööd on Euroopas teiste kõrval koordineerinud ÜRO Majanduskomisjon ja Euroopa Rahvastikukomitee, toetudes juhtivatele rahvuslikele demograafiakeskustele. Kuigi demograafilise ülemineku alguse ja ülepea toimumise põhjused pole kaugeltki mitte lõpuni selged, on rahvastikuprotsesside areng kõnealusel murranguperioodil leidnud ometi süstemaatilist analüüsimist ja üldistamist.

Teatavasti oli traditsioonilisele taastetüübile iseloomulik matrimoniaalehk abielu-, sündimus- ja seksuaalkäitumise, tegelikult kõigi taasteprotsesside range ühtsus. Tervikuks liitumine toimus läbi abielu institutsiooni, mis tänapäevase, kahe inimese omavaheliste suhete vormi asemel oli põhimõtteliselt teise, hoopis laiema tähendusega. Abielu sõlmimine tähistas iseseisva vastutuse teket ühiskonna majandus- ja sotsiaalelu korralduses mõistete laias tähenduses, ning seevõrra oli see sündmus ennekõike kogukonna, siis vanemate ja alles viimases järgus, kui üldse, abiellujate endi asi. Pulmapidu oli avatud kõigile, lähema kogukonna tarvis poolenisti kohustuslik. Pruut-peigmees polnud kutsujad, vaid hoopis "läbikatsutavad". Kõik see peegeldub rikkalikes pulmakommetes, mida

ka Eesti rahvastiku puhul on kogutud-analüüsitud [Tedre 1973; Viires, Vunder 1998]. Tänaseks on omaaegsetest pulmatavadest saanud ajaviitelised mängud, aga varem oli asjal vägagi tõsi taga. Kaua aega oli inimese täiskasvanuks tunnistamine ja tema abiellumine ülepea ühe ja sama sündmuse kaks külge.

Traditsioonilise rahvastikutaaste raames ei olnud sotsiaalse kontrolli all mitte ainult abielu sõlmimine, mille kohta pruudil-peigmehel endal polnud suurt sõnaõigust, vaid mitmesugused normid ja käsud-keelud, peamiselt väljakujunenud käitumisjoonte ning traditsioonide kaudu, läbisid kogu perekonnaelu. Normide järgimist ei kindlustanud ainuüksi tollane suurpere, ennekõike oma eakamate liikmete kaudu, vaid jällegi andis olulise täienduse kogukond tervikuna. Tänapäevane kahe inimese omavahelisse privaatellu mittesekkumine oli siis koguni mõisteliselt tundmatu.

Abieluinstitutsiooni tähendus traditsioonilise taastetüübi oludes tõi kaasa täieliku abielulisuse ehk rahvastiku täisabielulisuse ning määras ka abiellu astumise küllalt varases nooruses. Abielusidemetest jäid kõrvale reeglina vaid tänapäevases kõnepruugis puudega inimesed ning vallalisust käsitleti kogu perekonna õnnetusena. Seksuaalsuhted kuulusid abielu juurde, Euroopa kultuuriruumis koguni abielukohustusena, aga nende omaette naudinguline eesmärgistus oli taunitav. Viimane vaatenurk läks selleni välja, et vanima elukutse pidajad, kes (ameti)rühmana on eksisteerinud läbi kogu ajaloo, püüti selgepiiriliselt muust rahvast eristada kas või omamoodi dokumenteerimise (hiljem kollane pass) vormis. Sündimuskontrolli ei rakendatud ja abielurahvas ei osanud selle peale mõeldagi. Seevõrra lähenes sündimus normaaloludes loomulikule sündimusele[10], kuid reproduktiivea kumulatiivprotsessina mõjutas seda oluliselt esmane ja teisene viljatus ja tegeliku abielu kestus, mis lõppkokkuvõttes määras põlvkonnakeskmise sündimuse 4-5 lapsele.

Traditsioonilise taastetüübi lagunemisest andis kõigepealt märku Euroopa abiellumustüübi levik. Selle algus ulatub otsapidi XVII sajandisse ja see hõlmas Hajnali liinist lääne poole jäänud rahvaid [Hajnal 1965]. Kvantitatiivselt oli tegemist pelgalt abiellumisea vananemisega 5-6 aasta võrra ja vallalisuse kasvuga naispõlvkonnas 1-2 protsendilt kümnele ning üle selle. Sisuliselt aga tähistas Euroopa abiellumustüüp ühiskonnakorralduse põhjapaneva teisenemise algust, mille sisuks oli sotsiaalse toimetuleku põhimõttelise võimaluse väljakujunemine üksikindiviidi jaoks abieluseisundist sõltumata. Pole seetõttu imestada, et demograafilise ülemineku pioneerrahvad pärinevad eranditult Euroopa abiellumustüübiga hõlmatud alalt.

Abiellumuse vananedes ja abielust kõrvalejääva põlvkonnaosa kasvades hakkab rahvastiku kogusündimus mõistetavalt langema. Tõsi, samaaegselt tekib vallassündimus — esmakordselt ajaloos protsessi, mitte üksikjuhtumite tähenduses — aga sel pole algselt jõudu kompenseerida kogusündimuse vähenemist

[10] Rahvastikuteaduses tähistab loomuliku sündimuse mõiste käitumistava, kus abikaasad ei rakenda kogu abielukarjääri vältel mingeid teadlikke võtteid ega vahendeid eostusriski vähendamiseks [Henry 1961].

kümnendikugi võrra. Nõnda siis omandavad abielulisus ja sündimus langustrendi n-ö välistegurite mõjul, kusjuures traditsioonilise taastetüübi peresisene toimemehhanism jääb esialgu puutumata. Demograafilise ülemineku enese käivitumine defineeritakse peresiseste suhete teisenemise, ennekõike sündimuskontrolli leviku algusega. Tuleb tähele panna, et sisult kahte täiesti erinevat etappi pole sageli kvantitatiivselt, abiellumuse ja sündimuse üldnäitajate langustrendi põhjal, lihtne eristada.

Üldist kinnitust on leidnud tõsiasi, et sündimuskontroll tuleb kasutusele järjestusspetsiifiliselt. Teisisõnu, ülemineku algetapil jäävad abielusündimuse esmas-, teises-, kolmandas-, ka neljandassünni tõenäosused enam-vähem stabiilseks, aga langevad, ja märgatavalt, kõrgemate järjekordade sünnitõenäosused. Nõnda ei levi sündimuskontroll kui uus nähtus üleüldiselt, vaid selle kandjaks on perekarjääri teatud punkti jõudnud paarid, kes järgmist last enam ei soovi. Alles hiljem laieneb sündimuskontroll — soov saada teatud kindel arv lapsi ning pealegi sobivas elutee punktis — perekonnaelule tervikuna ning võib kujuneda välja koguni enne tegeliku abielu algust. Kirjeldatud muutuste toimel langeb sündimus demograafilise ülemineku vältel, summaarse kohortkordajaga mõõdetuna, 4-5 lapselt kuni taastetasandini või koguni allapoole. Vahemärkusena olgu öeldud, et taastenivooni — kokkuleppeliselt arvväärtuseni 2,1 — välja jõudnud sündimustaset võib pidada sündimusülemineku lõppjärguks.

Oluline on märkida, et sündimuskontroll ja sellest tulenev sündimuse langus haarab järjestikuste põlvkondade kaupa kõiki mehi-naisi. Paljulapsesus küll ei kao, kuid marginaliseerub ning sünnijärjestuse seisukohalt toimub tugev homogeniseerumine ehk statistilises keeles jaotuse koondumine. Koondumine leiab aset ka sünniajastuses, eriti tegeliku reproduktiivea lühenemise näol. Ülemineku käigus kujuneb ajaloos esmakordselt välja, eriti oluliste tagajärgedega naisrahvastikule, nn lastejärgne elufaas, kui täiseastunud lapsed lahkuvad veel igati elujõus vanemate juurest. Teatud mõttes traditsioonilise taastetüübi jäänukina vahepeal tugevnenud lastetsentrism hakkab maad andma põlvkondade uuelaadsele tasakaalule, mis vastab mitme järjestikuse põlvkonna üheaegsele, võrdselt väärtustatud elamisele.

Viimasena nimetatud suundumused osutuvad võimalikuks põhjapanevate muutuste tõttu rahvatervises ja suremuses, mis toimuvad enam-vähem paralleelselt kõigi teiste rahvastikuprotsesside teisenemisega. Demograafilise ülemineku käigus tõuseb keskmine eluiga 25-35 eluaastalt üle 70-75 aasta. Kasvuga kaasneb suremuse homogeniseerumine: elulemus tõuseb enim imiku- ja varases lapseeas, hoopis vähemal määral eakamates vanusrühmades ja eriti raugaeas. Teisisõnu ühtlustub ehk koondub ajavahemik, mis iga ilma sündinud inimest ees ootab. Viimases tähenduses on nüüdisaja 75 eluaastat palju rohkematele inimestele ka tegelik eluiga kui traditsioonilise taastetüübi statistiline keskmine. Sünni- ja surmahetke vahele jääva ajavahemiku pikenemine ja ühtlustumine on jätnud revolutsioonilise jälje pea kõigile ühiskonnaprotsessidele, ennekõike inimtegevuste omavahelisele hierarhiale ja koguni tähendusele. Jäävad ju mis tahes teod ja tegemised eranditult sünni ja surmaga piiritletud vahemikku, mis ülemineku

järgselt on varasemast enam kui kaks korda pikem. Kujundlikult öeldes kinkis demograafiline üleminek juurde aega — muidugi rahvastikusüsteemi tasandil — mida muul viisil ei saa ka kõige suurema hinna eest osta-omandada.

Suremuslanguse taga on põhimõttelised muutused rahvastiku tervises, haigus- ja surmapõhjuste struktuuris [Schofield, Reher, Bideau 1991; Vallin, Meslé 1988; 2001; Vallin, D'Souza, Palloni 1990 jpt]. Veel enne ülemineku algust, traditsioonilise taastetüübi lagunemisetapil, hakkas vähehaaval taanduma perioodilisi rahvastikukriise põhjustanud liigsuremus — epideemiate, sõja ja nälja tõttu mitmekordselt kõrgenenud suremistõenäosuse tulemus. Seevõrra hakkasid keskmised suremusnäitajad järjest enam liikuma normaalsete aastate (vastandina kriisiaastatele) suunas. Teisisõnu, üldine suremustase langes samuti n-ö välistegurite mõjul. Demograafilise ülemineku vältel hakkasid järk-järgult järele andma traditsioonilises rahvastikutaastes valitsenud eksogeensed surmapõhjused ja kasvas endogeensete osa, millest veresoonkonnahaigused ja kasvajad muutusid tooniandvaiks. Tõsi, modernne taastetüüp toob kaasa uuelaadsed eksogeensed tervisekao ja surmapõhjuste kategooriad, mille taga seisavad nüüdisaegse ühiskonnakorralduse uusriskid.

Demograafilise ülemineku käigus ei vahetu pelgalt taastetüüp. Protsessiga kaasuvad või saavad sellelt algse tõuke mitmed teised muutused ühiskonnas. Olgu neist mõned olulisemad siinkohal nimetatud. Demograafilist üleminekut saadab, eriti intensiivselt protsessi teisest poolest alates, ränderevolutsioon [Hatton, Williamson 1994; Rogers, Willekens 1986; Zelinski 1971]. Ränderevolutsioon väljendub rahvastiku ruumilise liikumuse mitmekordses kasvus, põhjustades muu hulgas väljarände ajaloolis-etniliselt territooriumilt, käsikäes põlisuse kui nähtuse-omaduse kujunemise ja tähenduse tõusuga. Etnilise ruumi piirides viivad rändeprotsessid uute linnaliste asulate tekkele ja rahvusliku asustussüsteemi sammsammulisele kujunemisele varasemate omaette seisnud üksiklinnade asemel.

Täisea pikenemine loob esmakordselt ajaloos võimaluse vabastada lapseiga täisea toimingutest ja pühendada see hoopis sobivamatele tegevustele. Nende hulgas võib olla selliseid, mille jaoks lapsepõlv on üldse parim aeg, nagu näiteks õppimine. Demograafilise ülemineku tulemusena tekib tõepoolest võimalus anda igale inimesele tema elutee alguses haridus — kõigepealt lühema ja järk-järgult pikeneva kestusega — vahetades välja aastasadu toiminud korralduse, mis kitsendas hariduse omandamise väga väiksele osale igast põlvkonnast, tavaliselt kiriku ja kloostrisüsteemi kaudu. Rahvastiku haridustaseme üldine kasv soodustab teadaolevalt efektiivsemate töövõtete levikut ja niiviisi saab majandus tugeva arengutõuke, mis tõuseb eriti silmatorkavalt esile siis, kui ülemineku aegne suurim sünnipõlvkond täiseastub ja parimasse tööikka jõuab. Seda ajajärku iseloomustab ka ajaloo madalaim ülalpeetavussuhe, kuivõrd kogurahvastikus on vanureid veel ning lapsi juba vähe.

Demograafilise ülemineku poolt otseselt põhjustatud ja sellest mõjutatud protsesside nimekirja on lihtne jätkata. Kindlasti väärib nimetamist individualiseerumine, traditsioonilise sugudevahelise tegevusjaotuse teisenemi-

ne ning palju teisi protsesse kuni globaliseerumiseni välja. Nende käsitlemine oleks aga juba omaette teema. Ühele olulisele demograafilise ülemineku põhjustatud nähtusele on lõpetuseks tarvis siiski veidi tähelepanu pöörata — tegemist on üleminekuaegse rahvaarvu kiire kasvu ehk rahvastikuplahvatusega.

Demograafilise ülemineku eelset rahvaarvu kasvu on, sõltuvalt "inimkonna ajaloo alguspunkti" määratlusest, hinnatud vahemikku 0,001-0,0001 juurdekasvuprotsenti aastas. Demograafilise ülemineku ajal ületab sama näitarv ühe protsendi piiri, aga mõnel rahval on see ulatunud kolme protsendi piirimaile või koguni üle selle. Niisiis on rahvaarvu kasvu kiirus demograafilise ülemineku ajal 10 000-30 000 korda suurem kui kogu varasema ajaloo jooksul. Sedavõrd erandlik ajajärk rahvaarvu dünaamikas väärib tõepoolest omaette oskussõna, millises tähenduses on juurdunud rahvastikuplahvatus. Teatud kontekstis on peetud seda terminit koguni liiga väheütlevaks ning suurema rõhu andmise nimel on kasutatud ka väljendit rahvastikupomm [Erlich, Erlich 1970].

Rahvastikuplahvatus on taas üks paratamatu nähtus, mis kõigil demograafilist üleminekut läbivatel rahvastele tuleb üle elada. Kõnealuse nähtuse peamiseks põhjuseks on keskmise eluaastate arvu enam kui kahekordistumine väga lühikese aja jooksul, teisisõnu põlvkondade kooselulemuse hüppeline kasv. Demograafilise ülemineku konkreetne kulg võib kirjeldatud kasvupõhjust võimendada. Taoline võimendumine toetub demograafilise ülemineku omapärale, mis seisneb tasakaalustatud taasteterviku puudumises ühe taastetüübi asendumisel teisega. Vastavalt evivad erinevad rahvastikuprotsessid küllalt suurt iseseisvust ja võivad ilmutada üksteise suhtes ebasünkroonset arengut üsna laias amplituudis. Tüüpiliselt võimendab rahvastikuplahvatust sündimuslanguse mahajäämus suremuse alanemisest.

Rahvastikuteaduses on demograafilise ülemineku teede omapära ja vastavalt ka rahvastikuplahvatuse tugevus eri rahvastel koondatud ülevaatlikkuse huvides kolme suuremasse tüüpi või rühma (joonis 2.1). Prantsuse tüübiks kutsutakse asjade käiku, mida iseloomustab suremuse ja sündimuse languse küllalt kõrge paralleelsus. Rahvastikuplahvatust täiendavalt võimendavate tegurite toime on sel juhul nõrk või puudub täiesti ja ülemineku jooksul kasvab rahvaarv suurusjärgus kaks korda, Prantsusmaa puhul on näiteks vastav hinnang 78 protsenti [Pavlik, Hampl 1975]. Inglise tüübi korral jääb sündimuse langus mõne kümnendi võrra hilisemaks ja rahvaarv võib kasvada kuni kümnekordselt nagu Hollandi puhul teoks sai. Jaapani-Mehhiko tüübi tunnusjooneks on suremuse kiire langus imporditud meditsiinisaavutuste rakendamise toel, mille taustal sündimus vähenemise asemel esialgu hoopis tõuseb. Paranenud rahvatervisest tulenev kasv võib viia sündimuse mitmeks aastakümneks traditsioonilise tüübi normaaltasemest märgatavalt kõrgemale ja põhjustada väga ulatusliku rahvastikuplahvatuse [UN 2001].

Joonis 2.1

Demograafilise ülemineku skeem

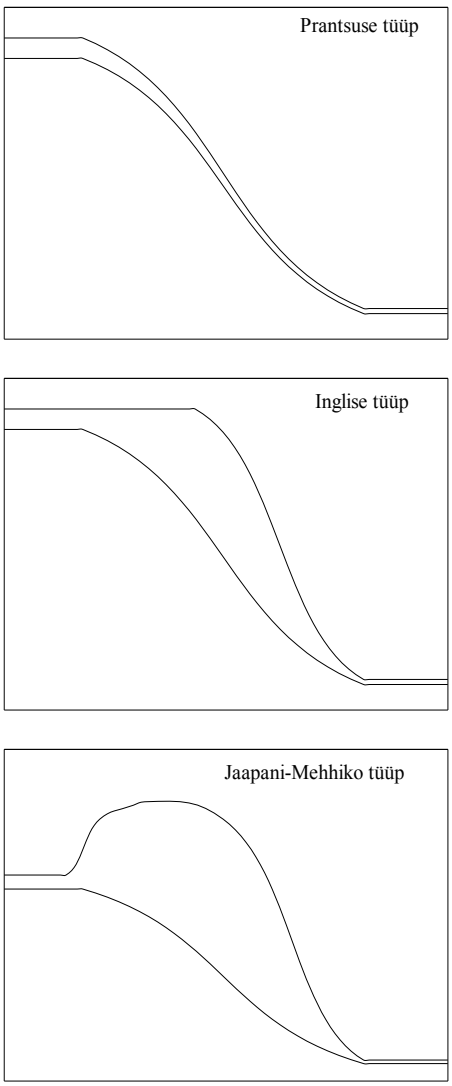

Suuresti erinev rahvaarvu kasv, toetatuna muidugi ka demograafilise ülemineku mitme teise ebasünkroonsuse poolt, viib rahvaste ja riikide ümberrivistumisele, nende asendi ja tähtsuse mõttes maailmas. See pööre ei pruugi olla üleliia kiire, kuid on oma kindlasuunalisuse ja teatavas mõttes paratamatuse tõttu seda muljetavaldavam. Kui siia lisada veel mõne rahva soov oma esilekerkimist kiirendada ja mõne teise püüd *status quo* säilitada, pole imestada rahvastevaheliste konfliktide tõenäosuse jõudsa kasvu üle demograafilise ülemineku ajajärgul. Vahemärkusena olgu öeldud, et konfliktioht kipub muudel võrdsetel tingimustel tõusma eriti kõrgeks seal, kus naaberrahvaste demograafilise arengu ajastuserisus on suur. Kuivõrd nüüdisajal iseloomustab rahvastikuplahvatus rekordarvu maailma rahvaid, ei tule arvestada mitte ainult kohalike konfliktikolletega, vaid ka ülemaailmse vägivalla võimalusega, kasvõi hoogustuva terrorismi näol. See kõik muudab rahvastikuprobleemid demograafilise ülemineku ajajärgul tõepoolest globaalseks.

2.3. Beebibuumist teise demograafilise üleminekuni

Üleminekujärgne periood rahvastikuarengus ei oma selgepiirilist määratlust ning selle väljatoomine on mõneti kokkuleppeline. Muidugi on sündimus selleks ajaks langenud taastetasandile ning järjestus- ja ajastusspetsiifiline sündimuskontroll üldiseks saanud, surmapõhjuste struktuuris on valitsema tõusnud endogeensed tegurid, rahvastiku vanuspüramiid teisenenud vanuspuuks jpms, kuid ülemineku lõppu isegi aastakümne täpsusega dateerida on küllalt keerukas ja sellest kõigest tulenebki kokkuleppelisuse tarvidus. Ükskõik kuhu demograafilise ülemineku lõpudaatum ka

ei asetataks, veel olulisem on mõista, et järgnevat ajajärku ei ole mõistlik käsitleda modernse ehk ratsionaalse taastetüübi igakülgse valitsemisena. Nii nagu demograafilisele üleminekule eelnes läbi paari sajandi n-ö ettevalmistusperiood, kulub ka ratsionaalse taastetüübi juurdumiseks arvatavalt küllalt pikk ajavahemik, mida nimetatakse demograafilises kirjanduses veidi lohisevalt üleminekujärgseks perioodiks. Selle etapi erisus üleminekust on aga ilmne, kuivõrd rahvastikuprotsesside ühesuunalisus on asendunud lainetusega.

Pole võimatu, et sarnaselt demograafilise ülemineku eelse ettevalmistusperioodiga on ka üleminekujärgne periood pikim nendel rahvastel, kes jõuavad sinna esimestena — nn pioneerrahvastel. Kujundlikult väljendades jäävad nende rahvaste kanda uue taastetüübi formeerumis-, arengu- ja kinnistumisotsingud. Igatahes on selge, et rahvastikutaaste üleminekujärgne etapp ei oma veel tasakaalustatud arengule iseloomulikke tunnusjooni, vaid alles toimub liikumine selle poole läbi mitmelaadsete, nii lühema- kui pikemaajaliste kõrvalekallete vaheldumise. Osa või koguni enamik nendest kalletest-võngetest ei pea ilmtingimata iseloomustama hiljem üleminekujärgsesse perioodi jõudvaid rahvaid, kellel on võimalus "õppida" pioneerrahvaste eksikäikudest.

Püüdes üldistada ligikaudu poolsajandi pikkust ajavahemikku, mille varase rahvastikuarenguga maad on pärast demograafilise ülemineku lõpulejõudmist läbinud, tuleb tõdeda suure hulga argumentide olemasolu ratsionaalse taastetüübi ülalviidatud formeerumisperioodi eristamise kasuks. Üleminekuaegne pidev ja ühesuunaline areng on tõepoolest lõppenud ja selle asemel on tooni andnud erisuunalised muutused. Vähemalt kaks korda — 1940 aastatel ja uuesti 1960 aastate teisel poolel — on muutused Euroopa rahvastikuprotsessides tekitanud üksteist võimendava ning seevõrra eriti tugeva efekti. Mõlemad jõulised võnked on saanud ka omaette nimetuse silmatorkavaima tunnusjoone järgi: beebibuum ja teine demograafiline üleminek. Täht-tähelt võttes pole kumbki termin parimal moel õnnestunud, aga oskussõnad on kord juba kokkuleppelised ning peatähtis on nende sisu ühene mõistmine.

Beebibuumi keskne joon oli sündimuse märkimisväärne tõus nendel rahvastel, kelle jaoks demograafiline üleminek oli lõppemas juba enne Teist maailmasõda ja sündimus langenud allapoole taastetasandit või selle lähedale. Viidatud tõus oli oluline kahest vaatenurgast: uuesti ületati (ja reeglina oluliselt) taastenivoo ning suhteliselt kõrge sündimus püsis kaks aastakümmet ehk pea terve põlvkonna pikkuse ajajärgu. Märkimisväärne on seegi asjaolu, et beebibuum kulges sõjaeelse madala sündimusega rahvastel kaunis sarnaselt [Festy 1984; Gillis, Tilly, Levine 1992]. Tollase arengu käsitlemisel on veidi varju jäänud teised muutused, mis ei pruugi olla sugugi vähema tähtsusega. Just samal ajal oli kiiresti kadumas Euroopa abiellumustüüp. Ennekõike tõusis taas rahvastiku abielulisus ja perekonnainstitutsioon kasvatas silmnähtavalt oma tähendust. Hiljem on beebibuumi perioodi kutsutud abielu kuldseks ajajärguks. Abielulisuse kasvu kõrval hakkas abiellumus ka kiiresti noorenema, paralleelselt samasuunalise trendiga sündimuses ja teistes taasteprotsessides. Veel enam on beebibuumi nimijoone varju jäänud perioodi sama olulisena iseloomustanud rändepotentsiaali

ammendumine, modernse asustussüsteemi väljakujunemine, linnastumisprotsessi stabiliseerumine ning emigratsiooni asendumine immigratsiooniga.

Tagantjärele on tähelepanuväärivet beebibuum ei leidnud siis ega pole leidnud veel praegugi eriti sügavat teoreetilist lahtimõtestamist. Isegi rakendatud oskussõna viitab pigem ajakirjanduslik-populaarsele vaatenurgale kui rahvastikuarengu omanäolisele perioodile. Iseenesest pole seda möödavaatamist kuigi raske mõista. Laastava sõja järel tundus nii loomulik, et inimesed pürgivad abielu poole, tehes seda siis ka elutee varasemal etapil. Tollased sündimuskäsitlused vaatasid erandlikuna pigem sõjaeelset taastetasandist madalamat sündimust ja otsisid seletust sellele. Näiteks leidub hulganisti töid, kus sõjaeelne taastetasandist madalam sündimus seostatakse kolmekümnendate aastate majanduskriisiga. Niiviisi tundus sõjajärgne beebibuum n-ö normaalolukorra taastumisena ja teatud määral ka erakorraliste aastate kompensatsioonina. Teistele taasteprotsessidele ei osatud esialgu veel samaväärset tähelepanu pöörata ning näiteks seksuaalsuse noorenemine jääb kuni seksuaalrevolutsiooni lahvatamiseni hoopis lahti mõtestamata. Pööre rändearengus jäi tol ajal — vähemalt teoreetiliselt — üldse tähele panemata, mis sundrände valitsemise tingimustes sõja ajal ning sageli ka järel pole omaette võetuna samuti üllatav.

Öeldule toetudes tundub koguni loomulik, et beebibuum ei saanud rahvastikuteadusliku, veel vähem teiste teadusharude süvakäsitluse aineseks. Vähem loomulik on asjaolu, et siiamaani pole rahvastikuprotsesside tolleaegset arengut piisavalt uuritud. Muidugi on üht-teist ära tehtud, millest huvipakkuvamad on ehk sündimustrendi analüüsi tulemused. Nimelt näitas Gerard Calot, et demograafiliselt arenenud rahvaste sündimus hakkas tõusuks pöörduma juba sõja eel, 1939-1940, seevõrra pole alust pidada beebibuumi peapõhjuseks sõjajärgset kompensatsiooni. Sõda peatas ajutiselt alanud suundumuse, mis avaldus aga seda võimsamalt pärast olude normaliseerumist. Kahel otsesest sõjategevusest kõrvalejäänud Euroopa rahval, shveitslastel ja rootslastel, jäi sündimuse tõusutrend katkestamata ning neil toimus beebibuum tõepoolest juba sõja ajal [Calot *et al* 1998; Calot, Sardon 1997; Sardon, Calot 1997]. Vähehaaval kogunenud teave beebibuumiaegsetest rahvastikuprotsessidest on tükkhaaval avanud ajajärgu kui omanäolise üleminekujärgse etapi olemuse, mis seisneb pigem eri rahvastikuprotsesside võngete kokkulangevuses ja vastastikuses võimendumises kui mingis omaette seaduspärasuses.

Modernse rahvastikutaaste olemuslaadi beebibuumiaegne olukord muidugi ei peegelda. Selles küsimuses ollakse täiesti ühel meelel ja seda kinnitavad 1960 aastate keskpaigas jõudu koguma hakanud uued rahvastikuarengu suundumused üsna üheselt. Tol ajal liikusid teist korda demograafilise ülemineku järel rahvastikuprotsessid üksteist võimendavalt, tuues niiviisi eredalt esile arengumudeli teisenemise. Sarnaselt beebibuumiga ei osatud uut ajajärku kohe alguses üldistavalt käsitleda, kuid erinevalt beebibuumist jõuti üldistuseni juba 1980 aastate teisel poolel. Kõigepealt analüüsisid Dirk van de Kaa ja Ron Lesthaeghe ühisartiklis ja seejärel van de Kaa pikemas käsitluses rahvastikuprotsesside muutusi, tõid välja teisenemise süsteemsuse, andsid etapile ka intrigeeriva nime-

tuse — teine demograafiline üleminek [Lesthaeghe, van de Kaa 1986; van de Kaa 1987]. Nimetus on muidugi väga pretensioonikas, kuid ju tundusid muutused asjaosalistele niivõrd olulised. Tänaseks on teavet olulisel määral lisandunud, ainuüksi ajalises mõttes on uustrendid olnud pikemalt jälgitavad, kuid viidatud töödes esitatud põhiseisukohad on jäänud püsima.

Milliseid muutusi teine demograafiline üleminek hõlmab? Sündimus langeb uuesti, või seda veel mitte kogenud rahvastel esmakordselt, alla taastetasandi, pealegi on langustrend silmnähtavalt järsk. Sündimus on jäänud seniajani, niisiis põlvkonnapikkuse ajavahemiku jooksul, madalaks või väga madalaks, moodustades sageli vaid 50-65 protsenti taastenivoost. Üheaegselt asendub beebibuumiaegne sündimuse noorenemine vananemisega. Väärib äramärkimist, et sündimusarengu uut etappi kaldutakse seostama individualisee-rumise süvenemisega. Individualiseerumise käigus asendub vahepeal valitsenud lastekesksus täiskasvanute-abielupaari enesekesksusega, mille kohaseid püüdlusi laps(ed) võib(võivad) pigem segada. Protsessil väidetakse olevat laiem taustsüsteem moderniseerumise edasikasvamisega postmoderniseerumiseks [Ingle-hart 1997].

Noorenemise asendumist vananemisega ei paista toimuvat teistes taasteprotsessides, kindlasti mitte seksuaalsuses. Käesoleva raamatu vastavas peatükis on pikemalt seletatud, kuidas just seksuaalsuse noorenemise jätkumine ja lõpuks nihkumine ettepoole sotsiaalsest küpsemisest vallandab nähtuse, mida tänapäeval tuntakse seksuaalrevolutsioonina [Bullough, Bullough 1994]. Teise olulise tegurina toetab sedasama kaasaegsete kontratseptiivide[11] turuletulek ja kiire levik, mida omakorda nimetatakse kontratseptiivrevolutsiooniks [Leridon 1987; McLaren 1990]. Vahendite efektiivsus tõusis sedavõrd, et juba demograafilise ülemineku käigus välja kujunenud rasedushoidumine (nüüd sisuliselt garanteeritud) sai areneda edasi rasedusajastuseks, teisisõnu rasedusvastaste vahendite varasem negatiivne põhifunktsioon kasvas järk-järgult üle positiivseks.

Kirjeldatud taasteprotsesside teisenemised ei ole demograafilise arengu pioneerrahvaste juures olnud just punktipealt üheaegsed ega ühetugevused, kuid siiski märkimisväärselt sarnased. Igatahes ületab sarnasus erijooned. Muutustega abiellumuses ja laiemalt perekonnaelu valdkonnas tervikuna on asjaolud siiski veidi teisiti, eriti ajastuse osas. Laias laastus tähistab teine demograafiline üleminek beebibuumiaegse suhteliselt üldise ja ka varajase abielu valitsemise lõppu. Põhjapoolsetes Euroopa riikides hoogustub vabaabielu levik, mis tänaseks on mitmel rahval kasvanud koguni valdavaks kooselu algusvormiks [Manting 1994]. Ka on uus abielutüüp pidevalt lõuna poole liikunud, eriti kiiresti viimasel aastakümnel. Esialgu, 1960-1970 aastatel, vabaabielu Lõuna-Euroopasse peaaegu ei jõudnud, seevõrra andis just Vahemeremaades tooni abiellumuse vananemine. Rahvastikuarengu ebaühtlust suurendas tublisti lahutumuse

[11] ÜRO liigitab rasestumisvastased vahendid traditsioonilisteks ja modernseteks. Selle klassifikatsiooni kohaselt kuuluvad modernsete hulka steriliseerimine, pillid, emakasisesed vahendid, hormoonkapslid ja kondoomid.

kasv, mis mõne rahva varasema ajaloo, sealhulgas beebibuumiaegse kogemuse taustal võttis koguni plahvatusliku ilme. Kõige tipuks mitmekesistuvad, ja muidugi jälle ebaühtlaselt, kooselu ja perekonna tüübid, kuni samasooliste kooselu (ametliku) registreerimiseni välja.

Teist demograafilist üleminekut iseloomustab rahvastiku vanuskoostise aeglane, kuid sihikindel kohandumine modernsele taastetüübile, millist protsessi tuntakse rahvastikuvananemisena [Myers 1994; Schmid 1998]. Kõrvalolev joonis toob ära vanuskoostise pikaajalise teisenemise demograafilise ülemineku käigus, mille taustal nüüdisaja liigvananemise toel kujunev omapärane vanuspuu vorm hästi välja paistab (joonis 2.2). Niiviisi annab rahvastikuareng varasemast hoopis jõudsamalt tunda ühiskonnaelu korraldusele tervikuna, majandusest kuni julgeolekupoliitikani. Koos eluea jätkuva pikenemise ja surmapõhjuste struktuuri "biologiseerumisega" kujuneb välja nn kolmas elufaas [Laslett 1993]. Vahemärkusena olgu öeldud, et tõenäoliselt just rahvastiku kolmas elufaas saab vananemispoliitika proovikiviks demograafiliselt arenenud rahvastel. Uuelaadse vanuskoostise tekkimisega samaaegselt on sisseränne kujundanud välispäritolu rahvastikurühma ja koos sellega täiesti uue integratsioonitarviduse [Höhn 2001]. Tõenäoselt jõuab samal ajal kõrgpunkti ka sugudevahelise võrdõiguslikkuse tagamise surve.

Siinkohal sai rahvastikuprotsesside põhisuundumusi teise demograafilise ülemineku ajajärgul vaid pelgalt nimetatud. Tänaseks on sajad ja tuhanded asjaomased uurimistööd välja toonud mitmesuguseid osasuundumusi ning lisanud hulganisti detaile ja täpsustusi. Pole kahtlust, et sarnaselt beebibuumiga on tegemist omalaadse etapiga üleminekujärgses rahvastikutaastes. Etapi omapära võib tunduda koguni sedavõrd põhjapanev, et demograafilise ülemineku aegsete seaduspärasuste tundmisega võrreldes jääb oskus nüüdisaja suundumusi mõista ja seega ka rahvastikuarengut ette näha suurusjärgu võrra nõrgemaks. Tuntud rahvastikuteadlased Jean-Claude Chasteland ja Louis Roussel võtsid selle mure eriti drastiliselt kokku, kirjutades, et rahvastikuteadus on ilma jäänud orienteerumiseks tarvilikust kaardist ja kompassist [Chasteland, Roussel 1997].

Tõepoolest mitmekesisele muutuste gammale vaatamata on iseküsimus, kas teiseks demograafiliseks üleminekuks kutsutav arenguetapp rahvastikutaastes on võrreldav n-ö päris- ehk tõelise üleminekuga. Alguses ehk poleemikat tekitanud, on tänaseks peale jäänud seisukoht, et vastus on eitav. Põhjalikult on võtnud seda seletada Zdenek Pavlik [Pavlik 1999]. Pärisüleminek asendas ikkagi ühe rahvastikutaaste tüübi teisega, millise protsessi käigus muutusid põhjapanevalt kõik demograafilised seosed ja seaduspärasused. Teine demograafiline üleminek kajastab modernse taastetüübi ühe etapi asendumist järgmisega, kusjuures ei beebibuum ega teine üleminek ei esinda rahvastikutaaste uut tasakaalu selle küpses väljenduses. Seevõrra on mõlemad etapid ajutise iseloomuga. Veel enam, üks neist järkudest või koguni mõlemad ei pruugi olla paratamatud arenguetapid ning mõni rahvas võib need vahele jätta. Sedalaadi interpretatsiooniga on põhimõtteliselt nõustunud ka kontseptsiooni autorid ise. Kui vaatenurkade erinevust otsida, siis seisneb see pigem uute arengusuundade väljatoomise ja rõhutamise erinevas tugevusastmes.

Joonis 2.2

Rahvastiku vanuskoostise skeem

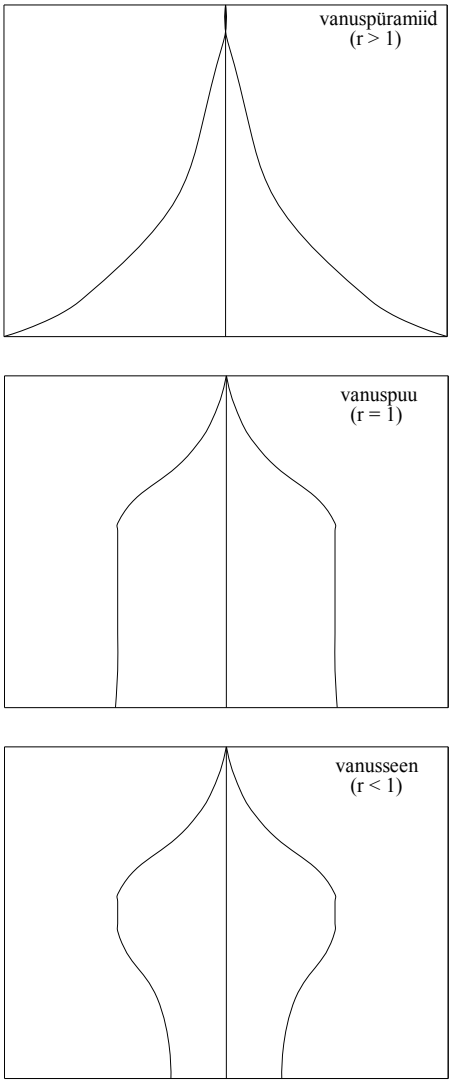

2.4. Eesti rahvastikuareng Euroopa kontekstis

Eelnevast peaks olema ühemõtteliselt selge, et Eesti rahvastikuarengu käsitlemisel on mõistlik omada kas või pinnapealset ettekujutust, milline on olnud eestlaste peamiste demograafiliste murrangute ajastus (naaber)rahvaste ja kogu Euroopa arengu taustal. Kõige muu kõrval aitab selline "kaart-kompass" anda mõnelegi esmapilgul kummalisele ja keerulisena tunduvale nähtusele lihtsa seletuse, aga ka vastupidi, mõni harjumuspärane nähtus võib osutuda hoopis keerukaks. Järgnev lühiülevaade eesmärgistab lugeja varustamise just niisuguse kaardi-kompassiga, et raamatu protsessikesksete peatükkide sisu ja järeldused, mis iseenesest jõuavad ju võrreldamatult sügavamale, oleksid hõlpsamini rahvastikutaaste pikaajalise arengutee tervikpilti paigutuvad ja seevõrra ka kogu Eesti rahvastikuareng sisutihedamalt mõistetud.

Eesti rahvastikuarengut traditsioonilise taastetüübi, täpsemini küll selle tüübi valitsemise viimaste sajandite raames on kõige põhjalikumalt uurinud Heldur Palli. Viide põhjalikkusele pole niisama sõnadetegemine, vaid tähistab peretaaste meetodi rakendust, mille abil rekonstrueeritakse üksikisikute ja perede eluteed — vastav kooskäsitlus tagab ülevaate terve piirkonna rahvastikuarengust [Henry 1961]. Peretaaste meetod on sedalaadi ülesande jaoks kõige täiuslikum vahend, aga nõuab pühendumist, sihipärast tööd ja tohutult aega. Pallilt pärineb kolme Eesti kihelkonna — Karuse, Otepää ja Rõngu — süvakäsitlus läbi XVIII sajandi [Palli 1973; 1984; 1988]. Samaväärset uurimistööd pole meie lähemate naaberrahvaste, aga kahetsusväärsel kombel ka mitte XIX sajandi Eesti kohta, kui eestirootslaste uurimus kõrvale jätta [Hyrenius 1942].

Kolme kihelkonna käsitlused Pallilt nagu teisedki asjaomased uurimused, ei jäta kahtlust, et Eesti rahvastikutaaste kulges XVII-XVIII sajandil sarnaselt teiste Euroopa rahvastega. Sündimus oli traditsioonilise taastetüübi kohaselt suhteliselt kõrge, keskmiselt sündis 4-5 last naise eluea jooksul, kellest täiseani jõudis mitte üle kolme. Suremus oli samuti kõrge ja sünnieluiga kõikus pikema perioodi keskmisena 25-35 eluaasta vahel. Vahemärkusena olgu öeldud, et XVII-XVIII sajandi vahetusel tabas Eestit ligi kahekümneaastane rahvastikukriisi ajajärk: suur nälg 1694-1697 andis teatepulga laastavale Põhjasõjale, mis tipnes viimase jõulise katkuepideemiaga 1711-1712 [Konks 1961; Kõpp 1929; Liiv 1938; Palli 1996]. Rahvaarvu äkiline vähenemine kriisiperioodil — enam kui kaks korda — asendus küllalt kiire rahvaarvu tõusuga XVIII sajandil. Sellele aitas kaasa kasvusoodne vanuskoostis, mis tüüpilisena iseloomustab kriisijärgset rahvastikku, aga ka suremuse pikaaegne püsimine n-ö normaaltasandil ning samuti sisseränne. Peamist põhjust tuleb siiski otsida traditsioonilisele taastetüübile omasest põlvkondade intensiivsest vaheldumisest, mille toel depopulatsiooni tagajärjed suhteliselt kiiresti ületati.

Enam-vähem samaaegselt teiste demograafilise arengu pioneerrahvastega, XVIII sajandi algupoolel, ilmnesid ka eesti rahval esimesed traditsioonilise taastetüübi lagunemise algusele viitavad tundemärgid. Olulisim neist oli teadagi Euroopa abiellumustüübi kujunemine ja levik, mis leidis mainimist juba ees-

pool. Euroopa abiellumustüüp poolitas kontinendi Peterburi-Trieste mõttelist joont pidi, jättes Eesti lääne poole. Tuleb rõhutada, et uue abielumudeli leviku idapiiri nihutamine Peterburini, lisaks vormilisele viitamisele piirkonna suurimale linnale, omas igati ka sisulist alust. Euroopa abiellumustüüp haaras tõepoolest, vähemalt osaliselt, ka Ingerimaad ja ingerlasi. Ingerimaa hilisemat ümberrahvastamist arvestades oleks Hajnali joone põhjapoolne alguspunkt aga õigem paigutada Narva linna [Kurs 1994; Katus, Puur, Sakkeus 2000b].

Nõnda sattus Eesti uute demograafiliste arengusuundade leviala idapiirile. Euroopa abiellumustüüp oligi esimene oluline nähtus, mis eristas Eesti rahvastikuarengu selgepiiriliselt Venemaa, samuti enamiku Kesk- ja Ida-Euroopa maade arengust tervikuna. Geopoliitiliselt küll tol ajal — Vene impeeriumi koosseisu lülitatuna — Ida eelpost Läänes, osutus Eesti demograafilise arengu vaatenurgast hoopis Lääne eelpostiks Idas. Ka võib suuresti just XVIII sajandisse arvata Baltoskandia regiooni tänapäeva ulatuva omapära kujunemise. Baltoskandia olemus hakkas nii teaduslikus kui praktilises tähenduses selguma XX sajandi esimesel poolel [Kant 1935]. Piirkonna terviklikkuse — ilmselgelt ajutiselt — katkestas Vene okupatsioon Baltimaades, mis küll paraku pikale venis ja nüüdse Eesti ilmet õige tugevasti siiani mõjutab. Õpetlik on tähele panna, et ligikaudu kakssada aastat tagasi kujunenud demoarengu ebasünkroonsus on jäänud oluliseks Eesti rahvastikuolukorda mõjutavaks teguriks tänaseni.

Demograafilise ülemineku algust tähistavad muutused rahvastikuarengus tõusid Eestis esile XIX sajandi keskpaiku. Kuigi suremus ja sündimus, vähemalt üldkordajate kaudu väljendatult, olid juba mitu kümnendit näidanud langustrendi, algab kõnealuste rahvastikuprotsesside intensiivsuse pidev alanemine 1850-1860 aastatel. Eesti territooriumi hõlmanud esimesest nüüdisaegsest rahvaloendusest (1881) alates on võimalik jälgida sündimuse kui tähtsaima demograafilise arengu ajastusindikaatori trendi Princetoni projekti metodoloogia vaimus ning asjaomast metoodikat rakendades. Esmakordselt Eesti ala kohta arvutati Princetoni indeksid Tsaari-Venemaa aegsetes kubermangupiirides [Coale, Anderson, Härm 1979]. Maakonnakaupa käsitletuna täpsustus Eesti rahvastiku sündimusülemineku käik oluliselt, muidugi selgus ka piirkondlik variatsioon ning tekkis võrdlusvõimalus naabritega [Katus 1992; 1994]. Arvnäitajad leiavad esitamist vastavas peatükis allpool nagu lahtiseletamist ka põhijäreldus, et sündimusülemineku poolest kuulub Eesti rahvastik, Prantsusmaad kõrvale jättes, esimese viie-kuue kõige varasema ajastusega rahva hulka. Muide, just tol ajal kinnistus Baltoskandia rahvastikuarengu ühtne samm, kus Eesti-Rootsi-Läti (täpsemini Läti Liivi- ja Kuramaa osa) sünkroonse ajastuse ümber koondusid tihedalt teised regiooni rahvad, jättes siiski Soome ja Leedu sündimusülemineku veidi hilisemaks.

Suremusüleminek kulges Eestis sündimuse langusega üsna paralleelselt ehk eelnevast alapeatükist tuttava Prantsuse tüübi kohaselt. 1881 aasta rahvaloenduse vanuskoostisele tuginevalt arvutatud elutabel, kolme Balti kubermangu — Eesti-, Liivi- ja Kuramaa — kohta koosvõetuna, annab keskmiseks sünnieluealks 39,1 aastat meestel ja 42,7 aastat naistel [Besser, Ballod 1897]. Sedavõrd

kõrged näitarvud, eriti naaberkubermangude taustal, ja muuseas ka sünnieluea sooerisus naisrahvastiku kasuks, räägivad selget keelt juba paar aastakümmet varem alanud suremusüleminekust [Katus 2000]. Sama võib järeldada imikusuremuse trendi alusel, mida läbi pea kogu XIX sajandi võib jälgida Viljandi maakonna kohta [Nõges 1925].

1930 aastate alguseks oli keskmine sünnieluiga tõusnud meestel 53,1 ja naistel 59,6 eluaastani, aga mis olulisem, surmapõhjuste struktuuris olid ülekaalu saavutanud modernsele taastetüübile kohased endogeensed põhjused [Katus, Puur 1991; 1997]. Eluea pikenemine jätkus Eestis küllalt ühtlase tempoga 1950 aastate lõpuni — viimasel kümnendil eriti imikusuremuse languse arvelt —, aga põhimõtteline pööre modernsele suremusele oli aset leidnud juba enne Teist maailmasõda. Ehkki Eesti ei kuulunud suremuslanguse kiiruse ja intensiivsuse osas Euroopa juhtmaade hulka, erinevalt sündimusarengust, edestas ta ikkagi keskmise sünnieluea poolest Ida- ja Lõuna-Euroopa maid [Krumins 1993]. Võrreldes teiste Põhja- ja Lääne-Euroopa riikidega oli Eestile iseloomulik imikusuremuse mõnevõrra aeglasem alanemine, mis mõistagi madaldas süstemaatiliselt sünnieluiga. Eesti demograafilise ülemineku ajastuse kohast teadmist kokku võttes võib selle ajaraami paigutada vahemikku 1850-1940, millele eelnes küllalt pikk ettevalmistusperiood Euroopa abiellumustüübi leviku näol ja järgnes modernse taastetüübi seni kestev juurdumisaeg kõigi oma võngete ja pööretega.

Üleminekujärgse rahvastikuarengu esimesed viis aastakümmet Eestis on mitmes olulises faasis kulgenud silmatorkavalt erinevalt kui enamikul võrreldava demograafilise arenguga rahvastel. Eelnevast on teada, et demograafilise ülemineku pioneerrahvaid iseloomustas sündimuse tõus Teise maailmasõja järel ja omanäolise beebibuumi ajajärgu väljakujunemine. Eestis jäi beebibuumile nimetuse andnud sündimuse tõus olemata [Katus 1997a]. Arvatavasti võib taastetasandist õhkõrnalt kõrgema sündimuse 1940 aastate lõpul kirjutada eelkõige sissesõitnute arvele, keda tol ajal iseloomustas põlisrahvastikuga võrreldes märgatavalt kõrgem sündimustase. Nagu käesoleva raamatu sündimuspeatükis selgub, püsis sündimus Eestis perioodikeskmisena taastetasandist allpool veel paar aastakümmet, mistõttu läbi 1950 aastate iseloomustas Eesti rahvastikku Euroopa ning järelikult ka maailma üks madalamaid kui mitte kõige madalam sündimustase.

Samuti jäi Eestis olemata teise demograafilise ülemineku algust kuulutanud suhteliselt järsk sündimuslangus 1960 aastate teisel poolel. Vastuoksa, kõnealusel perioodil põlisrahvastiku sündimus hoopis tõusis, kolme-nelja aastaga peaaegu viiendiku võrra. Seejuures polnud nimetatud kasv iseloomulik Eesti välispäritolu rahvastikule, kelle sündimus järgis üldjoontes nende päritolumaale vastavat langustrendi. On tähelepanuväärne, et Eesti põlisrahvastiku sündimus jäi taastetasandist kõrgemale koguni kahekümneks aastaks. See polnud küll beebibuumi iseloomustanud tüüpiline kõrgtase, aga ometi sarnane tollele etapile. 1980 aastatel algas välispäritolu rahvastiku sündimuse tõus ja kümnendi lõpul ületas Eesti kogurahvastiku vastav summaarne perioodkordaja koguni 2,2 piiri jõudes viimase 80 aasta kõrgeimale tasemele. Euroopas oli tol ajal näputäis,

pealegi hoopis hilisema demograafilise arenguga maid, kellega Eesti kõrget sündimust võrrelda andis.

Kui Eesti sündimusareng ei meenutanud põrmugi teise demograafilise ülemineku saabumist, siis mitme teise taasteprotsessi ja ennekõike abiellumuse varal saaks vastavat pööret ometi edukalt näidata. 1960 aastatest algas järjepidev vabaabiellumuse levik, mille poolest Eesti põlisrahvastik on siiamaani olnud Islandi, Rootsi ja aeg-ajalt Taani järel kolmandal-neljandal kohal maailmas. Koos ülikõrgele hüpanud, peamiselt naisrahvastiku käitumusmuutusele tugineva lahutumusega on vabaabielu eri vormide levik viinud rahvastiku perestruktuuri mitmekesistumisele, teisele demograafilisele üleminekule tüüpilise skeemi kohaselt. Ka vallassündimuse poolest on Eesti põlisrahvastiku käitumine väga sarnane Põhjamaadele ehk teisisõnu teise demograafilise ülemineku näidisriikidele. Enam kui pooled eesti lastest sünnivad tänapäeval väljaspool registreeritud abielu, esmassünniga lõppevatest rasedustest aga algab väljaspool juriidiliselt vormistatud kooselu koguni üle 90 protsendi. Samuti leidis seksuaalrevolutsioon Eestis aset samaaegselt ülejäänud teise demograafilise ülemineku rahvastega.

Eesti rahvastiku suremusareng beebibuumi/teise ülemineku periodiseeringusse ei sobi, pakkudes hoopis omalaadse trendi. Nimelt eristub eelnevast arengujärgust selgelt suremusseisak, mis algas 1950 aastate lõpul ja peatas tolle ajani kestnud järjekindla, isegi sõja- ja repressiooniaastaid trotsinud meeste ja naiste eluea pikenemise. Sealtpeale hälbib Eesti rahvastiku suremusareng demograafiliselt võrreldavate Põhja- ja Lääne-Euroopa rahvaste suundumustest. Niisiis ei langenud suremusarengu murdepunkt kõige raskematele aegadele ega olnud ka taasteprotsesside pööretega sünkroonne. Kõrvalseisjale võib siinkohal koguni tunduda, et demograafiline areng ja ühiskonnaolude muutumine on omavahel otse vastuolus.

Selle näilise vasturääkivuse selgituseks on paslik meenutada rahvastikuprotsesside inertsust. Nõnda ei sündinud põlvkondade elujõu murenemine sugugi lühikese aja jooksul, repressioonidele ja kehvadele elutingimustele vaatamata ilmnesid muutused Eesti rahvastiku tervises suremusprotsessi kaudu alles paar aastakümmet hiljem, kui kõige raskemad ajad hakkasid tegelikult juba mööda saama. Paraku osutus suremusseisak üllatavalt püsivaks ja XXI sajandisse jõudis Eesti rahvastik 1950 aastate suremustasemega. Tähelepanu köidab mitte ainult suremuslanguse peatumine aastakümneteks, vaid veel enam keskmise eluea stabiliseerumine rahvastikutaaste modernse tüübi vaatevinklist väga madalal tasemel. Kõigi teiste rahvastikuprotsessidega võrreldes eristab nüüdisaja Eesti rahvastikku teistest demograafiliselt arenenud Euroopa rahvastest kõige rohkem just üldine kõrge suremustase ja sünnieluea väga suureks kärisenud sooline ebavõrdsus.

Suremus- ja sündimuslanguse suhteline üheaegsus, teisisõnu demograafilise ülemineku kulgemine prantsuse tüübi kohaselt, väljendus Eesti rahvaarvu suhteliselt aeglases kasvus kogu demograafilise ülemineku jooksul. Vaid mõnel üksikul aastal küündis rahvastiku keskmine juurdekasv 10 promillini, mida enamiku rahvaste puhul võib pidada üleminekuaegse kasvu alampiiriks. Eesti rah-

vaarvu kasv kippus maha jääma isegi Prantsusmaast enesest ja jäi muidugi mitmekordselt alla naaberrahvastele Baltoskandias. Niiviisi sisaldab demograafiline üleminek Eestis paradoksi: just kõige kiirema rahvaarvu juurdekasvu ajastul jääb Eesti rahvaarvu kasv tegelikult teistest järsult maha, olles võib-olla väikseim maailmas. Jakob Hurda poolt välja öeldud mõte — me ei saa suureks arvult, kuid võime seda saada vaimult — kajastas igati adekvaatselt rahvastiku taastearengut siis ja samavõrra tänapäeval.

Eesti rahvastikuarengu omapära ei võimalda ülemineku peamiste ajaraamide määratlemise järel siiski veel punkti panna. Eelkõige on selles süüdi ühiskonnaarengu järjepidevuse enneolematu tugevusega katkestused XX sajandil, mis nii või teisiti mõjutasid Eesti rahvastikku, koguni siis, kui demograafilised protsessid omaette võttes ei pruukinud sellele mõjule alludagi. Eesti rahvastikuarengule on sügava jälje jätnud Esimene, aga eriti Teine maailmasõda ning selle ühiskonnaarenguline järelmõju. Muidugi laastasid sõjad enamikku Euroopa maid, kuid tagajärjed Eesti rahvastikutaastele olid mitme teisega võrreldes suuremad just seetõttu, et tegemist oli demograafiliselt arenenud piirkonnaga ehk teisisõnu juba välja kujunenud aeglase põlvkonnavaheldumisega, kus rahvastikukriisi haavad säilivad hoopis pikemat aega või osutuvad koguni ravimatuks.

Teise maailmasõja ning sellele järgnenud repressioonide tekitatud inimkaotusi on hinnatud eestlaste hulgas 17,5 protsendile, millele tuleb lisada kohalike vähemusrahvuste pea täielik häving [Katus 1990; Katus, Puur, Sakkeus 2000b]. Kokku kaotas Eesti viiendiku põlisrahvastikust, arvestamata seejuures aastakümneid laagrites-asumisel viibinud, kuid siiski ellu jäänud inimeste suurt hulka [Sarv 2001]. Otsevõrdlusel on see ikkagi mõneti vähem kui Poola, Valgevene või Leedu inimkaotused, kuid valitseva demograafilise arenguetapi tõttu oli tollaste sündmuste tähendus Eesti rahvastikule kokkuvõttes siiski märgatavalt suurem. Nõnda on lätlased ja eestlased ainsad omariiklusega rahvad Euroopas, kelle tänane arvukus on väiksem XX sajandi alguse arvust, eestlaste puhul ligikaudu 10 protsenti. Tulevikuarengu seisukohast on samavõrra oluline mõista, et XX sajandi sõdade ja repressioonide poolt põhjustatud arvulist kaotust ei suuda Eesti põlisrahvas kunagi tasa teha, kuivõrd tänapäeva iseloomustav depopulatsioon säilib vanuskoostise toel veel aastakümneid isegi siis, kui sündimus mõne aja möödudes peaks Euroopa keskmisega võrreldes palju kõrgemale tõusma.

Eraldi on tarvis tähelepanu juhtida seigale, et Teine maailmasõda ja Euroopa geopoliitiline teisenemine muutis oluliselt Eesti rahvastiku koostist. Nimelt kujunes Eesti pea absoluutseks rahvusriigiks, kuigi lühikeseks perioodiks. Kõiki vähemusrahvustega aset leidnud muutusi arvestades tõusis eestlaste osatähtsus Eesti uuel, vähendatud territooriumil sõja lõpuks koguni 97,3 protsendile [Katus 2001]. Nõnda kaotas Eesti suurriikide poliitika tulemusena peale eestivenelaste kõik põlised vähemusrahvad.

Sellega Teise maailmasõja poolt põhjustatud geopoliitilise ühiskonnamuutuse mõju veel kaugeltki ei piirdunud. Eesti rahvastiku koostise teisenemine

jätkus, lõppkokkuvõttes eelnevast veel järsemal moel. Määravaks kujunes tõik, et Eesti oli uuesti liidetud demograafiliselt küllalt erineval arenguetapil oleva riigi külge. Nimetatud erisus leidis ilmekalt väljenduse rahvastiku rändepotentsiaalis: XIX sajandi teisel poolel ja XX alguses kujutasid Vene impeeriumi alad väljarändeareaali Eesti- ja Liivimaa kolonistidele, nüüd, vastuoksa, oli kõrge rändepotentsiaal omane rõhuvale osale NLiidu rahvastikust, kelle jaoks Eesti kujunes selle potentsiaali realiseerimise üheks ligitõmbavaks sihtregiooniks. Muidugi suundus slaavi rahvaste üldisest väljarändevoost Eestisse suhteliselt väike osa, kuid rahvaarvu kahe suurusjärguni ulatuva vahe tõttu oli see Eesti jaoks siiski katastroofiliselt suur.

Tabel 2.1

*Põlis- ja välispäritolu rahvastik 1922-2000**
(ilma okupatsiooniväe koosseisuta)

Loendus-aasta	Kogu-rahvastik	Põlisrahvastik		Välispäritolu rahvastik
		Eestlased	Vähemus-rahvused	
1922	1 107 100	970 000	112 300	24 800
1934	1 126 400	992 500	121 700	12 200
1941	999 900	908 000	91 900	..[2]
1945[1]	854 000	831 000	23 000	..[2]
1959	1 196 800	892 700	?	?
1970	1 356 100	925 200	?	?
1979	1 464 500	947 800	?	?
1989	1 565 700	963 300	66 500	535 900
2000	1 370 052[3] / 1 439 200[4]	?	?	?

* Alates 1945 ENSV territoorium, varasemast 2334 km^2 võrra väiksem. Eri määratluste ühtlustamine läbi aja pole nõutava täpsusega võimalik, arvudesse tuleb seetõttu suhtuda pigem kui ligikaudseisse.

1 Hinnang 1. jaanuar 1945.

2 Rahvastikutaaste seisukohalt rühm puudub, üksikisikute arv sisaldub vähemusrahvuste arvus.

3 ESA, 2000 aasta rahvaloendus [ESA 2001].

4 ESA, hinnang 1. jaanuar 2000 [ESA 2000].

Rahvastikuarengu ebasünkroonsuse tulemusena iseloomustab tänapäeva Eestit Euroopa kontekstis silmapaistvalt kõrge välissündinute osakaal, mis küündib 26 protsendini kogurahvastikust (1989). Lisades välissündinutele ka nende teise põlvkonna, moodustab välispäritolu rahvastik Eestis tervikuna ligikaudu 36 protsenti, olles sellisena arvuliselt (aga ka koostiselt) kaunis lähedane mitte-eestlaste rahvastikurühmale (38,5 protsenti) riigis [Katus, Sakkeus 1993]. Nõnda mahub rahvusvaheliselt tunnustatud määratluse kohaselt ligikaudu 600 tuhandest mitte-eestlasest rahvusvähemuse mõiste alla vaid 39 tuhat vene ja 29 tuhat ingeri põliselanikku, ülejäänud kuuluvad välispäritolu rahvastiku hulka (vt

tabel 2.1). Pikemalt käsitletakse toimunut järgnevas peatükis, kuivõrd selle mõju on kandunud kõigile sõjajärgsetele rahvastikuprotsessidele, kus kummalgi rahvastikurühmal on oma arenguajastus.

Massiline sisseränne on hoidnud Eesti rahvaarvu kasvu suhteliselt kõrgel tasemel kogu sõjajärgse aja kuni taasiseseisvumiseni. Seejuures tuleb otsemõju kõrval arvestada veel sisserände kaudset rahvaarvu kasvatavat jõudu: immigrantide noor vanuskoostis tagas kõrgema sündide arvu ja väga madala surnute arvu mitmeks aastakümneks. Nimetatud tegur on mõneti ootamatult ka eestlaste arvu suurenemise peamiseks põhjuseks sõjajärgsetel aastakümnetel. Oli ju idaeestlastest naasevrändajate puhul — tagasiränne oli muuseas märkimisväärselt intensiivne — samuti tegemist noore vanuskoostisega rahvastikurühmaga, eriti kodueestlastega võrreldes. Samal ajal on Eesti põlisrahvastiku sisearengut iseloomustanud taastetasandist madalam põlvkondade vaheldumine nagu protsessikesksetes peatükkides selgub. Idaeestlaste sisserände mõju kuivas mõistagi aegamisi kokku ja rahvastikukadu ilmnes eestlastel juba 1970 aastate keskpaiku. Kogurahvastiku loomulik ehk demograafiline iive muutus negatiivseks 1991 aastal.

Mööda ei saa minna ka rahvastikuvananemisest. Tuleb tähele panna, et Eestis on selle nähtuse alusprotsessidel ehk vananemisteguritel viimase poolsajandi jooksul olnud üsna sageli üksteist tasandav toime, mistõttu vanuskoostise ja selle vanurikomponendi osakaalu teisenemine demograafilise ülemineku käigus kuni käesoleva ajani on ehk tavapärasest väiksem. Ilma selle tasandava toimeta oleks rahvastiku traditsioonilise taastetüübi asendumine modernsega toonud kaasa suuremaid nihkeid rahvastiku vanuskoostises, nagu paljud teised rahvad on seda kogenud. Alljärgnev tabel esitab ülevaatlikkuse huvides rahvastiku kolme suure vanusrühma osatähtsuse dünaamika rahvaloendusaastate lõikes viimase poolteise sajandi jooksul [Katus *et al* 1999].

Andmed rõhutavad tõsiasja, et suuremad muutused Eesti kogurahvastiku vanuskoostises on aset leidnud juba XIX sajandi teisel ja XX sajandi esimesel poolel. Edaspidi on intensiivne sisseränne ning suremusarengu seisak hoidnud vanuriosakaalu küllaltki stabiilse pika aja vältel, kuni 1990 aastateni. Sedavõrd kitsas piiris toimunud vanuriosakaalu liikumine on kaheldamatult Eesti demograafilise arengu tähelepanuvääriv omapära, mille poolest Euroopa maade ja rahvaste seas teist võrreldavat näidet pole. Muude tegurite hulgas andis Eesti rahvastikuvananemisele eriti järsu tõuke eelkõige esimese suure sõjajärgse immigrandipõlvkonna jõudmine vanuriikka 1990 aastatel. Kümnend 1995-2004 kujuneb läbi aegade kõige intensiivsemaks vananemisperioodiks ning Eesti ületab ilmselt kõigi Euroopa maade vastavad näitarvud. Selle tulemusena on Eesti küllalt lähedases tulevikus rahvastikuvananemise poolest uuesti sarnane võrreldava demograafilise arenguga rahvastele.

Tabel 2.2
Rahvaarv ja rahvastiku keskmine vanus
Eesti, loendusaastad 1881-1989

Loendus-aasta	Rahvaarv	Koondvanusrühmad			Keskmine vanus
		0-14	15-59	60+	
1881	881 455	293 639	516 319	71 002	23,52
1897	958 351	306 173	558 295	93 443	24,99
1922	1 107 059	282 215	693 180	130 540	28,64
1934	1 126 413	261 929	710 718	152 458	31,29
1941	999 552	239 615	603 900	156 037	34,37
1959	1 196 065	271 527	744 273	179 996	31,83
1970	1 351 640	298 293	825 982	226 062	33,62
1979	1 464 476	315 725	910 012	238 405	33,89
1989	1 565 662	348 738	953 525	263 399	34,08

Lõpetuseks on tarvilik juhtida tähelepanu Eesti rahvastikuarengu hoopis teist laadi omapärale. Nimelt iseloomustab nüüdisaja Eestit rahvastiku- ja majandusarengu sügav tasakaalustamatus. Rahvastikutaaste seisukohalt kuulub Eesti arenenud maade hulka ning eristub küllalt selgelt ka Kesk- ja Ida-Euroopa riikidest. Põhjus peitub eelkäsitletud Hajnali liini asetuses, aga eelkõige demograafilise ülemineku varajases alguses. Demograafiliselt arenenud rahvastik tähendab aga suhteliselt eakat vanuskoostist, sügavat individualiseeritust, uuelaadseid põlvkondadevahelis sidemeid, rahvastiku kumulatiivset tervisestruktuuri, rahvusruumi hõlmatuse teisenemist, toimetuleku ja sotsiaalse sidususe esiletõusu jne, ühesõnaga ainelisest seisukohast märkimisväärseid kulutusi nõudvate protsesside ja seisundite esilekerkimist.

Riigi majandusarengut kujundab üleminek või õigemini tagasipöördumine turumajandusele. Rahvusliku koguprodukti ja teiste majandusnäitajate poolest jääb Eesti Põhja- ja Lääne-Euroopa maadest tunduvalt maha ning majandusarengu tase sarnaneb pigem Kesk- ja Ida-Euroopa riikidele, asetudes mõnest neistki tahapoole. Laiemas kontekstis tähendab see arengumaade keskmist majandustaset [Ennuste, Wilder 1999]. Kapitali esialgse akumulatsiooniga sarnanev staadium nõuab ulatuslikke investeeringuid majanduse ümberstruktureerimisele, infrastruktuurile ja ehitustegevusele üldse, keskkonnakahjustuste heastamisele jms.

Arenenud rahvastiku, kuid arengumajandusega riigis toimub karm ning tavalisest hoopis teistsugune konkurents piiratud ressursside eest. Selline vahekord on ülepea ainulaadne maailma ajaloos. Muidugi pole see tasakaalustamatus jätkusuutlik ning arvatavasti oleks Eestile sobivaim Baltoskandia (majandus)arenguruumi taastumine. Seni aga, kõige muu kõrval, tähendab see asjaolu riigi sotsiaal- ja rahvastikupoliitika väljatöötamise erilist keerukust ja tugevaid ahvatlusi kergema (maa ja rahva pikaajalisi sihte eirava) vastupanutee kasuks.

Kokkuvõttes pole Eesti sõjajärgne rahvastikutaaste ilmselgelt taandatav Euroopas sageli kasutatava beebibuumi ja teist demograafilist üleminekut esiletoova põhiperiodiseeringule. Samas ei paista erinevad rahvastikuprotsessid ülepea üksteise suhtes sedavõrd paralleelselt kulgenud olevat nagu Põhja- ja Lääne-Euroopa rahvaste puhul võib tõdeda. Pigem pakub iga tähtsuselt olulisem rah-

vastikuprotsess miskipoolest erineva periodiseeringu, mis kokku jätab kireva ja ebaülevaatliku mulje. Seevõrra pakub alljärgnev Eesti PSU andmestikule toetuv analüüs arvatavasti rahvuslikust laiemat huvi. Nimelt hõlmab andmestik kogu demograafilise ülemineku järgse perioodi ning protsessikeskne süvaanalüüs aitab täpsustada neid laineid ja võnkeid, mida Eesti rahvastikuareng on seni läbi teinud.

3. EESTI RAHVASTIKUARENGU HETEROGEENSUS

Rahvastikuteadusliku käsitluse üheks nurgakiviks, rahvastikuarengu seaduspärasuste üldkehtivuse, arengu ajastuserisuse ja põlvkondliku ajamõõdustiku kõrval, on arusaam rahvastikust kui geodemograafilisest süsteemist [Hampl 2000; Pavlik, Hampl 1976]. Teisisõnu käsitletakse rahvastikutaastet ajalis-ruumilise tervikuna — rahvastik on alati seotud kindla geograafilise asualaga. Oluline on rõhutada, et seejuures pole tegemist pelgalt formaalse või loosungliku tõdemusega, vaid rahva ja territooriumi sisulise ühtekuuluvusega, mis määrab paljuski rahvastikuarengu kulgemise. Seda ühtekuuluvust väljendab elukoha- ja sünni-/päritolumaa vahekorda kätkev rahvastiku põlisus, üks kolmest peamisest demograafilisest tunnusest. Sünnimaa on midagi niisugust, mida elu jooksul muuta ega valida ei saa, piltlikult öeldes otsustavad selle inimese eest tema isa ja ema. Esmatähtis pole mitte sünnikohafakt kui selline, vaid asjaomase loodus- ja sotsiaalkeskkonna olemus, kuhu inimene sündides satub. Ehkki lapseeas toimuvast sotsialiseerumisprotsessist pole ehk teada veel piisavalt, on ometi kindel, et koos vanematelt päritud geneetilise pagasiga määrab sünnijärgne keskkond ära lõviosa isiku sotsiaaldemograafilistest tunnustest ja selle kaudu kuuluvuse teatud rahva ehk geodemograafilise süsteemi hulka [Katus 1999].

Kui asukohamaa vahetub, tuleb inimesel läbi teha uus adapteerumisprotsess ehk teistkordne sotsialiseerumine uude geodemograafilisse kooslusse. Üksikisikuna ja teatud kitsamaid aspekte silmas pidades võib mõni inimene läbida teisese adapteerumise suhteliselt kiiresti, rahvastikurühma kui terviku jaoks pole kõnealune protsess aga ühe inimpõlve vältel kuidagi võimalik. Väga mitmekesise suhetekompleksi kaasamise tõttu kulub selleks tavapäraselt kolm põlvkonda, millise aja jooksul toimub vanematekodust ja laiemast keskkonnast saadavate mõjustuste ühtlustumine, mitmesuguste isiku jaoks oluliste suhtevõrgustike geograafilise raskuspunkti ümberpaiknemine, samuti keeleline, kultuuriline ja sotsiaalne lülitumine asukohamaa struktuuridesse jms. Kui uue asukohamaa keskkond erineb tunduvalt sünnimaa omast või pole selle sotsialiseeriv mõju piisavalt intensiivne, võib vastav protsess — põlistumine ehk integratsioon — kulgeda veelgi aeglasemalt. Kõnealuse protsessi vältel kuulutakse uuel asukohamaal sisserännanute ehk immigrantide hulka, milline rahvastikuosa erineb vähemal või suuremal määral põlisrahvastikust.

Põlisus väärib erilist tähelepanu siis, kui tegemist on rahvastiku heterogeensuse suurema astmega. Arusaadavalt ei moodusta välispäritolu rahvastik, kelle hulgas omakorda tuuakse tavaliselt välja välissündinud ning nende teine põlvkond, põlisrahvaga ühist tervikut[12]. Arvestades välispäritolu rahvastiku osakaalu ning piiratud mõju rahvastikutaaste põhisuundumustele enamikus Euroopa

[12] Tõdedes tõsist terminoloogilist segadust Eesti ajakirjandus- ja koguni teadustekstides, on mõistlik definitsioonile erilist tähelepanu pöörata. Välispäritolu rahvastiku sünonüümina on raamatus kasutatud ka terminit immigrantrahvastik.

riikides, ei pidanud PSU esimese etapi ühtlusmetodoloogia vajalikuks välispäritolu rahvastiku hõlmamist ülepea [UNECE 1992-1999]. Eesti puhul polnud aga — nii immigrantrahvastiku pretsedenditu arvukuse kui põlistumisprotsessi pikaajalise pärsituse tõttu — selline lähenemine kuidagi mõeldav. Eesti PSU käsitleb immigrantrahvastikku omaette taasterühmana võrreldavalt põlisrahvastikuga läbi kogu analüüsitsükli, kaasa arvatud käesolev raamat.

Kahe taasterühma — põlis- ja immigrantrahvastiku — elukarjääride käsitlusele tarviliku tausta loomiseks ei pruugi eelnevas peatükis esitatud Eesti rahvastikuarengu põhisuundumuste pilt piisav olla. Autoritele tundub, et välispäritolu rahvastikuga seonduv, paljuski okupatsiooniaegse mahavaikimise ja sovetivaimu edasi kandvate poliitikute toimetuste tõttu, tuleb lähema vaatluse alla võtta, millist ülesannet käesolev peatükk ennekõike täidab. Rahvastikuarengulise aluspõhjaga heterogeensuse järel on peatükis põgusalt puudutatud ka elukarjääride põlvkonnasisest diferentsiatsiooni.

3.1. Rändeprotsessid ja välispäritolu rahvastiku kujunemine

Demograafiline üleminek toob kaasa ka seaduspärased muutused rändeprotsessides. Kõnealuse teisenemise olemus, mille metodoloogiliselt sõnastas esimesena Wilbur Zelinsky, seisneb ränderevolutsiooni toimumises ligikaudu paar aastakümmet pärast demograafilise ülemineku algust [Zelinsky 1971]. Vahetult tingib rändeintensiivsuse tõusu rahvastiku plahvatuslik kasv, mis pole põhimõtteliselt ühitatav eksisteeriva sotsiaal- ja majanduskorraldusega, agraarühiskonna oludes peamiselt põllumajandusliku maakasutusega. Niiviisi käivitub demograafilise ülemineku teisel poolel järjest intensiivistuv väljaränne, olemuslikult kahes suunas: migratsioon rahvus(riigi)ruumi linnalistesse asulatesse ja emigratsioon välismaale. Rahvastikurände hoogustumist soodustab seejuures demograafilise ülemineku käigus toimuv põlvkondadevaheliste sidemete ajutine ahenemine — nõrgenevad kiiresti kasvava täisealise rahvastiku seosed nii laste kui eaka rahvastikuosaga.

Pikemas ajaraamis osutub massiline väljarändevoog siiski rahvastikuloo möödaminevaks episoodiks, mille kaudu ühelt taasterezhiimilt teisele siirduv demograafiline süsteem end ruumiliselt tasakaalustab. Nõnda järgneb paari-kolme aastakümne pikkusele kõrgperioodile rändeintensiivsuse seaduspärane alanemine. Veel mõne aja möödudes asendub aastakümneid valitsenud väljaränne hoopis sisserändega ja endine emigratsioonimaa kujuneb immigratsioonimaaks. Rahvastikuarengu pioneerriikidel on selline muutus juba aset leidnud ja viinud suurema või väiksema arvukusega välispäritolu rahvastiku kujunemisele[13]. Rän-

[13] Rändekäsitluse metodoloogia õpetab, et esmasprotsessiks on väljaränne, sisseränne kujutab endast alati eelnevat väljarännet. Muidugi pole tegu formaalse "eelistusega", vaid rahvastikuarengu seaduspärasused ilmnevad just väljarändes, samas kui selle suunda (sisserännet kuhugi teise piirkonda) võivad mõjutada paljud välised asjaolud. Asjaomase

derevolutsiooni põhiskeem on osutunud paikapidavaks ajajärgu kõigi globaalsete ja regionaalsete rahvastikurännete seletusmudelina alates Ameerika koloniseerimisest kuni Euroopa Liidu rändeprotsessideni [Salt 1989; 1998; Coleman 1999]. Pikka aega valitsenud alternatiivsed seletusmudelid, sealhulgas sotsioloogilis-psühholoogilised, rännet indiviidi ratsionaalse, enamasti majandusliku kaalutlusega põhjendavad teooriad, pole viinud protsessi üldsuundumuste mõistmisele, kuigi on lisanud huvitavaid detaile selle variatsiooni kohta.

Eesti rahvastiku rändeareng paigutub kenasti migratsioonirevolutsiooni kontseptuaalsesse raamistikku. Eestlaste kui demograafilise ülemineku pioneerrahva väljaränne etniliselt territooriumilt võtab seaduspärase ilme XIX sajandi teisel poolel. Mitme teguri koosmõjul suundus väljaränne Eestist peamiselt itta, tolleaegse Vene impeeriumi aladele. Kõige arvukamad rändevood olid seejuures suunatud Eesti lähialadele: Peterburi linna, Ingerimaale ja Pihkva kubermangu [Arens 1994; Nigol 1918; Pullat 1981 jt]. Sajandivahetuseks oli eesti asunduste geograafia laienenud, paljus Vene riigi äärealade koloniseerimist soosiva poliitika toel, ning eestlasi võis leida Kaug-Idas, Siberis, Kaukaasias, Krimmis, Volga jõgikonnas jm [Korb, Peebo 1995; Korb 1996; 1998; 1999; Pallo 1897]. Eesti asunduste rajamise kõrgaeg langes Esimese maailmasõja ja Eesti riigi tekkimise eelsetesse aastatesse, mida on süstemaatiliselt käsitlenud August Nigol. Nigoli andmeil rajati Vene keisririigi aladel kokku "318 Eesti asundust ja hulk asupaiku" [Nigol 1918]. Euroopa mastaabis võib eestlaste väljarännet pidada silmatorkavalt intensiivseks, hinnangute kohaselt ulatus väljaspool rahvusruumi, mujal Vene impeeriumi maa-alal elavate eestlaste arv Esimese maailmasõja puhkemise ajaks ligikaudu 200 tuhandeni, mis moodustas ligikaudu 15-17 protsenti tollasest eestlaste koguarvust [Katus 1990]. Intensiivse emigratsiooni üheks põhjuseks on peetud Eesti linnade arengupeetust, milles omakorda mängis kindlat osa rõhutatult võõrapärane (saksa-vene) elukorraldus [Sakkeus 1999].

Esimese maailmasõja järel hakkas Eesti rahvastiku rändepotentsiaal ilmutama ammendumise märke. Pealegi kanaliseerus selle valdav osa, erinevalt varasemast, kohaliku asustussüsteemi arengusse. 1920 ja 1930 aastate välisrändevooge võib pidada üsna tagasihoidlikeks. Arvukama rändevoona naases Eesti riigi loomise järel, pärast Vabadussõja lõppu, osa varem Venemaale väljarännanutest [Tooms 1923]. Samuti võttis Eesti vastu hulgaliselt teistest rahvustest põgenikke bolshevistlikult Venemaalt, nende arv ulatus ligi kahekümne tuhandeni [RSKB 1923-1925]. Märkimisväärse osa sõdadevahelise perioodi emigratsioonist moodustas osundatud põgenike edasiränne teistesse riikidesse. Suhteliselt väikesearvuline eestlaste väljaränne 1920-1930 aastatel oli üpris kireva geograafiaga nagu üksikrändele iseloomulik [Raag 1999]. Nimetatud perioodi lõpupoole

---

metodoloogilise põhimõtte sõnastamiseni jõuti mitmeaastase võrdlev-uuringuprogrammi käigus Rahvusvahelise Rakendussüsteemanalüüsi Instituudi egiidi all [Rogers, Willekens 1986].

hakkasid kujunema märgid rändearengu uue etapi lähenemisest ning välisrände suuna eelseisvast pöördumisest[14].

Evolutsioonilist rada pidi kulgenud arengule tegi äkilise lõpu Teine maailmasõda ja sellega kaasnenud Eesti geopoliitilise asendi muutumine. Lugejale on muidugi teada, kuhu need sündmused Eesti rahvastikuarengu lõppkokkuvõttes tõukasid. Samas tasub tähele panna, et esialgne nihe toimus hilisemale sootuks vastupidises suunas ning tõi endaga kaasa rahvastikukoostise ühtlustumise. See trend on eriti tähelepanuväärne sõjaeelse Eesti rahvastiku niigi suure homogeensuse taustal, eriti naaberriikide Läti, Leedu ja Vene Föderatsiooniga võrreldes. Viimasel sõjaeelsel rahvaloendusel (1934) moodustasid eestlased teadupärast 88,1 protsenti riigi kogurahvastikust. Ülejäänud (arvuliselt 120 tuhat inimest) kuulusid lõviosas viie vähemusrahvuse — venelaste, sakslaste, rootslaste, juutide ja lätlaste hulka. Kõik nad omasid Eestis enam või vähem pikaajalist, sakslaste ja rootslaste puhul kuue-seitsme sajandi pikkust asustustraditsiooni [Katus, Puur, Sakkeus 1997b; Viikberg 1999].

Joonis 3.1

Rahvaarv
Vähemusrahvused 1934-1945

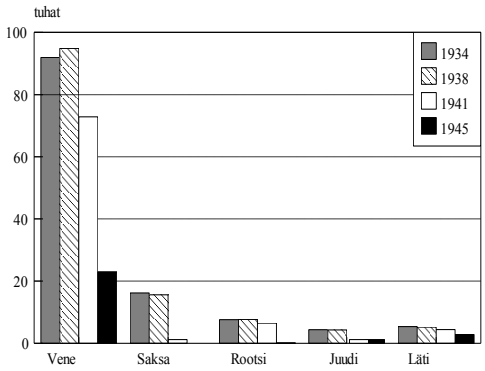

Geopoliitiliste ümberkorraldduste käigus kaotas Eesti oma viiest vähemusrahvusest neli (joonis 3.1). Ligikaudu kaks kolmandikku eestisakslasi lahkus peatselt Molotovi-Ribbentropi pakti sõlmimise järel, paigalejäänud sõitsid ära esimese Vene okupatsiooni ajal 1940-1941. Rootslased lahkusid organiseeritult, kokkuleppel Saksa sõjaväevõimudega enne Punaarmee tagasitulekut 1944 aastal. Enamik väiksearvulisest juudi kogukonnast küüditati või põgenes Venemaale, ülejäänud viiendik hukkus Saksa okupatsiooni ajal, pärast sõda naases vaid osa küüditatud või NLiidu tagalasse evakueerunud juutidest. Rinde jõudmisel Eesti pinnale alustas Vene Föderatsiooni Ülemnõukogu piiride ümberkorraldamist, mille tulemusena Narva-tagused vallad ja enamik segaasutusega Petserimaad ühendati Venemaaga. Koos nõukoguvõimu ulatuslike repressioonidega vene emigrantide suhtes ligines kaotus kolmele neljandikule vene vähemusrahvusest. Territoriaalse ümberkorraldusega kaasnes ka ligikaudu kolmandiku eestilätlaste üleminek Vene Föderatsiooni koosseisu. Kõiki neid muutusi arvesse võttes väljus Eesti sõjast rahvastikukoostise poolest pea puhtakujulise rahvusriigina, kus eestlastest enamus moo-

[14] 1930 aastate lõpul praktiseeris Eesti piiratud ulatuses, kui kasutada tänapäevast sõnapruuki, odava tööjõu importi Poolast, sissetoodud töölised leidsid rakendust peamiselt põllumajanduses.

dustas kuni 97,3 protsenti kogurahvastikust [Katus 1990]. Vähemusrahvustest säilisid vaid eestivenelased, kuigi neli korda vähenenud arvukuses.

Teise maailmasõja järel muutus Eesti emigratsiooniriigist immigratsioonimaaks. Võrreldava demograafilise arenguga rahvaste taustal iseloomustab Eesti sisserännet kümmekond aastat varasem algus, peamiselt aga rändevoogude pretsedenditu suurus. Massilise sisserände põhjustas mitme objektiivse ja subjektiivse teguri kokkulangemine. Objektiivsest küljest oli Venemaa demograafiline üleminek 1940 aastateks jõudnud kõrge rändeintensiivsuse ajajärku [Vishnevski, Volkov 1983]. Rändepotentsiaali kõrgtase Venemaal, nagu teisteski slaavi vabariikides, langes parasjagu kokku Eesti annekteerimisega ning kujunenud geopoliitiline olukord lõi soodsad tingimused selle potentsiaali realiseerimiseks uute läänekolooniate suunas. Sedasama nõudis sõjalise okupatsiooni kinnistamistarve.

Protsessi tugevdas rände lähte- ja sihtpiirkonna rahvaarvu kahe suurusjärguni ulatuv erisus, Eestit Venemaast lahutava riigipiiri *de facto* äralangemine, suured rahvastikukaotused sõja ja sellele järgnenud sotsiaalse ümberkorralduse käigus, samuti riiklikul tasemel viljeldud sovetiseerimis- ja venestamispoliitika [Misiunas, Taagepera 1983; 1993]. Eespool oli juba viidatud, et Eesti rahvastikukaotusi sõja, repressioonide ja pealesunnitud põgenemise läbi on hinnatud ligikaudu 200 tuhande inimesele ehk 17,5 protsendile eestlaste sõjaeelsest arvust. Rahvaarvu järsk vähenemine, NLiidu üldisel taustal suhteliselt arenenum infrastruktuur, kõrgem elustandard jms tegurid avasid sisserändajatele soodsad võimalused töö- ja elukoha valikul. Vahemärkusena on huvitav tõdeda, et just rahvastikuarenguliste realiteetide tõttu osutus Leedu käekäik Eestist ja Lätist küllalt erinevaks. Kuigi üldised sotsiaalsed tingimused, poliitilistest rääkimata, olid üsna sarnased, ei kogenud Leedu tänu demograafilise arengu hilisemale ajastusele kaugeltki nii ulatuslikku sisserännet kui teised Balti riigid.

Eesti sõjajärgne välisränne on läbinud mitu küllalt eripalgelist arengujärku [Sakkeus 1991; 1999]. Esimene suurem rändelaine algas üheaegselt teise Vene okupatsiooniga, rändevoogude poolest on esimene sõjajärgne aastakümme jäänud ületamatuks (joonis 3.2). Just seda aega iseloomustab eriti tugev administratiivselt mahitatud sisseränne. Rändegeograafia seisukohalt domineeris esimeses sisserändelaines Eesti lähipiirkondade rahvastik. Seda täiendas okupatsiooniarmee ilmselt sihiteadlik demobiliseerimine Eesti pinnal.

Kooskõlas rändepotentsiaali kahanemisega Venemaa Euroopa-osas hakkasid rändevood mõne aja pärast näitama langustrendi. Langusele aitas kaasa administratiivse rändekomponendi osatähtsuse vähenemine Stalini surma järel ning represseeritud põlisrahvastiku tagasirände ammendumine. Sisserändevoo viis uuele tõusule Eesti rändetagamaa hüppeline avardumine 1960 aastate teisel poolel. Tagamaa laienes NLiidu lõuna- ja idapiirkondade, Volgamaa, Põhja-Kaukaasia ja Kesk-Aasia suunas, kus rändepotentsiaal oli veel kõrge. Selle tulemusena jäid rändevood suhteliselt kõrgele tasemele veel 1970 aastatelgi. 1980 aastad tõid kaasa rände uue langustrendi, kooskõlas rändepotentsiaali alanemisega laienenud tagamaal [Katus 1988a; 1988b].

Euroopa võrdlusperspektiivis juhivad joonisel 3.2 kujutatud rändevood tähelepanu Eesti ülisuurele rändekäibele. Andmed näitavad, et vaid ligikaudu iga seitsmes sissesõitnu jäi Eestisse pidama, ülejäänud kuus on varem või hiljem lahkunud [Sakkeus 1996]. Rändekäive kogumaht 1946-2000 ulatub 3,04 miljoni inimeseni 200 tuhandelise rändeiibe juures, muidugi pole selles arvus kajastatud sõjaväeterritooriume puudutav liikumine. Niisuguse rändekäibe poolest oli Eesti võrreldav Kaug-Ida ja Siberi koloniaalpiirkondadega ega mahu kuidagi Euroopa suuremate immigratsioonimaade, nagu Shveits, Rootsi või Saksamaa, konteksti.

Eesti rahvastiku- ja ühiskonnaarengu seisukohalt on sõjajärgsete rändeprotsesside kõige olulisemaks tulemuseks arvuka välispäritolu rahvastiku kujunemine. Ehkki jutuks olnud kõrge rändeintensiivsuse perioodist lahutab meid juba rohkem kui kümnend, toimivad mineviku rändeprotsessid jätkuvalt edasi ning Eestis on üsna raske leida valdkonda, mida see mõju otseselt või kaudselt ei puudutaks. Välissündinute osakaalult (26,3 protsenti 1989 aastal) on Eesti Euroopa riikide seas rekordihoidja, ühtlasi ka endise NLiidu raamistikus [Salt 1998; Council of Europe 2001]. Nagu eespool öeldud, tõstab teise põlvkonna lisamine välispäritolu rahvastiku osakaalu veel kümne protsendipunkti võrra[15].

Joonis 3.2

Rahvusvaheline ränne 1946-2000

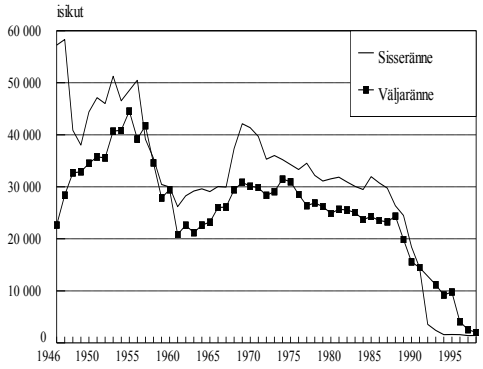

3.2. Välispäritolu rahvastiku taastejooned

Välispäritolu rahvastiku demograafiline taaste eristub süsteemselt põlisrahvastiku omast. Ühelt poolt on selle põhjuseks Eesti ja rändetagamaa rahvastikuarengu ajastuserisus, mis ulatub kahe ja poole sajandi tagusesse minevikku. Nagu eelnevast teada, näitavad Eesti ja Venemaa üht suuremat — kui mitte kõige suuremat — vahet naaberrahvaste rahvastikuarengu ajastuses, mis ulatub ligikaudu poole sajandini [Katus 1990; Vishnevski, Volkov 1983]. Teisalt tingib immigrantrahvastiku demograafilise eristumise muidugi ka rändeline vanuskoostis. Põhjustest sõltumata on Eesti põlis- ja välispäritolu rahvastik ilmutanud püsivat

[15] 2000 aasta rahvaloendus näitas tsiviilrahvastiku arvu vähenemist üle kahesaja tuhande isiku, millest ligi poole moodustab lahknevus võrreldes sündmusstatistilise hinnanguga [ESA 2001]. Loendustulemuste kvaliteedianalüüs ega põlisusjärgne esitus pole käesoleva raamatu trükkimineku ajaks veel kättesaadav, seetõttu jäävad uuemad näitarvud esitamata.

omapära kogu sõjajärgse perioodi vältel. Varasemate käsitluste põhjal võib kinnitada, et see avaldub pea kõigis rahvastikuprotsessides, mida järgnevas on põgusalt selgitatud. Mitmel puhul on kõnealune erisus ulatunud vastandlike trendideni, mis taasterühmade võrreldava suurusjärgu tõttu on kogurahvastiku tasandil üksteist summutanud.

Kõige üldisemast mõjust alustades — just välispäritolu rahvastik on hoidnud Eesti rahvaarvu kasvu suhteliselt kõrgel tasemel läbi kogu sõjajärgse aja taasiseseisvumiseni välja [Katus 1998]. Seejuures on ajavahemiku suurema osa vältel rändeiibe otsemõju olnud väiksem sisserände kaudsest rahvaarvu kasvatavast mõjust. Kokkuvõttes võib kogu sõjajärgse rahvaarvu kasvu omistada välispäritolu rahvastikule, mis pealegi on korvanud ka põlisrahvastiku arvulise vähenemise asjaomastel perioodidel. Niisiis seletab just välispäritolu rahvastiku tugev mõju esmapilgul kummalise asjaolu: kuidas on võrreldava demograafilise arengujärguga riikide taustal Eestit iseloomustanud suur rahvaarvu kasv.

Joonis 3.3

Välispäritolu rahvastiku vanuskoostis

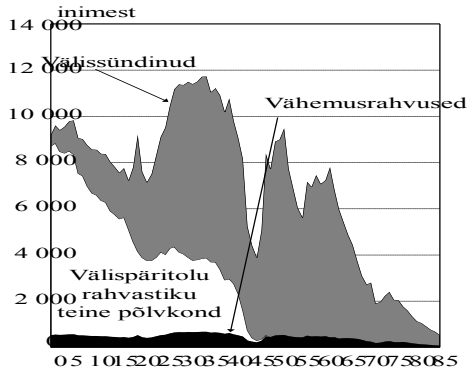

Joonis 3.3 esitab välispäritolu rahvastiku vanuskoostise, tuues eraldi välja välissündinud ja immigrantrahvastiku teise põlvkonna, võrdluseks on joonisel kujutatud ka rahvusvahelisele definitsioonile vastavate vähemusrahvuste andmed [Haug *et al* 1999-2001]. Tähelepanelikule lugejale ei jää arvatavasti märkamata sisserännanute vanuskoostise tüüpiline ebaühtlus, mis avaldub järjestikuste rahvastikupõlvkondade arvukuse mitmekordses erisuses. Üsna ootuspäraselt markeerib kõnealune muster üldjoontes Vene Föderatsiooni rahvastiku vanuskoostist, mille ebatasasusi on võimendanud rändelained.

Eesti Vanuriuuring tõi esile ja analüüsis immigrantrahvastiku vanuskoostise teise tähtsa tunnusjoone — nooruslikkuse — äärmiselt tugevat mõju Eesti kogurahvastiku vananemistrendile [Katus 1997c; Katus *et al* 1999]. Mittepõlisrahvastiku hoogne kasv põhjustas vananemistrendi seiskumise ligikaudu poolsajandiks ja näiteks rahvastiku mediaanvanus, üks kahest rahvastikuvananemise enimkasutatavast üldnäitajast, osutus 1989 aasta rahvaloendusel koguni madalamaks kui 1941 aasta loendusel. Muidugi, põlisrahvastiku vananemisprotsess koos seonduvate mitmeplaaniliste ühiskonnatagajärgedega ei peatunud, vaid osutus lihtsalt tagaplaanile tõrjutuks. Muu hulgas varjutas immigrantrahvastiku kasv peaaegu märkamatuks põlisrahvastiku arvukaima sünnipõlvkonna eluõhtu, mis tavaoludes märgib rahvastikuvananemise kõrgpunkti.

Ruumilisest vaatenurgast iseloomustab välispäritolu rahvastikku, sarnaselt teistele Euroopa immigratsiooniriikidele, väga ebaühtlane paiknemine.

Nõnda on üle 90 protsendi välispäritolu rahvastikust koondunud linnadesse, kusjuures immigratsioonikohortide võrdlus ei ole seni näidanud selle suundumuse nõrgenemist [Kulu 1998]. Eesti asustussüsteemi arengus põhjustas sisseränne urbaniseerumislaine ainulaadse kordumise, mille arvestamiseta pole lootust Eesti linnastumisprotsessi mõista. Väärib rõhutamist, et teine linnastumislaine ei jaotunud esimese laine poolt kujundatud asustussüsteemis ühtlaselt, vaid valdav osa sellest kanaliseerus suhteliselt väikesearvulisse asularühma. Maakondlikult olid eelistatud Harju- ja Ida-Virumaa, asula tasandil mängis tähtsat rolli sõjaväeterritooriumi lähedus. Nimetatud selektiivsuse tulemusena, mida toetas rände administratiivne regulatsioonimehhanism sissekirjutuse näol, muutus mittepõlisrahvastik mitmes Eesti linnas tooniandvaks enamuseks, kohati põlisrahvastikku välja tõrjudes[16]. Vahemärkuse korras on huvitav tõdeda, et teise urbanisatsioonilaine sihtpiirkondade hulka ei kuulunud ükski eestivenelaste põlisalale jääv linnasula, kuigi rahvus- ja keelekeskkonna läheduse tõttu võinuks seda eeldada [Berg, Kulu 1996; EKDK 1998]. Üldisemas plaanis seostub välispäritolu rahvastiku paiknemisega Eesti asustussüsteemi proportsioonide nihestatus ja regionaalse ebaühtluse tekkimine [Kümmel, Roosve 1986; Katus *et al* 1998].

Välispäritolu rahvastiku erisusjooned laienevad enamikku rahvastiku- ja ühiskonnaarengu valdkondadesse. Majandusülemineku kontekstis tuleb kindlasti märkida sisserännanute koondumist mitmesugustesse endise suurriigi majanduslikke ja poliitilisi sihte teeninud tegevusvaldkondadesse. Olude teisenemisel on see ootuspäraselt tekitanud kohanemisprobleeme, mida on võimendanud liigkitsalt spetsialiseeritud kutseoskused, sotsiaalsete võrgustike piiratus jms tegurid [Eamets 1999; Pavelson 1997; Puur 2000c]. Eluaseme- ja rahvastikuteabe enam kui poolsajandilise lahususe tõttu polnud kuni viimase ajani teada põlis- ja välispäritolu rahvastiku eluasemeolude süstemaatiline erisus, muu hulgas paistab Eesti immigrantrahvastik Euroopa sisserännumaade taustal üsna tavatult silma eluaseme keskmisest tublisti kõrgema mugavusastme poolest, eelmainitud paiknemisiseärasuste kõrval migrante soosinud korterijaotusmehhanismi tulemusena [Puur 1995a]. Ka Eestis on kinnitust leidnud hälbiva käitumise uurijate hulgas üldteada juurtetusest, sotsiaalsete võrgustike ahtusest jms teguritest tingitud sisserännanute suurem kuriteokalduvus, eriti märgatavat erisust põlisrahvastikuga võrreldes on täheldatud isikuvastaste vägivallakuritegude toimepanemisel [Aromaa, Ahven 1995; Ahven 1998; Leps 1991]. Märkimisväärseid käitumiserisusi võib samuti leida immigrantrahvastiku suremuses ja haigestumuses, mille üheks väljenduseks on aastaid tagasi alguse saanud ja hiljaaegu epideemia ulatuse omandanud aidsi levik [Kasmel *et al* 1997; Katus, Puur 1997; Leinsalu *et al* 1999].

---

[16] NLiidus sanktsioneeris elukohavahetust eriline lubatäht — sissekirjutus (*propiska*). Selle 1930 aastatel väljaarendatud ja pärast Teist maailmasõda Eestis rakendatud süsteemi peaeesmärgiks oli administratiivne kontroll inimeste liikumise üle [Matthews 1993].

Taastearengu seisukohalt kujutab välispäritolu rahvastik endast paratamatult marginaalset nähtust — aja jooksul ta kas põlistub või lahkub, rännates tagasi kodumaale või edasi kolmandatesse riikidesse. Kuigi isikutasandil on ühel või teisel määral esindatud kõik nimetatud kolm tulevikuteed, pole rahvastikurühma tasandil eri mudelite realiseerumine kaugeltki võrdse tõenäosusega, pealegi võib areng ka ühe ja sama mudeli raames kulgeda oma tulemuse ja ajastuse poolest küllalt erilaadselt. Eesti puhul viitab kogu olemasolev teave tõsiasjale, et välispäritolu rahvastiku tagasirände tõenäosus on möödunud kümnendi vältel kahanenud üsna minimaalseks, sedasama tõendavad ka reaalsed rändevood.

Teisisõnu peab Eesti arvestama sisserände tagajärjel kahestunud rahvastikupildi edasikandumisega küllalt kaugesse tulevikku, lähi- ja keskpikas perspektiivis võib põlis- ja immigrantrahvastiku eristumine mõnes valdkonnas koguni süveneda. Taolise tendentsi fooniks on muidugi ühiskonna üldise diferentsiatsiooni (taas)tekkimine ja hüppeline kasv pärast erisusi tasalülitanud rezhiimist vabanemist. Põlistumis- ehk integratsiooniprotsessi on pärssinud ühelt poolt välispäritolu rahvastiku erakordselt kõrge suhtarv, eriti selektiivse sisserände tekitatud kontsentratsioonialadel, teisalt aga maa põlisrahvastiku taastepotentsiaali sõlteajast pärit nõrgestatus. Rahvastikuarengu vaatenurgast on põlistumise aeglase edenemise kindlaks märgiks immigrantide teise põlvkonna käitumiserisuse säilimine põlisrahvastikuga võrreldes, kasinast keeleoskusest ja vähesest naturaliseerimisest pereplaanimisviisideni välja [Sakkeus 1999; 2000a].

Põlistumisprotsessi käsitlemisel tuleb omaette tõsiasjana arvestada välispäritolu rahvastiku enda tähelepanuväärset etnilist, keelelist ja usulist heterogeensust, mille aluseks on mitmekesine päritolugeograafia. Kuigi esmapilgul oleks loomupärane eeldada, et enamik immigrante pärineb lähipiirkonnist, on Eestiga ajaloolistes sidemetes olnud Venemaa naaberaladelt tegelikult pärit vaid neljandik välissündinuid (joonis 3.4). Transiitmigrante kõrvale jättes immigrantide hulgas praktiliselt puuduvad Eesti naaberriikidest sisserändajad, igatahes on hoopis suurem Kesk-Aasiast ja Taga-Kaukaasiast pärit immigrantide suhtarv. Taolise ulatusliku heterogeensuse põhjuseks tuleb pidada eelnevas alapeatükis mainitud rändetagamaa laienemist 1970-1980 aastatel. Etnilise enesemääratluse poolest on välispäritolu rahvastiku hulgas kokku esindatud ligikaudu 120 rahvusrühma, keeleliselt on asjaomane kirevus pisut väiksem, ulatudes 80 emakeeleni

Joonis 3.4

Välissündinud rahvastiku päritolumaa

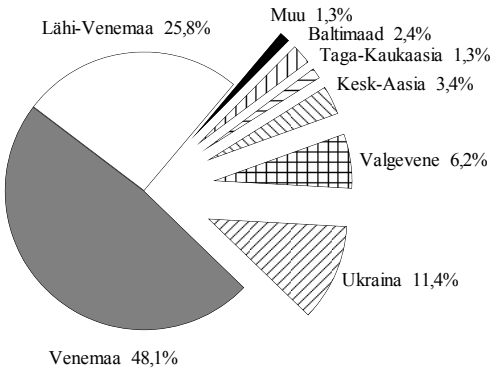

[Viikberg 1999]. Kaheldamatult on ka Eestisse asunud immigrandid, sarnaselt mis tahes Euroopa riigi vastava rahvastikuosaga, saanud kaasa sünnipaiga ja vanemate sotsiaalkultuurilise keskkonna, kombed, väärtushinnangud ja hoiakud, millel põhineb suur osa inimvajadusi. Kultuurilt ja käitumiselt üsna erilaadsed võivad olla juba Arhangelskist ja Astrahanist pärit venelasedki, rääkimata islamiusulistest tatarlastest või Kesk-Aasia, Volgamaa ning Taga-Kaukaasia rahvastest.

Vaagides eelneva taustal Eesti institutsioonide tegevust taasiseseisvumisest möödunud kümnendi vältel, tuleb möönda, et rahvastiku põlisusest ja taastearengu kahestatusest pole seni suuremat hoolitud. Kuigi integratsioonialasest ettevõtlikkusest pole iseenesest puudu ja sellealastele programmidele kulub omajagu nii Eesti enda ressursse kui lahkete doonorriikide abi, on metodoloogilise aluse vildakus tulemuse juba ette ära määranud. Probleemi lühidalt ja teatud lihtsustustega kokku võttes, iseloomustab prevaleerivaid seisukohti omalaadne topeltviga. Esiteks asendatakse rahvastiku põlisusel baseeruv jaotus rahvuserisusega, tüüpiliselt eestlaste ja muulaste, mõnevõrra harvemini ka eestlaste ja venelaste või venekeelse elanikkonna vahel. Arvuliselt ei pruugi vildakus silma paistagi, kuid jäme metodoloogiline eksitus läheb lahti sealtmaalt, kus põlis- ja immigrantrahvastiku vahelisi erisusi asutakse käsitlema rahvuserisusena.

Seda eksitust on vahest kõige lihtsam demonstreerida Eestis asuva vene vähemusrahvuse — eestivenelaste — näitel. Eestivenelaste eristumine samast rahvusest sisserändajatest on tugev: lisaks eesti keele oskuse mitu korda kõrgemale tasemele ja praktiliselt sajaprotsendilisele Eesti kodakondsusele väljendub see näiteks ka sisserännanud venelastega võrreldes täiesti erinevas sündimustrendis või eluasemekoostises [Katus, Puur, Sakkeus 2000b]. Vahepõikena on siinkohal huvitav märkida, et viimase poolest on Eesti enam kui kahesaja omavalitsusüksuse seas nõukogulaadsest korraldusest üheks kõige puutumatumaks jäänud just Raja vald eestivenelaste ajaloolisel asualal [EKDK 1998]. Osundatud topeltvea teiseks pooleks on välispäritolu rahvastiku seesmise heterogeensuse ignoreerimine ja immigrantide käsitlemine ühtse sootsiumina integratsioonipoliitika teostamisel.

Asi ei oleks veel hull, kui tegu oleks pelgalt riigiaparaadi siseküsimusega. Temaatika aga seostub paraku inimõigustega ning asub rahvusvaheliste organisatsioonide teravdatud huvikeskmes. Eesti-vastaseks kriitikaks on kasutatud nii ÜRO kui Euroopa Nõukogu tribüüni, OSCE missioonist rääkimata. Kõige selle põhjuseks on viidatud topeltviga, teisisõnu rahvus- ja põlisusprobleemi segiajamine riigiaparaadi enda poolt, sovetimeelsete sotsioloogide tõhusal niiditõmbamisel. Antud kontekstis on PSU missiooniks olnud põlis- ja välispäritolu rahvastiku metodoloogiliselt adekvaatne kajastamine, teednäitavana Eesti riigiandmekorraldusele, kus põlisustunnuse järgne statistika pole ikka veel taastatud. Heameel on märkida, et põlis- ja välispäritolu rahvastiku kajastamine ja sellekohased statistilised andmestikud on leidnud asjalikku kõlapinda nii ÜRO Euroopa Majanduskomisjoni kui rahvuslike demograafiainstituutide koostöövõrgustiku raames.

Alapeatüki lõpetuseks esitab tabel 3.1 Eesti PSU küsitletute arvud põlisustunnuse lõikes. Lisaks on tabelisse lülitatud samas tunnuslõikes ka elusündmuste arv, mis sündmusloolise teabekogumi puhul on eriti oluline. Tuleb tähele panna, et elusündmustena on arvestatud kõiki sündmusi, mille toimumisaeg on fikseeritud kalendriaasta ja kuu, erandjuhtudel toimumisaasta või isiku vanuse kaudu. Nagu tabelist nähtub, sisaldub andmestikus informatsioon ühtekokku enam kui 185 tuhandest sündmusest, millele vastab keskeltläbi 36,9 sündmust ühe küsitletava kohta. Ootuspäraselt on sündmuste arv põlisrahvastiku puhul veidi madalam (36,5) kui sisserännanutel (37,6). Toimumisajale lisandub arusaadavalt mitmekesine teave iga sündmuse iseloomu/tähenduse kohta eluteel.

Tabel 3.1

PSU isiku- ja sündmuskirjete arv
Sünnipõlvkonnad 1924-1973

	1924 1928	1929 1933	1934 1938	1939 1943	1944 1948	1949 1953	1954 1958	1959 1963	1964 1968	1969 1973	Kokku
	Isikukirjed										
Põlis	313	335	357	384	315	302	321	321	333	326	3307
Välispäritolu	195	172	177	165	162	188	176	177	160	142	1714
Kokku	508	507	534	549	477	490	497	498	493	468	5021
	Sündmuskirjed										
Põlis	11819	13015	14345	15159	12399	12062	12375	11344	10058	8106	120682
Välispäritolu	8260	7114	7576	6544	6567	7187	6726	6107	4983	3391	64455
Kokku	20079	20129	21921	21703	18966	19249	19101	17541	15041	11497	185137

3.3. Rahvastikuarengu sotsiaalne diferentsiatsioon

Rahvastiku elukarjääride mitmekesisus ei piirdu demograafilise ülemineku ajastuse poolt määratud põhimõttelise arenguerisusega, vaid ilmneb mitmeplaanilise käitumisheterogeensusena ka samasse taasterühma kuuluvate rahvastikupõlvkondade piires. Võrreldes teiste sotsiaalteadustega on demograafias protsessi variatsiooni- ehk diferentsiatsioonianalüüs nii eesmärgi kui meetodite poolest arengukäsitlusest üsna selgesti eristunud[17]. Sama metodoloogilist traditsiooni järgib ka käesolev raamat, kus rahvastiku elukarjääride põlvkonnasisese heterogeensuse käsitlus on koondatud iga peatüki omaette alaossa. Keskseks küsimuseks mis tahes diferentsiatsioonikäsitlusel on rahvastikutunnus(t)e valik, mille lõikes protsessi variatsiooni uuritakse. Sõltuvalt uurimiseesmärgist võivad kaasatud tunnused olla küllalt erinevad, samuti on aegade jooksul tunduvalt täiene-

[17] Rahvastikutaaste kahe peamise osaprotsessi variatsioonikäsitlus on demograafias traditsiooniliselt viljeldav diferentsiaalsündimuse ja -suremuse uurimissuunana, sellealased tööd toob omaette rubriigina välja ka *Population Index*.

nud asjakohane metoodika, korrelatsiooni- ja faktoranalüüsist loglineaarsete mitmemuutujamudeliteni välja. Tavapäraselt on diferentsiatsioonikäsitluste tähelepanu keskmesse asetatud mingi kindla rahvastikutunnuse mõju teatud rahvastikuprotsessile, heaks näiteks taolisest vaatenurgast sobib pikaajalise traditsiooniga suremuserisuse analüüs[18].

Käesoleva raamatu eesmärgiks on rahvastikuarengu tervikpildi loomine, seevõrra pole mõne üksiku protsessi diferentsiatsioonianalüüs piisav. Tulemus on hoopis sisukam, kui sama tunnuse või tunnuskomplekti mõju käsitleda läbi erinevate rahvastikuprotsesside. Sel juhul tuleb muidugi hoopis läbimõeldumalt suhtuda ka tunnuste valikusse, mille kaudu elukarjääride põlvkonnasisest heterogeensust käsitletakse. Käesolevas raamatus rakendatud valiku puhul väärib rõhutamist eeskätt kaks üksteisega seotud asjaolu. Esiteks püüab valik kokkuvõtlikult ja tasakaalustatult kajastada kõiki olulisemaid diferentsiatsiooniaspek-te, mis üksikprotsesside analüüsil on selgunud. Vahemärkusena olgu öeldud, et kitsama tehnilise suunitluse tõttu on kõnesolevaid analüüse vaadeldud tervikkäsitluse ettevalmistusena. Teiseks väärib rõhutamist, et eri protsesside puhul on rakendatud üht ja sama tunnuskomplekti, minimaalsete protsessispetsiifiliste täiendustega, mis andmekorralduslikult on oluliseks informatsiooniks sündmusstatistikas fikseeritavate standardsete isikutunnuste ringi määratlemisel. Kuigi iga üksikprotsessi jaoks oleks võinud leida mõne *ad hoc* sobivama tunnuskoosluse, asendas taolist mängulist poolt metodoloogiline tervikpildi taotlus. Elukarjääride põlvkonnasisese heterogeensuse käsitlemiseks rakendati läbivalt viit rahvastikutunnust — elukohatüüp, haridus, usukuuluvus, sotsiaalpäritolu ning kontrollkese.

Elukohatüüp eristab omavahel eelkõige tihe- ja hajaasustusega, *resp* linna- ja maarahvastikku. Riikidevahelise võrreldavuse huvides ei järgi PSU Eestis rakendatavat administratiivset jaotust, vaid põhineb asula rahvaarvul, kooskõlas ÜRO Euroopa Majanduskomisjoni soovitustega. Sõltumata vormilisest staatusest on kõigi kahe tuhande ja enama elanikuga asulate rahvastik arvatud linna-, väiksemate asulate rahvastik aga maarahvastiku hulka. Nõnda kuuluvad halduslikest linnaasulatest maarahvastiku hulka Abja-Paluoja, Aegviidu, Antsla, Järvakandi, Kallaste, Lavassaare, Lihula, Mustvee, Mõisaküla, Pärnu-Jaagupi, Räpina, Suure-Jaani, Tootsi, Viivikonna, Võhma ja Võsu elanikkond. Linnarahvastiku hulka liigitusid aga Aseri, Haabneeme, Jüri, Kadrina, Kose, Laagri, Loo, Saku, Vasalemma, Väike-Maarja ja Ämari elanikud.

Haridus tähistab kõrgemat lõpetatud kooliastet, mille peenem ositus on koondatud kolme tasemerühma. Esimesse, kõrgharidusrühma on arvatud küsitletavad, kes on lõpetanud ülikooli või mõne muu kõrgharidust andva õppeasutuse. Keskharidus tähistab vastavalt üldhariduskeskkooli, kutsekeskkooli või keskeriõppeasutuse lõpetamist ning põhiharidusrühma on arvatud kõik need, kes pole keskhariduseni jõudnud. Tuleb tähele panna, et lõpetatuse kriteerium eel-

[18] Näiteks bibliograafiline andmebaas POPLINE sisaldab suremuserisuste teemal üle nelja tuhande teaduspublikatsiooni annotatsiooni.

dab haridussüsteemist väljumist. Kui teatud rahvastikurühmas on õppureid suhteliselt palju, madaldab see selektiivselt rühma haridustaset, PSU puhul puudutab see noorimat põlvkonda, mille liikmetest umbes kümnendik jätkas küsitluse ajal õpinguid.

Usukuuluvuse ehk lühidalt usu lülitamine elukarjääride diferentsiatsioonikäsitlusse, kõrvuti elukohatüübi ja haridusega, võib Eesti kontekstis tunduda mõnevõrra uudsena pärast nõukoguvõimu poolsajandilist katset usk kui minevikuigand ühiskonnast välja juurida. Usutunnuse aluseks on võetud isiku usuline enesemääratlus, mis ei eelda vormilist kuulumist mõnda kogudusse või usuühendusse. Enesemääratluse alusel on rahvastik koondatud kolme rühma: usklikud, usukommete järgijad ning usu suhtes ükskõiksed. Viimane kategooria sisaldab ka Eesti ühiskonnas marginaalset ateistide rühma. Kõrvalmärkusena olgu siinkohal nimetatud, et PSU oli Eesti taasiseseisvumise järel esimeseks, ja koos Põlisusuuringuga ka seni ainsaks riigiuuringuks, mis usutunnuse on riigistatistikasse süstemaatiliselt kaasanud.

Harilikult rakendatakse diferentsiatsioonikäsitluses ka mõnda sotsiaalstratifikatsiooni tunnust, kuid Eesti ühiskonnaarengu katkelisuse tõttu on taolist dimensiooni küllalt raske konstrueerida. Tuleb tõdeda, et stratifikatsiooniuurijate jõupingutustele vaatamata on kõnealune valdkond Eestis seni nõrgalt läbi töötatud. Asjakohane tunnus tuli määratleda PSU raames ja sõelale jäi *sotsiaalpäritolu*, mis kajastab küsitletava vanemate (nooremate põlvkondade puhul vanavanemate) sotsiaalset seisundit enne sovetiseerimist. Ühtse ja Eesti-keskse aluse rakendamine aitab ületada ühiskonna vahepealsest katkelisusest johtuvat põlvkondadevahelist võrreldamatust. Sotsiaalpäritolu alusel on rahvastik jaotatud kolme rühma: ettevõtjad, kelle hulka on arvatud ka talunikud ning muud üksikettevõtjad, intellektuaalsel ja/või administratiivalal töötanud haritlased ja töölised kõigi ülejäänute tähenduses.

Kontrollkese on läbivate diferentsiatsioonitunnuste hulgas suhteliselt innovaatiline. Kontrollkeskme mõiste pärineb ameerika psühholoog Julian Rotterilt ning iseloomustab indiviidi kalduvust tajuda iseennast oma elukäigu kujundajana, või vastupidi, näha oma elu pigem väliste jõudude poolt dikteeritud sündmuste ahelana [Laird, Thomson 1991]. Kontrollkeskme asendi põhjal eristatakse internaale, kes peavad elukäigu kujunemisel määravaks isiku individuaalseid püüdlusi ja pürgimusi, ning eksternaale, kes kalduvad vastupidise seisukoha poole. Kontrollkeskme operatsionaliseerimisel kujunes lisaks internaalidele ja eksternaali-dele veel kolmas nn neutraalrühm, kelle puhul kontrollkeskme laad pole üheselt määratav [EKDK 1995a; 1999].

Diferentsiatsioonikäsitlus, erinevalt rahvastikuarengu analüüsist, mis vaatleb põlis- ja välispäritolu rahvastikku võrdlevalt, keskendub esimesele taasterühmale. Mõistetavalt on taoline lahendus paratamatu välispäritolu rahvastiku tugeva seesmise heterogeensuse tõttu, millest oli juttu eelnevas alaosas. Rahvastikuarengulisest vaatenurgast peaks diferentsiatsioonikäsitlus immigrantrahvastiku puhul lähtuma eeskätt päritolumaast, mis määrab sisserändajate esmase sotsialiseerumiskeskkonna. Tabel 3.2 esitab käsitlusaluse rahvastiku

jaotuse diferentsiatsioonitunnuste lõikes isikute ja elusündmuste kaupa. Muu hulgas nähtuvad tabelist põlvkondlikud muutused tunnuste jaotuses, mis ühel juhul struktuuritegurina protsessitrende võimendavad, teisel juhul aga vastupidi, nende mõju tagasi hoiavad. Arusaadavalt võimaldab PSU sündmuslooline andmestik vahet teha põlvkondadevahelistel erisustel ja põlvkonnasisesel heterogeensusel.

Siinkohal pole ülearune veel kord meenutada, et käesolevas raamatus sisalduva diferentsiatsioonikäsitluse eesmärgiks pole mõne üksikseose esiletõstmine, vaid ennekõike elukarjääride põlvkonnasisese heterogeensuse tasakaalustatud kogupildi loomine. Tugevama või nõrgema diferentsiatsiooni olemasolu või puudumine ei esinda seejuures tingimata põhjuslikke seoseid, vaid selle taga võivad peituda üsna erilaadsed mehhanismid [Blossfeld, Rohwer 1995; Willekens 1999]. Sündmusloolise diferentsiatsioonikäsitluse tugevaks küljeks on elukarjääride omavahelise sõltuvuse arvestamise võimalus — inimese elukäik moodustab terviku ja seevõrra pole eri valdkondades toimuvad sündmused üksteisest isoleeritud, vaid käsitletavad vastastoimes, kord eluteelist arenguruumi avardades, kord jälle kitsendades.

Teiseks, kuid tähtsuselt olulisemaks elukarjääride diferentsiatsiooni kandavaks mehhanismiks on kumulatiivsus ehk varasemate sündmuste, valikute, asjaolude jms kajastumine hilisemates, nii elukarjääride piires kui ka nende vahel. Vahest kõige selgemini väljendub see lapsepõlvekodust/sotsialiseerumiskeskkonnast saadud pagasis, mis saadab inimest läbi kogu elu. Oluline on tähele panna, et lisaks põlvkonnasisesele heterogeensusele on osundatud kumulatiivsus ka kohortidevahelise eristumise aluseks.

Käesolevas raamatus on esindatud mõlema mõjutüübi poole kalduvad diferentsiatsioonitunnused. Ühelt poolt kajastavad elukohatüüp ja haridustase kokkuvõtlikult isiku keskkondlikku elukarjääri ning haridusteed, teisalt representeerivad sotsiaalpäritolu, usukuuluvus ning kontrollkese rohkem kumulatiivse toimega mõjureid. Muidugi ei saa üht diferentsiatsioonimehhanismi teisele põhimõtteliselt vastandada, kuivõrd nii paiksus kui haridustase kujunevad reeglina välja suhteliselt varasematel eluetappidel ning on hilisemas üsna püsivad, samas võivad nihked isiku usukuuluvuses või kontrollkeskmes toimuda aga kogu elu kestel.

Tabel 3.2

PSU isiku- ja sündmuskirjete arv standardtunnuste lõikes
Põlisrahvastik, sünnipõlvkonnad 1924-1973

	1924 1928	1929 1933	1934 1938	1939 1943	1944 1948	1949 1953	1954 1958	1959 1963	1964 1968	1969 1973	Kokku
	Isikukirjed										

Elukohatüüp											
linn	190	202	231	247	191	188	201	201	206	225	2082
maa	123	133	126	137	124	114	120	120	127	101	1225
Haridustase											
põhi	196	196	144	114	64	56	35	21	15	35	876
kesk	93	87	155	190	180	184	217	229	246	273	1854
kõrg	24	52	58	80	71	62	69	71	72	18	577
Usukuuluvus											
usklik	54	52	29	25	18	15	24	21	23	27	288
kombeid järgiv	56	71	101	129	111	110	136	130	164	174	1182
ükskõikne	203	212	227	230	186	177	161	170	146	125	1837
Sotsiaalpäritolu											
ettevõtja	203	201	216	215	173	164	173	170	168	150	1833
haritlane	19	25	28	35	29	29	32	37	48	33	315
valgekrae	91	109	113	134	113	109	116	114	117	143	1159
tööline											
Kontrollkese	60	66	67	91	85	75	83	93	91	89	800
seesmine	211	231	238	239	438	200	212	203	214	216	2156
neutraalne	42	38	52	54	38	27	26	25	28	21	351
väline											
	313	335	357	384	315	302	321	321	333	326	3307
Kokku											
	Sündmuskirjed										
Elukohatüüp											
linn	7168	7737	9128	9584	7348	7206	7560	7008	5940	5444	74213
maa	4651	5278	5127	5575	5051	4856	4815	4336	4118	2662	46469
Haridustase											
põhi	7281	7562	5687	4584	2572	2378	1428	815	502	943	33752
kesk	3602	3442	6287	7436	7110	7374	8497	8153	7519	6761	66181
kõrg	936	2011	2371	3136	2717	2310	2450	2376	2037	402	20749
Usukuuluvus											
usklik	1945	2032	1130	1076	765	614	1006	738	651	614	10751
kombeid järgiv	2091	2759	4109	5118	4503	4432	5097	4513	5013	4347	41982
ükskõikne	7783	8224	9106	8965	7131	7016	6272	6093	4394	3145	68129
Sotsiaalpäritolu											
ettevõtja	7609	7930	8810	8587	6672	6399	6721	5851	4969	3697	67245
haritlane	710	980	1184	1383	1181	1084	1179	1358	1464	812	11335
tööline	3500	4105	4351	5189	4546	4579	4475	4135	3625	3597	42102
Kontrollkese											
seesmine	2253	2645	2709	3618	3367	2971	3197	3473	2880	2193	29306
neutraalne	8059	8987	9716	9636	7611	8063	8191	7050	6382	5344	79039
väline	1507	1383	1920	1905	1421	1028	987	821	796	569	12337
Kokku	11819	13015	14345	15159	12399	12062	12375	11344	10058	8106	120682

Rahvastikuarengu kontekstis on osundatud strukturalistlike seletuste kõrval olulisem, et elukarjääride põlvkonnasiseses diferentsiatsioonis peegelduvad tihtipeale rahvastikuprotsesside pikaajalised suundumused ning vastavate käitumuslike innovatsioonide difusioon ühiskonnas. Teisisõnu ei tule uued käitumismallid kasutusele mitte kogu põlvkonna ulatuses üheaegselt, vaid kerkivad kõigepealt esile rahvastikuarengu nn pioneerrühmades, levides aja jooksul üle kogu rahvastiku. Ning muidugi ka vastupidi, teatud rahvastikurühmad võivad ilmutada uuenduste kasutuselevõtu suhtes küllalt suurt konservatiivsust. Pikaajalised rahvastikuarengu käsitlused on näidanud, et uuenduste levikut ei õnnestu

sageli seletada strukturalistlike mallide või üksikindiviidist lähtuva ratsionaalsusmudeliga. Vahest kõige laiahaardelisema andmestiku poolt toetatuna hajutas sellesuunalised lootused juba mitmendat korda viidatav Princetoni projekt [Coale, Watkins 1986].

Elukarjääride põlvkonnasisese heterogeensuse käsitlemisel tasub eelnevaga seoses veel tähele panna, et rahvastikuarengu pioneerrühmi iseloomustav diferentsiatsioon pole reeglina põlvkonniti püsiv, vaid erinevalt strukturalistliku põhjaga erisustest teiseneb rahvastikuarengu käigus. Näiteks on trendisuuna vahetumisel küllalt tavapärane, et muutub — tugevneb, nõrgeneb või vahetab koguni märki — ka asjakohane tunnusgradient. Taoliste efektide esiletoomiseks on diferentsiatsioonikäsitlus käesolevas raamatus lahendatud dünaamilisena, milleks Eesti PSU pikk kohordivahemik pakub väga soodsa võimaluse[19]. Enne PSU põlvkondade elukarjääride empiirilise käsitluse juurde asumist annab järgnev peatükk veel lühiülevaate raamatus rakendatud sündmusloolisest näitajasüsteemist ja multivariaatsetest analüüsimeetoditest.

[19] Sotsiaalse diferentsatsiooni dünaamiline käsitlus on muu hulgas PSU eeliseks ühe või mõne kohordi kogemusele keskenduvate longituuduuringute ees, kus selguvate erisuste laad *resp* uurimistulemus sõltub oluliselt analüüsialuse põlvkonna valikust.

4. ANALÜÜSIVÕTTED- JA VAHENDID

Rahvastiku elukarjääride käsitlus nõuab asjakohaseid analüüsimeetodeid, mis arvestaksid kohortperspektiivi, rahvastikuprotsesside kumulatiivsust ja ajastust. Käesolev peatükk esitab lühiülevaate raamatus kasutatud analüütilisest instrumentaariumist, mille puhul väärib teistest enam tähelepanu kaks asjaolu. Neist esimene on analüüsimeetodite ühtne rakendus rahvastiku kõigile elukarjääridele. Demograafias on taoline meetodi universaalsuse põhimõte päris klassikaline, kuigi võib sotsiaalteaduse tavapraktika taustal mõjuda üsna uudsena. Tulemuse seisukohalt on tähtis rõhutada, et sarnase analüüsiskeemi järgimine, muidugi valdkonna spetsiifikat arvesse võttes, tagab erinevate elukarjääride kohta tehtavate järelduste võrreldavuse ning seeläbi tervikpildi kujunemise käsitlusaluste rahvastikupõlvkondade eluteest.

Teiseks tasub tähele panna, et sündmuslooline käsitlusviis rajaneb rahvastikuprotsesside seesmisel loogikal, millest tuleneb kõigi analüütiliste arvnäitajate sisuline interpreteeritavus. See asjaolu aitab muu hulgas eemale hoida mitmesuguste korrelatsioonide pinnalt välja kasvavaid lihtsakoelisi "seletusi", mis moodsa arvutustehnika leviku kaudu lihtsalt kättesaadavaks muutunud formaalsete statistikameetodite rakendamisel on väga kerged sugenema. Seesama sisuline interpreteeritavus laieneb nii raamatus protsesside põhitrendi analüüsiks kasutatud sündmusloolisele näitajasüsteemile kui ka elukarjääride sotsiaalse diferentsiatsiooni käsitlemisel süstemaatilist rakendamist leidnud mitmemuutujamudelitele.

4.1. Sündmuslooline näitajasüsteem

Elukarjääride analüüsi lähtepunktiks on protsessi taseme ehk intensiivsuse käsitlus, mida iseloomustab reeglina asjakohaste sündmuste kumulatiivarv, mis on rahvastikuteaduses aluseks summaarsele kohortkordajale. Tasemekäsitlusele järgneva sammuna on enamiku elukarjääride puhul tähelepanu alla võetud põlvkonnaliikmete jaotus sündmuste arvu järgi, millest muu hulgas selgub ühelt poolt asjakohasest sündmusest/karjäärist kõrvalejääva ning teisalt sellega hõlmatud põlvkonnaosa suurus — teisisõnu sündmuse levimus ja hõlmatus. Kumulatiivprotsessidele spetsiifilise analüüsisuunana lisandub järjestuskäsitlus, mis annab võimaluse selgitada protsessi pöördumatust. Arvutuslikult tugineb vastav analüüs järjestus- ehk progressioonkordaja tüüpi näitarvudele. Elukarjääride käsitluse kolmanda püsielemendi moodustab ajastusanalüüs. Esmassündmuste kõrval, mille puhul on põhiküsimuseks sündmuse toimumisvanus, leiab kordussündmuste puhul puudutamist ka sündmuste ajastus üksteise suhtes, teisisõnu sündmusvahemike ehk -intervallide kestus. Mitme elukarjääri seostamine ajastusanalüüsi kaudu lisab omaette aspektina erilaadsete sündmuste ajalise järjestuse üksteise suhtes ja nendevahelised intervallid.

Arvutuslikult põhineb ajastuskäsitlus, tegelikult aga kogu sündmuslooline analüüs klassikalisel elutabelil. Kuivõrd ülevaate elutabelimeetodi kujunemisest ja rakendusest võib asjahuviline leida mis tahes rahvastikuteaduslikust käsiraamatust, piirdume alljärgnevalt vaid meetodi üldpõhimõtte selgitamisega [Bojarski 1967; Pressat 1961; Shryock, Siegel 1980 jt]. Nõnda kujutab elutabel endast stohhastilise protsessi kindlate reeglite kohaselt koostatud arvmudelit, mis kajastab käsitlusaluse sündmuse toimumist populatsioonis. Sündmuse tulemusena leiab aset indiviidi seisundi muutus ehk teisisõnu üleminek lähteseisundist sihtseisundisse, sõltuvalt protsessist võib olla nii täielik kui osaline. Lihtsamal juhul on nii siht- kui lähteseisundeid üks, keerukamatel juhtudel võib sihtseisundeid olla enam (mitmikelutabel), samuti on võimalik tagasipöördumine lähteseisundisse (multistaatuslik elutabel). Sõltumata tabelitüübist on oluline tähele panna, et üleminek lähteseisundist sihtseisundisse ei toimu stohhastilise protsessi puhul mitte kunagi ühekorraga, vaid järk-järguliselt, kindlapiirilist jaotusmalli järgides.

Elutabeli ülesehituse keskne mõiste on riskiavatus. Riskiavatuks peetakse rahvastikku, kellega asjakohane sündmus võib põhimõtteliselt toimuda ehk teisisõnu on sündmuse tõenäosus stohhastilise protsessi tasandil nullist suurem. Riskiavatud rahvastiku vastandiks on riskivaba rahvastik, kellega käsitlusalune sündmus põhimõtteliselt toimuda ei saa. Riskiavatuse ja -vabaduse konkreetne sisu sõltub muidugi protsessist — näiteks lahutusriskile avatud rahvastiku hulka kuuluvad abielus olevad isikud, aga vallalised, lesed ja lahutatud sündmuse toimumisriskile allutatud ei ole. Elutabeli koostamisel jaotatakse protsessi ajatelg kõigepealt sobiva sammuga intervallideks. Teise sammuna arvutatakse iga ajaintervalli jaoks järgmised näitarvud: intervalli algul riski all olev rahvastik ja intervalli kestel sündmuse läbinud rahvastik. PSU-laadse küsitlusstatistilise andmestiku puhul tuleb lisaks arvestada mitmetel põhjustel, näiteks intervjuuhetke saabumise tõttu, vaatluse alt väljunute ehk intervalli kestel tsenseeritute arvu.

Oluline on seejuures tähele panna, et riskiavatud rahvastik on iga järgneva intervalli algul väiksem, parasjagu eelnevas intervallis sündmuse toimumise ning tsenseerimise kaudu riski alt lahkunute võrra. Nimetatud näitajate alusel, suhestades iga intervalli jooksul toimunud sündmuste ja intervalli algul riski all olnud indiviidide hulga, on leitav sündmuse tõenäosus. Standardset arvutusskeemi rakendades tuletuvad sellest juba üsna lihtsalt elutabeli kõik ülejäänud näitajad [Namboodiri, Suchindran 1987]. Elutabelinäitajatest on keskne elulemusfunktsioon l_x, mis leiab süstemaatilist rakendust ka käesolevas raamatus. Klassikaliselt iseloomustab elulemusfunktsioon sündmusest kõrvalejäänute ehk teisisõnu lähteseisundis püsinud rahvastikuosa kumulatiivset suhtarvu, millest ühtaegu nähtub sündmusega hõlmatute täiendsuurus. Ajastuse kokkuvõtlikuks esitamiseks on elulemuskõvera kõrval rakendatud ka sellest tuletatud üldistavaid näitarve — mediaani ning esimest ja kolmandat kvartiili —, mis näitavad kumulatiivse protsessi jõudmist vastavalt poole, veerandi ja kolme neljandikuni lõpptasemest.

Lähenemisviisi ja analüüsimeetodite keerukus nõudis omaette tähelepanu pööramist arvutiprogrammide valikule. Euroopa PSU standardseks tarkvarakeskkonnaks valiti ÜRO Euroopa Majanduskomisjoni poolt *ISSA* (*Integrated System for Survey Analysis*). Selles spetsiaalselt suuremahuliste küsitlusuuringute jaoks välja töötatud tarkvarapaketis on ette nähtud võimalused kõigiks peamisteks andmetöö etappideks sisestusest töötluse ja analüüsini. Taolise universaalsuspüüde pahupooleks on iga etapi suhteliselt tagasihoidlik väljaarendatus võrreldes spetsialiseeritud tarkvaraga, mis pakub iga operatsiooni teostamiseks mitmekesisemaid ja tihti ka kasutajasõbralikumaid lahendusi. *ISSA* teise puudusena tuleb nimetada piiratud ühilduvust mitmete laialtlevinud tarkvarakeskkondadega, mis toob kaasa tarviduse mahuka lisatöö järele. Nimetatud kaalutlustel pidas Eesti PSU Teadusnõukogu mõistlikuks rakendada hoopis *SPSS* (*Statistical Package for Social Sciences)* tarkvarakeskkonda [SPSS 1999]. *SPSSi* tarkvarakeele paindlikkus on olnud eriti tänuväärne just nõudliku individuaalandmetöötluse teostamisel, mis on sündmusloolise analüüsi tehniliseks eelduseks. Tarvilike arvutustööde mahust annab ettekujutuse tõsiasi, et töötluse käigus loodud uustunnuste hulk ületab esialgse, kolmest ja poolest tuhandest tunnusest koosneva andmekogumi suuruse. Kuigi küsitletute arv piirdus viie tuhandega, kulus mõne elukarjääri aegkumulatiivsete tunnussarjade moodustamiseks Pentium-II klassi arvutil kümneid töötlustunde.

Ajastusanalüüsi aluseks olevate elutabelite arvutamisel on käesolevas raamatus rakendatud spetsiaalselt sündmusloolise analüüsi tarbeks loodud tarkvarapaketti *TDA* (*Transition Data Analysis*) [Rohwer 1994-]. Valikukriteeriumiks oli analüütiliste võimaluste kõrval ühilduvus, kuivõrd *TDA* lähteinformatsiooniks on *SPSSi* abil ette valmistatud sisendandmed. Eri protsesside analüüsi puhul on järgnevates peatükkides ülevaatlikkuse huvides eelistatud graafilist esituslaadi, asjakohase arvteabe esitus tabelite kujul on valikuline ning piirdub olulisemate üldistusnäitajatega. Arvteabest põhjalikumalt huvitatud lugeja võib pöörduda PSU standardtabelite poole [EKDK 1995b].

4.2. Mitmemuutujameetodid

Eelnevas alapeatükis käsitletud meetodikogum on rahvastiku elukarjääride analüüsi põhivahendiks. Iseenesest võiks samasugust lähenemist rakendada ka elukarjääride põlvkonnasisese diferentsiatsiooni uurimisel, kuid sellele seab küsitlusuuringu puhul piirangu valimi suurus — PSU põlvkondade ositamisel alarühmadesse elukohatüübi, hariduse, usukuuluvuse, sotsiaalpäritolu ja kontrollkeskme järgi muutub asjakohastesse tunnuskihtidesse langevate respondentide arv usaldusväärsete järelduste tegemiseks liiga väikeseks. Taolises olukorras tuleb appi võtta multivariaatsed ehk mitmemuutujameetodid, mille aluspõhimõtteks on andmestikus sisalduva variatsiooni korrastamine süstemaatiliselt kirjeldatud ja juhukomponendiks.

Taoliste variatsioonil põhinevate meetodite, näiteks lineaarse regressiooni rakendamise küllalt sageli tähelepanemata jäävaks ohuks on asjaolu, et formaalse statistilise meetodina ei sea see praktiliselt mingeid sisulisi piiranguid analüüsi kaasatud tunnuste valikule[20]. Teisisõnu võib mudel kontseptuaalsele veale vaatamata anda igati korrektse vormilise lahendi, mille sisulise tõlgendamise tulemuseks on arusaadavalt nonsenss. Analüüsi tehnilise külje ületähtsustamisel, kus rafineeritud vahendid muutuvad eesmärgiks omaette, ei pruugi tulemuse sisuline vildakus tegijale endale enam sugugi kätte paista. Rahvastikuteaduse puhul pole multivariaatsete meetodite rakendamine olnud otstarbekohane, kuivõrd rahvastikuarengu süsteemsed seaduspärasused on pakkunud protsesside mõõtmiseks välja hoopis terviklikuma, aja mitmemõõtmelisust arvestava näitajasüsteemi. Sel taustal on üksikutel süsteemitervikust lahutatud näitarvudel, pahatihti üldkordajatel, baseeruvate mudelite lihtsakoelisus olnud demograafilisele pilgule liiga ilmne, et tekitada soovi sellesuunalisteks otsinguteks.

Rahvastikuteaduse metodoloogilise traditsiooni ja multivariaatsete meetodite teineteisele lähenemine on seotud individuaalse ajamõõtme sissetoomisega mitmemuutujamudelitesse, täpsemini uue multivariaatse mudeliklassi — elulemusmudelite (*survival models*) — kujunemisega [Cox 1972][21]. Võrreldes tavapäraste mitmemuutujameetodite, eeskätt lineaarse regressioonanalüüsiga, on kõnealuse mudeliklassi peamiseks erijooneks funktsioontunnuse vektoriaalsus. Teisisõnu pole elulemusmudeli puhul modelleeritavaks suuruseks enam mitte arvväärtust omav üksiktunnus, vaid tunnusvektori kaudu esitatav individuaalne aegsõltuvus, milles teadupärast kajastuvad protsesside rahvastikuarengulised seaduspärasused. Formaliseeritult on multivariaatse elulemusmudeli sõltuvaks tunnuseks riskifunktsioon (*hazard function, hazard rate*), mis väljendab sündmuse toimumise tõenäosust ajaühiku kohta ajamomendil t:

$$h(t) = \lim_{\Delta t \to 0} \{ P (t \leq T < t+\Delta t \mid T \geq t) / \Delta t \} \qquad (1)$$

Antud võrduses on T juhuslikuks suuruseks, mis väljendab protsessi ajaskaala alguspunktist kulunud aega. Riskifunktsioon näitab sündmuse toimumise tõenäosust ajavahemiku pikkuse Δt piiramatul kahanemisel. Piirväärtuse mõiste seob sündmuse tõenäosuse lõplikku kestust omava ajaintervalli $[t, t+\Delta t]$ asemel ajahetkega t, matemaatiliselt tähendab piirväärtuse rakendamine funktsiooni teisendamist diskreetselt pidevale kujule. Kõnealune elulemusfunktsioon on klassi-

---

[20] Vormiliste piirangute problemaatika on multivariaatsete meetodite puhul küllalt hästi läbi töötatud ning sellekohane diagnostikavõtete arsenal laieneb pidevalt [Cox, Oakes 1984; Hougaard 1999].

[21] Elulemusmudeli termin on demograafias ning selle piirteadustes paarasaja-aastase kasutuse vältel ammu kinnistunud. Teistes distsipliinides on elulemusmudelit tähistatatud ka terminitega *hazard rate model*, *failure rate model*, *transition rate model*, *hazard regression*, *intensity regression* jne.

kalises demograafias tuntud hetkkordaja mõiste läbi. Riskifunktsioon h(t) omab samuti tähendust vaid riskiavatud rahvastiku suhtes, kellega ajavahemikul [0, t) pole käsitlusalust sündmust veel toimunud. Riskifunktsiooni määratletus tähendab ühtlasi elulemusfunktsiooni ja tõenäosustiheduse, teisisõnu protsessi kogu aegsõltuvuse teadaolekut.

Multivariaatse elulemusmudeli kaudu avaneb võimalus analüüsida sündmuse toimumisriski rahvastikurühmadevahelist variatsiooni viisil, kus protsessi individuaalne aegsõltuvus arvestamata ei jää. Mudeli ülesehituse seisukohalt tähendab taoline sihiasetus riskifunktsiooni seostamist asjakohaste rahvastikutunnuste komplektiga. Formaalselt võib elulemusmudeli, kus riskifunktsiooni argumentide hulka kuulub ühelt poolt aeg ning teiselt poolt teatud rahvastikutunnus(ed), kirja panna järgmise üldkujulise võrdusena:

$$h(t) = gt(x_1, x_2, ..., x_n) \qquad (2)$$

Siinkohal tuleb tähele panna, et multivariaatsed elulemusmudelid arendati välja formaalstatistilisel alusel, mille puhul protsessispetsiifilist aegsõltuvust ei saanudki eesmärgistada[22]. Seetõttu tõuseb mudelite rakendamisel päevakorda küsimus, mil viisil konkreetset aegsõltuvust määratleda. Sellest seisukohast jagunevad multivariaatsed elulemusmudelid kahte põhiklassi. Parameetrilised mudelid lähtuvad protsessi aegsõltuvuse etteantud matemaatilisest kujust. Vastavalt sõltuvuse kujule jagunevad parameetrilised elulemusmudelid hulgaks alamklassideks, millest levinumad on eksponent-, log-normaalne, log-logistiline ja Weibulli mudel. Eksponentmudel eeldab riskifunktsiooni konstantsust ajas, ülejäänud parameetrilised mudelid sätestavad erilaadse, monotoonse kasvu, kahanemise või mingi mittemonotoonse muutuse. Põhiprobleemiks parameetriliste mudelite rakendamisel on adekvaatse mudeliklassi valik, kuivõrd olemasolevate tüüpmudelite pere võib osutuda uuritava nähtuse jaoks liiga kitsaks ja/või pole protsessispetsiifilised teadmised ühe mudeli teistele eelistamiseks piisavalt tugevad. Samuti on parameetrilistesse mudelitesse tehniliselt raske lülitada muutuva väärtusega aegsõltuvaid argumenttunnuseid.

Aegsõltuvuse valikuprobleemist aitab multivariaatsete elulemusmudelite rakendamisel üle saada poolparameetriliste mudelite kasutamine, mille nõudmised eelinformatsiooni suhtes on leebemad — aegsõltuvuse kuju tuleb ette anda vaid mudelisse lülitatud tunnuste osas, jättes spetsifitseerimata tegurina nn baasriski. Poolparameetrilistest mudelitest on tuntumad Coxi regressioonmudelid [Cox 1972]. Eelnevaga sarnaseks elulemusmudelite klassi moodustavad nn astakkonstantsed eksponentmudelid (*piecewise constant exponential models*). Kõnealused mudelid kujutavad endast tavapärase eksponentmudeli edasiaren-

[22] Demograafiline analüüs on läinud põhimõtteliselt teist teed, kus analüüsi aluseks on protsessispetsiifiline individuaalne aegsõltuvus, milles väljenduvad rahvastikuarengu seaduspärasused. Seetõttu on multivariaatsete mudelite kasutamise juurde kuuluv aegsõltuvuse valiku probleem rahvastikuteaduses olematu.

dust, mille puhul protsessi ajatelg on jaotatud diskreetseteks intervallideks. Intervallide piires käsitletakse sündmuse toimumisriski muutumatuna, kuid samas intervallide vahel võib risk vabalt varieeruda [Blossfeld, Rohwer 1995]. Ajatelje mõistliku osituse korral, mis määratakse mudeli koostamisel, sobib astakkonstantne eksponentmudel mis tahes kujulise aegsõltuvusega protsessi modelleerimiseks. Kuivõrd mudel säästab uurijat sõltuvustüübi valikust, hoiab see ühtlasi ära ka kõik väärspetsifikatsioonist johtuvad eksimused. Nimetatud eelise tõttu on astakkonstantsed eksponentmudelid tänapäeval kõige laiemalt rakendamist leidnud. Matemaatiliselt võib astakkonstantse eksponentmudeli esitada kujul:

$$r(t) = \exp(a_i + b_1x_1 + b_2x_2 + ... + b_nx_n) \text{ ehk} \qquad (3)$$

$$r(t) = \exp(a_i) * \exp(b_1x_1) * \exp(b_2x_2) * .... * \exp(b_nx_n) \qquad (4)$$

Vektor a_i tähistab sündmuse konstantset toimumisriski diskreetsel ajaperioodil i, vektor x_j mudelisse lülitatud argumenttunnuseid ning vektor b_j argumenttunnuste poolt sündmuse toimumisriskile avaldatavat mõju iseloomustavaid parameetrid. Sarnaselt mis tahes muudele multivariaatsetele mudelitele tähendab ka astakkonstantse riskifunktsiooniga elulemusmudeli rakendamine andmestikus peituvat variatsiooni võimalikult täielikult kirjeldavate parameetriväärtuste hindamist. Erinevalt traditsioonilisest regressioonanalüüsist toimub parameetrihinnangute leidmine elulemusmudeli puhul iteratiivset protseduuri kasutades (*maximum likelihood estimation*). Protseduuri käigus suhestatakse omavahel sündmuste ja riskiaja maatriksid ning arvutatakse sellest lähtudes tunnusspetsiifilisi riskierisusi kõige paremini lähendav parameetriväärtuste komplekt. Üldise arutluse ja parameetrihinnangute tõlgenduse loogika on elulemusmudeli puhul põhijoontes samalaadne kui tavapärase regressioonanalüüsi puhul, arvestades muidugi funktsioon- ja argumenttunnuse vahelist eksponentsõltuvust ja sellest tulenevat üksiktunnuste mõju multiplikatiivsust.

Tulemuse esitamisel antakse parameetriväärtuste hinnangud tavaliselt astmefunktsioonina exp(b)[23]. Meetrilise tunnuse parameetriväärtuse antilogaritm väljendab sündmuse tõenäosuse suhtmuutust asjaomase tunnuse väärtuse suurenemisel ühe ühiku võrra, eeldades kõigi teiste mudelisse lülitatud tunnuste konstantsust. Kuivõrd exp(0) = 1, siis mudeliparameetri väärtuse b = 0 puhul ei mõjuta tunnus sündmuse toimumise tõenäosust, väärtuse b < 0 korral tunnus vähendab ning väärtuse b > 0 puhul vastavalt suurendab sündmuse toimumise tõenäosust. Kategoriaalsete argumenttunnuste, sealhulgas kõigi käesolevas raamatus kasutatud diferentsiatsioonitunnuste puhul väljendab exp(b) sündmuse toimumise tõenäosust teatud rahvastikurühmas, võrrelduna sama tunnuse piires valitud referentsrühmaga. Näiteks esmassünni mudelis näitab kõrghariduse parameetriväärtuse –0,446 antilogaritm exp(–0,446) = 0,64, et kõrgharidusrahvastikus on sündmuse tõenäosus $\Delta r = (\exp(-0{,}446) - 1) * 100\% = 36$ protsendi võrra

[23] Astmefunktsiooni exp(b) aluseks on arv e ehk $\exp(b) = e^b$.

madalam kui keskharidusrahvastikus. Samas on põhiharidusrahvastikus (exp(0,30) = 1,35) sündmuse tõenäosus $\Delta r = (\exp(0{,}30) - 1) * 100\% = 35$ protsendi võrra kõrgem kui keskharidusrahvastikus. Diferentsiatsioonianalüüsis nimetatakse sündmuse tõenäosuse taolist rühmadevahelist erisust suhtriskiks (*relative risk*).

Toodud näide sobib hästi illlustreerima paari olulist tõsiasja, mida multivariaatsete elulemusmudelite kasutamisel ning eriti tulemuste esitamisel tasub silmas pidada. Ühtpidi on kahtlemata vooruseks iga diferentsiatsioonitunnuse mõju koondamine ühte ülevaatlikku parameetrihinnangusse, millest selgub nii erisusesuund kui tugevus. Kuid teisalt tähendab taoline kontsentreerimine paratamatult mitmelaadsete üksikasjade kõrvaleheitmist, mis käsitlusaluse protsessi pealiskaudsel tundmisel võib üsna kergesti viia väärtõlgendusteni. Nõnda on ülalesitatud esmassünni haridusdiferentsiatsiooni puhul tarvis teada, et mudeli sõltuvaks muutujaks olev esmassünni elulemuskõver peegeldab ühtaegu nii sündmuse ajastust kui ka sellega hõlmatud rahvastikuosa lõpp-proportsiooni. Samamoodi esitavad protsessi põlvkonnasisest diferentsiatsiooni kajastavad parameetriväärtused korraga kahte dimensiooni. Sõltuvalt protsessist võib kummagi komponendi panus diferentsiatsiooni kujunemisse olla küllalt erinev, piirjuhtudel koguni vastandmärgiline ja üksteist neutraliseeriv. Teadmist komponentide omavahelisest vahekorrast ei saa ammatada muidugi mudelarvutusest, vaid see saab tuleneda üksnes käsitlusaluse protsessi seaduspärasuste sisulisest tundmisest. Seepärast rajaneb multivariaatsete mudelite arukas kasutus soliidsele, protsessispetsiifiliste analüüsimeetoditega hangitud alusteabele.

Käesolevas raamatus sisalduva diferentsiatsioonianalüüsi juurde tulles väärib kõige olulisemana rõhutamist eri elukarjääride puhul rakendatud lähenemisviisi konsistentsus. Erinevalt tavapärasest kasutusest, mis püüab leida igale elukarjäärile andmestikust kõige paremini sobivama tunnuskomplekti ehk mudeli, on järgnevates peatükkides kõigi protsesside diferentsiatsiooni käsitletud kolmel üksteist täiendaval moel. Esimene arvutussari koosneb lihtmudelitest, mille argumenttunnuste hulka kuulub korraga parasjagu üks diferentsiatsiooni-tunnus, muidugi lisaks sünnipõlvkonnale. Teisisõnu kajastab see arvutussari iga tunnuse poolt esindatud kogudiferentsiatsiooni. Teine arvutussari sisaldab liitmudeleid, kus on rakendatud korraga kogu diferentsiatsioonitunnuste komplekt. Liitmudel kajastab iga tunnuse puhasdiferentsiatsiooni, millest teiste komplekti kuuluvate tunnuste mõju on elimineeritud.

Multivariaatsete elulemusmudelite mõlemad osundatud sarjad esitavad tõenäosuse diferentsiatsiooni põlvkonnatrendi arvestamata. Rahvastikuarengu seisukohalt, eriti arvestades Eesti PSU poolt hõlmatud kohordivahemiku poolsajandilist pikkust, on keskmise variatsiooniga opereerimine elukarjääride diferentsiatsiooni üsna tublisti lihtsustav. Kõige olulisemana jääb taolisel lähenemisel märkamata diferentsiatsiooni enda võimalik teisenemine, mis pakub hinnalist lisateavet selle tähenduse ja toimemehhanismide kohta. Elukarjääride põlvkonnasisese heterogeensuse dünaamika esiletoomiseks mõeldud kolmanda arvutussarja peamiseks omapäraks on mudeli rakendamine PSU põlvkondadele

järgemööda[24]. Mudeli argumenttunnuste kooslus langeb seejuures kokku ülalviidatud liitmudeliga, muidugi välja arvatud põlvkonnatunnus. Kolmas arvutussari annab ettekujutuse tunnuste diferentsiatsiooni suundumusest, tehnilises plaanis tähendab kasutatud võte sünnipõlvkonna (aja) ja diferentsiatsiooni-tunnuste omavahelise koosmõju (*interaction effects*) käsitlust.

Elulemusmudelite kõrval on raamatu järgnevates peatükkides diferentsiatsiooni käsitlemisel rakendatud ka mõneti lihtsakoelisemaid logistilisi regressioonmudeleid. Sarnaselt elulemusmudeliga on ka logistilise regressiooni puhul funktsioontunnuseks sündmuse tõenäosus, kuid erinevalt elulemusmudelist on viimane käsitletav diskreetse, dihhotoomse või multinominaalse alternatiivina, abstraheerituna protsessi aegsõltuvusest. Täpsemalt on logistilise regressioonmudeli funktsioontunnuseks riskisuhe (*odds ratio*) — sündmuse toimumistõenäosuse p ja mittetoimumuse tõenäosuse 1–p jagatis. Riskisuhe näitab mitu korda on sündmuse tõenäosus suurem/väiksem kui sündmuse mittetoimumise tõenäosus. Suhe võrdub ühega, kui sündmuse toimumise ja mittetoimumise tõenäosused on parajasti võrdsed. Multivariaatses raamistikus seostatakse riskisuhe astmefunktsiooni vahendusel argumenttunnuste vektoriga, mis annab logistilisele regressioonmudelile järgmise matemaatilise kuju:

$$p / (1-p) = \exp(a_i + b_1x_1 + b_2x_2 + ... + b_nx_n) \text{ ehk} \qquad (5)$$

$$p / (1-p) = \exp(a_i) * \exp(b_1x_1) * \exp(b_2x_2) * ... * \exp(b_nx_n) \qquad (6)$$

Logistilise regressioonmudeli parameetrite hindamine toimub elulemusmudeliga samalaadse iteratiivse protseduuri abil. Käesoleva raamatu puhul rõhutab logistilise regressioonmudeli sarnasust elulemusmudelitega ka ühtse kolmesarjalise arvutusskeemi rakendamine. Programmitehniliselt on elulemusmudelite arvutuseks kasutatud tarkvarapaketti *TDA*. Logistiliste regressioonmudelite arvutus, samuti elulemusmudelitele tarvilike sisendandmete ettevalmistamine on teostatud *SPSS* tarkvarapaketi abil.

Protsessikohaste peatükkide tekstitabelites on süstemaatiliselt esitatud kahe esimese arvutussarja tulemused. Kuivõrd eesmärgiks on elukarjääride põlvkonnasisese diferentsiatsiooni käsitlus, ei sisalda arvtabelid kohorditunnuse parameetrihinnangud. Suhtriski kõrval leiab lugeja tabelitest ka mudeliparameetrite statistilised täpsushinnangud, mille aluseks on parameetri ja selle standardvea jagatisena defineeritud testfunktsioon [Blossfeld, Hamerle, Mayer

[24] Korvamaks mudeli aluseks olevate kirjete arvu järsku vähenemist ja sellest tulenevat parameetrihinnangute täpsuse langust üleminekul kogurahvastikult üksikpõlvkondade käsitlusele, on kirjete selektsioonil rakendatud libiseva keskmise põhimõtet, kaasates arvutusse kolme järjestikuse põlvkonna andmed. Näiteks mudeli arvutamisel sünnipõlvkonnale 1929-1933 on kaasatud ka 1924-1928 ja 1934-1938 kohortide kirjed. PSU vanima ja noorima põlvkonna puhul polnud taolist võtet arusaadavalt võimalik kasutada.

1989]. Nimetatud funktsiooni abil on lihtne määrata tõenäosus, mille juures parameetriväärtust võib statistiliselt oluliseks pidada. Kahe tärniga on tabelites tähistatud parameetrihinnangud, mille puhul tunnuse mõju sündmuse toimumisriskile on sedastatav enam kui 99-protsendilise tõenäosusega ($p<0,01$), ühe tärniga aga vastavalt need parameetrihinnangud, mille korral asjakohane tõenäosus piirdub 95 protsendiga ($p<0,05$). Nagu statistilisi kriteeriume üldiselt, pole ka suhtriski täpsushinnanguid mõistlik absolutiseerida ega seada neid ettepoole tulemuste kooskõlast püstitatud hüpoteeside ja teoreetilise ootusega, eriti väikesearvuliste ja/või selektiivsete rahvastikurühmade korral.

Rahvastiku elukarjääride põlvkonnasisese diferentsiatsiooni dünaamikat esitavat kolmandat arvutussarja pole selle mahukuse tõttu (tublisti üle saja elulemus- või logistilise regressioonmudeli) kõikselt esitatud. Tulemuste kajastamine piirdub põlvkonnasisese diferentsiatsiooni põhimõtteliste suundumuste kirjeldusega ning tähelepanu juhtimisega huviväärsematele leidustele.

5. LAPSEPÕLVEKODU

Inimlaps ei ole valmis pärast sündi iseseisvalt toime tulema. Niisuguse valmisoleku saabumine on läbi aegade tublisti aega võtnud, kuid ühiskonnaelu keerustumisega on see eluea osa omandanud pikenemissuundumuse, mida moodne sotsiaalkorraldus on plahvatuslikult kiirendanud. Tegeliku täiseastumiseni on laps vanemate hooldada ja, nagu tänapäeval kombeks öelda, materiaalselt kindlustada ning vastutada. Tõsi, seda ei pruugi teha alati verevanemad, keda nende puudumisel asendavad üks või mitu päris- või adopteerunud sugulasest täiskasvanut. Siingi võib Mowgli näitel ju erandi leida, aga tegemist on reeglit kinnitava ilmselgelt ainukordse juhtumiga. Täiesti ilma täiskasvanu(te) hoolduseta inimlaps ei jää ellu ega saa täiseastuda.

5.1. Lapsepõlvekodu demograafilise järjepidevuse kandjana

Paika või kohta, kus lapse eest sotsiaalselt ja materiaalselt hoolt kantakse ning teda iseseisvaks eluks ette valmistatakse, nimetatakse lapsepõlvekoduks. Sõna viitab nagu turvalisele ja miks ka mitte öelda idüllilisele päris-kodule, aga pahatihti võib see tegelikkuses tähendada kasvõi mõnda ratastel, tröötitut ja/või koguni kurjust õhkavat paika. Siiski on lapsepõlveaastate möödumiskoht paratamatult kõigil inimestel olemas, mistõttu rahvastikuteaduses on tavaks kõnelda lapsepõlvekodu üldisusest. Niisugune iseloom, tehnilises keeles rahvastikutunnus, on äärmiselt oluline ja eristab lapsepõlvekodu suurest hulgast hetkesotsioloogilistest tunnustest, mida inimene eluteel võib, aga võib ka mitte omada, omandada ja/või läbi elada. Teisisõnu, küsimusele lapsepõlvekodust pole võimalik anda vastus "ei oska öelda" nagu paljudele sotsioloogilistele arvamusküsimustele on sageli õigusega põhjust vastata.

Paratamatu üldisus pole oma tähtsusele vaatamata siiski lapsepõlvekodu rahvastikuteadusliku olemuslikkuse nurgakiviks. Selle joone annab lapsepõlvekodule tõsiasi, et just seal, igatahes lapsepõlve möödumise paigas ja ajal antakse lapsele edasi kõik see, mida kokkuvõtvalt on kombeks kultuuriks nimetada. Tõepoolest, vastsündinu ei oska kõndida, küttida, lugeda, arvutit kasutada, tegelikult ei oska ta ka ühtegi keelt, ei tunne tavasid, kombeid ega üldistavaid mõisteid, samuti mitte inimkonna ega oma kogukonna varasemat ajalugu. Suure osa nimetatust ja paljust muust kultuuri laiahõlmalise sirmi alla mahtuvast omandab vastsündinu n-ö emapiimaga, iseenesest, ilma et oleks vajadust rakendada õppimise/õpetamise kui sihikindla tegevuse mõistet. Kõik see toimub lapsepõlvekodus.

Lapsepõlvekodu rolli hinnates ei ole mõistlik mööda minna sellest pagasist, mis vanemate poolt lapsele geenide kaudu kaasa antakse, niisiis juba eostushetkel, mitte tingimata sünnijärgsel ajal. Eriti seetõttu, et nimetatud valdkonda otseselt puudutavad rahvastiku intelligentsuskäsitlused, mille empiiriliseks aluseks on mitut laadi IQ testid, on suundunud kahte, üksteise suhtes vastandlik-

ku leeri. Kummagi järeldused on ka omajagu sotsiaal- ja majanduspoliitikaga seotud, mis on kasvatanud teadusliku erimeelsuse kindlapiiriliseks sotsiaalseks vastasseisuks. Sedalaadi delikaatse puutepunkti olemasolul on ilmselt mõistlik rahvastikuteaduse seisukoht lapsepõlvekodu asjus pigem lihtsustatult aga selgelt välja tuua, kui otsese seose nõrkuse tõttu lihtsalt kõrvale jätta.

Lapsepõlvekodust pärineval — olgu geenide, olude või kasvatuse poolt määratud — intelligentsusel tundub olevat sama palju erinevaid määratlusi kui sellel teemal kirjutavaid autoreid. Keskne tundub olevat intelligentsuse käsitlus psüühika struktuuriomadusena, isiksuse teatud üldise vaimse võimena. Lihtsakoeliselt öeldes puudutab intelligentsus inimese tarkust ja rumalust. Alates Francis Galtonist või Charles Spearmanist on asjakohane viidata mõnele teaduslukku kindla jälje jätnud tööle, nii saab lugeja suurema huvi korral asja ise edasi uurida [Cattell 1971; Galton 1883; Jensen 1980; Spearman 1927; Thurstone 1938]. Suhteliselt hiljaaegu leidis intelligentsusteooria põhjalikku ülevaadet ja edasiarendust, millekohane raamat leidis kogu maailmas laia kõlapinda [Herrnstein, Murray 1994][25]. Ka Eesti rahvastiku, täpsemini laste intelligentsust on rahvusvaheliselt päris arvestatavalt uuritud, aga tuntuim töö jääb sõjaeelsesse aega [Tork 1940].

Pikaajalise uurimistöö tulemusena on settinud välja intelligentsuse käsitluse need tulemused, mille suhtes eriteadlased on enam-vähem ühisel arvamusel. Tõestust on leidnud, et rahvastiku kihistumine intelligentsuse järgi eksisteerib tõepoolest ja inimeste võrdsust selles osas pole. Igapäevases elus korreleerub intelligentsus ootamatult hästi tunnusega, mida on harjutud nimetama tarkuseks, ning annab vastupidise korrelatsioonitulemuse lolluse ja rumalusega. Samuti on selgunud, et IQ testide kaudu saadud hinded või punktid kipuvad olema enam-vähem püsivad läbi kogu inimese elu, kujunemisaastad lapseeas küll välja arvatud. Teisalt jälle ei ole kinnitust leidnud, nagu erineks teatud sotsiaal-, majandus-, rahvus- või rassitunnuse kaudu diferentseeritud rahvastikurühmade intelligentsus ainuüksi asjaomase kuuluvuse poolt tingituna. Samuti peetakse tõestatuks, et intelligentsus on märkimisväärses osas päritav, geenide panust hinnatakse arvuliselt mitte väiksemaks kui 40 protsenti.

Kuigi inimesed on alati üksteisest intellekti poolest erinenud, pole kõnealune inimomadus või rahvastikutunnus olnud aluseks sotsiaalsele kihistumisele ühiskonnas. Rahvastiku jaotumine klassidesse on suurema osa inimkonna ajaloost olnud eelkõige sünnijärgse iseloomuga. Kui laps tuli ilma linnakodaniku perekonnas, sai temastki linnakodanik, kui aga pärisorjast talupoja perekonnas, siis pärisori. Nõnda jäi läbi varasema ajaloo suur osa kõrge intellektiga isikuid

[25] Eesti keelde pole raamatut tõlgitud nagu tüüpiline paljude teistegi mis tahes üldist rahvusvahelist huvi leidnud teaduskirjanduslike üllitiste puhul. Tähelepanu äratab aga asjaolu, et mingil põhjusel eestindati hiljaaegu hoopis paari kümnendi tagune intelligentsusteooria poliitilist kriitikat sisaldav "võrdõiguslikkuse" käsitlus [Gould 1981; ek Gould 2001].

n-ö tavalisteks inimesteks. Veel 50-60 aastat tagasi oli neid omajagu pudupoodnike, seppade, autojuhtide, koduperenaiste jne hulgas.

Koos ühiskonna mitmekesistumise ning keskmise elu- ja tööea pikenemisega — lugejale teadaolevalt demograafilise ülemineku kaasnähtustega — hakkas rahvastiku ülalkirjeldatud, peamiselt sünnijärgne kihistus või klassistruktuur samm-sammult asenduma keerukama jaotusalusega, kus kindla koha võitis endale näiteks raha ja võim, aga samuti mõned teised omadused või tunnused. Intelligentsuskäsitluste tulemused viitavad koguni, et just rahvastiku intelligentsus tundub pretendeerivat peamise komponendi või aluse rollile, mis hakkab kujundama rahvastiku kihistust edaspidi. Kahekümne esimene sajand on eeldatavalt sedasorti uuel alusel moodustuva ühiskonnastruktuuri väljakujunemise ajajärk.

Vahemärkusena on huvitav tõdeda asjaolu, et isegi vanemlikkus, oskus olla oma lapsele hea ema ja isa, tundub sõltuvat teiste inimomaduste ning tunnuste taustal suuresti just intelligentsustasemest. Uuringud lastega, keda iseloomustab temperamendi peetus, kelle sõbralikkusaste on halvemini väljaarenenud, kes lapseeas jäävad motoorse ja sotsiaalse arengutaseme poolest eakaaslastest maha ning kellel esinevad käitumisprobleemid, on viinud tõdemuseni, et suurima tõenäosusega teiste diferentseerivate rahvastikutunnuste seas leiab niisuguseid lapsi madalama intelligentsustasemega emade perekondades [Herrnstein, Murray 1994]. Nõnda kipub intelligentsus kanduma põlvest põlve, aga erinevalt kultuurist laias tähenduses, mille järjepidevus ühendab eri põlvkonnad üheks rahvaks, taastoodab intelligentsuse edasikandumine põlvkondade diferentsiatsiooni.

Prognooside kohaselt tundub intelligentsuse tähendus kasvavat kiiresti hoopis kaugemale rumala-targa vahekorrast ning homses ühiskonnas on pigem just intelligentsus varalise, sotsiaalse jt kihistuste nurgakiviks. Kuigi täna pole lõplikult selge intelligentsuse kujunemismehhanism, sealhulgas geneetika ja sotsialiseerumise vahekord kõnealuse omaduse järglastele edasikandumisel, pärineb rahvastiku vaimne diferentsiatsioon ikka ühtviisi lapsepõlvekodust. Seevõrra tõuseb ka lapsepõlvekodu tähendus hoopis uuele tasemele, millega teaduskäsitlus peab arvestama. Käesolevas raamatus on püütud PSU põlvkondade lapsepõlvekodu vaatluse alla võtmise kaudu nüüdisaja nõuetega sammu pidada. Erinevalt paljudest sotsioloogilistest küsitlustest on rakendatud metodoloogia igatahes sellist tarvidust ette näinud.

Intelligentsuse edasikandmise kõrval on lapsepõlvekodul muidugi täita hoopis laiem ülesanne (rahvus)kultuuri järjepidevuse hoidja ja vahendajana. Siinkohal olgu toodud paar selgitavat märkust lapsepõlvekodu ning teiste sotsiaalsete institutsioonide rollist protsessis, mida võib nimetada (lapse) sotsialiseerumiseks. Tuleb tähele panna, et lapsepõlvekodu tähendus ei seisne mitte niivõrd tolle tegevuse korraldamises ja läbiviimises, mida kutsutakse õpetamiseks/õppimiseks, kuigi läbi ajaloo kuni paari viimase sajandini on ka see ülesanne olnud eelkõige (kasu)vanemate ja lapsepõlvekodu kanda. Aga jäägu hetkeks õpetamine täielikult kõrvale, sest seda tegevust saab tõepoolest kodust

põhimõtteliselt välja tuua ning usaldada see täies mahus eriettevalmistusega inimeste, n-ö professionaalsete õpetajate või pedagoogide kätte, teisisõnu koondada teise omaette institutsiooni — kooli — raamidesse.

Ometi jääb ka viidatud olukorras kultuuri järjepidevuse kindlustamisel lapsepõlvekodu võõrandamata ülesandeks see osa protsessist, mis leiab aset märkamatult, teadvustamata nii täiskasvanute kui ka laste endi poolt. Näitlikult kõneldakse miimika, keele, kommete, aga sageli ka hoiakute ja üldisemate väärtushinnangute edasikandumisest. Igatahes on koolieelnejal vähemalt üks keel suus ja lapsepõlvekodust pärit kogemus ilmselt hoopis tähenduslikum, kui seda sageli osatakse hinnata. Täpsemini, seda mõistetakse päris asjalikult arvestada pedagoogikas, aga täiskasvanute maailma analüüsiga tegelev sotsiaalteadus kipub pahatihti alahindama või unustab hoopis. Läbi ajaloo on lapsele samamoodi edasi antud vanemate sotsiaalne ja varaline seisund, mille vastu on paar viimast sajandit ägedalt võideldud, kuid tundub, et edu on saavutatud vaid seisundit fikseerivate vormitunnuste kõrvaldamises, rahvastiku tegelik sotsiaalne diferentseeritus on näidanud pigem kasvutrendi.

Rahvastikuteaduses on ammuseks tavaks suhtuda lapsepõlvekodu ülalkirjeldatud sotsiaalsesse tähendusse rahva ja tema kultuuri järjepidevuse kindlustamisel äärmise tähelepanuga. Kõnealune roll on kätketud teoreetilises, aga ka instrumentaalses mõttes ennekõike rahvastikutaaste tasandil, mõistagi põlisuse mõiste ja asjaomase rahvastikutunnuse kaudu [Katus 1999; Katus, Puur, Sakkeus 2000b]. Eespool on teemat põhjalikumalt käsitletud ning lugeja teab, et põlisus on üks kolmest peamisest rahvastikutunnusest, mis leiab läbivat rakendust ka käesolevas raamatus. Järgmisel astmel konkreetsuse poole, n-ö ühe ja sama taasterühma sees, ilmneb lapsepõlvekodu tähendus ja mõju järjestikuste põlvkondade võrdlevanalüüsil. Selle tasandi puhul tuleb arvestada, et XX sajand on jätnud Eesti rahvastikuarengusse väga tugeva välistegurite toimele põhineva jälje, mis nõuab eraldi tähelepanu.

Ida- ja Kesk-Euroopas vallandusid 1980 aastate lõpul fundamentaalsed muutused, mis Eesti rahva jaoks tõid kaasa ka omariikluse taastamise. Selle murrangu mõjusfääris on ühiskond siiani. Eestile ei olnud see aga kaugeltki esimene sotsiaalne murrang läinud sajandil. Ligikaudu viiskümmend aastat varem kuulutati iganenuks enam-vähem kõik need ühiskonnakorralduse põhimõtted, mille juurde rahvas ja riik on praegu vaevaliselt naasmas. Nimetatud üleminek — sovetiseerimine — teostati äärmiselt vägivaldsete meetoditega ning Eesti jaoks muutis pöörde eriti rängaks iseseisvuse kaotamine ja asjaomaste institutsioonide likvideerimine. Kuigi viiekümneaastane ajavahe kahe sotsiaalse murrangu vahel võib tunduda esmapilgul pikk, on küllalt palju täna Eestis elavaid inimesi kogenud mõlemat siirdeperioodi, läbi lapsepõlvekodu aga sisuliselt kõik, välispäritolu rahvastikku kõrvale jättes. Öeldut illustreerib rahvastikuteaduses mitmekülgselt kasutatav Lexise võrk (joonis 5.1).

Joonis 5.1

Eesti ühiskonnaarengu suurmurrangud

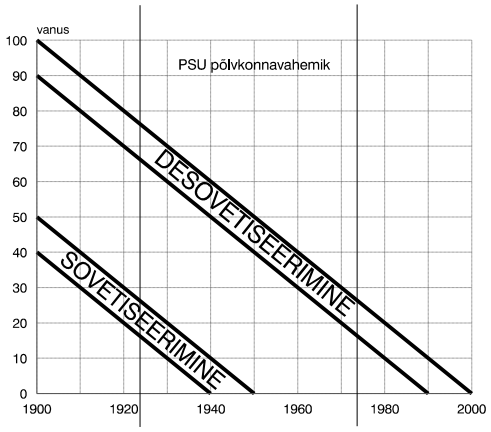

Mõlemad ühiskonnasiirded on Eesti rahvastiku põlvkondlikku elukäiku mõjutanud mitmel moel, erilist tähelepanu tuleb aga kindlasti pöörata ühiskonna järjepidevuse (ajutisele) lõhkumisele. Ilmtingimata tuleb viidatud järjepidevuse katkemist arvestada sotsiaalse kihistumise, töökarjääri, majandusliku heaolu jms puhul, sest neil juhtudel võib tavapärane, stabiilse ühiskonna jaoks rakendatav lähenemisviis üsna lihtsalt viia eksitavate tulemusteni. Pealegi olid esimese sotsiaalse üleminekuga kaasnenud inimkaotused Eestis vägagi selektiivsed. Pikemas ajaperspektiivis aga, küsimust sirgjooneliselt esitades, nõuab selgitamist, kas Eesti rahvastiku lapsepõlvekodu järjepidevus suudab võitjaks jääda viiekümneaastase okupatsiooni lagundava mõju suhtes, pealegi välispäritolu rahvastiku kõrge osakaalu kiuste. Millelegi muule ju toetuda õieti pole ja see asjaolu toob ehk kõige jõulisemalt esile lapsepõlvekodu nüüdisaegse tähenduse.

5.2. Lapsepõlveaastad vanemate ja õdede-vendadega

Lapsepõlvekodu demograafiline mõju inimese elutee kujundajana on kahtlemata ülepea suur. Eriti tugevalt ilmneb see kumulatiivsete protsesside puhul, mis reeglina saavad ka ise alguse juba lapseeast. Samas on lapsepõlvekodu ennast võimalik määratleda mitmel viisil, millest kaks lähenemisteed — geograafilise või piirkondliku asukoha kaudu ning sinna kuuluvate inimeste ringi kaudu — on teistest võimalusest sisukamad. Vahemärkusena olgu lisatud, et ka niisuguses lihtsas skeemis avaldub rahvastikuarengu kaksikiseloom, geodemograafiline ühtsus. Kui neist kahest lähenemisviisist ühte teisest tähtsamaks seada, tervikut sedaviisi üsna meelevaldselt lahutades, tuleb otsustada lähedaste, lapsepõlvekodu tooniandvate inimeste ringi kasuks. Samaviisi algab ka Eesti PSU põlvkondade 1924-1973 lapsepõlveanalüüs.

Lapse ilmaletulekuks on vaja meest ja naist, isa ja ema. Seevõrra on mõistetav, et ka lapsepõlvekodu moodustavate täiskasvanute seas on nendel kahel eriline roll, ennekõike just lapse vaatevinklist. Hoopis keerulisem on kasuvanemate käsitlus, sest nende tähendus võib lapse arengu seisukohast olla päris erinev. Ühe vanema puudumist tuleb sageli ette ja teise kasuvanema mõju on sel juhul tavaliselt tugevas sõltuvuses ajast, mis laps koos kasuvanemaga veedab. Mõlema vanema puudumine asetab lapse juba paratamatult tervenisti kasuvanemate keskkonda, mis kätkeb endas avarat ja sotsiaalselt väga eritähenduslike

olukordade rida, vanaemast-vanaisast kuni kas või näiteks lastekodutädini. Viimasel juhul pole muidugi tegemist juriidilise, küll aga tegeliku kasuvanemaga. Vanemate kõrval on tähtsuselt järgmisel kohal õed-vennad, nende olemasolu üldse ja edasi arv, samuti vanusevahed üksteise suhtes, mis mõistetavalt on määratud sünnivahemike poolt. Edasi tulevad tuumperekonda mitmekesistavad teised täiskasvanud lapsepõlvekodu mitmesuguste ajutisemate liikmeteni välja. Alustada tuleb ikka vanemate käsitlusest.

5.2.1. Kooselu vanematega

Eesti PSU metodoloogias on lapsepõlve lõpueaks võetud tinglikult neljateistkümnes eluaasta. Asi pole seejuures mitte sisulises põhjenduses ja/või metodoloogilises soovis viia ametlik täiseastumine — kuueteistkümnes või kaheksateistkümnes eluaasta — nooremasse vanusesse. Piiritõmbamine lähtub tõsiasjast, et reeglina just neljateistkümneselt sai läbi kuus-seitse kooliaastat, mis on olnud eakamate PSU põlvkondade kohustuslik haridustee. Muidugi ei tähistanud põhikooli lõpetamine veel täiseastumist, küll aga varasemaga võrreldes keskmisest suuremaid elumuutusi. Näiteks võis koolitee jätkamine viia noore inimese lapsepõlvekodust eemale ja seevõrra tõepoolest teatud mõttes täiseastumise esimesse faasi. Igatahes on PSU metodoloogias olnud eesmärgiks mitte kaotada niisuguseid iseseisva elutee hakul toimuvaid sündmusi ning seetõttu on lapsepõlv — kus oluliste elumuutuste taga ei seisa niivõrd laps ega nooruk ise, vaid pigem tema (kasu)vanemad — jäetud nii lühikeseks kui võimalik. Nõnda määratlebki edasine analüüs lapsepõlve pikkuseks tinglikult neliteist eluaastat .

Joonis 5.2 toob ära vanemate, nii ema kui isa olemasolu lapsepõlvekodu täiskasvanute ringis. Kõnealusel juhul, st mõlema vanema olemasolul, on lapsepõlvekodu nimetatud täielikuks eristamaks seda mittetäielikust, kus üks või mõlemad vanemad puuduvad. Veel väärib sissejuhatavat märkimist, et joonisel on esitatud n-ö tüüpiline lapsepõlvekodu, teisisõnu lapse valdav kodukeskkond esimese neljateistkümne eluaasta jooksul, jättes niimoodi kõrvale kõikvõimalikud lühemaajalissed episoodid. Mõistetavalt on sellise tüüpilisuse taga ennekõike püsiv kodu mõlema vanemaga, õigemini niisuguse kodu ajaline pikkus, kuid välistada ei saa ka juhte, kus lapsele on mõlema vanemaga kodu jätnud suurema ja meeldejäävama jälje ka olukorras, kui tegemist on hoopis lühema ajajärguga hilise-

Joonis 5.2

Täielik lapsepõlvekodu
Sünnipõlvkonnad 1924-1973

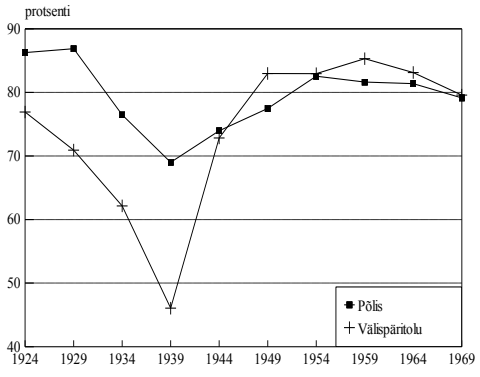

ma mittetäieliku kodukeskkonnaga võrreldes.

Eesti rahvastikuarengu eripära teadmata tunduks täieliku lapsepõlvekodu dünaamika kohordist kohorti arvatavasti uskumatu või koguni ebatõene, nii omalaadne on selle suundumus. Põlisrahvastiku kaks vanemat viie-aasta kohorti 1924-1933 ja neli nooremat 1954-1973 esitavad tüüpilise Euroopa olukorra. Vanemates kohortides on lahutus veel küllalt harvaesinev, aga ühe abikaasa surm siiski nüüdisaja standarditest lähtuvalt veel arvestatava sagedusega, eriti perekonna viimase lapse seisukohalt. Samuti oli demograafiliselt arenenud rahvastel juba nondes põlvkondades omajagu kõrge vallassündimus selle protsessi otseses, üksikvanemlikkuse tähenduses. Niivõrd kasvabki enam kui kümnendik lapsi mittetäielikus perekonnas. Nooremates põlisrahvastiku põlvkondades (alates seitsmendast) on täieliku lapsepõlvekodu osakaal viidatud kahest vanemast mõneti madalam, ja mis olulisem, omab aeglast, aga see-eest kindlat langustrendi. Nii on noorimas kohordis juba viiendik lapsi pärit mittetäielikust kodust. Põhjus on teadagi kõrge lahutumus, mis sagedasti perekarjääri väikelapsefaasis aset leides jätab suurema osa lapsepõlveeast väljapoole täieliku kodu keskkonda. Mõneti vähenenud suremus ning sündimuse noorenemine pole suutnud kompenseerida lahutumuse mõju ei Eestis ega teisteski demograafiliselt arenenud maades.

Täiesti enneolematu Euroopa arengu taustal on aga täieliku lapsepõlvekodu osakaalu järsk langus põlvkonnis 1934-1943. Põlisrahvastikus tõuseb mittetäieliku lapsepõlve osakaal kohordis 1939-1943 koguni üle 30 protsendi. Lugeja muidugi tunneb Eesti ajalugu ja omab ettekujutust ajajärgust, kuhu langes nende põlvkondade lapsepõlveaeg. Seevõrra on ka põhjus — ühiskonna järjepidevuse kaotus ja repressioonid — teada, võib-olla ehk on nende sedavõrd tugev ulatus ja mõju mõneti uudne. Vähem on teadvustunud tõsiasi, et needsamad sõja- ja repressiooniaega jäävad olud on läbi lapsepõlvekodu ainulaadse struktuuri ning mõjustatud elukarjääride kandunud ka tänapäeva, XXI sajandisse.

Eesti elukorralduse normaliseerudes vähenes ka repressioonidest puudutatud perekonna osakaal ning täieliku lapsepõlvekodu suhtarv põlvkondades 1939-1958 kasvas pidevalt. Eelnenud languse n-ö välispidise põhjuse äralangemise tõttu on lihtviisil tegu endise olukorra taastumisega. Seda ajajärku omaette võttes oleks aga niisugune täieliku lapsepõlvekodu osakaalu tõus midagi tõepoolest eriskummalist Euroopa rahvastikutaaste taustal, kus enam-vähem samades sünnipõlvkondades algab lahutumuse sunnil just langustrend. Eks Eestiski mõjutab lahutumus lapsepõlvekodu samas suunas ja ka enam-vähem samast ajast alates — see on näiteks põhjuseks, miks täieliku lapsepõlvekodu varasem tase jääb noorematele kohortidele kättesaamatuks —, aga elu kallale kippuvate repressioonide vähenemine on olnud kaugelt tugevama mõjuga.

Sama joonis tõdeb, et välispäritolu rahvastiku eakamates kohortides on täieliku lapsepõlvekodu osakaal olnud veelgi madalam ning vahepealne “auk” põlisrahvastikuga võrreldes hoopis sügavam. Tuleb tähele panna, et immigrantrahvastikus on olukord reeglina just sellesuunaline, sest ränne iseenesest ei soodusta abiellumist ega varem moodustatud perekondade püsimist. Aga täieliku

lapsepõlvekodu niivõrd madal suhtarv pole muidugi üksnes negatiivse rändemõjuga seletatav. Kohe torkab silma, et erinevalt põlisrahvastikust puudutab täieliku lapsepõlvekodu osakaalu langus ka kõige vanemaid kohorte ning neis on kahe osarahvastiku erisus väga suur. Taoline erisus säilib kohordini 1939-1943, teisisõnu puudutab tervikuna ja süsteemselt geograafiliselt Eestist väljaspool asunud lapsepõlvekodu. Tuleb arvata, et repressioonide üldine tase sõjaeelses NLiidus oli väga kõrge, mis paratamatult kajastus ka hiljem Eestisse suundunud rahvastiku lapsepõlvekogemuses. Samasuunalist mõju võis toetada, aga ka võimendada rändajate selektiivsus, millekohane analüüs jääb homsete tööde hulka.

Viimane hüpotees on päris oluline mõistmaks välispäritolu rahvastiku arengut ja ka nüüdisolukorda Eestis. Kui täieliku lapsepõlve väga madal osakaal peaks tulenema eelkõige selektiivsustegurist, siis koorub sellest välja küllalt oluline seletusliin Eestisse saabunud immigrantide tänapäevani kandunud erilaadsuse mõistmiseks, eelkõige endise kodumaa suhtes. Raskem on põhjendada aga mittetäielikust lapsepõlvekodust pärit inimeste eelistust just Eestisse tulla. Mõned pidepunktid on siiski ka sellele hüpoteesile olemas. Ajaloost on teada, et vahetult sõja ja eriti Vene 1947 aasta nälja järel ujutasid Eesti üle nn kotipoiste salgad. Tol ajal valitses Eestis veel talukorraldus ning vähemalt esmatarbelist toitu jätkus sõjaaastatele vaatamata. Võib oletada, et kotipoiste hulgas olid tublisti üleesindatud pool- ja pärisorvud. Pole teada, kas tollest seltskonnast jäi Eestisse püsivamalt pidama arvestatav hulk, kuid sellise oletuse tõeksosutumine annaks kindlasti olulise panuse täieliku lapsepõlvekodu madala osakaalu seletamiseks välispäritolu rahvastiku vanemates põlvkondades.

Samasuunaliseks täiendhüpoteesiks on täieliku lapsepõlvekodu madalam osakaal tolleaegse NLiidu kaadrisõjaväe ja sellega seotud isikkonna hulgas. Sellele viitavad üsna kindlalt mitmed kirjanduslikud ja memuaarsed allikad, kuid teaduskäsitlust tol ajal NLiidus valitseda võinud valikulisusest sõjaväe, *resp* Kaitseministeeriumi ja seotud ametkondade kaadri kujunemiselkujundamisel pole käesoleva raamatu autoreile teada. Küll on andmeid selle kohta, et esimeses Eesti sisserändelaines moodustasid rangele distsipliinile allutatud rahvastikurühmad märkimisväärse osakaalu [Katus 1988b; Sakkeus 2002]. Sõjaväe ja sisevägede kõrval tuleb kahtlemata arvestada mitmesuguste abiteenistuste ning teiste sõjaväestatud rezhiimiga asutuste töötajaskonnaga.

Siinkohal jääb lahtiseks, kuivõrd suurel määral on välispäritolu rahvastiku täieliku lapsepõlvekodu väga madala taseme põhjustanud sõjaeelse NLiidu üldine terrorifoon ning kui suur on olnud sisserände selektiivsus. Igatahes on kõnealuste põlvkondade 1924-1943 lapsepõlvekodu asunud geograafiliselt täies ulatuses väljaspool Eestit. Alates põlvkonnast 1949 nooremate suunas on aga välispäritolu rahvastikku iseloomustanud põlisrahvastikuga võrreldes kõrgem täieliku lapsepõlvekodu osakaal. Vahe pole teab mis suur ning ajuti on kahanenud pea olematuks, aga tähelepanuväärne on just diferentsiatsiooni suund. Reeglina kipub kõnealune erisus olema ikka vastupidine, juba viidatud rände negatiivse mõju tõttu abielulisusele ja perekonna püsivusele. Eesti põlis- ja välispä-

ritolu rahvastiku demograafilise arengu üldist lahknevust teades pole siiski tegemist enama, kui ühe seni vähem teadvustatud aspekti või erijoonega paljude samalaadsete hulgas.

Täieliku ja mittetäieliku lapsepõlvekodu vahekorra teisenemissuundumuste selgitamise järel on põhjust teha samm edasi ning käsitleda mittetäieliku lapsepõlvekodu põhitüüpe, mis ühtlasi pakub seletust kogu asjaomasele arengule. Käesoleval juhul on analüüsil eristatud kolme peamist mittetäieliku lapsepõlvekodu tüüpi: isa puudumine, ema puudumine ning mõlema verevanema puudumine. Selline jaotus ei räägi esialgu midagi teistest täiskasvanutest, kes kuuluvad mittetäieliku lapsepõlvekodu keskkonda, sest esmalt on tarvis selgust ikka vanemate asjus. Joonisel 5.3 on toodud kõigi kolme nimetatud tüübi suhtarvud, tavapärasel põlis- ja välispäritolu rahvastikku lahushoidval viisil. Sarnaselt eelneva joonisega on esitatud lapsepõlveea tavaolukord, jättes lühiajalised ja/või vähemtähtsad seisundid kõrvale.

Joonis 5.3

Mittetäieliku lapsepõlvekodu tüüp
Sünnipõlvkonnad 1924-1973

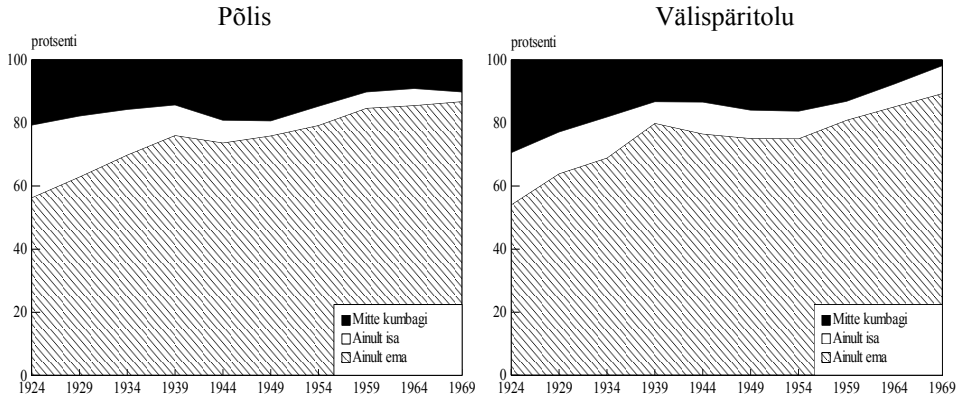

Teistest olulisemad on kaks tähelepanekut mittetäieliku lapsepõlvekodu koostise kohta. Esiteks on põlis- ja välispäritolu rahvastiku struktuur väga lähedane, kuigi mittetäieliku lapsepõlvekodu osakaal oli ju eakates kohortides küllalt lahknev. Sarnasus on sedavõrd suur, et kahe osarahvastiku võrdlevkäsitluse võib seekord vabalt kõrvale jätta. Teiseks, sõja ja repressioonide tõttu tekkinud omalaadset "auku" täieliku lapsepõlvekodu dünaamikas pole käsitlusaluses struktuuris pea üldsegi mitte märgata, teisisõnu, mittetäieliku lapsepõlvekodu sisemine struktuur tundub olema parajalt sõltumatu asjaomase kodukeskkonna levimusest.

Domineeriva suundumusena kasvab niisugune mittetäieliku lapsepõlvekodu osakaal, kus on küll ema, kuid puudub isa. Noorimas kohordis jääb kahele ülejäänud vormile napilt üle 10 protsendi, vanimas ulatus see veel üle neljaküm-

ne. Muutuse peamine põhjus peitub teadagi lahutumuse pidevas kasvus, mille korral lapsed kipuvad jääma/määratama ema perekonda, muuseas järjest tugevneva tendentsina. Emakesksuse kasvu toetab kindlasti sündimuse vähenemine, sest näiteks ühte last pole kuidagi võimalik pooleks jagada ning enam-vähem sajaprotsendiliselt jääb ühelapselise abielu lahutuse järel laps ema juurde. Vastandina esineb isakeskne lapsepõlvekodu mitmeid kordi harvemini, eriti põlisrahvastikus on hästi jälgitav sellise lapsepõlvekeskkonna pidev ahanemine kuni tühise osakaaluni nüüdisajal. Varem on lapsepõlvekodu selline vorm sagedamini ette tulnud eelkõige suremuse — ja vahemärkusena — ka selle protsessi tänapäevasest hoopis väiksema soodiferentsiatsiooni tõttu.

Ilmselt on käsitlusalustest vormidest kõige tähelepanuväärsem mõlema vanemata lapsepõlvekodu, teisisõnu orvuna kasvanute osakaal. See polegi nii madal, kandudes koguni 20 protsendi piirimaile enne paari-kolme nooremat PSU põlvkonda, kustpeale on näidanud juba selget langussuunda. Teadaolevalt oli traditsioonilise rahvastikutaaste tingimusis orvustumine küllalt sagedane, eriti kõrgema järjekorra laste puhul. Suremuse langedes väheneb selle n-ö traditsioonilise teguri mõju, aga võivad koguda jõudu ja/või lisanduda kaks uut. Esimeseks sedalaadi teguriks on niisuguste õnnetusjuhtumite sagenemine, kus hukkuvad mõlemad vanemad. Vägivaldne surm on muidugi alati oma osa etendanud, kuid mõlema vanema kooshukkumine kipub pigem uueaja suundumus olema. Teatud määral on selle taga transpordiõnnetuste, eriti autoavariide levimuse kasv. Teiseks orvustumise põhjuseks on lapsest (ametlik) loobumine, mis samuti kaldub sagenemist ilmutama. Võib oletada, et selles on teatud rolli mänginud väärarenguga sündimuse tõus, igatahes on sellistest lastest loobumise tõenäosus mitmeid kümneid kordi kõrgem normaalarenguga lastega võrreldes.

Eesti mõlema osarahvastiku puhul on põlvkonna 1939-1943 järel võimalik täheldada teatud orvustumise tõusu. Ülalnimetatud põhjuste abil on sellist üldsuuna võnget raske seletada. Ilmselt on siingi tegemist repressioonide mõjuga, mille tagajärjel hukkusid mõlemad vanemad, kuid lapsel õnnestus kuidagiviisi pääseda. Vähemalt küüditatute puhul tuli selliseid olukordi ette [Kotkas 2000; Nurk 1999; Piir 1991-2001; Rahi 1998]. Põhjustest sõltumata on orvuna kasvanud laste osakaal olnud läbi enamuse käsitlusaluste kohortide ärevusttekitavalt kõrge. Ja seda mitte varasema ajaloo taustal, kus kõnealune suhtarv on mõistagi olnud suurem, aga just teiste Euroopa rahvastega võrreldes. Lapsepõlve orvukodu osakaalu poolest võiks XX sajandi Eesti arengut kirjeldada äärmiselt ebastabiilse ja ohurikkana. Aga eks niisugune see ongi olnud.

Võtmaks kokku vanematega kooselu analüüsi tasub tähelepanu pöörata täieliku lapsepõlvekodu kestusele ehk teisisõnu keskmisele aastate arvule, mil laps on sirgunud koos isa ja emaga (tabel 5.1). Tulenevalt lapsepõlve piiritlemisest neljateistkümne eluaastaga on käesolevas käsitluses ka täieliku lapsepõlvekodu maksimaalne kestus 14 aastat. Seda vähendavad nii algusest peale mittetäielikud kui ka hiljem mittetäielikuks muutunud kasvukodud, vastavalt protsessi ajastusele. Veel kord torkab silma täieliku lapsepõlvekodu väga lühike kestus

Tabel 5.1

Täieliku lapsepõlvekodu kestus (aastad) Sünnipõlvkonnad 1924-1973

Põlvkond	Põlis	Välis-päritolu
1924-1928	12,14	11,87
1929-1933	12,20	10,94
1934-1938	11,14	9,88
1939-1943	10,40	7,83
1944-1948	10,93	11,15
1949-1953	11,24	12,37
1954-1958	11,91	12,46
1959-1963	11,02	12,20
1964-1968	11,50	11,66
1969-1973	10,73	12,01

PSU keskmistes kohortides, miinimumiga põlvkonnas 1939-1943. Välispäritolu rahvastikus langeb see tugevalt alla kümne aasta, ligikaudu pooleni võimalikust maksimumist. Tollaste repressioonide sügavust rõhutab täieliku lapsepõlvekodu kestuse pikenemine nooremates põlvkondades, ehkki kiiresti arenev lahutumus töötas risti vastupidises suunas. Sageli kurdetakse, ja õigusega, eesti rahvastiku lahutumuse väga kõrget taset, ometi on omaaegsete repressioonide mõju lapsepõlvekodule olnud kaugelt purustavama mõjuga.

5.2.2. Õed-vennad lapsepõlvekodus

Isa ja ema kõrval kujundavad lapsepõlvekodu õed-vennad, milline mõju jätkub läbi isiku edasise elutee tavapäraselt ka siis, kui vanemaid enam pole. Õdede-vendade roll lapsepõlvekodus on mitmekesine, millest siinkohal leiab analüüsimist vaid kõige peamine — õdede-vendade arv ja ennekõike muidugi nende olemasolu lapsepõlvekodus. Asjakohase üldsuundumuse selgitamise järel on põhjust asuda kitsapiirilisemate mõjuskeemide juurde, millest omakorda üks püsivama väärtusega on teave, mitmenda lapsena üles kasvati. Nüüdisühiskonnas on ehk vähenenud klassikalise vanima poja, pesamuna jt mudelite tähendus, aga laste kasvueas jätab ka muidu tühine vanusvahe selgepiirilise jälje.

Enne kasvukodu lapsesuse käsitlemise juurde asumist on mõistlik tähelepanu pöörata ühele asjakohasele metodoloogilisele küljele. Nimelt saab rahvastiku lapsesuskoostisest üsna erineva pildi sõltuvalt sellest, kas läheneda asjale ema- või lapsepõlvkonna seisukohalt, kuigi koostis ise on tegelikult üks ja sama. Lapsepõlvkonna poolt vaadates on suurema lapsesusega pered üleesindatud, sest neist peredest pärineb ju hoopis rohkem lapsi kui väiksematest. Rahvastikuteaduses on vaatenurga valikule küllalt tõsist tähelepanu pööratud, aga see ei pruugi mitte kõikide sotsiaalteaduste puhul kehtiv olla [Barkalov 1998; Barkalov, Dörbritz, Kirmeyer 1999; Lutz 1991]. Alljärgnevalt tulebki analüüsi alla lapsesuskoostis laste endi vaatenurgast, millekohased tulemused eeldavad ka asjatundlikku tõlgendamist. Näiteks ei tohi nende tulemuste põhjal teha järeldusi rahvastiku sündimuse kohta, mis leiab omaette käsitlust eraldi peatükis.

Õdede-vendade arv PSU põlvkondades, mis teatud vähenduskordajat arvestades kajastab hästi ka lapsepõlvekodu koostist, on esitatud joonisel 5.4, põlis- ja välispäritolu rahvastiku kohta tavapäraselt eraldi. Toodu näitab laste koguarvu, millega võrreldes õdesid-vendi on mõistagi ühe võrra vähem. Joonis

osutab küllalt suurele muutusele läbi pea kogu ajavahemiku õdede-vendade arvu vähenemise suunas. Tõepoolest, selle näitarvu kaudu on ju haaratud analüüsi ka PSU kohordivahemiku eelne sündimusareng, omakorda ligikaudu põlvkonnapikkuselt, teisisõnu esitab joonis sündimusülemineku lõppfaasi ja sündimuse homogeniseerumise käigu. Põlisrahvastiku kohordivahemikus 1924-1943 vähenes õdede-vendade arv peaaegu ühe võrra, täpsemalt langes lapsepõlvekodu keskmine laste arv 4,2 lapselt 3,4 lapseni. Kolme järgneva põlvkonna lapsepõlvekodu suurus jäi selles mõttes märkimisväärselt stabiilseks, aga uue languse tõi kaasa kohort 1954-1958. PSU nooremates põlvkondades on uuesti näha märke stabiliseerumisest 2,6-2,7 lapse tasemel, mis niisiis moodustab umbes poole esialgsest.

Joonis 5.4

Laste arv lapsepõlvekodus
Sünnipõlvkonnad 1924-1973

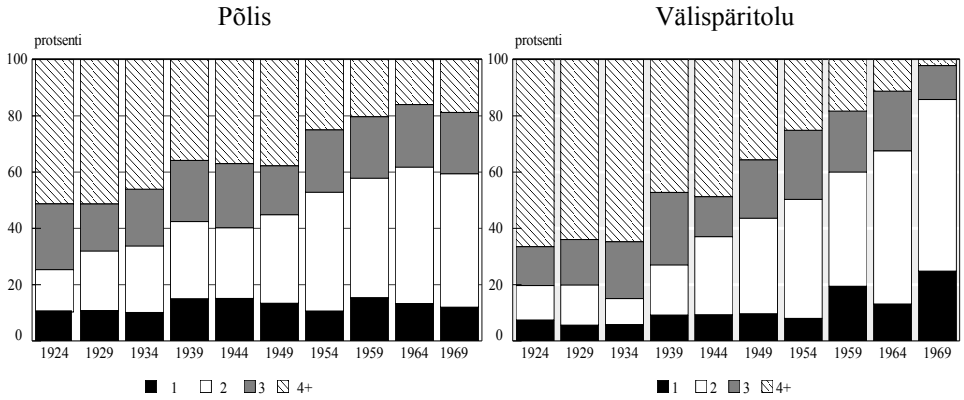

Õdede-vendade keskmise arvu üldise vähenemise järel torkab silma muutuse küllalt suur ebaühtlus erinevate lapsesusmäärade vahel. Suurim langus läbi PSU põlvkondade on toimunud lapsesusrühma 4+ osas. Enam kui pool kahest eakamast kohordist pärineb vähemalt neljalapselisest kodust ja omab kolme või enamat õde-venda. Noorimas kohordis on sellise lapsepõlvekodu osakaal langenud juba alla viiendiku. Vähenemine pole kõigis järjestikustes kohortides olnud just punktipealt ühesugune, aga üldtendents läbi kohordivahemiku on siiski kindel ja ühesuunaline. Suurim kasv on omakorda seotud kahelapsesusega, millisest on saanud kõige tüüpilisem lapsepõlvekodu paarile noorimale PSU kohordile. Teisisõnu on valdava rühma õdede-vendade arv langenud ühele ehk omaaegse tüüpilise suhtes koguni kolm korda.

Kirjeldatud suurte teisenemiste kõrval on kasvukodu ühe- ja kolmelapsesus läbi PSU põlvkondade muutunud vähe. Ühelapselise kodu osakaal on kõikunud 10 ja 15 protsendi vahel, siiski teatud tõusutrendiga, eriti kohordivahemiku algupoolel. Rohke kasvatusteadusliku kirjanduse põhjal võib

kõhklemata rõhutada, et õdede-vendade puudumine ja üleskasvamine üksiklapsena toob endaga puberteedieast alates kaasa täiendavaid riske, millest osa võib mõjutada kogu järgnevat eluteed. Mõistagi tuginevad sedalaadi väited asjaolule, et ühelapselises kodus valitsevad *täiskasvanu-laps* suhted ega pole ruumi n-ö võrdsussuhetele *laps-laps*. Puudub teis(t)ega arvestamise vajaduse ning egoismi arenemisrisk on seevõrra suurem. Hilisemal eluteel on üksiklaps jätkuvalt õdede-vendadeta, kes oma perekonna kõrval moodustavad sageli kõige lähedasema sugulaste ringi ja sotsiaalse tugivõrgustiku. Muidugi ei pruugi üksiklapse kasvuea riske otsejoones millekski negatiivseks hinnata ega üle tähtsustada, aga ikka teeb põlisrahvastiku suhteliselt harv pärinemine taolisest lapsepõlvekodust pigem head meelt. Paraku ei võimalda 1990 aastate kiire sündimuslangus nüüdisaja lastele enam kaugeltki nii soodsat lapspõlvemiljööd ning ühelapseline kasvukodu on oma positsiooni tublisti tugevdanud.

Iga viies laps sirgus koos kahe õe-vennaga, teisisõnu kolmelapselises kasvukodus. Sellise kodu osakaal läbi PSU kohordivahemiku on olnud tähelepanuväärivalt stabiilne, kõige ühtlasem teiste alternatiivide taustal. Niiviisi on kolme- ja ühelapselise kasvukodu stabiilsus, kahelapselise kiire tõus ning paljulapselise kasvukodu veel kiirem langus põhjustanud mitte ainult õdede-vendade keskmise arvu vähenemist, vaid ka põlisrahvastiku lapsepõlvekodu üldist homogeniseerumist. Viimast arengusuunda tuleb teiste võrdsete asjaolude puhul positiivselt hinnata. Vaevalt on sedasama aga võimalik üheselt väita tüüpiliseks kujunenud kahelapselise kasvukodu kohta, kuivõrd sellises kodus pole enam õdesid-vendi, vaid on kas üks õde või siis üks vend. Mitme teise miinuse kõrval on selline mudel paratamatult soolõikeliselt disproportsionaalne. Samas pole kahelapselise kodu kasvuriskid aga muidugi võrreldavad eespool kirjeldatud üksiklapse kasvukeskkonnale tüüpilisega.

Sündimusülemineku hilisem algus on tinginud välispäritolu rahvastiku kasvukodu lapsesuskoostises PSU kohordivahemiku raames veel suurema muutuse kui põlisrahvastikus. Teise maailmasõja eelsetes sünnipõlvkondades küündis keskmine laste arv kasvukodus ligikaudu viieni ehk nelja õe-vennani. Kõrget keskmist täiendas märgatav heterogeensus, eriti paljulapseliste kodude suure esindatuse läbi. Ligi kaks kolmandikku noist kohortidest pärines nelja- või enamalapselisest kasvukodust. Tuleb meeles pidada, et geograafilisest vaatenurgast pole tegemist Eesti pinnal asunud lapsepõlvekodudega, vaid need esindavad laiaulatusliku rändetagamaa omaaegset olukorda. Venemaa kohta pole tollesse aega jäävat piirkondlikku teavet rahvastiku lapsesuskoostisest, et selle abil konstrueerida rändetagamaa valitsev olukord ja hinnata Eestisse saabunute representatiivsust. Venemaa keskmise suhtes tunduvad Eesti välispäritolu rahvastiku vanemad põlvkonnad aga pigem väikesearvulisematest kasvuperedest pärinevat [Andreev, Darski, Harkova 1998; Coale, Anderson, Härm 1979].

Välispäritolu rahvastiku põlvkondades 1939-1958 toimusid kasvukodu lapsesuskoostises väga kiired muutused ning ühtlasi vähenes jõudsalt erisus põlisrahvastikust. Kõnealust kohordivahemikku iseloomustab kõige suurem sarnasus kahe osarahvastiku vahel. Kolmes noorimas PSU kohordis välispäritolu rah-

vastiku muutustrend jätkus eriliste stabiliseerumismärkideta ja nõnda on kaks osarahvastikku hakanud taas vastanduma. Alla kahe langes välispäritolu rahvastiku kasvukodu keskmine laste arv viimases PSU kohordis 1969-1973. Nelja- ja enamalapsese kasvukodu osakaal on kahanenud marginaalseks, üksiklapsesus *resp* õdede-vendade puudumine on aga ligi kaks korda põlisrahvastikust kõrgem. Ühtlasi on mõnevõrra suurem kahelapsesuse osakaal, kuigi kõnealune tüüp on valdav ka põlisrahvastikus. Väärib märkimist, et erinevalt põlisrahvastikust on lapsepõlvekodu teisenemine välispäritolu rahvastikus olnud tingitud peamiselt sündimuslanguse poolt ning hoopis väiksem on olnud sündimuse homogeniseerumise roll.

Õdede-vendade arvu analüüsi täiendab kiirpilk sellele, mitmenda lapsena perekonnas on PSU kohordid üles kasvanud. Muidugi on tegemist lapsesuskoostise muutuse küllalt lähedase peegeldusega, ometi pakub vaatenurk veidi teistsuguse perspektiivi kõnesolevale arengule. Lapse järjekorra majanduslik ja sotsiaal-psühholoogiline tähendus nii kasvuajal kui edaspidisel eluteel jäävad siinkohal käsitlemata, kuid loodetavasti pakub esitatud andmestik tarviliku tausta sedalaadi uuringutele. Veel on põhjust meenutada, et lapse järjekorrast kasvukodus, ka ühesuguse lapsesuskoostise juures, sõltub arvestataval määral intelligentsustase — asjaolu mis rahvastiku tänapäevast sotsiaalset kihistust järjest enam on mõjutanud [Herrenstein, Murray 1994; Jensen 1980; Seligman 1992]. Alljärgneva analüüsi puhul tuleb ära märkida veel üks detail: nimelt erineb lapse järjekord kasvukodus sünnijärjestusest imiku- ja lastesuremuse võrra. Tänapäeval pole kõnealune erisus teab kui suur, aga PSU poole sajandi pikkust põlvkonnavahemikku käsitledes pole korrektne seda eirata. Nõnda ongi kõnealune tegur alljärgnevalt arvesse võetud.

Joonisel 5.5 on laste kasvujärjestus koondatud kaheks rühmaks. Esimesse rühma on arvatud esimese ja teise lapsena kasvanud ning teise — tinglikult pesamuna rühma — kõik ülejäänud kõrgema järjekorra lapsed. Sügavama analüüsi puhul poleks muidugi õige piirduda vaid kahe koondrühmaga, aga kasutatud rühmituse eeliseks on põhisuundumuse selgem väljatoomine. Eriti küsitavaks võib pidada esimese ja teise lapse liitmist ühte rühma. Arvestades aga sünnivahemike lühenemist, millest tuleb pikemalt juttu vastavas peatükis, iseloomustab esimest ja teist last reeglina liiga väike vanusvahe, et esimene saaks teise suhtes pool- või pseudotäiskasvanu rolli ning teine pesamuna rolli täita/nautida. Samas suunas töötab kiiresti kahanenud või koguni kadunud traditsiooniline esiklapse eelis, eriti vanemate ametijätkaja ja pärandusesaaja tähenduses.

Põlisrahvastikus on esimese-teise lapsena kasvanute osakaal tõusnud kolmelt viiendikult PSU vanimas põlvkonnas neljale viiendikule nooremates. Kasv on eriti kiire olnud kohordivahemikus 1949-1963. Pesamuna osakaal, kelle eest aitavad täiskasvanute kõrval hoolitseda ka vanemad lapsed, on vastavalt langenud viiendikuni. Ometi on kõnealune suhtarv noorimateski PSU kohortides siiski märkimisväärselt kõrge, igatahes pole põhjust tõdeda rühma marginaliseerumist.

Joonis 5.5

Laste järjestusasend lapsepõlvekodus
Sünnipõlvkonnad 1924-1973

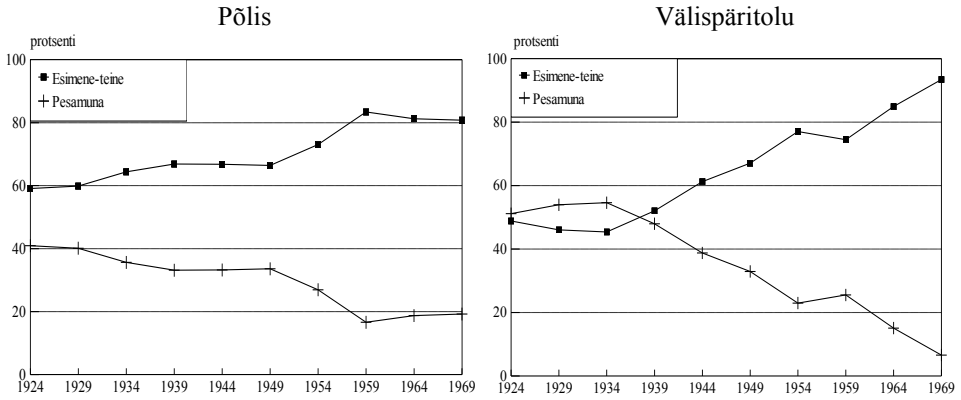

Asjaomased muutused välispäritolu rahvastikus on olnud märksa ulatuslikumad. Neljas vanemas PSU põlvkonnas on mõlema rühma suhtarvud teineteise suhtes olnud enam-vähem võrdsed, teisisõnu on pesamuna osakaal olnud põlisrahvastiku samade kohortidega võrreldes 10 protsendipunkti kõrgem. Järgnenud langus on toimunud aga väga kiiresti ning noorimas on suhtarv juba alla 10 protsendi ehk kaks korda põlisrahvastiku samast näitarvust madalam. Kõige muu kõrval kahandab sellesuunaline lapsepõlvekodu keskkonna teisenemine niigi õblukest välispäritolu rahvastiku integratsioonipotentsiaali. Eks siitki saab leida ühe põhjendusjoone asjaomase protsessi päris kurvale seisule tänapäeva Eestis, milline olukord on pinnale tõusmas, seda korraldama seatud ametimeeste sehkendamise ja ajakirjanduse pealiskaudsuse kiuste.

5.2.3. Põlvkonna pikkus

Vanematekodu käsitluse juurde kuulub ka üks traditsiooniline rahvastikuteaduslik temaatika, nimelt põlvkonnapikkuse määratlemine ja analüüs. Iga asjaomane õpik annab teada, et keskmine põlvkonnapikkus on demograafias kindel mõiste nii sisulises kui kvantitatiivses mõttes. Põlvkonnapikkus on määratud vanemate ja laste, tavaliselt emade ja tütarde sünni keskmise ajavahemikuga. Tingkohordi korral arvutatakse põlvkonnapikkus demograafia raudvarra kuuluva valemiga, hoopis teine asi on aga võimalus mõõta reaalpõlvkonna pikkust otseselt. Selleks on tarvis PSU-laadset andmestikku, pealegi võimaldab hõlmatud kohordivahemik analüüsida reaalpõlvkonna pikkuse muutust terve poolsajandi vältel. PSU andmestik on Eesti rahvastikuarengu käsitluse seisukohalt veel ühes mõttes ainulaadne, nimelt on põlvkonnapikkus võimalik arvutada nii mees(isa)- kui nais(ema)perspektiivis.

Väärib tähelepanu, et põlvkonnapikkus sõltub sünniajastuse kõrval ka sünnijärjestusest. Esimese teguri mõju peaks olema selge: mida nooremalt lapsed keskeltläbi sünnivad, seda lühem on tegelik põlvkonnapikkus. Eesti rahvastiku sünniajastuse analüüs, nii põlis- kui välispäritolu rahvastiku lõikes, on esitatud vastavas peatükis, kust lugeja leiab kõnealuse teguri mõjusuuna läbi PSU kohortide. Teise teguri — sünnijärjestuse — mõju arvestamine võib esimese hooga ununeda, kuigi ka siin on tegemist lihtsalt mõistetava sõltuvusega. Mida kõrgem on rahvastiku keskmine sünnijärjestus, seda eakamas vanuses, muude tingimuste võrdsuse korral, on nii isa kui ema keskeltläbi oma laste sündimisel. Ka sünnijärjestuse analüüs on leida allpool. Mõlemad tegurid võivad liikuda paralleelselt põlvkonnapikkust lühendavas või pikendavas suunas, teineteise mõju niiviisi täiendades ja tugevdades. Tegurid võivad liikuda ka üksteise suhtes vastassuunas, mispuhul kummagi mõju tasandub. Läbi PSU poolsajandi pikkuse põlvkonnavahemiku on esinenud mitmesuguseid kombinatsioone nagu asjahuviline vastavast peatükist teada saab.

Kõrvalolev joonis 5.6 koondab võrdlevana ema- ja isapõlvkonna pikkuse dünaamika nii põlis- kui välispäritolu rahvastiku lõikes. Põlvkonnapikkus on esitatud täiskuudes, mis kõnesoleva näitaja puhul on aastale ja selle kümnenditele eelistatav mõõtühik. Põlisrahvastiku isa- ja emapõlvkond esitavad küllalt paralleelse lühenemistrendi PSU kohordivahemiku vältel. Isapõlvkonna pikkus on langenud 400 kuult 350 kuuni ehk ligikaudu kaks aastat. Emapõlvkonna lühenemine on olnud veidi tagasihoidlikum: 350 kuult ligikaudu 315 kuuni. Läbi PSU kohortide pole vähenemine eriti ühtlane, seda suundumust on põhiosas kandnud neli n-ö vahepealset kohorti nagu muuseas beebibuumi rahvastele iseloomulik. Sündimuspeatükis esitatud analüüsitulemused näitavad, et põlisrahvastiku põlvkonnapikkuse vähenemine on tingitud peamiselt sündimuse üldisest noorenemisest.

Välispäritolu rahvastiku põlvkonnapikkus on näidanud mõnevõrra teistsugust, aga ema- ja isaperspektiivis teineteise suhtes samuti enam-vähem paralleelset trendi. Erinevus põlisrahvastikust seisneb asjaolus, et esimesed neli põlvkonda 1924-1938 esindavad hoopis pikenemist, eriti isaperspektiivis. Alles kohordist 1939-1943 algab sarnaselt põlisrahvastikule langustrend. Vastandlike liikumiste tõttu on põlisrahvastiku põlvkonnapikkus poolsajandi kokkuvõttes langenud tagasihoidlikult: 350 kuult 330 kuuni isaliini ja 330 kuult 310 kuuni emaliini pidi mõõtes. Mõistetavalt ilmneb algses põlvkonnapikkuse kasvus ning isaliini

Joonis 5.6

Isa- ja emapõlvkonna pikkus
Sünnipõlvkonnad 1924-1973

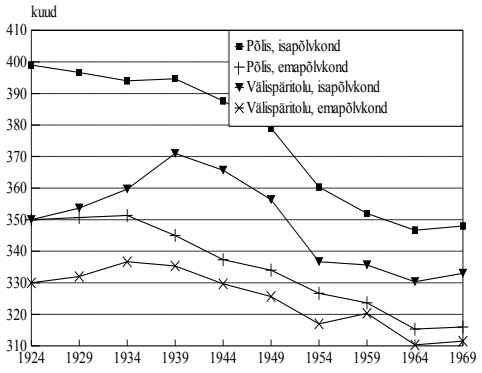

omalaadses kühmuga trendikõveras demograafilise arengu hilisem ajastus nagu edaspidi paljude rahvastikuprotsesside puhul tuleb tõdeda.

Omaette väärib tähelepanu ema- ja isapõlvkonna pikkuse erisus, millekohane teave on esitatud juuresolevas tabelis. Reeglina kajastab see koos/abiellumisvanuse vahet meestel ja naistel, kuid nüüdisaja kasvanud vallassündimuse ning kõrge lahutumuse/kordusabiellumuse tingimustes avaldab oma mõju ka rida teisi tegureid. Erinevalt põlvkonnapikkuse suhteliselt ühesuunalisest langusest põlisrahvastikus algab samasuunaline muutus välispäritolu rahvastikus alles kohordist 1949-1953, jõudes seejärel väheneda koguni kahe kolmandiku võrra. Välispäritolu rahvastikus algselt pikkusevahe hoopis kasvab ja seejärel langeb algsele tasemele tagasi. Üldiselt on välispäritolu rahvastiku isa- ja emapõlvkonna pikkuse vahe võrreldes põlisrahvastikuga süstemaatiliselt väiksem, erisus kahe osarahvastiku näitarvu vahel küünib vanimates PSUkohortides koguni kahele ja poolele korrale.

Tabel 5.2

Isa- ja emapõlvkonna pikkuse vahe (kuud) Sünnipõlvkonnad 1924-1973

Põlvkond	Põlis	Välis-päritolu
1924-1928	49	20
1929-1933	46	22
1934-1938	43	23
1939-1943	50	36
1944-1948	50	36
1949-1953	45	31
1954-1958	34	20
1959-1963	28	15
1964-1968	31	20
1969-1973	32	22

5.3. Lapsepõlvekodu püsivus ja muutlikkus

Lapsepõlvekodu vaadeldud demograafilisi põhijooni täiendab alljärgnev üldpilt kasvukeskkonna sotsiaalsest palgest kuue olulisema tunnuse lõikes. Mõistagi on tähelepanu koondatud märkimisväärsete muutuste ilmnemisele läbi PSU kohordivahemiku. Lisaks asjaomase ülevaate andmisele teenib alaosa ka teist eesmärki: toetada PSU põlvkondade sotsiaalse diferentsiatsiooni analüüsi peamiste rahvastikuprotsesside lõikes, kuivõrd sündmusloolistes mitmemuutujamudelites on rakendust leidnud needsamad sotsiaalsed põhi- ehk standardsed rahvastikutunnused. Niiviisi tekib lugejal võimalus kõrvutada samade tunnuste diferentseerivat jõudu ka PSU põlvkondade kasvukeskkonna osas. Kõnealused põhitunnused on sünnipaik, elukohatüüp, haridus, sotsiaalkiht ja usukuuluvus, samuti võimupoolne ahistatus.

5.3.1. Vanemate sünnipaik ja lapsepõlvekodu geograafia

Sünnipaigateave täiendab käesoleva raamatu läbivat põhitunnust — põlisust. Ometi on põlisuse seos sünnipaigaga sedavõrd ilmne, et mõlema osarahvastiku

kohta pole asjaomase tunnuse lõikes võimalik võrreldavat jaotust anda. Seetõttu esitab joonis 5.7 — tavapäraselt põlis- ja välispäritolu rahvastiku vahel kaheks jaotatud — kummalgi juhul mõneti erineva teabe. Põlisrahvastiku puhul on eristatud neid, kus üks- või mõlemad vanemad on pärit väljastpoolt Eesti piire või on lapsepõlvekodu ise asunud väljaspool. Rühmade tausta mõistmiseks tuleb kasuks Eesti rahvastikuloo ja üldse ajaloo parem tundmine, pealegi on need kõik mitme erilaadse protsessi poolt mõjutatud. Siinkohal pole võimalik süüvida detailidesse, küll on põhjust kutsuda lugejat üles seda omal käel tegema.

Joonis 5.7

Lapsepõlvekodu põlisuskeskkond
Sünnipõlvkonnad 1924-1973

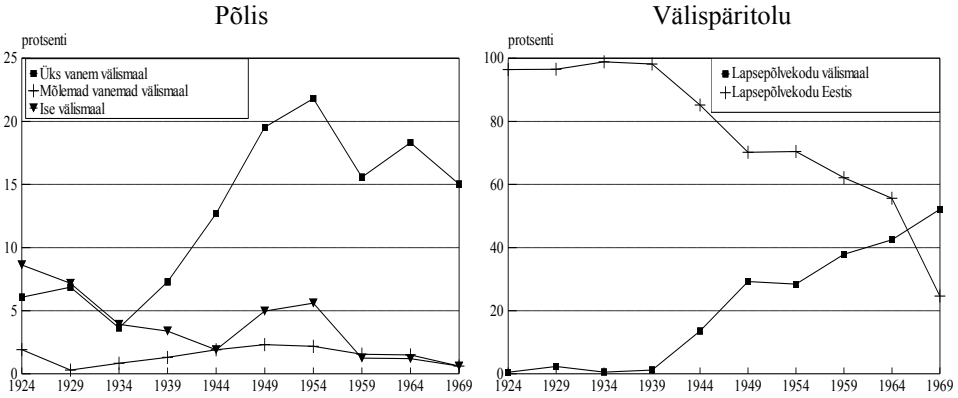

Marginaalse, aga siiski mitte olematu rühma moodustab põlisrahvastikus lapsepõlvekodu, mis ise küll Eestis asudes, on moodustatud ja kujundatud väljastpoolt Eesti piire pärit vanemate poolt. Sellise kasvukodu osakaal on olnud mõnevõrra suurem vanimas PSU kohordis 1924-1929 ning uuesti sõjajärgsetes kohortides 1944-1959. Niisuguse dünaamika peamiseks kujundajaks on olnud naasevränne Eestisse. Iseseisvuse saavutamise järel tuli üksjagu Eestimaalt pärit inimesi tagasi kodumaale, sealhulgas Eesti ja Vene Föderatsiooni vahel sõlmitud opteerumislepingu raames [Riigikantselei 1934; Tooms 1922]. Osa tolleaegsest tagasitulnud rahvastikust oli sündinud väljarändajate perekondades väljaspool Eestit, sama toetas ka osa Eesti etnilise territooriumi jäämine Tartu rahu järgse riigipiiri taha [Arens 1994; Mattisen 1993; Selart 1998]. Ulatuslikum oli naasevränne pärast Eesti okupeerimist Teise maailmasõja tulemusena, sel korral oli ka väljaspool Eestit sündinud põlisrahvastiku osakaal mõneti kõrgem [Kulu 1997]. Teatav osa kõnealust rühma ülalhoidvast mõjust langeb ka pagendatute ja küüditatute järeltulijaile, kuigi lünklike andmete põhjal tuleb sündimust pagenduses pigem väga madalaks hinnata.

Needsamad tegurid seisavad paljuski ka lapsepõlvekodu teise rühma taga, kus üks vanematest on pärit väljastpoolt Eesti piire. Niisuguse lapsepõlvekodu osakaal on küll võrratult kõrgem, aga peamine trendijoon läbi PSU põlvkon-

ndade küllalt sarnane eelmisele rühmale. Sellesse rühma jäävad ka kõik tõeliste *resp* põlisuse seisukohalt eri kategooriatesse kuuluvate isikute segaabielude ja -kooselude tulemusena moodustunud kasvukodud. Viimaste suhtarv sisserände survel küll teadaolevalt veidi tõusis, kuid ei ületanud 5-6 protsenti põlisrahvastiku abieludest ning näitas 1970-1980 aastatel pigem langustrendi. Tuleb arvestada, et põlisuse-päritolu seisukohalt kuluvad käsitlusalusesse rühma samuti põliste vähemusrahvuste segaabielud. Eelkõige on antud seoses vaja tähelepanu pöörata vene vähemusrahvusele, kelle hulgas põlisuse lõikes segaabielud on olnud märkimisväärselt sagedased, ületades selles osas mitmekordselt eestlasi [Katus, Puur, Sakkeus 2000b].

Kolmanda ja viimase joonisel välja toodud põlisrahvastiku lapsepõlvekodu rühma moodustab kasvukeskkond, mis ise asus väljaspool Eestit. Selle rühma osakaal on olnud üpris tagasihoidlik, aga trendijoon erineb mõlemast eespool käsitletust märkimisväärselt. Suurimat osakaalu näitavad siin kaks vanemat PSU põlvkonda 1924-1933. Olukorra põhjust tuleb mõistagi otsida naasevrändest. Seejuures tuleb tähele panna, et tegemist saab olla vaid selle osaga tagasirändest, mis leidis aset pärast Teist maailmasõda. Kindel langustrend kohordivahemikus 1924-1948 kajastab ilmekalt eesti noorepoolse põlisrahvastiku kahanemist idapiiri taga, ja vastavalt ka selle rahvastiku abiellumuse ja moodustatud lapsepõlvekodude pidevat langustrendi. Eesti ajalugu halvasti tundvale lugejale oleks mõistmatu kõnealuse rühma vahepealne tõus PSU kohortides 1949-1958. Tõepoolsest on tegemist omaaegse vägivalla, teadagi küüditamise mõjuga. Peremoodustus ja laste sünd inimväärset elu mittepakkuvas pagenduses oli küll loomulike oludega võrreldes väga tagasihoidlik, ent ometi piisav, et tekitada üle viie protsendi kerkiv kühm väljaspool Eesti piire asunud põlisrahvastiku lapsepõlvekodudest. Rõhuv osa Eesti küüditatutest, ka pagenduses segaperekonna moodustanud rahvastikust, naases võimaluse avanedes kodumaale, mõistetavalt koos lastega.

Välispäritolu rahvastikku ei saa paraku juba definitsioonist tulenevalt ülalkirjeldatuga samamoodi ositada. Joonisel on esitatud kaks kvantitatiivse suundumuse seisukohalt enam-vähem peegelpildilist rühma, mille sisuline erisus nõuab aga kindlasti tähelepanu. Kuigi vanemad on pärit kusagilt — sageli kaugelt — piiri tagant on PSU kohordid 1924-1943 ka ise pea tervikuna välissündinud, st nende lapsepalvekodu on asunud väljaspool Eestit. Edasi hakkab jõudsalt kasvama Eestis asunud lapsepõlvekodu osakaal ja noorimas kohordis ületab see juba välissündinute suhtarvu. Taoline areng on igati arusaadav, kuivõrd sõjajärgses sisserändes andis tooni vallasrahvastik, kes lõi oma pere Eestis, põlisuse seisukohalt madala segaabielulisuse tingimustes, ennekõike mõne teise sissesõitnuga. Tuleb tähele panna, et sotsiaaldemograafiliselt ei erine Eesti esimese ja teise põlve immigrantrahvastik kuigivõrd.

5.3.2. Ruumikeskkond

Lapsepõlvekodu asukoha käsitlemisel on tervikliku sotsiaalkultuurilise ümbruse kõrval, mis on oluline nii põlisuse kui ka rahvuse analüüsil, tähtsuselt järgmine kasvukeskkonna haja- või tiheasustus. Sageli on tavaks kõnelda sel puhul maa- ja linnakodust. Siinkohal pole võimalust süüvida, mis ühel ja teisel puhul kasvukeskkonda eristab, aga suure hulga asjaomase kirjanduse toel saab kahtluseta tõdeda linna- ja maakodu märkimisväärset lahknevust: alates sotsiaalsete suhete tihedusest täiskasvanutega ning lõpetades eetikanormide ja tööharjumustega. Ühe ja sama sotsiaalkultuurilise ruumi siseselt on demograafilise ülemineku perioodil küllalt sageli viidatud linna- ja maa vahelistele erisustele kui tähtsaimale sotsiaalse heterogeensuse allikale ülepea.

Joonisel 5.8 on kujutatud tiheasustuse *resp* linnakeskkonna lapsepõlvekodu osakaal läbi PSU põlvkondade. Põlisrahvastiku kolmes vanemas kohordis 1924-1939 ei ületa linnakodu suhtarv 30 protsenti ning näitab vahepeal koguni teatud langussuunda. Igatahes on linnakodu osakaal põlvkonnas 1934-1938 koos vanima kohordiga madalaim. Tähelepanelik lugeja märkab, et linnakodu osakaal jääb väiksemaks võrrelduna põlisrahvastiku tolleaegse linn-maa paiknemise erisusega [Eesti Statistika 1939]. Põhjus seisneb sõjaeelse sündimuse olulises lahknevuses maapiirkondade kasuks sündimuse taseme seisukohalt [Tomberg 1938]. Kõnealune proportsioon on olnud ka üheks aluseks Eesti rahvastiku omaaegse homogeensuse tagamisel, niisiis küllalt ühtse kasvukodu kaudu ja abil. Nooremates põlisrahvastiku kohortides hakkab linnakodu osakaal muidugi kasvama ja jõuab 60 protsendini põlvkonnas 1959-1963. Sellel tasemel püsib osakaal kuni noorima PSU kohordini. Teadaolevalt oli linna- ja maarahvastiku suhe enam-vähem sama, ning tõepoolest, 1960 aastate teisest poolest vähenesid maalinn sündimuserisused põlisrahvastikus tunduvalt.

Välispäritolu rahvastikus on linna- ja maakodu vahekord muidugi teistsugune, kuigi üldsuundumus linnakodu kasuks läbi kogu PSU kohordivahemiku on kahtlemata sarnane. Kahes vanemas PSU põlvkonnas 1924-1933 on välispäritolu rahvastiku linnakodu osakaal lähedane põlisrahvastikule. Tuleb aga tähele panna, et tol ajal oli linnastumisaste immigrantrahvastiku kodupiirkondades ligikaudu kaks korda madalam kui Eestis, teisisõnu, sissesõitnute kõnealustes põlvkondades on valitsenud tuntav selektiivsus linnast pärit inimeste kasuks. Alates põlvkonnast 1934-1938 ületab välispäritolu rahvastiku linnakodu osakaal põlisrahvastiku vastava näitarvu. Edasi kipub vahe pidevalt kasvama, ületades noorimas kohordis juba 30 protsen-

Joonis 5.8

Lapsepõlvekodu ruumikeskkond
Sünnipõlvkonnad 1924-1973

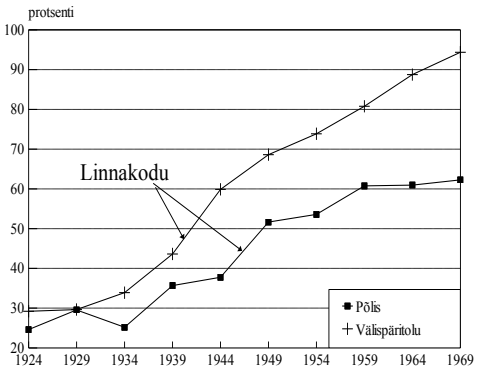

dipunkti. Samuti on välispäritolu rahvastiku linnakodu osakaal jõudnud väga lähedale täielikule valitsemisele, ulatudes ligi 95 protsendini.

Vaadeldavas trendis põimuvad omapärasel moel kaks mõjurit. Teadaolevalt asus valdav enamus sissesõitnutest elama Eesti linnadesse ning selle rahvastikurühma poolt oma lastele loodud kodu on kogu sõjajärgse aja olnud ikka linnakodu, küllalt stabiilselt sellesama 95 protsendi piirimail. Teisisõnu, välispäritolu rahvastiku seda osa, kelle lapsepõlvekodu paiknes Eestis (vt eelmine alaosa), on pidevalt iseloomustanud väga kõrge linnakodu osatähtsus. Esialgu aga domineeris veel sissesõitnute see osa, kelle kodu jäi Eesti piirest välja ning nende hulgas määras linna- ja maakodu vahekorra vastavate rahvastikurühmade omavaheline suhe ja muidugi rändeselektiivsus. Eesti rändetagamaa läbis sõjajärgsel ajal kiire linnastumise ning seevõrra on välissündinute hulgas kohordist kohorti tõusnud linnakodu osakaal. Tundub siiski, et ka rändeselektiivsus linnarahvastiku kasuks on püsinud ning noorimas PSU kohordis — mäletatavasti oli seal endiselt üle 20 protsendi esimese põlve immigrante — pole linnakodu osatähtsuse poolest enam suurt vahet, kas tegemist on esimese või teise põlve välispäritolu rahvastikuga.

5.3.3. Hariduskeskkond

Haridust peetakse üsna universaalse tähendusega sotsiaaltunnuseks, mis võtab omal viisil kokku vaimuelu ja kõrgemad pürgimused. Kuivõrd kooli kõrval, aga sagedasti ka ees, on varane lapsepõlv noore inimese üldise kasvatussuuna ning hariduslike sihtide kujundaja, on lapsepõlvekodu enda hariduskeskkonda raske üle hinnata. See on pälvinud ka rahvastikuteadlaste usinat tähelepanu [Axinn, Thorton 1992; Diekman, Weick 1992; Goldscheider, Da Vanzo 1989; Mayer, Wagner 1986 jt]. Hoopis keerulisem on kasvukodu hariduskeskkonda aga mõõta. Sageli, kui mitte reeglina, pole lapsepõlvekodu moodustavad täiskasvanud ühesuguse haridusega, isegi siis, kui tänapäeva pikk haridusskaala kõige jämedamal viisil ainult kolmeks jagada. Kõnealune tõenäosus kasvab tublisti, kui lapsepõlvekodus on mõni eakam liige või vanemate sünnipõlvkonnad erinevad üksteisest olulisel määral — on ju haridusolud ainuüksi PSU põlvkondade vältel teinud läbi hüppelise teisenemise. Ometi on alust eeldada, et valitseva hariduskeskkonna kipub määrama kõrgema haridustasemega täiskasvanu, isegi arvulises vähemuses olles. Nõnda ongi alljärgnevalt lapsepõlvekodu hariduskeskkond defineeritud kõrgeima haridustasemega, mida omab üks vanematest perekonnas kui keskne täiskasvanu.

Asjaomane teave põlis- ja välispäritolu rahvastiku kohta on kantud kahele eraldi graafikule ennekõike selguse huvides, sest osarahvastike kokkulangevus on sedapuhku märkimisväärselt suur (joonis 5.9). Nii põlvkondade lõikes kiiresti kahanev põhihariduslik lapsepõlvekodu kui osakaalu kasvatavad kesk- ja kõrghariduslik kodu näitavad kummaski osarahvastikus ühelaadset suunda. Põhihariduslik lapsepõlvekodu moodustas kolmes vanemas PSU põlvkonnas üle

nelja viiendiku ja oli igati tooniandev. Järgnenud kohordid tõid kaasa kahanemise, aga veel põlvkonnas 1954-1958 oli sellise kasvukodu osakaal üle poole. Nelja noorima PSU kohordi vältel on põhihariduslikku lapsepõlvekodu suhtarv langenud juba alla viiendiku ning sellest on saanud kõige harvemini ettetulev variant. Põlis- ja välispäritolu rahvastikus on üldine suundumus sarnane, vahest tasub tähelepanu pöörata hetkelisele põhihariduslikku lapsepõlvekodu osakaalu stagneerumisele teisena nimetatud osarahvastikus, teadagi Eesti rändetagamaal toimunud muutuste omalaadse kajastusena.

Kõrg- ja keskhariduslikku lapsepõlvekodu osatähtsus on järjekindlalt tõusnud. Eriti suure hüppe PSU kohordivahemikus on teinud keskhariduslik kodu, mis kahes nooremas põlvkonnas on ületanud 50 protsendi piiri ning on tänapäeval nii suhteliselt kui nüüd ka juba absoluutselt valdav kasvukeskkond. Põlis- ja välispäritolu rahvastiku üldsuundumus on sarnane ning jälle köidab pilku omalaadne "rändetagamaa võnge" välispäritolu rahvastikus. Muu hulgas edestab keskhariduskodu osakaal selles osarahvastikus veidi põlisrahvastiku sama näitarvu noorimas PSU põlvkonnas — peamiselt koos- ja abielu suurema haridushomogeensuse tulemusena — ning üldse on vastav kasv olnud kogu kohordivahemiku vältel veidi kiirem. Kummagi käsitletud haridusrühma osakaalu vastassuunalise muutuse taga on muidugi ülemaailmne hariduse edenemine, mille raames kõigil demograafiliselt võrreldavatel rahvastel on normiks kujunenud keskharidus, osalt koguni kohustuslikuna.

Arvatavalt kõige huviäratavam on kõrghariduslikku lapsepõlvekodu dünaamika, kuigi üldine hariduslik edenemine määrab muidugi ka siin peajoone. Esmalt tasub tähele panna, kui madal on kõrghariduslikku kasvukodu määr olnud: näiteks tõuseb asjaomane suhtarv põlisrahvastikus üle kümnendiku alles põlvkonnas 1959-1963. Muidugi polnud kõrgharidus teab kui levinud, aga kaalukas roll sedavõrd madala osakaalu kujunemisel on olnud omaaegsel sündimuse sotsiaalsel heterogeensusel, mille tõttu oli kõrgharituil lapsi vähe või polnud hoopiski. Niiviisi on suurim osakaalu tõus kahe järjestikuse põlvkonna vahel — kohordist 1954-1958 üleminekul kohorti 1959-1963 — põhjustatud eelkõige just sündimuse hariduslikust homogeniseerumisest. Omalaadse paradoksina pole välistatud, et vaatamata kõrghariduse kiirele levikule viib 1990 aastate sündimuslangus uuesti kõrghariduslikku kasvukodu suhtarvu langusele, seda siis, kui algul ehk ajutiselt edasi lükatud sünnid selles rahvastikurühmas jäävadki tulemata.

Joonis 5.9

Lapsepõlvekodu hariduskeskkond
Sünnipõlvkonnad 1924-1973

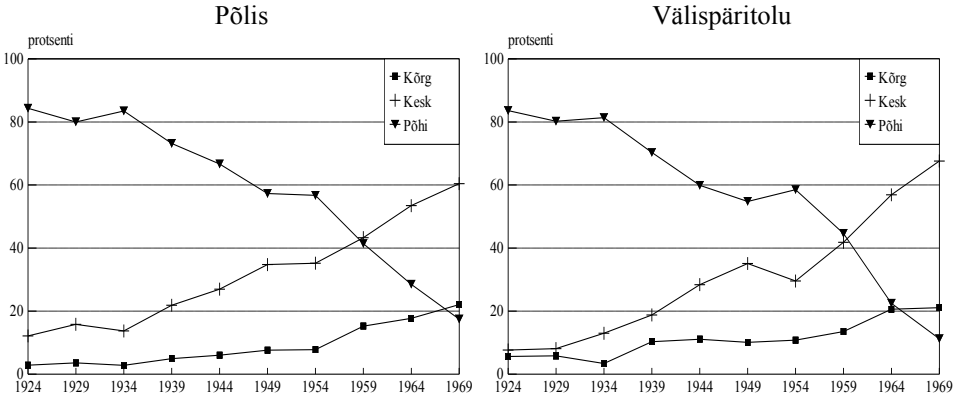

Kõrgharidusliku kasvukodu osatähtsus välispäritolu rahvastikus pole eeltooduga hästi võrreldav, kuivõrd kannab olulist rändeselektiivsuse mõju, eriti PSU eakamate põlvkondade osas. Teadaolevalt saabus Eestisse 1940-1950 aastail küllalt suur osa sissesõitnuid sõjaväelise ja parteilise kanali kaudu ning nende hulgas oli ka perekondliku traditsiooni poolt kantud vastavasisuline kõrgharidus üleesindatud. Nii on tähelepanuväärne, et kahes vanemas PSU kohordis 1924-1933 on kesk- ja kõrgharidusliku lapsepõlvekodu osakaal pea võrdne, mis normaalse rahvastikutaaste puhul oleks ju nonsenss. Veel tundub välispäritolu rahvastiku noorim PSU kohort viitama kõrgharidusliku lapsepõlvekodu kasvutrendi teatavale stagneerumisvõimalusele. Siingi on tegemist arvatavalt sündimuse haridusheterogeensusega ning sarnaselt põlisrahvastikule on hiljutine demograafiline areng teinud homse olukorra ebastabiilseks.

5.3.4. Sotsiaalkeskkond

Geopoliitiliselt väga heitlik XX sajand lõhkus Eestis mitu korda rahvastiku loomulikul arengul põhineva sotsiaalse kihistuse ja tõi ajutiselt — mis paraku tähendas aastakümneid — asemele välispidiselt mahitatud, okupatsiooni teeniva ja tugevdava struktuuri. Kõigele vaatamata on põlvkondliku järjepidevuse poolt kantud rahvastiku sotsiaalpäritolu jäänud oluliseks ning mõistetavalt suurenes selle tähtsus taasiseseisvumise järel kiiresti. Käesolevas raamatus on mitme rahvastikuprotsessi sotsiaalse diferentsiatsiooni käsitlemisel selgunud asjaomase, sõjaeelsesse aega ulatuva päritolu, olgu vanemate või koguni vanavanemate kaudu, oluline variatsiooni seletav tähendus. Alljärgnevalt on vaatluse all lapsepõlvekodu teisenemine sotsiaalpäritolu suurrühmade kaupa.

Läbi viie aastakümne pole sotsiaalkihi detailne eritlus eriti sisukas, seda enam lapsepõlvekodu käsitlemisel, kus tähelepanu tuleb pöörata ka seda moodustavate täiskasvanute sotsiaalsele seisundi võimalikule lahknevusele. Seevõrra on järgnevalt tähelepanu koondatud kolmele põhikihile: talupidajad, töölised ja haritlased. Tuleb tähele panna, et teatav sarnasus nõukoguajal eristatud kolmikjaotusega on vaid näiline, tegelikult on päritolukiht ühildatud ISCO koo-

disüsteemi[26] esimese astme suurrühmadega. Töölispäritolu koondab seejuures endasse nii oskus- kui lihttöölise kihi. Sarnaselt lapsepõlvekodu hariduskeskkonnaga on ka päritolukeskkond määratud n-ö kõrgemat kihitunnust omanud vanema poolt. Aga erinevalt haridusest kuuluvad mõlemad vanemad väga sageli, kui mitte reeglina, ühte ja samasse päritolukihti.

Joonis 5.10 esitab analüüsitulemused tuttava kaksikgraafiku kaudu. Märkida tasub seejuures ühesugust skaalasammu nii põlis- kui välispäritolu rahvastikus, mis kummalgi juhul pole dünaamika paremaks eristamiseks viidud saja protsendini. Põlisrahvastiku lapsepõlvekodu domineeriv sotsiaalkeskkond on läbi PSU põlvkondade olnud talu. Selle rühma sõjaeelsesse ja ka järgsesse aega — kuni suure murranguni 1940 aastate lõpus — jäänud päritolukiht oli määratud traditsioonilise eesti talukeskkonna poolt. Hiljem tulid küll kolhoosid-sovhoosid, kuid kõige muu kõrval aitas ka küla hajaasustus säilitada asjaomase kodukeskkonna tüüpilisi jooni eelnenud perioodile küllalt lähedasena. Väärib rõhutamist, et kuigi Eesti talupidamised polnud muidugi ühesuurused ega üheväärselt rikkad, pakkusid nad ometi küllalt sarnast sotsiaalset miljööd lapsepõlvekodu tähenduses, alates laste/noorukite (töö)kohustuste jaotusest kuni kindlate moraalinormide ja looduslähedase elutunnetuseni.

Talumajanduslik päritolu on näidanud nelja vanema PSU põlvkonna jooksul vähenemist ca 10 protsendipunkti võrra ning teatava stabiilsusaja järel uut langusjoont kolmes nooremas PSU kohordis. Kogu käsitlusaluse põlvkonnavahemiku vältel on kahanemine kokku olnud ligikaudu kolmandik, ometi on talumajanduslik päritolu endiselt põlisrahvastiku valdavaim sotsiaalne taust ka noorimas PSU põlvkonnas. Tuleb tähele panna, et käsitletava päritolukihi langus on olnud veidi aeglasem kui maakodu osakaalu vähenemine. Selles valguses tuleb 40 protsendini küündivat talupäritolu päris kõrgeks hinnata, kuid põhjust tuleb mõistetavalt otsida sündimuse asjaomases diferentsiatsioonis. Tõepoolest, üldise homogeniseerumise taustal säilisid ja osalt isegi tugevnesid maarahvastiku n-ö seesmised sündimuserisused, kuivõrd kõrgemalt haritud ja mittepõllumajandusliku rahvastiku abielulisus ning seevõrra ka sündimus jäi märgatavalt madalamaks — mitte ainult põllumajandusliku maarahvastiku, aga ka samasse sotsiaalsesse tunnusrühma kuuluva linnarahvastikuga võrreldes.

[26] Rahvusvaheline Ametite Standardklassifikatsioon [ILO 1990].

Joonis 5.10

Lapsepõlvekodu sotsiaalkeskkond
Sünnipõlvkonnad 1924-1973

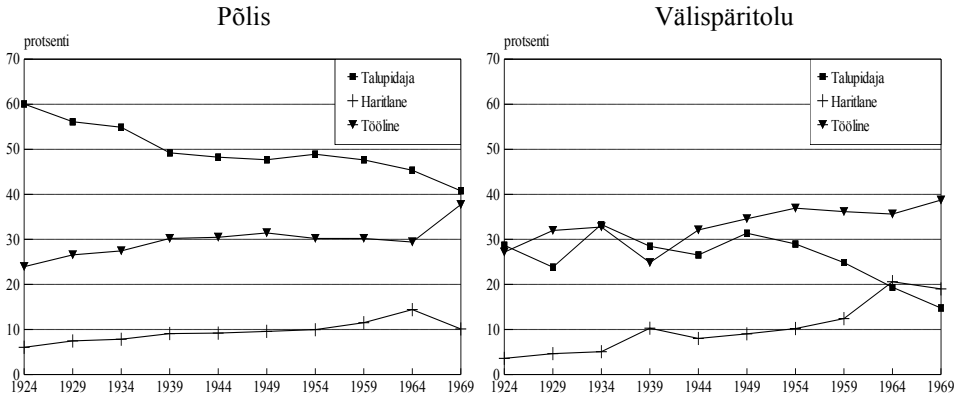

Talupäritolu sissesõitnute hulgas on olnud põlisrahvastikuga võrreldes süsteemselt madalam. Vanemate PSU kohortide 30 protsendiline talumajanduslik päritolu jääb põlisrahvastikule ligikaudu kaks korda alla. Ajuti vahe väheneb, aga põlvkonnast 1949-1953 käivitunud pidev langustrend on asjaomase lapsepõlvekodu osakaalu langetanud 15 protsendini ning vahe põlisrahvastikuga läheneb juba kolmele korrale. Muidugi on välispäritolu rahvastiku seesugune omapära seotud ennekõike sisserännu selektiivsusega, mille raames linnakeskkonnast ja järkjärgulise rändeahela kaudu saabunud immigrandid on ilmselgelt üleesindatud. Talumajandusliku lapsepõlvekodu osakaalu pideva languse taga viidatud PSU kohordist alates seisab siiski juba pea täiesti linlik kodu Eestis, kus sirgub arvult kiiresti suurenev sissesõitnute teine põlv.

Töölispäritolu osatähtsus on kummaski osarahvastikus üsna sarnane. Ka pole suhtarv eriti oluliselt muutunud, kuigi teatav tõusujoon ilmneb mõlemas osarahvastikus. Kasv pole olnud järjestikustes kohortides mitte päris ühtlane ega ka kahe rahvastiku vahel paralleelne, aga 40 protsendini küündiv töölispäritolu osakaal PSU noorimas kohordis on pea kokkulangev. Haritlaspäritolu on näidanud selgemat tõusujoont, eriti välispäritolu rahvastikus. Ikka ja jälle tasub pöörata tähelepanu haritlaspäritolu suhteliselt tagasihoidlikule esindatusele teiste rühmadega võrreldes, kuni noorima PSU põlvkonnani välja. Veelgi enam, kõige nooremas on suhtarv koguni veidi langenud. Põhjused on muidugi teada, nende hulgas tasub ka asjaomases kontekstis meenutada tugevasti kõrgharidushomogeenset abiellumust ja varem tüüpilist madalamat sündimust.

PSU põlvkondade sotsiaalpäritolu, lapsepõlvekodu asjaomase keskkonna kaudu, tundub kirjeldatud muutustele vaatamata olema üsna stabiilne, et mitte öelda stagnatsioonimaiguline. Kaheldamatult on üks põhjusi sotsiaalse kihistuse äärmiselt tugevas agregeerituses vaid kolmeks rühmaks, detailsema käsitluse puhul oleks poolsajandi pikkune areng värvikam. Siiski on ISCO koodisüsteemi kaudu antud sotsiaalne kasvukeskkond kõnekalt ühtlane sovetiaja rahvastiku

sotsiaalse struktuuri käsitluste poolt pakutud hoopis jõuliste muutuste taustal [Arutjunjan, Kahk 1980; Titma, Saar 1990]. Igatahes toetab käesolev lapsepõlvekodu sotsiaalkeskkonna analüüs arusaama, et Eesti tegelik areng meenutab okupeeritud maad palju sügavamalt, kui seda siiani on osatud lahti mõtestada. Edasine uurimistegevus sellel suunal tõotab anda palju huvitavat ja viie riigiuuringu sündmuslooline andmestik pakub ka tarviliku teabealuse.

5.3.5. Usukeskkond

Rahvastiku usukuuluvustunnust või lühemalt öeldult usutunnust peetakse asendamatuks sotsiaalseks indikaatoriks, kui eesmärgiks on selgitada rahvastiku väärtushinnanguid, motiive jms diferentseerivat struktuuristikku. Usutunnuse jõud paistab ajaloo käigus olevat küll mõneti raugenud, eriti luterlikes maades, aga teaduskirjanduse põhjal on seda endiselt piisavalt tähtsaks hinnatud [Gierveld, Liefbroer, Beeking 1991; Weick 1992]. Ka on tõsiusklikkus laiemates rahvakihtides asendumas pigem usukommete nii- või naasuguse täitmise ja omaaegsetest traditsioonidest kinnipidamisega, mis sest, et usuline sisu on nõrgenenud või ülepea kadunud. Usklikkuse käsitlemisel on lapsepõlvekodu keskkonna poole pöördumine ilmselt palju asjakohasem kui mitme teise sotsiaaltunnuse puhul, kuivõrd peamine impulss pärineb just sealt, kooli- ja igapäevakeskkonna üha kahaneva mõju taustal.

Usutunnuse kaasamine Eesti rahvastikuarengu käsitlemisesse on kahes mõttes tavapärasest keerukam. Poolsajandi vältel pole ju asjakohast teavet kogutud ja seevõrra puuduvad vähegi esinduslikud analüüsid usutunnuse sotsiaalsest tähendusest. Nii pole vastavasisulisi uurimistulemusi ja veel olulisemana andmestikku ennast eriti millegagi võrrelda. Muidugi on 1990 aastate vältel rahvastiku usklikkuse kohta uuesti teavet koguma asutud ja leidub ka teaduskäsitlusi, kuid need pole veel suutnud asendada vahepealsete aastakümnete kohta puuduvat lünka. Teiseks on rahvastiku usklikkus ise sellesama perioodi vältel arvatavalt tublisti muutunud. Vaevalt küll niivõrd ametliku ateismiideoloogia survel, kui võrreldava demograafilise arenguga rahvastele tüüpilise usuleiguse kasvu põhjustanud tegurite samalaadse toime tõttu. Usklikkust mujal Euroopas oluliselt teisendanud suundumustest pole Eesti rahvastiku puhul eriti midagi teada ja seevõrra on ka käsitluse võimalik ebatäpsus suurem.

Lapsepõlvekodu usukeskkonna põhijoonte analüüsil on mõistetavalt tarvis kõrvale jätta nii äärmususklik kui ateistlik kodu — ennekõike kummagi rühma väikese esindatuse tõttu kogurahvastikus. Need mõlemad arvulisest küljest marginaalrühmad väärivad iseenesest kahtlemata tähelepanu, aga see on juba kitsama sihitusega erikäsitluse teema. Analüüsil selgus, et lapsepõlvekodu usukeskkonna muutusi selgitab kõige sisukamalt usu suhtes ükskõikse lapsepõlvekodu dünaamika. Kõnealuse rühma osakaalu ajatrend ongi joonisel 5.11 esitatud, seekord mõlema osarahvastiku kohta koos. Küllalt huvitava teisenemise juures tuleb teistest rohkem esile tõsta kahte asjaolu. Esiteks äärmiselt ulatuslik-

ku pööret: PSU vanimas kohordis vaid kümnendikku (põlisrahvastik) või kahte kümnendikku (välispäritolu rahvastik) hõlmanud ükskõiksest päritolukeskkonnast on poole sajandi vältel saanud valdav, 70 protsendini küündiv enamus. Nõnda on kahtlemata tegemist kõige suurema muutuse läbi teinud sotsiaaltunnusega, mis rahvastiku kasvumiljööd on diferentseerinud.

Joonis 5.11

Lapsepõlvekodu usukeskkond
Sünnipõlvkonnad 1924-1973

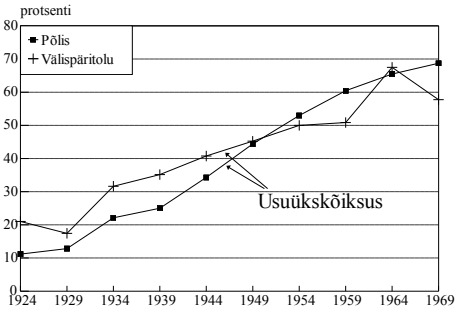

Usuükskõiksuse kiire ja pidev kasv on seda tõsiarvestatavam, et tundub toimuvat mõlemas osarahvastikus üsna ühelaadselt — ja see on teine esiletõstmist vääriv tulemus. Põlisrahvastikus on usuükskõikse lapsepõlvekodu osakaal vanimas PSU kohordis madalam ja jääb välispäritolu rahvastikule alla kuni põlvkonnani 1949-1953. Edasi tundub just põlisrahvastik kandvat kiiremat usuükskõiksuse levikut. Kirjeldatud erisus ja veel mõned võnked jäävad aga kindlalt valitseva sarnase üldsuundumuse varju. Niisuguses muutuses võib näha sovetiaegse ateismipropaganda erakordset edukust, aga hoopis tõenäosem on kaasaminemine võrreldava demograafilise arenguga rahvaste üldsuundumusega. Puänt seisneb selles, et viimase oletuse õigsuse korral on omaaegne propaganda, mis oli mõeldud ju inimeste võõrutamiseks lääneühiskonna trendidest, saavutanud just vastupidise eesmärgi. Tulemus on muidugi tahtmatu, aga asjakohase andmestiku puudusel ei olnud ka tolleaegsel võimul shanssi tegelikku olukorda teada saada. Olgu see õpetuseks läbimõtlemata otsepoliitika rumaluse kohta ka tänases ja homses ühiskonnas.

5.3.6. Lapsepõlvekodu ahistatus

Lapsepõlve kasvukeskkonna käsitlust jääb lõpetama omalaadne diferentsiatsioon, mida võrreldava demograafilise arenguga rahvaste puhul pole autorite teada varem rakendatud. Tegemist on tunnusega, mis kirjeldab sõja ning sõjaaegsete ja -järgsete repressioonide poolt lõhutud pere- ja kodukeskkonda, siinkohal nimetatud lühidalt ahistatud lapsepõlvekeskkonnaks. Muidugi vajutas sõda paari erandi kõrval oma pitseri enamikule Euroopa rahvastele, kuid ometi jäi ahistatud lapsepõlvekodu kogurahvastiku pildis pigem erandlikuks nähtuseks. Allpool selgub, et Eestis pöördusid asjaolud hoopis kurvas suunas ja pole teada, kas veel suurema ahistatud perekonna ja kodukeskkonna osakaaluga rahvast Euroopas teist ongi. Igatahes ei ole võimalikke saatusekaaslasi põhjust otsida mitte niivõrd suurte sõjakaotustega maade hulgast, vaid nõukoguvõimu ja -repressioonide küüsi jäänud rahvaste ringist.

Asjaomaste käsitluste puudumisel pole ka põhjalikku analüüsi, mil viisil ahistatud lapsepõlvekodu noore inimese arengut mõjutab. Isegi individuaaltasemel tuleb arvestada küllalt erinevaid reaktsioone ja tulemeid, seda enam siis põlvkonna ja rahvastiku makrotasandil. Veel enam, Eesti rahvastiku puhul pole kindlasti tegu marginaalse nähtusega ning selle levimusmäär lubab oletada, et lapsepõlve ja noorukiea mitmekesise suhtluse kaudu võis vastav mõju kanduda, ja pigem kanduski, mitme aastakümne vältel väljapoole neid peresid, keda asi otseselt puudutas. Eriti tõenäone oli see tihedama sotsiaalse võrgustikuga hajaasustusrahvastikus, teisisõnu maa- ja väikelinnakeskkonnas.

Enne tulemuste juurde asumist on samuti tarvis selgitada ahistatud lapsepõlvekodu määratlust nagu see siinkohal käsitlemist leiab. Mõiste alla on mahutatud niisugused olukorrad, kus üks või mõlemad vanemad on sõjaolude ja/või võimude poolt represseeritud. Arvesse on läinud kolm tõsisemat represseerimisviisi: vanema(te) hukkamine, küüditamine ja pikaaegne vangistus. Igasugused muid väiksema ulatusega võimupoolseid kuritarvitusi, nagu vara natsionaliseerimine, kodust väljaajamine, õpingu- ja töökarjääri piirangud jne pole siinkohal arvesse võetud. Muidugi mitte sellepärast, nagu sedalaadi tegevus poleks lapsepõlve ja noore inimese kujunemisteed mõjutanud, eriti kui toime oli pikaajaline, vaid eriti rängalt muserdatud lapsepõlvekeskkonna eristamiseks. Ülalviidatud repressiooniliikidest on selge, et antud definitsiooni juures kadus vähemalt üks vanematest pikaks ajaks või alatiseks kodukeskkonnast ja laps(ed) kasvas(id) üles purustatud või tänapäevase keelepruugi kohaselt poolikus perekonnas.

Joonisele 5.12 on kantud ahistatud lapsepõlvekodu osakaal, võrreldavana põlis- ja välispäritolu rahvastiku PSU põlvkondade lõikes. Muidugi torkab kõigepealt silma ahistatuse jahmatamapanevalt kõrge tase. Põlisrahvastikus on sõjaeelsel ajal moodustunud perekonnad ja kodud (neli eakamat PSU põlvkonda) rängalt kannatanud. Ahistatus tipneb põlvkonnas 1939-1944, aga ei lange alla 15 protsendi üheski kõnealuses kohordis. Edasi järgneb alanemine, kuid isegi kõige nooremas on repressioonidest tabatud lapsepõlvekodusid veel viie protsendi ümber. Nooremate PSU põlvkondade puhul tuleb küll arvestada, et teatud osas jäid repressioonid varasemasse aega ja puudutasid vanemaid enne konkreetse lapse sündi. Sel juhul võis ju mõju olla veidi teistsugune, aga vaevalt eriti nõrgem.

Vahepeal äärmiselt kõrgele tõusnud lapsepõlvekodu ahistatus seletab veel kord eespool käsitletud kummalist tõsiasja, et mõlema vanemaga kooselu kestus on vanemates PSU kohortides lühem kui nooremates. Tõepoolest peabki üle 20 protsendi ulatuv ahistatuse mõju ületama lahutumuse hilisema, aga samasuunalise toime. Vahepeale jäävadki need põlvkonnad, kus ahistatuse mõju juba nõrgem ja lahutatuse mõju veel mitte väga tugev, ning kelle lapsepõlvekodu iseloomustab nii ema kui isa kohalolek kuni kodust lahkumiseni. Arvestades PSU-eelsete põlvkondade vanemate hoopis kõrgemat suremust, katab PSU just selle ajavahemiku, mil Eesti rahvastiku lapsepõlvekeskkond on olnud kõige tervikliku. Teisisõnu jääb kuhugi sünnikohordivahemikku 1949-1963 n-ö kuldse lap-

sepõlvekodu valitsemisaeg Eestis. Asjaolu väärib kindlasti rõhutamist, kuivõrd kõnealuse tulemuseni pole autorite teada varasemate analüüside kaudu jõutud. Muidugi pakub aines põnevust ka edasiseks uurimistööks.

Välispäritolu rahvastikus on ahistatusmäär mõistetavalt madalam kui põlisrahvastikus, aga Euroopa kontekstis samuti äärmiselt kõrge. Nõnda tabas karm kohtlemine Eesti põlisrahvastikku ju okupatsioonikorrale ootuspäraselt, aga sovetirezhiim ei andnud armu ka omaenese rahvale. Nagu eespool nimetatud, pole kahjuks teada üldistavat põlvkonnalõikelist repressiooniandmestikku NLiidu rahvastiku kohta, et hinnata sissesõitnute erisust kodumaale jäänute suhtes. Pälvib tähelepanu, et põlis- ja välispäritolu rahvastiku erisus lapsepõlvekodu ahistatusmääras on säilinud läbi kogu sõjajärgse aja. Loodetavasti on PSU kohordivahemiku järel vahe vähenenud ja mõistetavalt kadunud pärast Eesti taasiseseisvumist. Viimase aja arengute raames täidab paraku kuritegevus omaaegse võimu rolli lapsepõlvekeskkonna ahistamisel, küündimata muidugi oma mõjult kogurahvastikus kaugeltki endise taseme lähedusse.

Joonis 5.12

Lapsepõlvekodu ahistatus
Sünnipõlvkonnad 1924-1973

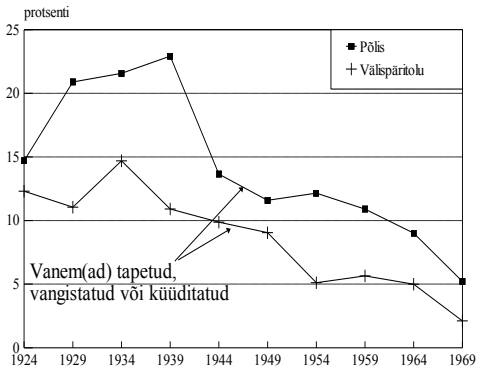

5.4. Täiseastumise paratamatus

Vanemate- või lapsepõlvekodust lahkumine ehk lühidalt kodustlahkumine tähendab sammu iseseisva elu ja oma leibkonna moodustamise suunas. Elutee seisukohalt aga pole tavapäraselt tegemist iseseisva ega omaette sündmusega, vaid sageli koosneb või langeb see kokku kooselu alustamise, haridustee lõpetamise ja/või tööturule sisenemisega, võib mitmel moel olla seotud õpingutega kõrgkoolis jne. Mis tahes konkreetsete asjaolude raames toimununa on kodustlahkumine oluliseks kui mitte määravaks tähiseks täiseastumisel. Vähemalt sellest vaatenurgast on kodustlahkumise ajastuse tähtsust raske ülehinnata ja nõnda on rahvastikuteaduses teemale küllalt palju tähelepanu pühendatud [Beer, Deven 2000; Corijn, Klijzing 2001; Liefboer 1999; Manting 1994; Mills 2000; Sanders, Becker 1994].

Kodustlahkumise ajastust aitab siinkohal käsitleda rahvastikuteaduses laialt rakendatav elulemusfunktsioon. Ka käesoleva raamatu järgmistes protsessikesksetes peatükkides on sama metoodika ajastusanalüüsil valdav. Elulemus on tüüpiline elutabeli funktsioon l_x, mille abil saab mõõta analüüsitava protsessi, käesoleval juhul kodustlahkumise kiirust põlvkonnas. Samuti on elulemuskõver asendamatu instrument asjaomase protsessi trajektoori või liikumiskõvera kuju käsitlusel. Ikka ja jälle tasub meenutada, et elulemusfunktsioon kuulub sündmusloolise analüüsi raudvara hulka [Blossfeld, Hamerle, Mayer 1989; Blossfeld, Rohwer 1995]. Paremaks ülevaateks ajastusmuutuse käigust on täiendavalt arvutatud kodustlahkumise keskmine vanus kolmes protsessikeskses punktis: kui kodust on lahkunud (1) veerand, (2) pool ja (3) kolm neljandikku põlvkonnast. Vanus on arvutatud kuudes ja esitatud hälbena põlvkonna 1944-1948 suhtes nagu ka edaspidi käesolevas raamatus. Miinusmärk näitab hilisemat kodustlahkumise vanust viidatud põlvkonna suhtes, plussmärk aga vastavalt varasemat.

Põlisrahvastiku kodustlahkumise kõverad on üksteise suhtes väga sarnased üheksas PSU põlvkonnas, millest küll kõik pole joonisele mahtunud (joonis 5.13). Teiste rahvastikuprotsesside analüüs järgnevates peatükkides näitab, et tegemist on ajastuse seisukohalt ühe stabiilsema kui mitte ülepea kõige stabiilsema protsessiga. Niivõrd ligistikku ja omavahel põimunud kõverate puhul pole eriti otstarbekas püüda neid identifitseerida ja pisikesi nihkeid otsida. Erandiks on vanim PSU kohort 1924-1928, mis erineb kõigist järgnevaist märksa hilisema kodustlahkumise poolest. Oma mõju on avaldanud seejuures kindlasti põllumajandusliku rahvastiku suurem osakaal vanimas kohordis, aga tõenäoliselt ka sõjaaja keerukad olud. Siinkohal tuleb meenutada, et tegemist on ju naisrahvastikuga, kelle kodustlahkumine erineb tunduvalt meesrahvastikust tollases sotsiaalses piirsituatsioonis. Kõigele vaatamata on kodustlahkumise elulemuskõvera üldkuju päris sarnane noorematele PSU põlvkondadele.

Joonis 5.13

Kodustlahkumise ajastus
Sünnipõlvkonnad 1924-1973

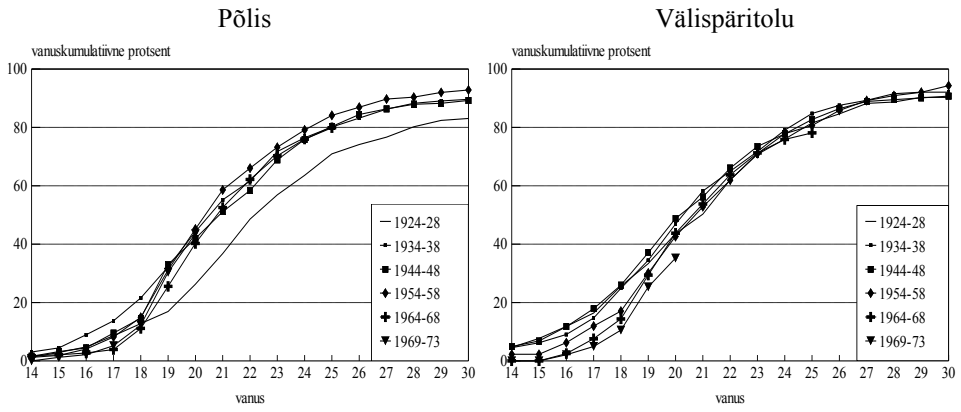

Veel väärib tähelepanu kõvera taseme süstemaatiline muutus kitsas vanusvahemikus 16-18 eluaastat, kus kolmes-neljas nooremas PSU kohordis on - kodustlahkumine varasemaga võrreldes üle kahe korra langenud. Kasvukeskkonnast lahkumine enne 17 eluaastat on sisuliselt olematuks kahanenud. Samavõrra on lahkumine kiirenenud ka paaris järgmises vanuses ja protsessi üldine koondumus tugevnenud. Kõnealuses vanusvahemikus on muutused küll märgatavad, kuid kodustlahkumise madal üldtase selles vanuses ei lase mõjul pea üldse kanduda protsessi ajastuskõverale tervikuna. Käsitletava teisenemise peamist põhjust — koolilõpu vananemist — pole muidugi raske ära arvata.

Välispäritolu rahvastiku kodustlahkumise ajastus pole olnud põlisrahvastiku taustal nii stabiilne, kuigi ajastusmuutused järjestikustes põlvkondades on teiste rahvastikuprotsessidega võrreldes ometi väikesed. Pole ka ühesuunalist trendi: alguses on valitsenud nõrk noorenemine, mis PSU keskmistes kohortides on kodustlahkumise vananemiseks pöördunud. Igatahes näitab kõige hilisemat - kodustlahkumist välispäritolu rahvastiku noorim kohort, pakkudes selles mõttes peegelpilti põlisrahvastikule. Muidugi on põlvkondadevahelised erisused siiski tagasihoidlikud ja kaugeleulatuvaid järeldusi pole neist põhjust teha. Muuseas, vanusvahemikus 16-18 langeb kodustlahkumise intensiivsus ka välispäritolu rahvastikus, kuid mõnevõrra väiksema nihkega kui põlisrahvastikus.

Tabel 5.3

Kodustlahkumise vanus (aastad)
Sünnipõlvkonnad 1924-1973

Põlvkond	Põlis	Välis-päritolu
1924-1928	22,17	21,17
1929-1933	20,50	20,92
1934-1938	20,50	20,42
1939-1943	20,75	19,75
1944-1948	20,92	20,17
1949-1953	20,50	20,17
1954-1958	20,42	20,67
1959-1963	20,33	20,67
1964-1968	20,92	20,58
1969-1973	20,42	21,42

Ajastuse väikese teisenemise tingimustes on järgmine, kodustlahkumisajastuse kvartiilkeskmisi esitav joonisepaar ülevaatlikum kui elulemuskõverate graafikud (joonis 5.14). Põlisrahvastikus eristub tõepoolest hilisema kodustlahkumise poolest ainult vanim PSU põlvkond, eriti kolmanda kvartiilkeskmise kaudu mõõdetuna. Ülejäänud kohortide arvnäitajad liiguvad väga kitsas vahemikus tihedalt lähestikku. Siiski võib öelda, et kõige varasem on olnud lahkumine kohordis 1954-1958 ja sealt edasi võib aimata nõrka vananemistrendi. Niisuguse suundumuse olemasolul peaks see protsessi kumulatiivsuse tõttu olema paremini nähtav kolmanda kvartiilkeskmise dünaamikas, mis vastabki käesoleval juhul tõele. Kõrvalolevas tabelis on leida mediaankeskmised ka arvnäitaja kujul.

Välispäritolu rahvastiku kvartiilkeskmiste dünaamika kinnitab piltlikult öeldes nõgusat või kausikujulist suundumust kodustlahkumise ajastuses. PSU kohortide eakamas pooles on valitsenud teatav noorenemine. Huvitava tähelepanekuna on teise kvartiili ehk mediaankeskmine arvväärtus langenud ülejäänutest enam, mis kumulatiivse protsessi puhul räägib koondumusest protsessi algupoo-

Joonis 5.14

Kodustlahkumise vanus
Sünnipõlvkonnad 1924-1973

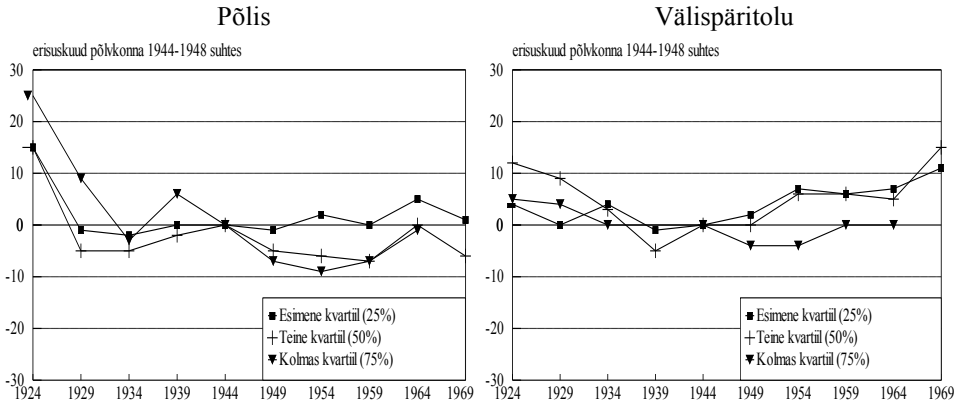

lel. Alates põlvkonnast 1944-1948 on kodustlahkumine pöördunud vananemisele. Jällegi on dünaamilisem teine ja ka esimene kvartiilkeskmine. Kolmanda kvartiilkeskmiseni jõuab noorenemisnihe alles paaris nooremas PSU kohordis.

5.5. Kodustlahkumise sotsiaalne diferentsiatsioon

Kodustlahkumise ja vanemate leibkonnast eraldumise sotsiaalset heterogeensust on siinkohal käsitletud ajastuse kaudu. Sündmusloolise mudeli ajatelje alguspunktiks on võetud isiku sünnihetk, lõpp-punktiks aga esmakordne kodustlahkumine ning eraldi leibkonda asumine. Kestuselt peab selline eraldumine PSUs rakendatud määratluse kohaselt küündima vähemalt kolme kalendrikuuni. Suhteliselt väikesel osal igast põlvkonnast, kes polnudki oma eluteel (veel) vanemate leibkonnast eraldunud, määras lõpp-punkti küsitlushetk. Ajatelje nimetatud kahe punkti poolt piiritletud vanusvahemik on jaotatud kaheksateistkümneks osaks, üheaastase sammuga 14 ja 24 eluaasta vahel. Lisaks kõigi elukarjääride puhul rakendatud n-ö püsitunnustele on mudelisse lülitatud veel kaks täiendavat isikutunnust: õdede-vendade arv ja kasvuperetüüp. Multivariaatse diferentsiatsioonianalüüsi arvtulemused on koondatud tabelisse 5.4.

Linna- ja maarahvastiku koguerisust peegeldavas võrdluses ilmneb maarahvastiku mõnevõrra varasem kodustlahkumine. Kuigi erisusmäär mudelis ületab statistilise olulisustaseme, on vahe kodustlahkumise mediaanvanuse kaudu mõõdetuna siiski tagasihoidlik, piirdudes nelja kuuga. Liiati paistab see johtuvat kahe rahvastikurühma struktuurierisusest teiste mudelisse lülitatud tunnuste lõikes, kuivõrd selle arvessevõtmisel kodustlahkumine linna- ja maarahvastikus praktiliselt enam ei erine.

Samas on oluline tähele panna, et linn-maa diferentsi väiksus või koguni puudumine kohordivahemiku keskmisena peidab endas kaht põlvkonniti vastassuunalist ja seetõttu üksteist tasakaalustavat asetust. Nõnda on PSU neljas eakamas põlvkonnas varasem lahkumine iseloomustanud maarahvastiku asemel hoopis linlasi, vastupidiseks muutub gradiendi suund alates 1944-1948 kohordist. Nooremates PSU põlvkondades edestab maarahvastik linlasi lahkumiskiiruse poolest üsna tublisti, mis muu hulgas vastab ka Lääne-Euroopas täheldatavale olukorrale [Corijn 1996]. Gradiendi pöördumine vanemates PSU põlvkondades peegeldab osalt kindlasti kõnealuste kohortide noorusajal aset leidnud intensiivset linnastumisprotsessi, kuid sarnase pildi kordumine ka teistes elukarjäärides nõuab käsitluse jätkamist edasise uurimistöö raames.

Kasvukodust eraldumise haridusdiferentsiatsioon on koondunud peamiselt kõrghariduse eristava toime ümber. Protsessi kulg alg- ja keskharidusrahvastikus eristub üksteisest tagasihoidlikult, samuti jääb allapoole statistilist olulisuspiiri vastava suhtriski väärtus. Kõrgharidusrahvastikku iseloomustab aga ülejäänud rühmadega võrreldes süstemaatiliselt hilisem kodustlahkumine. Esmapilgul võib taoline tulemus tunduda ehk veidi ootamatu, kuivõrd õpingute jätkamisega kõrgematel kooliastmetel kaasneb sagedasti vajadus elukohta vahetada, kas või näiteks koolivõrgu paigutuse tõttu. Seda kinnitab ka PSU rändemooduli raames kogutud andmestik, mille kohaselt kõrgharitute rühm kipub ruumilise liikumuse poolest oma vähem koolitatud põlvkonnakaaslasi ületama [EKDK 1995a].

Tabel 5.4

Kodustlahkumise sotsiaalne diferentsiatsioon Põlisrahvastik, sünnipõlvkonnad 1924-1973

	Suhtrisk	
	bruto	neto
Elukohatüüp		
linn	1,00	1,00
maa	1,09*	0,98
Haridus		
põhi	1,08	0,99
kesk	1,00	1,00
kõrg	0,77**	0,79**
Usukuuluvus		
usklik	0,93	0,93
usukombeid järgiv	0,99	0,98
ükskõikne	1,00	1,00
Sotsiaalpäritolu		
ettevõtja	1,04	1,06
haritlane	0,90	0,97
tööline	1,00	1,00
Kontrollkese		
seesmine	1,09*	1,18**
neutraalne	1,00	1,00
väline	0,94	0,93
Õdede-vendade arv		
0	1,00	1,00
1	1,25**	1,31**
2	1,36**	1,41**
3+	1,82**	1,87**
Kasvuperetüüp		
täispere	1,00	1,00
üksikvanem	1,20**	1,26**

** $p<0,01$, * $p<0,05$

Elutee seisukohalt juhib see näiline vastuolu veel kord tähelepanu tarvidusele käsitleda kodustlahkumist mitte kitsalt elukohavahetusena, vaid täiseastumise laiemas kontekstis, eelkõige (majandusliku) iseseisvumise ja sel-

lest tuleneva leibkondlike sidemete ümberkujunemisena. Kõrgharidusrahvastikus säilib sõltuvus vanemate sissetulekust mõneti paratamatult pikema aja vältel ja nõnda kulub kõrgharitutel ka kasvuleibkonnast eraldumiseks mediaanvanuse kaudu mõõtes keskmiselt ligi kolm aastat enam kui kesk- ja põhiharidusega põlvkonnakaaslastel.

Võrreldes linn-maa erisusega on haridusdiferents olnud põlvkonniti hoopis püsivam, kuid oma teisenemine esineb selleski (joonis 5.15). Nõnda iseloomustab kõrgharitud rahvastikku vanimas PSU kohordis 1924-1928 keskharitute võrdlusrühmast erandlikult kiirem kodustlahkumine, hiljem harjumuspärane gradient ilmub alates kohordist 1934-1938, vahepealses põlvkonnas aga hariduserisus sisuliselt puudub. Sedalaadi muutuse taga seisavad arvatavalt kahte laadi asjaolud. Ühelt poolt oli PSU vanimas põlvkonnas kodustlahkumine ülepea eriline ja tervikuna suhteliselt hiline, mis vähendab kõrgharitute teistest haridusrühmadest esilekerkimise võimalust. Veel olulisemana võib aga kõrgharitud rahvastikurühma suhteliselt varane lahkumine peegeldada sõjaaja ja järgnevate aastate äärmiselt suurt ainelist kitsikust, kus vanematel tihtilugu lihtsalt puudusid vahendid kõrgkoolis õppivate laste majanduslikuks toetamiseks, vähemalt nende täieliku ülalpidamise mõttes. Mäletatavasti kehtis PSU vanima põlvkonna õpiajal kõrgkoolis ka õppemaks. Lõpuks tasub tähele panna veel suhtriski kõvera väikest tõusu paaris nooremas põlvkonnas, mis võib peegeldada õpingute ja töö ühitamise sagenemist 1990 aastatel. Ometi ei ole kõver jõudnud ligilähedalegi kahes vanemas kohordis täheldatud asetusele, mis kaudselt osutab ühiskonna tollase ja tänase transformatsiooni mõjujõu suurusjärgulisele erisusele.

Usklikkusega paistab olevat mõneti samasugune lugu kui kõrgharidusega — mõlema puhul jääb kodustlahkumine tavapärasest veidi hilisemaks. Arvuliselt on suhtriski vastav erisus küllalt väike (7 protsenti), kuid samas ilmneb kogu- ja puhaserisuse võrdlusel usudiferentsiatsiooni pea täielik sõltumatus muudest käsitlusega hõlmatud isikutunnustest. Samuti, kui välja arvata ebaregulaarne võnge põlvkondades 1944-1953, säilib gradiendi suund läbi kogu PSU kohordivahemiku ega näita ka nooremates põlvkondades nõrgenemise märke. Laskumata siinkohal arutlusse usuerisuse võimalikest tagamaadest tasub veel märkida selle kokkulangevust mitmes teises riigis saadud tulemusega mitte ainult suuna, vaid ka suhtriski ligikaudse suurusjärgu poolest [Latten 1991; Corijn 1996].

Joonis 5.15

Kodustlahkumise haridusdiferentsiatsioon
Põlisrahvastik, sünnipõlvkonnad 1924-1973

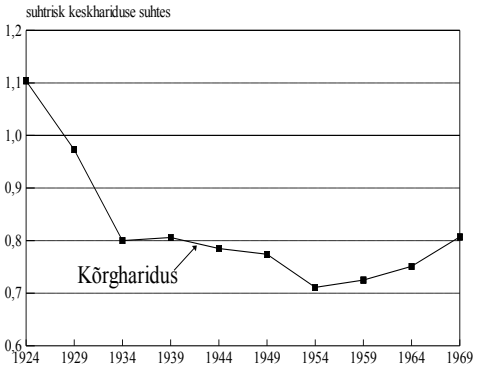

Üsna tagasihoidlikult diferentseerib kodustlahkumise ajastust sotsiaalpäritolu, pealegi ei lange eri-

suse suund kahe kõrgemat positsiooni väljendava rühma puhul kokku. Nõnda seondub PSU kohordivahemiku keskmisena ettevõtjapäritoluga veidi varasem kodustlahkumine, päritoluga haritlaskodust aga protsessi hilisem ajastus. Analüütilisest seisukohast on üsna õpetlik, et diferentsiatsiooni põlvkonniti käsitlemisel niisugune päritoluerisuse kummaline lahknevus kaob. Vanemates põlvkondades edestab nii ettevõtja- kui ka haritlaspäritolu rahvastikurühm töölisi noorema eraldumise poolest, vastav suhtrisk on ulatunud 20-25 protsendi piirimaile, ületades kohati statistilise olulisuspiiri. Järgnevates kohortides osundatud diferents nõrgeneb ja PSU põlvkonnavahemiku keskpaigast peale iseloomustab mõlemat võrdlusrühma juba pisut hilisem ajastus. Haritlaspäritolu puhul leiab kõnealune muutus aset veidi varem, millest tegelikult johtubki gradiendi suunaerisus. Täheldatud suunamuutuse detailsem eritlus jääb käesoleva raamatu ainevallast välja, kuid huvipakkuv on samalaadse suunamuutuse kordumine veel mitme järgnevates peatükkides käsitletud elukarjääri puhul.

Kontrollkeskme diferentseeriv mõju kodustlahkumisele on igati kooskõlas teoreetilise ootusega. Seesmise kontrollkeskmega rühm kui iseseisvam ja toimekam eraldub vanematest varem, eksternaalid seevastu jäävad kauemini kasvukoduga seotuks. Kirjeldatud diferentsi võib täheldada eranditult kõigis PSU põlvkondades, mis rõhutab kontrollkeskme kui isikutunnuse tähenduse püsivust läbi elutee järjestikuste etappide ning teisenevate ühiskonnaolude. Kohorterisustest tuleb siiski märkida internaalide ja eksternaalide vahelise diferentsi suurenemist nooremates põlvkondades, näiteks 1969-1973 kohordis ulatub suhtriski erisus juba 70 protsendipunktini, mis mediaanvanuse kaudu mõõtes vastab peaaegu kahele lisa-aastale vanematekodus. Analüüsi kaasatud püsitunnustest jääb osundatud suurus alla üksnes hariduse diferentseerivale mõjule.

Ka kasvupere tüübi ja õdede-vendade arvu mõju kodustlahkumise ajastusele vastab põhijoontes teistes riikides saadud tulemustele [Gierveld, Liefbroer, Beeking 1991; Lapierre-Adamcyk *et al* 1995; Corijn, Klijzing 2001]. Täieliku lapspõlvekodu puudumine tähendab reeglina tavapärasest varasemat lahkumist, suhtriski määr ulatub 120 protsendini, ületades ka statistilise olulisusnivoo. Kõige tugevama väljenduse saab kasvuperetüübiga seotud ajastuserisus paaris nooremas põlvkonnas. Varasem kodustlahkumine seondub ka õdede-vendade suurema arvuga kasvukeskkonnas, kusjuures selge erisus algab juba üksiklapsena ja ühe õe-vennaga kasvanute võrdlusest. Nõnda on suhtrisk viimatimainitud rühmas üksikuna kasvanute omast veerandi võrra kõrgem. Teise õevenna lisandumine kasvatab erisust suhteliselt vähe, suurem hüpe toimub üleminekul järgmisse rühma, kus kasvuperes on kokku neli või enam last — asjakohane suhtrisk ületab võrdlusrühma ligi kahekordselt. Põlvkonniti on õdede-vendade arvu diferentseeriv mõju olnud tugevam PSU kohordivahemiku teisel poolel, kus omakorda tõusevad enam esile põlvkonnad 1949-1963. Mäletatavasti oli lapsepõlvekodu just neis kohortides kõige stabiilsem.

6. KOOSELLUMUS

Rahvastikuarengu käsitlemisel pööras PSU mõneti rõhutatud tähelepanu mehe ja naise kooseluga seotud valdkonnale. Selle põhjuseks on muu hulgas need ulatuslikud ja mitmeplaanilised muutused, mis demograafilise ülemineku ning selle järellainetuse käigus on Euroopas aset leidnud. Meenutades raamatu varasemas osas kirjapandut, asub muutuste keskmes abielu kui sotsiaalse institutsiooni põhjapanev teisenemine. Laiemas rahvastikuarengulises kontekstis kaasneb kõnealune pööre sündimuse, seksuaalsuse ja abiellumuse kunagise ühtsuse lagunemise ning kõigi kolme valdkonna iseväärtustatuse tõusuga. Abieluinstitutsiooni teisenemise tagajärgedest kuuluvad käesoleva peatüki ainevalda eelkõige abiellumuse tasemes, järjestuses ning ajastuses aset leidnud suundumused[27].

Eestis on abiellumuse demograafiline käsitlus olnud tagasihoidlik, seda nii teistes Euroopa riikides tehtu, kuid veel enam Eesti omalaadse rahvastikuarengulise asendi taustal. Valdav enamik asjaomastest töödest on sotsioloogilise kallakuga ning pühendatud perekonnaelu mitmesugustele eriaspektidele [Kelam 1980; 1989; Kutsar 1995; Mihhailov, Paadam, Mülla 1986; Narusk 1995; 1999; Narusk, Hansson 1999; Rannik 1985; Tartu Ülikool 1972-1990; Tavit 1975; 1990 jt]. Rahvastikuteaduslikest käsitlustest, mis eesmärgistavad protsessi arengukäigu mõistmise, on asjakohane viidata Heldur Palli ajaloodemograafilistele töödele, mis kinnitasid suhteliselt kõrge vallalisuse ning hilise abiellumiseaga Euroopa abiellumustüübi levikut Eestis XVIII sajandil [Palli 1988; 1996]. Järgnevate ajaperioode kohta on asjakohaseid uurimusi päris napilt ja nõnda puudutavad ainsana Euroopa kontekstis tõsiselt arvestatavad rahvastikuteaduslikud teadmised Eesti pereelu Põhjasõjajärgset aega. Veel võib mainida Andres Vikati esmasabiellumusele keskendunud doktoriväitekirja, mis pole aga Eesti-keskset edasiarendamist leidnud [Vikat 1994].

Raamatus rakendatud üldist analüüsiskeemi järgides algab käsitlus abiellumuse tasemest ja järjestusest. Abieluvormide mitmekesistumise taustal on peatükis omaette tähelepanu pööratud kooselu defineerivatele põhidimensioonidele, kooselu registreeritusele ning partnerite eluasemelisele ja leibkondlikule ühtekuuluvusele. Ajastusanalüüs ei piirdu üksnes esmasabiellumusega, vaid hõlmab ka lahutumuse ja teisesabiellumuse põhijooni, andes nõnda rahvastiku abielukarjäärist terviklikuma pildi. PSU andmestiku uudsuse ja eelnevate tööde nappuse tõttu osutus enamik tulemusi Eesti kontekstis esmakordseks.

---

[27] Rahvastikuprotsessides toimunud muutused kajastuvad üsna tugevasti ka terminoloogia arengus. Nii on vabaabielu kiire levik viimastel kümnenditel ingliskeelsetes teadustekstides abiellumuse-lahutumuse (*nuptiality-divorciality*) asemel-kõrval käibesse toonud mis tahes kooselude tekke- ja lagunemisprotsessi üldnimetusena *partnership formation and dissolution*. Käesolevas raamatus on selles tähenduses kasutatud terminit koosellumus.

6.1. Sisu püsivus ja vormi vahetus

6.1.1. Koosellumustase

Rahvastikuprotsessi intensiivsuse iseloomustamiseks on käesolevas raamatus reeglina kasutatud vastavate elusündmuste kumulatiivset koguarvu põlvkonnas. Abiellumuse ja koosellumuse puhul on enne arvnäitajate esitamist mõistlik peatuda korraks asjakohase sündmusteringi määratlusel, millega seoses väärib tähelepanu eeskätt kaks asjaolu. Esiteks hõlmab abiellumus ja rahvastiku abielukarjäär kahte põhimõtteliselt erinevat sündmusrida, ühelt poolt abielu, laiemalt kooselu moodustumist, ning teiselt poolt selle lagunemist, olgu lahutuse/lahkumineku või lesestumise kaudu. Kuivõrd kummagi sündmuse tähendus põlvkonna eluteel, nagu ka rahvastiku abielu- ja laiemalt leibkonnakoostise kujunemisel, on päris vastandlik, on oma erijooned ka vastavate protsesside puhul. Käesolevas raamatus piirdub tasemkäsitlus kooselu moodustumisega, kooselu lagunemist on vaadeldud ajastusanalüüsi raamistikus.

Teiseks rõhutamist väärivaks asjaoluks on kõigi peamiste kooseluvormide — nii registreeritud abielu kui vabaabielu käsitlusvajadus[28]. Osundatud tarviduse arvestamine on eriti tähtis modernse rahvastikuarengu kontekstis, mida iseloomustab vabaabielu kui kooseluvormi populaarsuse järjekindel tõus ning kooselu ametliku vormistatuse samaväärne langus. Andmekorraldusliku plaanis on osundatud suundumus põhjustanud omamoodi kriisi traditsioonilises sündmusstatistikas, mis ametlikul registreerimisprotseduuril põhinevana kajastab üha kahanevat osa tegelikust koosellumusprotsessist. Vahepeal sai see koguni üleeuroopaliseks probleemiks, mille lahendamisega on kõige kauem ja tulemuslikumalt tegelnud Põhjamaad. Kõrvalmärkusena olgu öeldud, et vähemalt sama tarvilik on ka asjaomane seadusandlus rahvastikuprotsessidega vastavusse viia.

Euroopa taustal kuulub Eesti koosellumuse uustendentside leviku poolest pigem eeskäijate kui sabassõrkijate hulka ning seevõrra on protsessi tõepärane kajastamine ja ühiskonnakorralduse rahvastikuarengu nõuetega kohandamine äärmiselt päevakohane juba ligi kolmkümmend aastat, eriti põlisrahvastiku seisukohalt võetuna. Paraku tuleb tunnistada, et Eestis on probleemi teadvustaminegi alles üsna algusjärgus ning süsteemsete lahendusteni pole ei andmekorralduse ega seadusandluse valdkonnas esialgu jõutud. Nõnda käsitletakse kehtivas perekonnaseaduses ainult juriidiliselt registreeritud abielu ning ka riigistatistika ei võta vaevaks ühtegi teist kooseluvormi kajastada [RT 1994; ESA 2000].

---

[28] Eesti PSUs on vabaabielu käsitletud kui "ühist pereelu mehega, mis erineb abielust vaid selle poolest, et on ametlikult registreerimata", abielule ja vabaabielule pööratud võrdväärset tähelepanu rõhutab samuti kummagi kooseluvormi kohta kogutud ühesugune teabehulk. Samuti sisaldab PSU andmestik infot teiste suhtevormide, näiteks püsiva seksuaalpartnerluse kohta [EKDK 1995a].

Teisisõnu on vastuolu ühelt poolt tegeliku elu ning teisalt ametliku statistika ja seadusandliku regulatsiooni vahel muutunud tähelepanuväärselt suureks.

Joonis 6.1 esitab summaarse koosellumuskordaja dünaamika PSU põlvkondades, paralleelselt põlis- ja välispäritolu rahvastiku kohta. Peamise muljena toob joonis esile kordaja suhtelise väiksuse, eriti arvestades sündmusstatistilisel käsitlusel kõrvalejäävate vabaabielude kaasatust. Vahemärkusena olgu öeldud, et andmeanalüüsist jäid muidugi välja mõnesuguste eluhüvede saamiseks sõlmitud fiktiivabielud, kuid nende hulk oli kaduvväike (alla 0,1 protsendi kõigist kooseludest). Keskeltläbi tuleb põlvkonnavahemikus 1924-1973 iga naise kohta elu jooksul 1,2-1,3 kooselu, mis jääb selgesti alla sündide ja abortide arvule, rasedustest ning elu- või töökohavahetustest rääkimata. Kuigi koosellu astumise kordsus pole teoreetiliselt piiratud, on asjakohane kumulatiivarv üpris lähedane ainukordse elusündmuse sagedusele. Sisulisest vaatenurgast rõhutab osundatud tõsiasi kooselusuhete pikaajalisust ja püsitähenduslikkust, vaatamata mööndunud aastasaja jooksul ikka ja jälle kõlanud arvamusavaldustele abielu ning perekonna kriisist.

Joonis 6.1

Summaarne koosellumuskordaja
Sünnipõlvkonnad 1924-1963

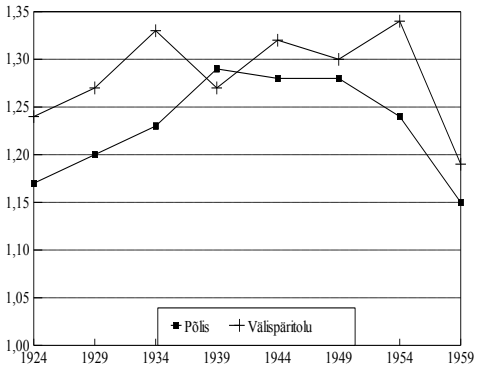

Kohorditi pole koosellumuskordaja arvväärtus siiski mitte ühesugune, vaid ilmutab ootuspärast tõusutrendi. Kõnealune suundumus on selgesti jälgitav läbi PSU nelja vanema põlvkonna. Nõnda kasvab kooselude koguarv põlisrahvastikus 1,18 kooselult 1924-1928 sünnikohordis 1,29 kooselule kohordis 1939-1943, mis on ühtlasi näitarvu maksimumväärtus PSU kohordivahemikus. Põlvkondades 1944-1953 jääb kordaja pea samale tasemele, millele nooremates kohortides järgneb ühesuunaline langus. Mõistagi on viimase põhjuseks asjaolu, et kõnealused põlvkonnad pole oma kooselukarjääris eelkäijatega võrdsele "kaugusele" edenenud ning nende puhul võib eeldada kordaja tõusu tulevikus. Oluline on tähele panna, et erinevalt sündimusest või abortiivsusest ei lõpe kooselukarjäär fertiileaga, vaid jätkub (partneri) elu lõpuni, ehkki teiseneva laadi ja intensiivsusega. Analüütilisest vaatepunktist arvestab seda tõsiasja järgmine joonis, mis esitab kooselude arvu vanuskumulatiivse kasvu viieaastase sammuga.

Kumulatiivkõverate võrdlusest joonisel 6.2 ilmneb protsessi intensiivsuse järjekindel kasv läbi kogu PSU kohordivahemiku, kuni nooremate põlvkondadeni välja. Võrreldavates vanuspunktides kulgeb iga järgnevat kohorti iseloomustav arvjoon eelmisest pisut kõrgemal, mis kokkuvõttes annab välja üsna märkimisväärse tõusu. Koosellumustaseme üldise kasvu kõrval näitab kõverate lähem vaatlus ka seda, millises elutsüklifaasis *resp* vanusvahemikus nooremas

põlvkonnad eelkäijaid ületavad. Nii piirdub paaris-kolmes vanemas PSU põlvkonnas käitumismuutus peamiselt kahekümnendate eluaastatega, hiljem paistab kohortide käitumine olevat väga sarnane, mida kinnitab kõverate paralleelsus ja kolmekümnendate eluaastate alguseks saavutatud vahe püsimine hilisemates elufaasides. Järgnevate põlvkondade puhul, kõrvutades näiteks sünnikohorte 1934-1938 ja 1944-1948, hõlmab käitumiserisus juba pikemat vanusvahemikku, ulatudes selgesti ka kolmekümnendatesse eluaastatesse. Protsessi edasist kulgu kumulatiivkõvera abil ekstrapoleerides võib eeldada, et nooremates PSU põlvkondades jõuab kooselude keskmine koguarv karjääri lõpuks tõenäoliselt 1,5 piirimaile.

Välispäritolu rahvastikku on iseloomustanud põlisrahvastikuga võrreldes süstemaatiliselt kõrgem koosellumuskordaja. Asjaomane erisus on selgemini täheldatav PSU vanemates ja nooremates põlvkondades, kohordivahemiku keskel lähenevad arvjooned teineteisele, põlvkonnas 1939-1943 ajutiselt koguni ristudes. Demograafilisest vaatenurgast on osundatud erisus ootuspärane ning kooskõlas kummagi taasterühma abiellumusarengu pikaajaliste suundumustega. Nagu eespool märgitud, valitses sisserändajate kodupiirkondades kuni demograafilise üleminekuni traditsiooniline abiellumusmudel, mille üheks peamiseks tunnuseks oli rahvastiku pea täielik abielulisus. Eestis kuni 1940 aastateni valitsenud Euroopa abiellumustüüpi tuntakse seevastu just vastupidise tunnusjoone, kõrge vallalisusmäära poolest. Kuigi Euroopa abiellumustüübi kadumisest lahutab meid juba üle poole sajandi, osutab analüüs sellest lähtuvate käitumiserisuste püsimisele kahe osarahvastiku vahel.

Joonis 6.2

Vanuskumulatiivne koosellumus
Põlisrahvastik, sünnipõlvkonnad 1924-1973

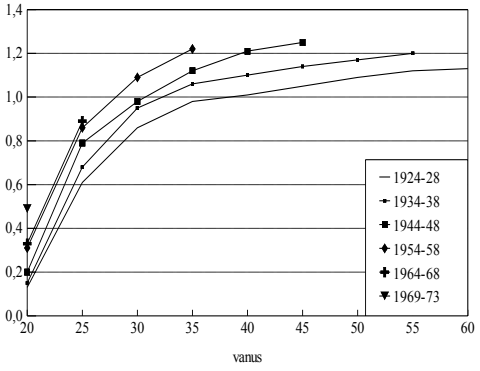

6.1.2. Abielu ja vabaabielu

Rahvastiku summaarse koosellumuse kõrval on tarvilik pöörata tähelepanu ka selle mitmesugustele osaprotsessidele. Teemakohases teaduskirjanduses on vahest kõige enam käsitlemist leidnud kooselu registreeritus, mis eristab ametliku protseduuri kohaselt vormistatud abielu kõikidest muudest püsivatest kooseludest, mis taolist vormistust ei oma, lühidalt vabaabielust [Haskey 1992; Kiernan 2000; Toulemon 1997; Trost 1979; 1988 jpt]. Sellesuunalise huvi aluseks on vabaabielu leviku järjekindel kasv alates 1960 aastatest, esmalt Põhja-Euroopas

ning seejärel üha enam ka teistel rahvastel. Uute kooseluvormide leviku väljumine piirkondliku omapära raamest on muu hulgas leidnud kajastuse nn teise demograafilise ülemineku kontseptsioonis, mis peab registreeritud abielu taandumist vabaabielu ees rahvastikuarengu nüüdisjärgu üheks oluliseks tunnusjooneks [van de Kaa 1987]. PSU võimaldab heita kõnealuse protsessi kulgemisele Eestis esmakordselt pikemat ajavahemikku hõlmava pilgu, asetades end seeläbi riikidevahelisse võrdlusperspektiivi.

Vabaabielu leviku ja sotsiaalse tähenduse selgitamiseks on joonisel 6.3 eristatud kolme kooselutüüpi. Esiteks on välja toodud otseabielu, mille puhul partnerite kooselu tegelik algus langeb kokku abielu registreerimisega. Oludes, kus kooselusuhted väljaspool registreeritud abielu olid sotsiaalselt vastuvõetamatud, oli otseabielu ühtlasi ainsaks mõeldavaks kooselu algusvormiks. Teiseks käsitlusaluseks kooselutüübiks on viitabielu, mille puhul kaks sündmust — kooselu algus ja abielu registreerimine — järgnevad teineteisele lühema või pikema ajadistantsi järel. Vabaabielu võib taolises kontekstis pidada pigem kooselukarjääri algetapiks kui alternatiiviks registreeritud abielule ning vastavalt on selle funktsiooniks peetud partnerite vastastikust tundmaõppimist ja kohandumist abieluga [Oppenheimer 1988]. Kolmanda kooselutüübina on eristatud n-ö püsivat vabaabielu, mille puhul ülekasvamist abieluks pole toimunud. Põlvkondade parema võrreldavuse huvides piirdub joonis esmaskooselu tüübijaotusega.

Joonis 6.3

Esmaskooselu tüüp
Sünnipõlvkonnad 1924-1973

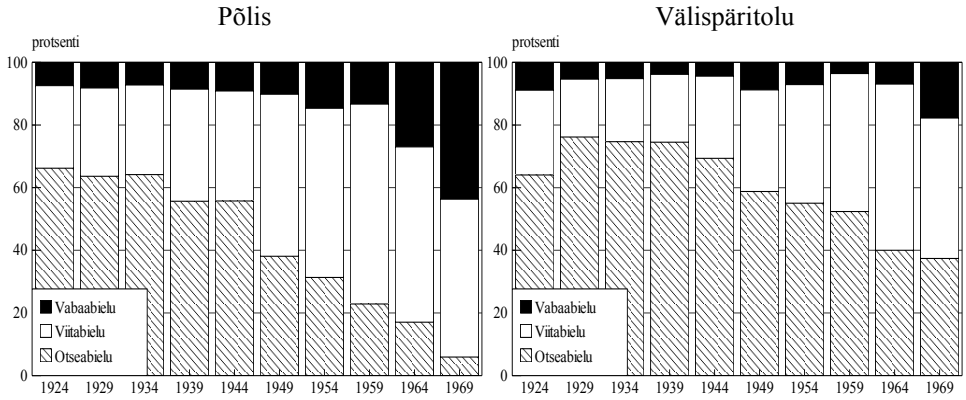

Esitatud andmestik näitab koosellumuse ulatuslikku teisenemist — otseabielu taandumist ja alternatiivsete kooseluvormide osakaalu tõusu PSU kohordivahemikus. Samas on oluline tõdeda, et ka vanemates käsitlusega hõlmatud põlvkondades pole otseabielu olnud sugugi ainuvaldav, põlisrahvastiku sünnikohortides 1924-1938 piirdub kõnealuse tüübi osakaal ligikaudu kahe kolmandikuga kõigist esmaskooseludest. Laiemas perspektiivis on kooselutüüpide paljususe varajane teke tunnuslik Baltoskandia rahvastele tervikuna. Näiteks Rootsis oli

vabaabielu suhteliselt hästi tuntud juba XX sajandi esimesel poolel [Trost 1978]. Eesti PSU tulemuste juurde tagasi tulles tuleb märkida kooselutüüpide vahekorra kiiret muutust alates põlvkonnast 1939-1943, kus otseabielu osakaal vähenes eelneva kohordiga võrreldes ligi kümme protsendipunkti. Kuigi 1944-1948 sünnipõlvkonnas trend ajutiselt peatus, järgnes sellele peatselt veel kiirem langus. Paaris nooremas kohordis on otseabielu suhtarv laskunud sedavõrd madalale tasemele — 1964-1968 põlvkonnas 17,1 protsenti ning 1969-1973 põlvkonnas koguni 5,9 protsenti —, et edasisest langusest enam tõsiselt juttu olla ei saa[29].

Kahe ülejäänud kooselutüübi dünaamika võrdlus näitab, et otseabielu on PSU kohordivahemikus taandunud enamjaolt viitabielu ees. Vanimas kohordis ulatus viitabielu osakaal veidi üle veerandi kõigist esmaskooseludest, kaht nooremat põlvkonda välja arvates on vastava suhtarvu tõus järginud üsna täpselt otseabielu osakaalu vähenemist. Murdepunkt nende kahe omavahelises proportsioonis jõudis kätte põlvkonnas 1949-1953, kus viitabielu esmakordselt otseabielu sageduse ületas, muutudes sellega ühtlasi domineerivaks kooselutüübiks. Suurima populaarsuse saavutas vabaabieluna alanud, kuid hiljem registreeritud kooselu kohordis 1959-1963. Rahvastikuarenguliselt on see tulemus huvipakkuv, kuivõrd näitab, et vabaabielu kujunes pereformeerumise "peateeks" juba nõukoguajal, kui vabaabielust ei räägitud meedias üldse ja mujal NLiidus oli see tõepoolest erandlik nähtus. Raudse eesriide taha suletud Eesti puhul on vabaabielu varast levikut üsna raske põhjendada ka rahvastikuarengu suhtes väliste teguritega, nagu näiteks hetkel populaarne globaliseerumishüpotees välja pakub [Mills 2000; Blossfeld, Klijzing 2002].

Otse- ja viitabieluga võrreldes on (puhas)vabaabielu levimus olnud hoopis teistsugune. Kuigi vastav kooselutüüp pole puudunud üheski põlvkonnas, on abieluks konverteerimata vabaabielu jäänud enamikus PSU põlvkondades suhteliselt harvaks nähtuseks. Kohortides 1924-1943 ulatus vabaabielu osakaal 7-8 protsendini ning kuigi põlvkondade 1944-1963 jooksul asjaomane suhtarv peaaegu kahekordistus, jäi selle kooselutüübi levimuse kasv siiski alla viitabielu populaarsuse tõusule. Olukord muutus alles kahes nooremas PSU põlvkonnas, kus vabaabielu levimus rohkem kui kolmekordistus, jõudes niiviisi üpris lähedale viitabielu vastavale näitarvule. Kuigi teatud osa taolisest äkilisest tõusust võib olla näilik ning põhjustatud kooselukarjääri algusetapi selektiivsusest, pole siiski kahtlust koosellumuse märkimisväärsest teisenemist 1964-1973 sünnipõlvkonnas.

Kooselukarjääri vaatenurgast seisneb asetleidva muutuse raskuspunkt vabaabielu kui omaette elufaasi hüppelises pikenemises. Kaudselt annab kirjeldatud pöördest märku ka sündmusstatistika poolt 1990 aastatel fikseeritud abiellumuskordajate tõus pärast 25 eluaastat, abielude arvu ja vastavate suhtnäitajate

[29] Koosellumuse vanusselektiivsuse tõttu on otseabielude suhtarv paaris nooremas põlvkonnas, eriti 1969-1973 kohordis mõnevõrra "alla surutud", kuivõrd hilisemas eas sõlmitavate esmaskooselude tüübijaotuses toodud näitarvudes veel ei kajastu.

ligi kahekordse üldise vähenemise foonil [ESA 2000]. Kuni nooremate PSU põlvkondadeni oli asjaomane kooselufaas Eestis suhteliselt lühike. Esimese kooseluaasta lõpuks oli abieluks muutunud ligikaudu pool vabaabieluna alanud kooseludest, teise kooseluaasta lõpuks aga 65-70 protsenti. Seevastu kohordis 1969-1973 oli rohkem kui pool vabaabieludest teise kooseluaasta lõpuks endiselt abieluks konverteerimata. Vahepõikena olgu siinkohal märgitud, et jämedakoelistes võrdlustes on abieluks teisenemise kiire tempo lasknud paista vabaabielu leviku Eestis suhteliselt väiksemana kui riikides, kus kooselukarjääri kõnealune etapp on olnud muidu sarnaste tingimuste juures mõnevõrra pikema kestusega. Põlvkonnaperspektiivis aga on vabaabielu levimus põlisrahvastiku hulgas küllalt lähedane Rootsile ja teistele Põhjamaadele, mida tuntakse uute kooseluvormide pioneerriikidena [Granström 1997; Noack and Ostby 1996]. Samuti on huvitav tõdeda, et vabaabielude osakaalult ületab Eesti põlisrahvastik selgesti Soomet [Nikander 1998].

Kooselutüüpide jaotust välispäritolu rahvastikus iseloomustab tugevam traditsioonipärasus. Nõnda ületab otseabielu suhtarv sisseränanutel PSU kohordivahemiku keskmisena 60 protsendi taseme, viitabielu ja vabaabielu koosvõetuna moodustavad veidi vähem kui 40 protsenti kõigist esmaskooseludest. Teisisõnu on asjaomane proportsioon põlisrahvastikuga võrreldes praktiliselt vastupidine. Suhtväljenduses saavutab kahe osarahvastiku erisus ootuspäraselt kõige suurema ulatuse vabaabielu puhul, mille esinemissagedus on sisseränanutel keskeltläbi kaks korda madalam. Joonise 6.3 parem pool toob välispäritolu rahvastiku tähelepanuväärse iseärasusena esile kirjeldatud trendisuunale vastupidise liikumise PSU kohordivahemiku algul: nimelt leiab põlvkonnast 1924-1928 järgmisse üleminekul aset otseabielu levimuse ligi 20-protsendine tõus. Kuivõrd taolist trendianomaaliat on järgnevates peatükkides täheldatud veel päris mitme elukarjääri puhul, paistab tegu olevat Teise maailmasõja põhjustatud perioodefektiga ja/või sisserände selektiivsusega.

Välispäritolu rahvastiku järgnevates kohortides annab samuti tooni otseabielu taandumine, kuid põlisrahvastikuga võrreldes on protsess kulgenud tuntava ajanihkega. Kui jälgida otseabielu levikut, siis on osarahvastike erisus kohordivahemiku keskpaigast koguni suurenenud, saavutades maksimaalse ulatuse (32 protsendipunkti) põlvkonnas 1969-1973. Põlisrahvastikus võis sarnast olukorda täheldada viimati sünnikohordis 1949-1953. (Puhas)vabaabielude esinemissagedus on sisseränanute hulgas püsinud muutumatuna praktiliselt läbi kogu kohordivahemiku, pööret tõusu suunas võib täheldada üksnes kõige nooremas põlvkonnas. Iseenesest oleks äärmiselt põnev kõrvutada immigrantrahvastiku käitumist Eestis nende põlvkonnakaaslaste omaga päritoluregioonides, kuid paraku ei suutnud Venemaa ega ükski teine SRÜ riik PSUs osaleda. Olgu nimetatud võrdlusperspektiiviga kuidas on, igal juhul diferentseerib kahe osarahvastiku abiellumuskäitumist tänapäeval kõige selgepiirilisemalt just kooselutüüp.

Sagedasti piirdubki koosellumuse tüübikäsitlus esmaskooseluga, mis pole muidugi rahvastiku kooselukarjääri tervikpildiks piisav. Sarnaselt võrreldavas demograafilises arengujärgus riikide kogemusega näitab ka Eesti PSU vaba-

abielu märgatavalt suuremat sagedust korduskooseludes (joonis 6.4). Käsitlusaluses kohordivahemikus moodustas (puhas)vabaabielu keskeltläbi poole kõigist teiseskooseludest. Võrdluseks olgu öeldud, et esmaskooselu puhul oli vastav näitaja üle kolme korra madalam, mis johtub peaasjalikult otseabielu väga harvast esinemisest teiseskooselu hulgas (keskmiselt 14 protsenti). Viitabielu osakaal on kahe esimese järjekorra kooseludes suurusjärgu mõttes enam-vähem võrreldav. Sünnipõlvkonniti ilmneb ka teiseskooselus tüübikoostise nihe registreeritud abielult vabaabielu suunas, kuid erinevalt esmaskooselust on vabaabielu põlisrahvastikus juba alates PSU vanimast kohordist 1924-1928 teiseskooselu kõige tüüpilisemaks vormiks. Kuigi kolmandaskooselu sagedus PSU põlvkondades on olnud suhteliselt väike, näitab juuresolev joonis siiski selgesti kooselu registreerituse langust kooselupariteedi edasisel suurenemisel. Välispäritolu rahvastiku harvemat kalduvust vabaabielu poole võib täheldada ka korduskooselus.

Joonis 6.4

Korduskooselu tüüp
Sünnipõlvkonnad 1924-1973

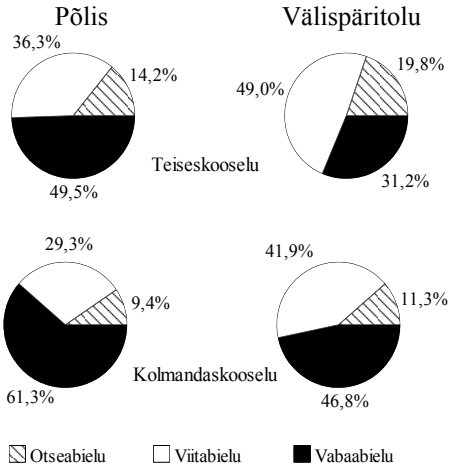

Vahepõikena arvamusteabe valdkonda tundis PSU huvi vabaabielurahvastiku kavatsuste vastu kooselu registreerida. Huvitav on märkida, et käsitlusalustes põlvkondades omas taolist plaani lähema paari aasta osas keskmiselt vaid pisut üle veerand vabaabielurahvastikust. Vastupidise seisukoha väljendamist tuli ette rohkem kui kaks korda sagedamini, veerand asjaomasest rühmast polnud kooselu registreerimise või mitteregistreerimise üle eriti mõelnud. Erandi osundatud üldpildist moodustasid arusaadavalt paar nooremat põlvkonda, näiteks 1969-1973 sünnikohordis kavatses peaaegu 60 protsenti vabaabielupartneritest kooselu paari lähema aasta jooksul registreerida. Koosellumusprotsessi seisukohalt rõhutab tulevikukavatsuste taoline eristumine nooremates ja ülejäänud põlvkondades veel kord vabaabielu kahesugust tähendust rahvastiku kooselukarjääris — ühelt poolt abielu registreerimisele eelneva lühema või pikema eluetapina, teisalt aga põhimõttelise alternatiivina registreeritud abielule.

6.1.3. Leibkondlik ühtekuuluvus

Kooselu registreerituse kõrval on koosellumuse analüüsil sama oluline või koguni tähtsam partnerite kokkukuuluvus elamispinna ning majandamise tähenduses. Traditsioonilise rahvastikutaaste tingimustes, kus abielusuhtel rajanev leibkond täitis ühtlasi elementaarse tootmisüksuse rolli, puudus taolisel küsimuseasetusel sisu. Kooseluvormide mitmekesistudes, eriti nn teise demograafilise ülemineku ajaraamis, on aga paarisuhte asjaomased dimensioonid omandanud suhtelise iseseisvuse ja väärivad eraldi tähelepanu. Oluline on rõhutada, et küsimus pole seejuures mitte niivõrd mõne mittetraditsioonilise ja/või suhteliselt harvaesineva kooseluvormi leviku selgitamises[30], vaid kooselu kui sotsiaalse nähtuse olemuse mõistmises. Teiste sõnadega võib taolist ülesannet iseloomustada kui definitsioonianalüüsi, mille käigus selgub kooselu kui sotsiaalse institutsiooni nüüdisaegne tähendus. Kuivõrd modernse rahvastikutaaste kontekstis kujundavad kooselu "mängureeglid" partnerid ise, võib ka kooselu registreerituse, ühise elamispinna ja pere-eelarve tähendus olla küllalt individuaalne.

Joonisel 6.5 on esitatud teave kooselurahvastiku eluasemelise ja majandusliku korralduse kohta küsitlusperioodil. Asjaomase teabe läbilõikeiseloom eristab seda muidugi põlvkondlikust vaatenurgast, muu hulgas tuleb tähele panna, et sünnikohordid olid andmekogumise ajaks jõudnud oma eluteel erineva vanuseni. Küll aga võimaldab seesama andmestik käsitleda rahvastiku koosellumust vanussõltuvust arvestavalt ehk tingpõlvkonna põhimõttel. Vastavalt on ka andmed joonisel esitatud mitte sünnipõlvkondade, vaid vanusrühmade lõikes. Vanusskaala liigub joonisel vanemast noorema ea suunas, mis kindlustab parema võrreldavuse raamatus tavapärase kohortesitusega.

Joonis 6.5

Kooselurahvastiku leibkondsus
Põlisrahvastik, sünnipõlvkonnad 1924-1973

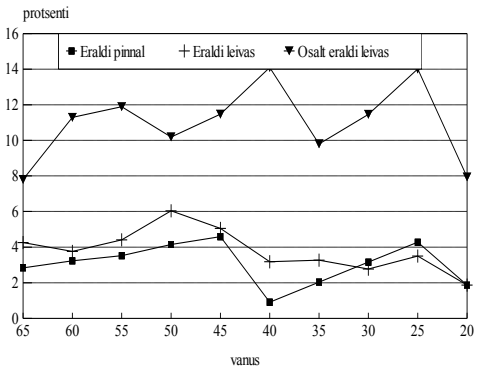

Vahest kõige olulisema järeldusena tõi analüüs välja eluasemelise ühtekuuluvuse keskse rolli kooselu kui institutsiooni defineerimisel. Põlisrahvastikus piirdus eraldi elamispinnal elavate partneritega kooselu ehk lühidalt lahuskooselu suhtarv keskmiselt 3,1 protsendiga. Seejuures on huvitav märkida asjaomase kooselutüübi vanuskõvera omalaadset "kaheküürulisust": pärast esialgset kõrgpunkti vanusrühmas 25-29 vastav suhtarv vanemate earühmade suunas esialgu langeb, kuid tõuseb uuesti ja suhteliselt järsult vanusrühmas 45-49 ning jääb kuni vanusskaala lõpuni 3-4

[30] Rahvastikukirjandusest võib taolise huvisuuna näiteks tuua samasooliste kooselude käsitluse [Messiah, Mourat-Fourme 1993; Schiltz 1998].

protsendi piirimaile. Et vanuskõvera osundatud kuju on üldjoontes täheldatav ka välispäritolu rahvastikus, tuleb seda käsitleda seaduspärasena. Rahvastikuarenguliselt on ootuspärane lahuskooselu madalam levimus sisserännanute hulgas, arvestades kummagi osarahvastiku erinevat ruumilist paiknemist on vahe põlisrahvastikuga võrreldes keskeltläbi kahekordne, kohordivahemiku vanemas osas aga koguni suurem.

Arvandmete valgusel võib partnerite lahuselu hinnata PSU põlvkondades küllalt harvaesinevaks. Kuigi otseabielust vabaabielu suunas ja esmaskooselust korduskooselu suunas lahuselu sageneb, jääb selle osakaal ikka alla kümne protsendi. Teisisõnu võib PSUs rakendatud kooselumääratlust pidada suhteliselt rangeks, mis jättis kõrvale mitmesugused vähema "tihedusega" paarisuhted. Kaudselt toetab rakendatud kooselumääratluse rangust partnerite lahuseluga seonduvate asjaolude eritlus, mille kohaselt seda käsitletakse pigem mingite väliste asjaolude poolt dikteeritud olukorra kui asjaosaliste endi teadliku eelistusega. Nõnda viitas kaks kolmandikku eraldi pinnal elavatest kooselupartneritest lahuselu sunnitusele, olgu õpingute, töö, eluasemetingimuste või muudel põhjustel. Tähelepanuväärselt on lahuselu sunnitus asjaosaliste eelistuse suhtes ülekaalus nii registreeritud abielus kui vabaabielus olevate partnerite puhul.

Kooselu kolmas omaette tähelepanu pälvinud määratluselement — partnerite majanduslik ühtekuuluvus, mida operatsionaliseerib ühise pere-eelarve olemasolu/puudumine — näitas elamispinnakäsitlusega küllalt sarnast pilti (joonis 6.5). Keskmiselt piirdus eraldi leivas olevate partneritega kooselu osakaal põlisrahvastikus 3,8 protsendiga, kooskõlas traditsioonilisema käitumismudeliga oli asjakohane suhtarv sisserännanute hulgas ligi kolmandiku võrra madalam. Välja arvatud paar earühma, jälgib vanuskõvera kuju samuti üsna täpselt lahuselu vastavat kõverat, mis annab tunnistust kahe rühma tugevast kokkulangevusest: lahuskooselus jagas ühist pere-eelarvet keskeltläbi vaid viiendik partneritest. Rõhutamaks majandusliku eraldatuse suhteliselt ranget määratlust, on joonisel välja toodud ka niisuguste kooselude osakaal, kus pere-eelarvet hinnati vaid osaliselt ühiseks. Süvenemata pikemalt rakendatud osalisusmääratluse sisusse, väärib ka antud rühma puhul tähelepanu selle madal ja vanuseti ühtlane osakaal.

Joonis 6.6

Kooselurahvastiku seksuaalsus
Põlisrahvastik, sünnipõlvkonnad 1924-1973

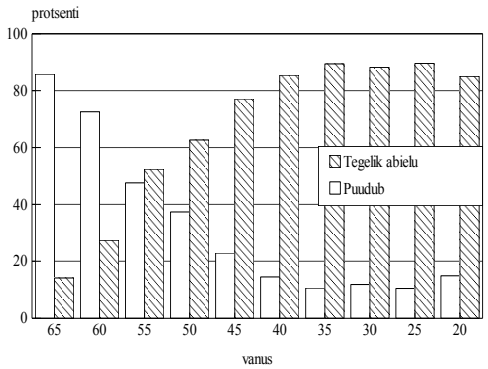

Vahepõikena olgu põgusalt puudutatud veel ka kooselusuhete intiimset dimensiooni. Üksikasjalikumalt tuleb sellel teemal juttu ülejärgmises peatükis, analoogselt leibkondliku ühtekuuluvuse puudumisega on siinkohal piirdutud üksnes seksuaalsuhete olemasolu või puudumise konstateeringuga kooselu raames (joonis 6.6). Sellel otstarbel

on esitatud kooselunaiste osakaal, samuti vanusrühmade lõikes, kes pole seksuaalsuhetega üldse hõlmatud või on seda madala, kuuajalist vahemikku ületava sagedusega. Rahvastikuteaduslikus käsitluses tähistatakse sellist olukorda oskusväljendiga tegeliku abielu puudumine. Ootuspäraselt omab seksuaalsuhete puudumine kooselus selgepiirilist vanussõltuvust, kuid sellest tähelepanuväärsem on asjaomase rühma kõrge osakaal — põlisrahvastikus ligi kolmandik abielus või vabaabielus elavatest naistest PSU põlvkonnavahemikus. Neljas nooremas kohordis, mis andmekogumise ajal olid jõudnud vanusesse 20-39 aastat, varieerub tegelikust abielust kõrvalejäänute osakaal 10-15 protsendi piires. Neljakümnenda eluaasta järel hakkab kõnealuse rühma osakaal üsna ühtlases tempos suurenema ja saavutab kuuekümnendaks eluaastaks enamuse. Nooremate naiste puhul on nimetatud suhtarvude sisuks enamasti seksuaalsuhete ebaregulaarsus, pärast viiekümnendat eluaastat aga pigem suhete püsiv puudumine. Olgu seejuures veel kord rõhutatud, et viidatud näitajad on arvutatud kooseluliste, mitte kõigi vastavas vanuses naiste suhtes. Nõnda võib kindlalt väita, et seksuaalsuhete olemasolu ei ole mõistlik käsitleda nüüdisaegse kooselu määratluselemendina.

Metoodilise kõrvalpõike korras on huvitav võrrelda PSU põlvkondade kooselulisust loendusstatistilise andmestikuga, millega seoses köidab tähelepanu eeskätt kaks asjaolu. Esiteks tõi PSU välja kooselurahvastiku alahinnangu ja vallasrahvastiku ülehinnangu NLiidu metodoloogia alusel läbi viidud rahvaloendustel, eeskätt vabaabielu arvel. PSU kvaliteedianalüüsi raames teostatud loendus- ja küsitluskirjete individuaalvõrdlus näitas, et ligi viiendik vabaabielurahvastikust oli loendusel kirja pandud vallalisena, vaatamata asjaolule, et loendusjuhend (1989) nõudis vabaabielu ja abielu selgelt ühevääršena arvestamist [NSVL RSK 1988]. Olgu siinkohal tõdetud, et PSU andmestik võimaldab esmakordselt kummagi kooseluvormi korrektset eristamist Eesti kogurahvastikus.

Teiseks kajastab PSU andmestik veel üht paarisuhte vormi — püsi(seksuaal)suhet, mille puhul partnerid elavad eraldi pinnal ja kuuluvad erinevatesse leibkondadesse —, mida ei ole arvatud kooseluks. Sõltuvalt paljudest asjaoludest varieerub püsisuhte sisuline tähendus üsna tublisti. Näiteks võib ühel juhul tegemist olla suhte algetapiga, mis kasvab aja jooksul üle kooseluks, olgu vabaabielu või abielu vormis. Teisalt võib püsisuhe väljendada ka partnerite eelistust paarisuhte muude vormide ees, nii olude poolt dikteeritud piirangute kui ka asjaosaliste teadliku valiku tõttu. Mitmes plaanis kipub kõnealusel suhtevormil olema tugev sarnasus eelnevas alaosas jutuks olnud lahuskooseluga. Oluline on märkida, et PSU kontekstis polnud püsisuhte eraldi väljatoomise eesmärgiks mitte niivõrd spetsiifiline huvi taolise suhtevormi vastu, vaid kooselu suhteliselt "range" definitsiooni hoidmine, mis ülalesitatud tulemuste valgusel ka õnnestus. Peaeesmärgi kõrval osutas püsisuhte väljatoomine tõsiasjale, et koosellumuse osaprotsesside gamma ei piirdu nüüdisajal üksnes abielu ja vabaabieluga, vaid on mitmekesisem ning demograafilisele üleminekule järgnevalt näitab see mitmekesisus kasvutendentsi.

Kõiki kooseluvorme kokkuvõtlikult iseloomustades torkab põlisrahvastiku puhul silma ennekõike abielurahvastiku suhteliselt madal osakaal, vanusva-

hemikus 20-69 keskeltläbi vaid 55 protsenti (joonis 6.7). Rahvastikuarenguliselt seisab osundatud madala abielulisuse taga rohkem kui üks põhjus, kõigepealt seondub see vabaabielu suhteliselt laialdase levikuga. Vabaabielurahvastik moodustas kõnealuses vanusvahemikus ligi kuuendiku. Erinevalt abielust on vabaabielu koondunud nooorematesse earühmadesse, nõnda oli vanusrühmas 20-24 abielu- ja vabaabielurahvastikku peaaegu võrdselt. Vabaabielu laialdase leviku kõrval seletab madalat abielulisust teisalt ka kooselulagunemuse kõrge intensiivsus. Vanusskaala keskosas johtub see eeskätt lahutumusest, mille sagenemine on üheks modernse rahvastikutaaste üldiseks tunnusjooneks. Vanemates earühmades asendab lahutumuse mõju lesestumus. Rahvastikuarenguliselt sarnaste riikide taustal on lesestumus Eestis tähelepanuväärselt intensiivne ning algab hulga nooremas eas, teadagi meeste ja naiste väga suure elueaerisuse tõttu.

Joonis 6.7

Kooselulisus
Sünnipõlvkonnad 1924-1973

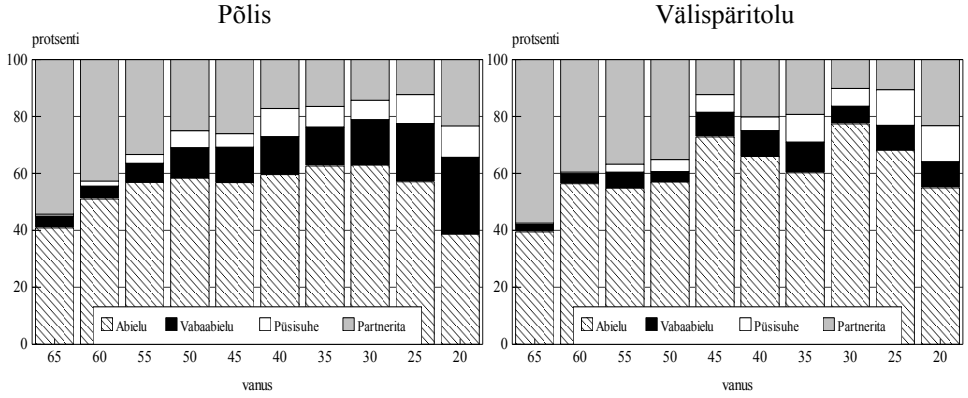

Vabaabielurahvastikuga võrreldes on püsisuhtega hõlmatud rahvastikurühm küll väiksem, kuid sugugi mitte marginaalne. Rahvastikutaaste seisukohalt moodustab kõnealune rühm ühe osa tegeliku abieluga hõlmatud rahvastikust ja peab seevõrra olema arvestatud samaväärselt kooselurahvastikuga. Vanusvahemiku 20-69 keskmisena ületas püsisuhteste osakaal põlisrahvastikus 6 protsenti, selle vanuskõver sarnaneb kõige enam vabaabieluga. Nõnda kohtab püsisuhet sagedamini kahekümneste hulgas, kus paarisuhte taolist vormi harrastab enam kui iga kümnes naisterahvas. Vanuse kasvades püsisuhte osakaal aegamööda väheneb, kuid jääb fertiilea lõpuni igati arvestatavaks.

Paarisuhtega hõlmatud rahvastiku täiendrühma — partneritute ehk tegeliku vallasrahvastiku — osakaal ulatus käsitlusaluses vanusvahemikus 27 protsendini[31]. Kõige madalam on tase vanusrühmas 25-29, kus näitarv langeb 12

[31] Rangelt võttes on tegeliku vallasrahvastiku suhtarv kõrgem, sest sellele tuleb lisada kooseluga hõlmatud, kuid seksuaalsuhetest kõrvale jääv rahvastik.

protsendini, iga järgneva vanusrühmaga hakkab partneritute suhtarv arusaadavalt tõusma. Viljakusea lõppu märkivas vanusrühmas on tegeliku vallasrahvastiku osakaal mainitud miinimumtasemega võrreldes kahekordistunud. Vahemärkusena olgu öeldud, et leibkonnakoostise seisukohalt ei tähenda partneri puudumine enamasti mitte üksielamist. Suhteliselt madala lastetuse ja kõrge lahutumuse koosmõju tulemusena iseloomustab tegelikku vallasrahvastikku selles vanuses kõige sagedamini üksikvanema leibkond. Rahvastikuarenguliselt võrreldavate riikide taustal tuleb pidada üksikvanema leibkonna vanuses 35-44 kuni viiendikuni küündivat osakaalu küllalt kõrgeks, mis majandusülemineku kontekstis nõuab tähelepanu spetsiifilise vaesusriski allikana [UNECE 2000].

Muidugi kehtivad ülaltoodud järeldused põhijoontes ka välispäritolu rahvastiku kohta, kuid samas tuleb tõdeda ka erisusi. Ootuspäraselt iseloomustab välispäritolu rahvastikku põlisrahvastikuga võrreldes märksa kõrgem abielulisus. Eriti silmatorkav on erisus vanusvahemikus 20-34, kus osarahvastike abielulisustaseme vahe küünib 16 protsendipunktini. Ühtlasi ilmneb jooniselt, et osundatud lahknevus johtub pea täielikult vabaabielu süstemaatiliselt madalamamast levimusest, vanuses 20-34 kuni 2-3-korda. Seevastu püsisuhteste ja partneritute suhtarv on kummagi osarahvastiku nooremates rühmades küllalt sarnane — lahknevuse suurus ei ületa üht-kaht protsendipunkti. Vanemate earühmade poole liikudes kahe osarahvastiku omavaheline asetus teiseneb. Nii kaob sisserännanute ühtlaselt kõrgem abielulisus, kuigi vabaabielurahvastiku osakaal jääb süstemaatiliselt madalamaks kogu vanusskaala ulatuses. Niisuguse teisenemise põhjuseks tuleb pidada immigrantrahvastiku abielu mõnevõrra väiksemat püsivust, ühelt poolt intensiivsema lahutumuse, teisalt ka lesestumuse tõttu. Kuivõrd ka püsisuhte levimus kipub sisserännanutel olema pigem veidi madalam ega tasakaalusta eelmainitud abielulisuserisust, siis pole üllatav välispäritolu rahvastiku keskeltläbi kõrgem partneritus kesk- ja vanemaealiste hulgas.

Kooskõlas demograafilise arengu ajastuserisusega kahe osarahvastiku vahel iseloomustab põlisrahvastikku kooseluvormide suurem mitmekesisus ning tervikuna ka rahvastiku mõnevõrra suurem hõlmatus paarisuhtega. Metodoloogilisest vaatenurgast on oluline tähele panna, et omaaegset rada jätkav Eesti sündmusstatistika näitab kirjeldatud protsessi oma võimaluste piires just vastupidisena.

6.2. Sarimonogaamia tulek

Koosellumuse intensiivsuse ja kooselutüüpide tänapäevase kirevuse taustal mõjub korrastava elemendina sündmuste järjestus, mille arvestamise tarvidust rõhutab esmas- ja korduskooselu selge omanäolisus ning kaugelt erinev rahvastikutaasteline panus. Rahvastikuteaduses on juba mitme aastakümne eest vähegi sügavama analüüsi puhul loobutud esmas- ja korduskoosellumuse ühiskäsitlusest ning vaadeldud kõnealuseid osaprotsesse omaette.

Joonis 6.8 toob ära PSU põlvkondade jaotuse neljaks järjestusrühmaks — vastavalt null, üks, kaks ja kolm või enam kooselu. Sarnaselt keskmisele kooselude arvule jääb ka kooselude maksimaalarv teiste elukarjääride põhisündmustega võrreldes küllalt tagasihoidlikuks. Nõnda tundubki kolm kooselu olevat teatud piiriks, millest edasi minnakse väga harva. Põlisrahvastikus jõudis PSU põlvkondade keskmisena neljanda kooseluni vaid 0,4 protsenti naistest, viiendat kooselu nautis parasjagu üks viiest tuhandest. Selle poolest erineb koosellumus üsna selgesti järgnevas peatükis käsitletavast sündimusest, mille puhul suhteliselt väikesearvuline, kuid selektiivse käitumisega põlvkonnaosa jõuab keskmisest mitu korda kõrgema pariteedini.

Esitatud andmetest ilmneb kõige silmatorkavama joonena kooselujärjestuse tugev koondumine ühe kooselu ümber, kohordivahemiku keskmisena langeb selle järjestuspositsiooni arvele üle 70 protsendi rahvastikust. Kõige tugevam koondumus iseloomustab seejuures PSU vanimat kohorti, kus asjaomane suhtarv ulatub kolme neljandikuni ning kõigi ülejäänud järjestusrühmade osakaal koosvõetuna piirdub vastavalt 25 protsendiga. Järgnevates põlvkondades hakkab kooselujärjestuslik heterogeensus aeglaselt, kuid järjekindlalt suurenema. Suhteliselt pikk samm antud suunas seondub põlisrahvastikus kohordiga 1939-1943, järgnevates põlvkondades püsib vastav suhtarv üsna stabiilselt kahe kolmandiku piirimail. Joonisel esitatud kolme noorema põlvkonna suhtes on kooselujärjestust puudutavaid järeldusi teha varavõitu.

Nullkooseluste suhtarv on juba PSU vanemates põlvkondades küllalt madal, kohordis 1924-1928 piirdub vallaliste osakaal vaid viie protsendiga, püsides sama taseme ligiduses ka viies-kuues järgnevas põlvkonnas. Muidugi on osundatud tase vähemalt kaks korda madalam kui Euroopa abiellumustüübi valitsusajal, teisisõnu näitab tulemus, et kõnealuse abiellumusmudeli lagunemine oli Eestis alanud ammu enne PSU kohordivahemikku. Nullkooseluste suhtarvu stabiilsuse juures on rahvastiku kooselujärjestusliku heterogeensuse tõusu ainupõhjuseks korduskooselu sagenemine, mida juuresolev joonis ka visuaalselt kin-

Joonis 6.8

Kooselude arv
Sünnipõlvkonnad 1924-1973

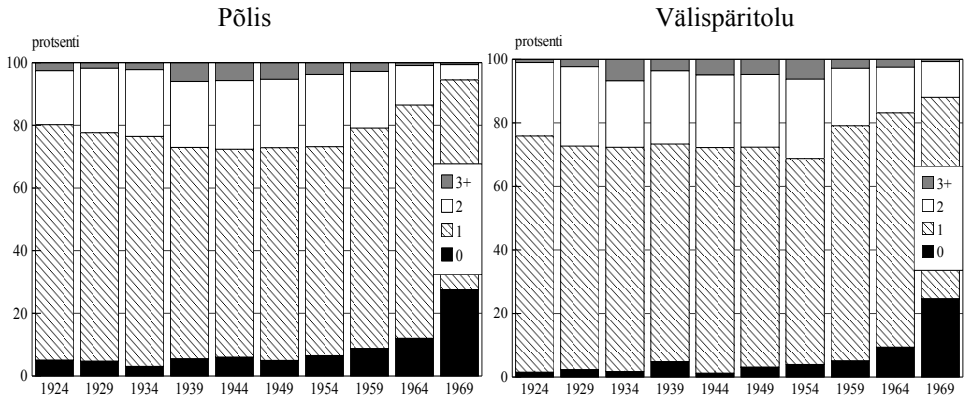

nitab. Arvuliselt kasvas teiseskooseluliste osakaal 17 protsendilt 1924-1928 kohordis 23 protsendini 1954-1958 põlvkonnas, kolmandaskooseluste suhtarv on nelja vanema põlvkonna jooksul koguni kahekordistunud, kuid madala lähtetaseme tõttu pole selle muutuse mõju üldjaotusele kuigi tugev.

Välispäritolu rahvastikus võib täheldada üldjoontes sarnast suundumust, kuid ühtlasi on selgesti täheldatav kooselujärjestuse süsteemne "nihutatus" põlisrahvastikuga võrreldes. Ühelt poolt on põlisrahvastikule iseloomulik nullkooseluste kõrgem suhtarv, kohordivahemiku keskmisena on erisus sisserännanutega enam kui pooleteisekordne, vanemates põlvkondades aga kohati isegi 3-5-kordne. Immigrantrahvastiku eakamates põlvkondades vallaliste rühm sisuliselt puudub. Teiselt poolt on välispäritolu rahvastikule omane korduskooselurühma veidi suurem osakaal, kohordivahemiku keskmisena 24,5 protsenti põlisrahvastiku 21,5 protsendi vastu. Järjestusjaotuse äärmusrühmade vahele jäävate ühekooseluste suhtarv on mõlemal osarahvastikul täpselt võrdne.

Kooselujärjestuse analüüsi täiendab tabel 6.1, mis toob esmakordselt ära Eesti rahvastiku asjaomased kordajad, agregeerituna PSU kohordivahemiku kohta. Erinevalt tavapärastest jaotumusnäitajatest kajastab kordaja tõenäosust, millega teatud kooselujärjestuseni jõudnud liiguvad edasi järgmisele sündmusele. Kuivõrd esmaskooselu järjestuskordaja kujutab endast vastava jaotusprotsendi täiendust sajani, pakuvad põhilist huvi korduskooselu näitarvud. Nii ulatub põlisrahvastikus teiseskoosellu astumise tõenäosus keskeltläbi 23,4 protsendini, välispäritolu rahvastiku vastav näitarv on veidi kõrgem (25,9 protsenti). Kolmandaskooseluni jõuab teiseskoosellu astunud naistest märksa väiksem osa, huvitaval kombel langeb järjestuskordaja väärtus kummalgi osarahvastikul täpipealt kokku (14,8 protsenti). Muidugi tuleb seejuures arvestada, et järjestuskordajad pole põlvkonniti sugugi stabiilsed. Kooskõlas korduskoosellumuse üldise tõusutrendiga kasvab ootuspäraselt ka järjestuskordaja väärtus, PSU keskmistes põlvkondades on see jõudnud kolmekümne protsendi piirimaile. Muu hulgas viitab järjestuskordaja osundatud tase kooselude tähelepanuväärselt sagedasele lagunemisele, millest tuleb juttu järgnevas alapeatükis.

Tabel 6.1

Kooselujärjestuskordaja
Sünnipõlvkonnad 1924-1973

Järjekord	Põlis	Välis-päritolu
$0 \Rightarrow 1$	0,916	0,946
$1 \Rightarrow 2$	0,234	0,259
$2 \Rightarrow 3$	0,148	0,148

6.3. Varem paari ja varem lahku

6.3.1. Koosellumuse noorenemine

Koosellumusajastuse valdavaks suundumuseks PSU kohordivahemikus on olnud noorenemine. Nagu eespool osundatud, oli taoline trend omane sisuliselt kõigile Euroopa abiellumustüübi levikupiirkonda kuulunud rahvastele. Paarisjoonis 6.9 esitab kõnealuse protsessi käigu Eestis esmaskooselu vanuskumulatiivse elulemusfunktsiooni kaudu. Tarvis on tähele panna, et protsessi ajastusanalüüs eeldab kooselu tüübi/algusviisi mitmekesisuse kõrvalejätmist, teisisõnu kajastab elulemusfunktsioon rahvastiku vallasseisundist lahkumist olenemata asjaolust, kas see sünnib abiellu või vabaabiellu astumise läbi.

Joonis 6.9

Esmaskooselu ajastus
Sünnipõlvkonnad 1924-1973

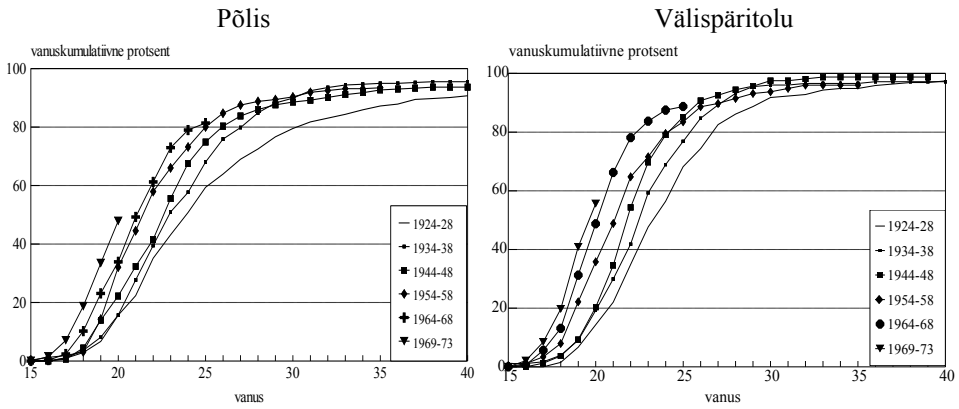

Eesti põlisrahvastiku koosellumusajastust iseloomustavad elulemuskõverad annavad tunnistust protsessi järjekindlast nihkest elutee alguse suunas, mis summaarselt annab tulemuseks küllalt ulatusliku noorenemise. Nimetatud üldsuundumuse taustal väärib tähelepanu ka noorenemisprotsessi raskuspunkti ümberpaiknemine. Eakamates kohortides 1924-1933 teeb esmaskooselu elulemuskõver kõige suurema muutuse läbi kahekümne viienda ja kolmekümnenda eluaasta vahel, nooremas vanuses eristuvad kõnealuste põlvkondade kõverad vaid üsna nõrgalt või üldse mitte. Kooselukarjääri vaatenurgast seisneb vanemates kohortides aset leidnud muutuse olemus eeskätt väga hilises eas sõlmitud esmaskooselude äralangemises ja asendumises noorematega. Kuigi muutus piirdus pea täielikult ajastusega ega mõjutanud märkimisväärselt protsessi lõpptaset — nagu lugeja arvatavasti mäletab ning jooniselt kinnitust saab, oli eluaegne vallasusmäär käsitlusaluses kohordivahemikus üsna ühesugune —, on sellel võinud olla võrdlemisi tugev mõju lastetuse vähenemisele.

Järgnevates põlvkondades nihkus ajastusmuutuse raskuspunkt järk-järgult varasemasse ikka. Kohortides 1934-1948 koondus koosellumuse tugevaim noorenemine vahemikku 23-26 eluaastat, põlvkondades 1949-1958 võib elulemuskõverate suurima nihke leida vanuses 20-21. Põgus pilk joonisele näitab noorenemisprotsessi hüppelist kiirenemist eriti kohordis 1949-1953. Järgnevates põlvkondades on trendi jätkumise taustal omaette tähelepanuväärne väga noores eas, enne 18 eluaastat alanud kooselude suhtarvu järsk suurenemine. Noorimas kohordis 1969-1973 ulatub selleks vanuseks kooselu alustanute kumulatiivarv ligi viiendikuni põlvkonnast, mis on viis-kuus korda enam kui varasemates PSU põlvkondades. Kahekümnendaks eluaastaks küünib vastav näitarv ligi 50 protsendini, millise tasemeni jõudmine võttis 1924-1928 kohordil aega ligemale neli aastat kauem. Umbkaudu samasuguse noorenemisnihke on PSU põlvkonnavahemikus läbi teinud ka koosellumuse vanuseline kõrgpunkt.

Väga varase kooselu sagenemine juhib muu hulgas tähelepanu võimalikule seosele koosellumusajastuse noorenemise ja kooselutüüpide vahekorra muutumise vahel[32]. Vähem reglementeeritud sotsiaalsed kohustused on ilmselt soodustanud kooselu varasemat algust olukorras, kus vabaabielu leiab kooseluvormina üldist aktsepteerimist. Nõnda on koosellumuse hiljutine noorenemine toimunud valdavalt just varases eas alanud vabaabielu kaudu. Näiteks oli põlvkonnas 1969-1973 kahekümnendaks eluaastaks abiellunud vaid 3 protsenti, samal ajal kui vabaabiellu oli astunud 45 protsenti põlvkonnast. Esitatud ajastustrend näitab ühtlasi, et 1990 aastatel juriidilisest definitsioonist lähtuva abiellumusstatistika poolt fikseeritud suundumused kajastavad muutust üksnes kooselu registreerimises, möödunud kümnendil ellu astunud põlvkondade tegelik koosellumus ei tundu eriti vähenenud olevat.

Muidugi on koosellumuse noorenemine jälgitav ka välispäritolu rahvastikus, kuid samas annavad joonisel 6.9 esitatud elulemuskõverad tunnistust protsessi erijoontest. Kõigepealt torkab kahe osarahvastiku graafikuid võrreldes silma Euroopa abiellumustüübi puudumisest johtuv koosellumuse kõrgem lõpptase, mis annab sisserännanute elulemuskõveratele kokkuvõttes järsema tõusunurga. Teise asjaoluna väärib nimetamist järjestikuste elulemuskõverate erinev samm läbi PSU kohordivahemiku, mis annab tunnistust asjaolust, et samade sünnipõlvkondade panus koosellumuse noorenemisse pole põlis- ja välispäritolu rahvastikus olnud kaugeltki ühesugune. Näiteks võib tuua kas või sünnikohordi 1964-1968, mis sisserännanute hulgas kannab üht kõige tugevamat noorenemisimpulssi, põlisrahvastikus aga demonstreerib eelneva põlvkonna suhtes hoopis trendi ajutist peatumist.

Sarnaselt mitmele järgnevais peatükkides käsitletavale protsessile väärib ka esmaskooselu puhul nimetamist üks põlis- ja välispäritolu rahvastiku ajastuserisuse omalaadne joon. Nimelt pole kumulatiivse protsessi algupoolel suurt eri-

[32] Eestis on PSU põlvkondade ajal abiellumisea ametlik alampiir olnud 18 eluaastat, mida lubati alandada 16-17 eluaastani vanemate nõusolekul ja mõjuva põhjuse, reeglina raseduse olemasolul.

sust kahe taasterühma vahel märgata ja nii on põlis- kui välispäritolu rahvastiku põlvkondades enam-vähem ühepalju neid, kes alustavad kooselukarjääri suhteliselt varases eas. Põlisrahvastiku üldiselt eakam koosellumus on tingitud peamiselt selle naisrühma poolt, kes lahkub vallaspõlvest juba veidi küpsemas vanuses. Sellest vaatenurgast on välispäritolu rahvastiku koosellumus, pisut kõrgemale lõpptasemele vaatamata, eluteel ajaliselt kokkusurutum kui põlisrahvastikus.

Ajastustrendi võtab kokku tabel 6.2, mis esitab esmaskooselu mediaankeskmise vanuse läbi PSU põlvkondade, eraldi kahe osarahvastiku lõikes. Välja arvatud kohort 1949-1953, kus protsessi ajastus teeb põlisrahvastikus järsu hüppe noorenemise suunas, iseloomustab varasem ajastus sisserännanuid. PSU kohordivahemiku keskmisena pole vahe esmaskooselu mediaanvanuses teab kui märkimisväärne — kõigest kolme kuu ringis. Põlvkonniti on raske mediaanvanuse erisuses mingit trendilaadset suundumust leida, peaasjalikult on selles süüdi noorenemise viidatud ebasünkroonsus osarahvastikes. Samavõrra pole näha ka mingit konvergentsi põlis- ja välispäritolu rahvastiku koosellumuse ajastuses käsitlusaluse poolsajandi vältel: paaris nooremas põlvkonnas pole erisus sugugi väiksem kui eakamates kohortides, pigem vastupidi.

Tabel 6.2

Esmaskooselu ja -abielu vanus (aastad)
Sünnipõlvkonnad 1924-1973

Põlvkond	Esmaskooselu		Esmasabielu	
	Põlis	Välis-päritolu	Põlis	Välis-päritolu
1924-1928	23,52	23,18	24,07	23,62
1929-1933	23,13	22,87	23,41	23,06
1934-1938	22,78	22,42	23,06	22,65
1939-1943	22,95	22,01	23,24	22,26
1944-1948	22,39	21,75	22,61	22,09
1949-1953	21,34	21,56	22,06	21,64
1954-1958	21,22	20,93	21,91	21,10
1959-1963	20,51	20,48	21,68	20,80
1964-1968	20,89	19,96	21,99	20,51
1969-1973	19,98	19,48	...	...

Omaette asjaoluna tuleb põlis- ja välispäritolu rahvastiku esmaskoosellumuse ajastusvõrdlusel arvestada kooselutüübi erinevust, millest oli juttu peatüki eelnevates osades. Muude võrdsete tingimuste juures tähendab kõrgem vabaabielu osakaal ju ühtlasi nooremat koosellumust, mis laseb põlis- ja välispäritolu rahvastiku vastava ajastuserisuse paista väiksema kui see muidu oleks. Väidet sobib kinnitama näiteks esmasabielu mediaanvanus, mis PSU kohordivahemiku keskmisena demonstreerib osarahvastike vahel üle kahe korra suuremat ajastuserisust kui esmaskooselu vastav näitarv (tabel 6.2). Samuti ilmneb esmasabiellumuse ajastuserisuses põlvkonniti kasvusuundumus — mediaanvanuse suurimat erisust (1,5 aastat) võib täheldada kohordis 1964-1968. Tõenäoliselt kasvab noorimas kohordis vahe kooselukarjääri edenedes veelgi.

Põlisrahvastikus saab kohordist 1964-1968 alguse ka abiellumus- ja koosellumusajastuse trendisuuna lahknemine. Sarnaselt Põhja- ja Lääne-Euroopa maades mõned põlvkonnad varem alanud liikumisele tähendab see abiellumuse kiiret vananemist koosellumuse aeglase noorenemise või stabiilsuse juures

[Corijn, Klijzing 2001; Hoem 1995; Leridon 1988]. Välispäritolu rahvastikus protsesside ajastustrendi sedalaadi lahknevust esialgu täheldada ei ole, immigrantrahvastiku noorimas põlvkonnas 1969-1973 on tõusule pööranud nii koosellumuse kui abiellumuse mediaanvanus, domineerituna muidugi viimatinimetatud protsessi poolt. Huvitav on tõdeda, et riikidevahelises võrdlusperspektiivis on osundatud mudel üsna sarnane hilise demograafilise üleminekuga Lõuna-Euroopa maadele, kus koosellumuse ja abiellumuse radikaalset lahtisidumist pole (esialgu) toimunud.

6.3.2. Kooselulagunemuse kiirenemine

Eelnevas oli vaatluse all esmaskoosellu astumine, mis märgib vallaspõlve lõppu ning abielupõlve algust, olgu registreeritud abielu või vabaabielu raames. Pisendamata kuidagi kõnealuse sündmuse kumulatiivset tähendust eluteel, ei ammendu põlvkonna kooselukarjäär tänapäeval kaugeltki mitte esmaskooseluga. Rahvastikutaaste seisukohalt on täpselt niisama tarvilik pöörata tähelepanu kooselu lõppemisele, mida järgnevas on nimetatud kooselulagunemuseks.

Esmapilgul võib kooselulagunemus tunduda ehk järjekordse sõnaleiutisena, aga rahvastikuteaduses on kõnealusel oskussõnal kindlapiiriline tähendus. Esiteks, kõige peamisena võtab see kokku kahe kooselu lõppemist määrava osaprotsessi — lesestumuse ja lahutumuse — mõju. Metoodilisest seisukohast on oluline märkida, et taoline integreerimine ei tähenda mitte intensiivsusparameetrite summeerimist, vaid eeldab ühe protsessi seisukohalt riskiavatud rahvastiku määratlemisel teise protsessi toime nõuetekohast arvestamist [Willekens *et al* 1982]. Teiseks, ning modernse rahvastikutaaste kontekstis mitte vähemolulisena, hõlmab kooselulagunemuse mõiste nii registreeritud abielude kui vabaabielude lõppemist, koondades niisiis ühisnimetaja alla lahutumuse kui ka lahkumineku.

Rahvastikuteaduses, tegelikult sotsiaalteaduses laiemaltki, on kooselulagunemus ja selle osaprotsessid olnud viimastel kümnenditel püsiva tähelepanu ja analüüsi objektiks nii rahvuslikul tasandil kui ka riikidevahelises võrdlusperspektiivis [Csernak 1996; Kiernan 2000; Ruggles 1997; Sardon 1996 jpt]. Osundatud teadushuvi põhjuseks on muidugi kooselude kahaneva püsivuse mitmeplaanilised ühiskonnatagajärjed, mis ulatuvad rahvatervisest riigimajanduseni ning nõuavad asjakohase seadusandluse ja poliitika kohandamist rahvastikuarengule. Eesti teadaolevalt väga kõrgetele lahutumusnäitajatele vaatamata ei saa mainimata jätta tõsisema rahvastikuteadusliku käsitluse puudumist kõnealuses valdkonnas. Paljus peegeldab eksisteeriv lünk objektiivseid andmeraskusi, kuivõrd mõne teise protsessiga võrreldes on kooselulagunemuse puhul sündmusstatistika raames standardselt produtseeritava (periood)teabega suhteliselt vähe peale hakata [Kutsar 1991]. Asjade niisugune seis rõhutab taas PSU panust mitte üksnes teaduslikus, vaid ka riigistatistilises/andmekorralduslikus plaanis.

Metodoloogilisest seisukohast on loomupärane käsitleda kooselulagunemust just ajastuse vaatenurgast. Kuivõrd iga alanud kooselu varem või hiljem paratamatult lõpeb, on selle intensiivsus ehk tase kohortperspektiivis ette antud ning kvantitatiivses mõttes võib protsessi arengu taandada küsimusele, millisel ajahetkel sündmus aset leiab. Kooselulagunemuse analüüsil seostatakse ajatelg tavapäraselt mitte isiku vanusega, vaid telje nullpunktiks võetakse kooselu algusmoment mil asjaomane riskiavatus tekib, ja lõpp-punktiks kooselu lagunemisaeg[33]. Teisisõnu näitab ajatelg individuaalset aega, mis on möödunud kooselu algusest ehk kestust, sõltumata algsündmuse enda ajastusest eluteel. Vanusskaalaga võrreldes on niisuguse asetuse eeliseks koosellumisvanuse erisuste mõju kõrvaldamine ning keskendumine puhtakujuliselt kooselulagunemusele. Joonis 6.10 esitab esmaskooselu lagunemisprotsessi ajastuse tuttava elulemuskõvera kaudu, katkenud kooselude määra tõusu on jälgitud kolmekümnenda kestusaastani.

Esitatust ilmneb, et valdavaks suundumuseks käsitlusaluses kohordivahemikus on kooselulagunemuse kiirenemine. Samas pole protsessi käik põlis- ja välispäritolu rahvastikus olnud sugugi ühesugune ning järjestikused põlvkonnad on etendanud selle kandjana küllalt erinevat rolli. Põlisrahvastikus torkab teiste hulgas omapärasusena silma PSU vanim sünnikohort 1924-1928, kus kooselulagunemuse intensiivsus on esimestel kestusaastatel olnud tavatult kõrge. Näiteks kolmanda kestusaasta alguseks oli selles põlvkonnas lagunenud üle seitsme protsendi esmaskooseludest, millise taseme ületamiseni jõuab alles 1969-1973 põlvkond pool sajandit hiljem. Ilmselt ei saa sedavõrd kõrget kooselulagunemust pidada loomupäraseks, vaid põhjusi tuleb otsida sõja- ning veel enam sellele järgnenud terroriaastatest, mis muu kurja kõrval ka hulgaliselt perekondi purustas. Teatud määral võib nimetatud mõju täheldada veel ka kohordis 1929-1933, kus lagunenud kooselude kumulatiivprotsent näitab samuti ootuspärasele trendisuunale vastupidist suunda. Hüpoteesi tõepärasust kinnitab ka võrdlus välispäritolu rahvastikuga, kus osundatud anomaaliat varastel kooselukestustel ei eksisteeri.

Järgnevates põlvkondades on kooselu lagunemine nihkunud järk-järgult varasema kooselukestuse suunas. Eelnevas lõigus kirjeldatud perioodefekti tõttu ületab kohordi 1934-1938 elulemuskõver PSU esimese põlvkonna kõvera kümnenda kestusaasta paiku ja tõuseb märgatavalt kõrgemale, ületades eelmisi 4-5 protsendipunkti võrra. Huvitav on tõdeda, et kestusskaala lõpul muutub kõverate asetus veel kord. Jooniselt on näha, et selles on süüdi 1924-1928 kohordi

---

[33] Pole ülearune veel kord nimetada, et sarnaselt kooselu alguse määratlemisega tuleb ka selle lõppu arvestada paarisuhte tegeliku lõppemise, mitte juriidilise vormistuse kaudu. Kuivõrd PSU pakub registreeritud abielude puhul teavet mõlema sündmuse ajastuse kohta, siis oli võimalik hinnata nende omavahelist kokkulangevust. Lühidalt öeldes kipub abielulahutus kooselu tegelikust lõppemisest üsna oluliselt hiljemaks jääma: vähemalt aasta võrra hilines lahutus 37 protsendil juhtudest, enam kui kolme aasta võrra 15 protsendil juhtudest ja ligikaudu 7 protsendil on lahutus jäänud üldse vormistamata [EKDK 1995b].

elulemuskõvera tõusunurga uus kasv, mis sedapuhku peegeldab lesestumuse mõju. Vahemärkuse korras olgu öeldud, et tegu pole mitte niivõrd meeste kõrgema suremusintensiivsusega asjaomases põlvkonnas, vaid peamiselt abielupoolte suurema vanusvahega. Nõnda ulatus PSU vanimas põlvkonnas kooselude suhtarv, kus mees naisest kümme või rohkem aastat vanem, ligi 12 protsendini, nooremates põlvkondades esineb taolisi kooselusid 2-3 korda harvemini.

Joonis 6.10

Kooselulagunemise ajastus
Sünnipõlvkonnad 1924-1973

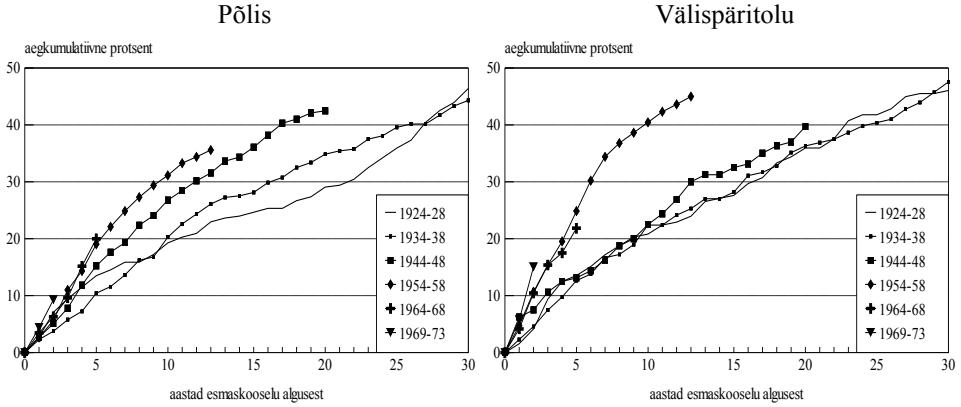

Kõige tugevam nihe varasema kooselulagunemuse suunas seondub põlisrahvastikus n-ö vahepealsete kohortidega 1934-1958, eriti põlvkondadega 1939-1943 ja 1949-1953. Täiendava, kooselulagunemust soodustava tegurina võib osutada abielulahutuse protseduuri lihtsustamisele 1960 aastate keskpaigas, millele järgnes lahutumuse perioodnäitajate hüppeline tõus. Edasine kasv jätkus juba uuelt, varasemaga võrreldes ligi kaks korda kõrgemalt tasemelt. Elulemuskõverate lähedus annab tunnistust sellest, et kohortides 1959-1968 kooselulagunemuse olulist kiirenemist enam pole toimunud. Kaudselt andis protsessi teatud küllastumistaseme saavutamisest märku ka lahutumuse perioodnäitajate stabiliseerumine 1980 aastatel. Uue impulsi pikaajalise trendi jätkumiseks võib siiski anda kõige noorem kohort 1969-1973, kes näitab kooselulagunemuse kiirenemist paari esimese kooseluaasta vältel. Iseseisva tegurina tuleb samuti arvestada vabaabielu leviku hüppelist kasvu nooremates põlvkondades, mis muude võrdsete tingimuste korral omab samasuunalist mõju.

Nagu eespool mainitud, ei ole kooselulagunemuse puhul, erinevalt paljudest teistest käesolevas raamatus käsitletud protsessidest, küsimusel protsessi lõpptasemest omaette sisu — lõpuks tõuseb lagunenud kooselude kumulatiivprotsent igas põlvkonnas ikka sajale ehk teisisõnu väljendavad joonisel 6.10 kujutatud elulemuskõverad ühemõtteliselt protsessi ajastust. Samas pole kooselulagunemuse üldistamiseks lihtne kasutada tavapärast mediaankeskmist, sest 50 protsendini jõuab asjaomane kumulatiivarv suhteliselt pika kooselu järel. Põlis-

rahvastiku puhul on selle statistilise punktini jõudnud parasjagu pooled põlvkonnad 1924-1948, joonisel ei ole siiski mitte kõigi nimetatud kohortide elulemuskõverad 50 protsendi tasemeni viidud, sest kõverate lõpuotsas hakkab tooni andma selektiivsus. Mediaankestusel võib selektiivsusest enam-vähem vabaks lugeda üksnes vanimat kohorti, kus pooled esmaskooseludest on lagunenud kolmekümne üheksandaks kestusaastaks.

Järgnevates põlvkondades on käsitlusalune ajahetk nihkunud tublisti varasemaks, kõige nooremas mediaanini jõudnud põlvkonnas 1944-1948 on pool esmaskooseludest lõppenud kahekümne seitsmendaks kestusaastaks. Neid numbreid igapäevakeelde ümber pannes tähistas PSU esimestes põlvkondades hõbedast tähtpäeva kaks kolmandikku esmaskoosellu astunutest. Keskmistes põlvkondades jõudis sama verstapostini laias laastus iga teine paar. Nooremates kohortides paistab hõbepulmade pidamine jääma tõenäoliselt juba vähemuse osaks. Sellest annab tunnistust esimese kvartiilipunkti, mis tähistab 25 protsendi kooselude lagunemist, jätkuv noorenemine. 1924-1928 kohordis paiknes see 15 kestusaasta piirimail, langes kohordivahemiku keskpaigaks 9-10 kestusaastani ning on 1959-1963 põlvkonnas alanenud seitsme aastani. Igal juhul kõneleb see kooselude tõepoolest märkimisväärsest ebastabiilsusest Eestis. Riikidevahelises võrdluses on siinkohal huvitav tõdeda Baltoskandia piirkonna selget väljajoonistumist — kooselude veel madalamat püsivust kohtab parasjagu Lätis, Rootsis ja Taanis [Council of Europe 2001].

Kooselu lõppemisviisi seisukohalt kaasneb kirjeldatud ajastusmuutusega lesestumuse ja lahutumuse omavahelise proportsiooni teisenemine viimase kasuks. Metodoloogilise vahepõike korras olgu märgitud, et erinevalt kooselulagunemusest võib lesestumuse ja lahutumuse eraldikäsitlusel rääkida ka osaprotsessi kumulatiivsest lõpptasemest. Lahutumuse puhul näitab see, milline osa esmaskooseludest lõpeb varem või hiljem partnerite lahkuminekuga. Tabelis 6.3 on vastava suhtarvu lähendusena esitatud lahutunud kooselude osakaal kümnenda kestusaasta seisuga. Kõnealune suhtarv näitab lahutuse/lahkuminekuga lõppenud kooselude osakaalu ligi kahekordset tõusu käsitlusaluses kohordivahemikus: kui vanimas kohordis 1924-1928 oli lahutunud alla 15 protsendi paaridest, siis põlvkonnas 1959-1963 lähenes vastav suhtarv kolmandikule. Huvitav on tõdeda, et vanimas põlvkonnas ei saavutanud lahutumuse kumulatiivprotsent ka kooselukarjääri lõpuks niisugust taset, teisisõnu elas üle 70 protsendi 1924-1928 põlvkonnas partneriga koos kuni (ühe) abikaasa surmani. Tabelis esitatud arvandmeid ekstrapoleerides on küllalt tõenäoline, et alates PSU keskmistest põlvkondadest saavutab kooselu kahe võimaliku lõppemisviisi vahekorras ülekaalu lahutumus, esmakordselt rahvastikuloos.

Pilk joonise 6.10 paremale poolele toob esile ka välispäritolu rahvastiku kooselulagunemuse kiirenemise, kuid põlvkondade omavaheline asetus on põlisrahvastikuga võrreldes sootuks teistsugune. Kõige tugevamini torkab silma kohortide 1924-1948 elulemuskõverate suhteline lähedus, näiteks kümnenda kestusaasta paiku piirdub erisus vaid pooleteise protsendipunktiga. Teisiti öeldes tähendab see välispäritolu rahvastiku kooselulagunemuse suhteliselt tagasihoid-

likku muutust PSU kohordivahemiku esimeses pooles, kooskõlas demograafilise ülemineku hilisema ajastusega immigrantide päritolupiirkondades. Välispäritolu rahvastikus seostub järsk nihe varasema kooselulagunemuse suunas põlvkondadega 1949-1958, neis kohortides teeb elulemuskõver läbi peaaegu kahekordse tõusu. Kasv on olnud nii tugev, et järgnevate põlvkondade elulemuskõverad jäävad saavutatud tasemest selgesti allapoole. Hüpoteesi korras võib selle järsu muutuse seostada kõnealuse põlvkonna vanemate selektiivse käitumisega, oletuse kontroll jääb aga juba edasise analüüsi ülesandeks. Kohordi 1969-1973 asend eelkäijate suhtes on põlisrahvastikus täheldatule sarnane.

Tabel 6.3

Kooselulagunemus (osakaal kümnendaks kooseluaastaks) Sünnipõlvkonnad 1924-1963

Põlvkond	Põlis	Välis-päritolu
1924-1928	14,8	17,0
1929-1933	15,6	17,4
1934-1938	18,7	19,2
1939-1943	24,5	21,2
1944-1948	23,9	19,7
1949-1953	27,9	29,1
1954-1958	28,9	37,8
1959-1963	28,7	25,1

Kooselulagunemuse ajastuselt on põlis- ja välispäritolu rahvastik omavahel üsna võrreldavad, arvuliselt võib selles veenduda tabeli 6.3 põhjal. Nõnda on kolmes vanemas põlvkonnas kümnendaks kestusaastaks lahutunud kooselude suhtarv kõrgem immigrantrahvastikus, neljandas ja viiendas kohordis põlisrahvastikus, kuuendas ja seitsmendas jälle vastupidi jne. Rahvastikuarengu vaatenurgast on taoline ebaregulaarsus mõneti ootamatu, sest muude võrdsete tingimuste korral võinuks eeldada kooselude väiksemat püsivust põlisrahvastikus, olgu või ainuüksi vabaabielude suurema sageduse tõttu. Viimast arvestades on immigrantrahvastiku kooselud tegelikult ebapüsivamad, kusjuures erisus on eriti selge kahe osarahvastiku vabaabielu võrdlemisel [UNECE 2000]. Ilmselt räägib sedapidise erisuse kujunemisel kaasa nii sisserännanute süstemaatiliselt noorem iga koosellu astumisel, veel olulisemana aga immigrandistaatus ja põlisrahvastikust mitu korda kõrgem sega(rahvus)kooselude osakaal. Vahemärkusena olgu öeldud, et immigrantrahvastiku kõrgem lahutumus on ilmnenud ka mitmetes Euroopa suurtes immigratsioonimaades [Neyrand, M'Sili 1998; Roloff 1998].

Ajastuskäsitluse jätkuks on veel mõistlik põgusalt peatuda ka korduskoosellumusel. Esmaskooselu lagunemine viib rahvastiku tagasi koosellumisriski alla, kuid sedapuhku on tegemist riskiavatusega mitte esmasvaid korduskooselu suhtes. Sarnaselt kooselulagunemusele esitab paarisjoonis 6.11 elulemusfunktsiooni kaudu teiseskoosellumuse kohorttrendi. Ajatelje algpunktiks on seejuures esmaskooselu lagunemisaeg, olgu lesestumise või lahutuse/lahkumineku tõttu, skaala lõpp-punktiks aga uue kooselu sõlmimine. Nõnda mõõdab ajatelg esmaskooselule järgneva, väljaspool kooselu veedetud eluperioodi kestust, abstraheerudes ühtaegu nii esmaskoosellu astumise vanusest kui ka selle pikkusest.

Joonis 6.11

Teiseskooselu ajastus
Sünnipõlvkonnad 1924-1973

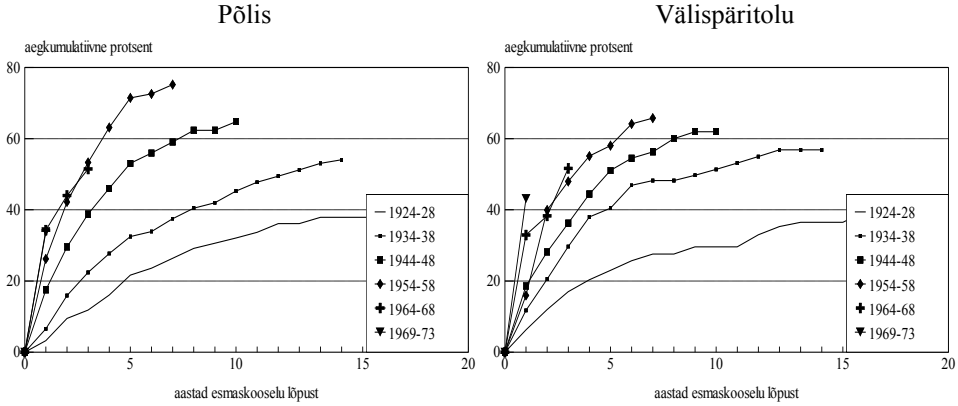

Jooniselt hakkab silma korraga kaks tugevat ja ühesuunalist muutust. Kõigepealt on PSU kohordivahemikus aset leidnud korduskoosellumuse intensiivsuse kasv, mis avaldub protsessi kumulatiivtaseme ehk teisisõnu esmaskooselu lõpetanute selle osa suhtarvu tõusus, kes astub teiseskoosellu. Kõnealust trendi võib täheldada praktiliselt kõigil kestustel, seejuures kõige tugevamini skaala alguses. Nõnda alustas esmaskooselu lõppemisele järgnenud esimese aasta vältel uut kooselu kohordis 1924-1928 kolm protsenti, põlvkonnas 1964-1968 on vastav suhtarv aga kerkinud koguni 34 protsendini ehk kümnekordseks. Hilisematel kestustel kumulatiivprotsendi suhteline kasv küll aeglustub, kuid jääb sellele vaatamata üsna märgatavaks. Teiseks, esimesega tihedasti seonduvaks muutuseks on protsessi ajastuse nihkumine kestusvahemiku alguse suunas *resp* noorenemine. Võrreldes PSU vanemaid ja keskmisi kohorte, paistab esmaskooselu lõppu ja teiseskooselu algust lahutava ajavahemiku mediaankestus olevat lühenenud neljalt-viielt aastalt napi kolme aastani. Üldjoontes iseloomustab sama suundumus ka välispäritolu rahvastikku, kuigi peamist muutust kandvad põlvkonnad on erinevad.

Seejuures tuleb muidugi tähele panna, et elukarjäärile iseloomuliku kumulatiivsuse tõttu pole teiseskoosellumuse sedavõrd suure teisenemise põhjuseks mitte käsitlusaluse protsessi enda ajastuses toimunud muutus üksi, vaid ka kahes eluteel eelnevas protsessis — esmaskoosellumuses ning kooselulagunemuses — aset leidnud samasuunaliste nihete kuhjumine. Kuivõrd tõenäosus korduskoosellu astuda on seda suurem, mida varem esmaskooselu laguneb, on nii esmaskoosellumisea alanemine kui kooselude püsivuse vähenemine andnud tugeva impulsi korduskoosellumuse sagenemisele. Põlvkondade võrdlemisel tuleb samuti arvestada, et nooremates kohortides ei peegelda andmestik veel madalamat korduskoosellumisriski kauem kestnud kooselude lõppedes. Öeldut kokku võttes on tegelikult suurem osa joonisel 6.11 nähtavast teiseskoosellumuse in-

tensiivsuse tõusust ja noorenemisest kumulatiivse struktuurimõju ning selektiivsuse tulemus. Teiseskoosellumuse enda täpse panuse kvantitatiivne kindlakstegemine jääb edasise uurimistöö selgitada. Võrdlusperspektiivis on varasemate analüüside põhjal alust eeldada Eesti rahvastiku teiseskoosellumuse küllalt kõrget intensiivsust [Darsky, Scherbov 1995].

Ajastuskäsitluse lõpetuseks on paslik võrrelda küllalt erineva elukarjääriga PSU põlvkondade poolt kooselus veedetud aega fertiilea piires (siinkohal vanusvahemik 15-44). Sündmuslugudest ühekuulise sammuga summeeritud kestusarvud näitavad, et vaatamata abielu ja vabaabielu püsivuse langusele pole kooseluaastate koguarv vähenenud, pigem vastupidi. Nõnda hõlmas kooselu põlisrahvastiku sünnikohordis 1924-1928 selles rahvastikutaaste seisukohalt olulises vanusvahemikus keskmiselt 17,5 aastat. Järgnenud põlvkondades kestus pikenes, liikudes kohordivahemikus 1929-1948 selgesuunalise trendita 18,0 ja 18,8 aasta vahel. Samas on oluline tähele panna, et kooselukestuse üldise pikenemise taga on seisnud kaks vastassuunalist trendi. Ühelt poolt on kooselus veedetud aeg nooremas eas, eriti vanusvahemikus 20-24, kasvanud 1,8 aastalt 1924-1928 kohordis 3,2 aastani põlvkonnas 1964-1968. Kooseluaastate arv on kasvanud ka vanusvahemikus 25-29, kuid jäänud muutumatuks järgmises. Vahemikus 35-44 on kooseluaastate arv seevastu veidi vähenenud, mis viitab tõsiasjale, et korduskoosellumus korvab lahutumuse mõju siiski vaid osaliselt. Elutee vaatenurgast tähendavad need muutused kooselukarjääri raskuspunkti nihkumist noorema ea suunas. Osundatud tulemus kinnitab veel kord, et pole põhjust rääkida kooselu tähtsuse põhimõttelisest langusest nüüdisajal, vaid ikka selle vormide ja laadi teisenemisest.

6.4. Koosellumuse sotsiaalne diferentsiatsioon

Rahvastiku heterogeensus nõuab kooseluprotsesside kummagi põhisuuna omaette käsitlust. Käesolevas alapeatükis on asjaomase diferentsiatsiooni selgitamiseks valitud ühelt poolt esmaskooselu moodustumine ja teisalt selle lagunemine kui rahvastiku kooselukarjääri kaks kõige laiema hõlmatusega protsessi. Esmaskooselu moodustumise ajastusmudelis on ajatelje alguspunktiks individuaalne sünniaeg ning lõpp-punktiks esmaskooselu algus. Nimetatud punktide vahel on ajatelg jaotatud kolmeteistkümneks osaks, vanusvahemikus 16 kuni 25 üheaastase sammuga, hõlmates niiviisi protsessi kõige intensiivsema toimumisea.

Kooselulagunemuse ajastusmudelis on telje üheks otspunktiks esmaskooselu algus ning teiseks kooselu lõppemine, kestustelg on jaotatud kaheksaks osaks, üheaastase sammuga kuni viienda kestusaastani. Arusaadavalt ei hõlma teine mudel seda osa rahvastikust, kes pole kunagi koosellu astunud. Ajatelje määratluse kõrval erineb mõnevõrra ka kooselulagunemuse mudeli argumenttunnuste kogum. Nimelt on mudelisse lülitatud protsessispetsiifilised isikutunnused, mis peegeldavad asjaomase käitumise põlvkondlikku järjepide-

vust ning protsessi sõltuvust kooselu ja partnerite teatud omadustest. Viimast tõsiasja tasub ilmselt rõhutada, kuivõrd paljudest teistest käesolevas raamatus puudutatud elusündmustest selgemini oleneb kooselu püsimine mitte ühest, vaid korraga vähemalt kahest inimesest.

Mudelarvutuse tulemused tabelis 6.4 näitavad linna- ja maarahvastiku erisuse vastassuunalisust kummagi osaprotsessi puhul. Ühelt poolt edestab maarahvas linlasi esmaskooselu moodustumise tempos, teisalt paistab kooselulagunemus olevat aga kiirem linnarahvastikus. Kuigi ajastuserisus pole iseenesest väga suur, ületab see mõlema protsessi puhul statistilise olulisuspiiri. Gradientide vormilisele vastandlikkusele vaatamata on tulemus ootuspärane ja osutab kokkuvõttes maarahvastiku mõnevõrra suuremale kooselulisusele linnarahvaga võrreldes. Huvitav on tõdeda, et põlvkonniti pole linna- ja maarahvastiku kooselukäitumise diferentsiatsioon kaugeltki püsiv. Sünnikohordis 1924-1928 oli koosellumus maarahvastiku hulgas koguni hilisem, kooselude lagunemisprotsessi erisus paaris vanemas PSU põlvkonnas praktiliselt puudus. Nooremate põlvkondade suunas liikudes diferentsiatsioon tugevnes, muidugi väiksemate või suuremate kõikumistega — ühelt poolt hakkas linnarahvastikku järjest selgemini iseloomustama maarahvaga võrreldes hilisem koosellumus, teisalt aga suhteliselt varasem kooselulagunemus. Rahvastikuarengulisest vaatenurgast viitab linn-maa diferentsiatsiooni osundatud muutus linnarahvastiku võimalikule pioneerirollile modernse kooselukäitumise levikul.

Rahvastiku kooselukarjääri haridusdiferentsiatsiooni puhul väärib ennekõike märkimist koosellumuse tugev ajastuserisus. Kõige varasem koosellu astumine iseloomustab keskhariduseta põlvkonnaosa, teisalt paistavad aga hilise paarimoodustusega silma kõrgharitud. Erisuse niisugune suund on kooliskäimise ja perekonnaelu problemaatilise kokkusobivuse tõttu igati ootuspärane ja kordub praktiliselt kõigis asjakohastes käsitlustes [UN 1990; Manting 1994; Mills 2000 jt]. Samal põhjusel pole üllatav ka osundatud diferentsiatsiooni püsimine läbi kogu käsitlusaluse põlvkonnavahemiku, tõsi küll, teatud nõrgenemisega alates sünnikohordist 1934-1938. Kooselulagunemuse puhul on tegemist samasuunalise, kuigi mitte nii tugevasti väljendunud erisusega. Kooselu suurema püsivuse poolest paistavad Eestis silma kõrgharidusega naised, keda on nii sageli käsitletud lahutumustrendi suunanäitajana ülejäänud, traditsioonilisema käitumislaadiga rahvastikurühmadele [Blossfeld, Huinink 1991; Blossfeld *et al* 1995].

Analüüsil selgus huvitav tõsiasi, et taoline, koondmudelis täheldatule vastupidine haridusgradient eksisteeris tegelikult ka PSU põlvkondades 1934-1948. Sealtpeale aga pöördus hariduserisus järsult vastupidiseks ning nooremates põlvkondades ilmnes kõrgharidusega naiste süvenevalt madalam lahutumus.

Tabel 6.4

Koosellumuse sotsiaalne diferentsiatsioon
Põlisrahvastik, sünnipõlvkonnad 1924-1973

	Koosellumine		Lahutus	
	Suhtrisk		Suhtrisk	
	bruto	neto	bruto	neto
Elukohatüüp				
linn	1,00	1,00	1,00	1,00
maa	1,20**	1,10*	0,94	0,86*
Haridus				
põhi	1,31**	1,30**	1,06	1,02
kesk	1,00	1,00	1,00	1,00
kõrg	0,65**	0,64**	0,84*	0,92
Usukuuluvus				
usklik	0,91	0,90	1,19	1,24*
kombeid järgiv	1,02	0,98	0,91	0,94
ükskõikne	1,00	1,00	1,00	1,00
Sotsiaalpäritolu				
ettevõtja	0,91*	0,92*	0,89*	0,94
haritlane	0,90	1,04	1,12	1,12
tööline	1,00	1,00	1,00	1,00
Kontrollkese				
seesmine	1,05	1,11*	1.01	1,03
neutraalne	1,00	1,00	1.00	1,00
väline	0,89*	0,85**	0.80*	0,85
Kasvuperetüüp				
täispere			1,00	1,00
üksikvanem			1,31*	1,24*
Kooselutüüp				
otseabielu			1,00	1,00
viitabielu			1,06	0,99
vabaabielu			3,45**	3,37**
Kooselu ajastus				
15-19			1,49**	1,46**
20-24			1,00	1,00
25-29			0,95	0,83*
Partneri rahvus				
sama			1,00	1,00
erinev			1,44**	1,27**
Partneri haridus				
madalam			1,05	1,13
sama			1,00	1,00
kõrgem			1,09	0,99

** p<0,01, * p<0,05

Nõnda langes kohordivahemikus 1958-1968 kõrgharitud naiste kooselulagunemise tõenäosus 30-40 protsendi võrra madalamale kui keskharidusega sookaaslastel. Et osundatud muutus pole juhuslik, rõhutab põhiharidusrahvastiku sündmusriski samaaegne, kuid vastupidises suunas toimunud märgivahetus. Kuni 1949-1953 põlvkonnani oli kooselulagunemise tõenäosus põhiharitutel keskharitute omast veidi madalam või sellega võrdne, järgnevates kohortides tõusis aga võrdlusrühma omast selgesti kõrgemaks. Kokkuvõttes ulatus kooselulagunemuse diferentsiatsioonimäär põhiharidusega ja kõrgharidusega rahvastikurühma vahel 1954-1968 sünnipõlvkondades kahe ja poole korrani. Oluline on märkida, et kõnesoleva erisuse väljatoomisel pole kahe silma vahele jäetud koosellu astumise haridusrühmiti erineva ajastuse mõju.

Metodoloogilisest vaatenurgast on kooselulagunemuse hariduserisus heaks näiteks sellest, kuidas protsessi diferentsiatsiooni staatiline käsitlus võib viia kui mitte just otse ekslikele, siis vähemalt eksitavatele järeldustele — diferentsiatsiooni teisenemisel sõltub järelduste laad pea täielikult käsitlusaluste põlvkondade või põlvkonna valikust. Ainsaks kindlaks viisiks seesuguseid eksitusi vältida on käsitluse ajaraami laienda-

mine ja rahvastikuarenguliselt pikemate ajavahemike hõlmamine. Teisalt toob erisuse teisenemine esile ka raskused taolise diferentsiatsiooni seletamisel ainuüksi või valdavalt isikutasandilt lähtuvate mehhanismidega, antud juhul näiteks harituma rahvastikuosa parema suutlikkusega paarisuhtes ettetulevaid konflikte vältida/lahendada. Kuigi taolised seletused on reeglina hästi arusaadavad ja argikogemuse seisukohalt loogilised, on nende abil võimatu seletada diferentsiatsiooni eripidist suunda suhteliselt lähestikku asuvates rahvastikupõlvkondades. Konkreetsel juhul tuleb ilmselt arvestada hoopis hariduse tähenduse ja selektiivsuse teisenemist PSU põlvkonnavahemikus, millele on viiteid ka mitmes järgnevas peatükis. Ja muidugi demograafilise arengu üldisi seaduspärasusi.

Usklikkusega seostub üldiselt hilisem koosellu astumine, kuigi erisus võrdlusrühmast on suhteliselt tagasihoidlik. Euroopa rahvastikuarengu käsitlustes on usulised diferentsid rahvastiku kooselukäitumises küllalt tuntud ja nende põhjusena nähakse harilikult perekonna kõrget väärtustamist kristlikus ilmavaates [Anderson 1986; Lesthaeghe, Moors 1995]. Kooselu mõnevõrra hilisem ajastus osutab antud kontekstis ilmselt asjaomase sammu tõsisemale kaalutletusele usklike puhul. Kooselu lagunemine ja iseäranis abielulahutus peaks usklike hulgas olema suhteliselt harvaesinev sündmus, millist oletust kinnitavad mitmes riigis saadud tulemused [Klijzing 1992; Manting 1994]. Sel taustal mõjub üpris ootamatult Eesti usklike kooselude väiksem püsivus, mis rühma suhtelisest väikesearvulisest hoolimata ületab statistilise usalduspiiri. Põlvkonniti on tegemist olnud võimenduva nähtusega, mis sai alguse 1934-1938 sünnikohordist ja on iseloomustanud kõiki järgnevaid põlvkondi. Neljas nooremas kohordis on kooselude lagunemise suhtrisk usklike hulgas olnud rahvastikukeskmisest ligikaudu kaks korda kõrgem. Kahtlemata ärgitab taoline leidus edasist uurimishuvi, viidates usklikkuse põlvkonniti teisenevale tähendusele ühiskonnas ja rahvastiku elukarjäärides.

Sotsiaalpäritolu ettevõtjakihist lükkab esmaskooselu alguse mõnevõrra hilisemasse vanusesse. Päritoluerisuse säilimine nõukoguajal üles kasvanud põlvkondades on kindlasti omaette mainimist vääriv tõsiasi, eriti arvestades diferentsiatsiooni üldsuuna kokkulangemist stabiilse ühiskonnaarenguga riikides täheldatuga [Lillard *et al* 1995]. Sarnaselt mitmele eelkäsitletud rahvastikutunnusele ei püsi ka päritoluerisus põlvkonniti muutumatuna, vaid teeb läbi huvipakkuva teisenemise. Põlvkonniti teostatud mudelarvutus osutab, et vanemates kohortides iseloomustas ettevõtjate ja haritlaste hulgast pärinevat rahvastikuosa ülejäänutest varasem koosellumus, kohordivahemiku nooremas osas see erisus aga kaob, ettevõtjate puhul muutub gradient koguni vastupidiseks. Muu hulgas viitab taoline märgivahetus ettevõtjate ja haritlaste asendile rahvastikuarengu võimaliku pioneerrühmana. Koosellumuse intensiivsel noorenemisperioodil edestasid need kaks rühma üldist noorenemissuundumust, trendi aeglustudes aga muutsid oma asendit põhirühma suhtes, andes niiviisi märku eelseisvast vastassuunalisest arengust. Samalaadne märgimuutus, kuigi haritlaste puhul mõnevõr-

ra vähem selgelt väljendunud kui ettevõtjatel, on täheldatav ka kooselulagunemuses.

Võrreldes sotsiaalpäritoluga on kooseluprotsesside diferentsiatsioon kontrollkeskme järgi hoopis püsivam. Internaale iseloomustab reeglina mõnevõrra varasem koosellumusajastus, lahutuse suhtes eristumine võrdlusrühmast praktiliselt puudub. Kooskõlas passiivsema ellusuhtumisega paistavad eksternaalid nii kooselude moodustumise kui lagunemise osas silma sündmuste hilisema ajastuse ja/või protsesside madalama intensiivsuse poolest.

Kooselulagunemise ajastusmudelisse lülitatud viiest protsessispetsiifilisest tunnusest diferentseerisid kõik märkimisväärselt protsessi kulgu. Sarnaselt enamiku asjakohaste uurimustulemustega seondub ka Eestis kooselu varasema algusega tavapärasest kõrgem lagunemisrisk, küpsemas eas alanud kooselusid iseloomustab seevastu suurem püsivus. Eriti tugevasti eristuvad seejuures väga noores eas, enne 20 eluaastat alanud kooselud, mille puhul lagunemistõenäosus ületab võrdlusrühma — esmaskooselu vanuses 20-24 — taset ligi poolteist korda. Tuleb tähele panna, et diferentsiatsiooni tugevuselt ületab koosellumisiga kõiki ülalkäsitletud sotsiaaltunnuseid. Küpsemas eas, pärast 25 eluaastat sõlmitud kooselu eristumine võrdlusrühmast pole nii tugev, kuid ületab ometi statistilise olulisuspiiri. Ootuspäraselt on koosellumuse üldise noorenemistrendiga toimunud diferentsiatsiooni raskuspunkti ümberpaiknemine PSU kohordivahemikus: nooremate põlvkondade poole liikudes rühma 15-19 eristumine nõrgeneb, samas rühma 25+ eristumine on tugevnenud. Jättes diferentsiatsiooni tekkemehhanismi erikäsitluste vaagida, rõhutab tulemus elukarjääride teatud optimaalse või normipärase ajastuse olemasolu, millest hälbimise eest tuleb lõivu maksta.

Seoses kooseluvormide mitmekesistumisega on viimase kümnendi-poolteise jooksul saanud moeasjaks analüüsida protsessi diferentsiatsiooni sõltuvalt sellest, millist tüüpi kooseluga on tegemist. Tabelis esitatud näitajad toovad esile vabaabielu mitmekordselt kõrgema lagunemistõenäosuse, kuid see peegeldavad pea puhtakujuliselt protsessi selektiivsust: kõnealusesse rühma kuuluvad kõik vabaabieluna alanud kooselud, mis abieluks üle pole kasvanud, teisisõnu — abielu sobivust hindama kutsutud ühendused täitsid oma eesmärgi. Mõnevõrra sisukamaks tuleb pidada kahe ülejäänud rühma — viitabielu ja otseabielu omavahelist võrdlust. Antud seoses on vahel oletatud viitabielu suuremat püsivust traditsioonilise otseabieluga võrreldes, kuivõrd abielule eelnev kooselu peaks aitama välja selgitada keskmisest paremate sobivuseeldustega paarid [Teachman 1990; Klijzing 1992]. PSU tulemused Eesti puhul taolist erisust ei kinnita ning viit- ja otseabielu lagunemistõenäosused on praktiliselt võrdsed.

Kooselulagunemuse diferentsiatsioon rõhutab samuti abielukäitumise põlvkondlikku järjepidevust. Nõnda seostub päritoluga mittetäielikust kasvukodust kooselu ligikaudu veerandi võrra kõrgem lagunemistõenäosus. Keskmise taseme kõrval väärib aga ehk rohkemgi tähelepanu kasvuperetüübiga seotud lisariski kasvutrend põlvkonniti (joonis 6.12). PSU paaris-kolmes vanemas põlvkonnas jäi asjaomane suhtrisk 15-20 protsendi piirimaile, mis on kooskõlas lesestumuse määrava rolliga üksikvanemapere kujunemisel neis kohorti-

des. Sõda ja sellele järgnenud sotsiaalne ümberkorraldus suurendas küll üksikvanemapere suhtarvu sünnikohortides 1939-1948, kuid sellega ei kaasnenud vastava suhtriski tõusu, pigem vastupidi. Suhtriski kiire tõus algab põlvkonnast 1954-1958, nooremates kohortides ulatub erisus täis- ja üksikvanemaperest pärit oleva põlvkonnaosa vahel kuni kahe korrani. Osalt peegeldab kasvutrend lesestumuse ja lahutumuse vahekorra jätkuvat muutust viimase kasuks üksikvanemapere tekkimisel, teisalt aga on ilmne lahutusriski põlvkondadevahelise ülekande tugevnemine.

Joonis 6.12

Kooselulagunemise kasvuperediferentsiatsioon Põlisrahvastik, sünnipõlvkonnad 1924-1973

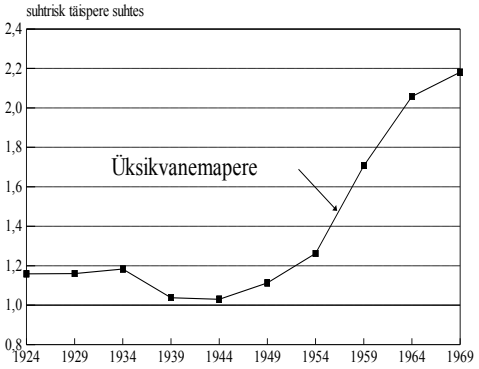

Lõpetuseks kinnitab diferentsiatsioonikäsitlus partnerite tausta sarnasuse positiivset mõju kooselu püsivusele, konkreetselt nii rahvuse kui hariduse lõikes. PSU põlvkondades osutusid erirahvuskooselud etniliselt homogeensetest kooseludest keskeltläbi ligi kolmandiku võrra vähem püsivaks. Hariduse puhul seondub kooselu kõrgem lagunemisrisk eeskätt olukorraga, kus mehe haridustase jääb naise omast madalamaks. Vastupidise ebavõrdsuse korral taolist lisariski ei paista esinevat.

7. SÜNDIMUS

Eesti PSU sihiteadlik eesmärgistus — vanemate põlvkondade kaasamine sünnitusealise rahvastiku kõrval — võimaldab sündimusarengu analüüsi küllalt pika ajavahemiku kohta, sisuliselt sõjaaastaist alates. Oluline on tähele panna, et sünnikohordid 1924-1943 ehk neli vanemat PSU põlvkonda olid andmekogumise ajaks sünnituseast väljunud ning kaks järgnevat, 1944-1953, kuuludes formaalselt küll sünnitusea raami, olid samuti reproduktiivkarjääri tegelikult lõpetanud. Kõnealustes põlvkondades, kes kokku moodustavad ju üle poole kogu käsitlusalusest naisrahvastikust, on kõikvõimalike muude sündimusanalüüsi suundade kõrval võimalik käsitleda ka lõplikku sündimustaset[34].

Sünnituseast väljunud rahvastikurühma kohta on analüüsitulemused ja järeldused alati selgepiirilisemad, kuivõrd tulevik ei saa nende põlvkondade osas kuidagi vastavaid sündmusi juurde lisada. Teisalt pole võimalik neid selgepiirilisemaid järeldusi praktikas, näiteks rahvastikupoliitilises tegevuses, otse kasutada, sest kõnealused kohordid ei saa tagantjärele oma käitumist muuta. Nooremad põlvkonnad aga ei pruugi sama teed käia. Seevõrra kehtib kumulatiivsete protsesside vastuolu — täiuslik teave on võimalik vaid karjääri lõpetanud rahvastikuosa kohta — täiel määral ka rahvastiku sündimuskäsitluses, mida tänapäevase analüüsimetodoloogia ja meetodite varal saab siiski ületada.

Eraldi väärib tähelepanujuhtimist PSU kohortandmestiku ja vaadeldava ajavahemiku perioodnäitajate omavaheline kokkulangevus. Sedalaadi käsitlus kuulub andmestiku kvaliteedianalüüsi juurde ning selgitab ühelt poolt valimi esinduslikkust kogurahvastiku suhtes ja teiselt poolt küsitletavate vastamistäpsust. Kvaliteedianalüüs kuulus PSU kavakohaste ülesannete hulka ja tulemused on avaldatud mujal [EKDK 1995a; 1999]. Siinkohal väärib veel kord rõhutamist kõnealuse töö põhitulemus: Eesti PSU kohortandmestik on sündimuse perioodnäitajate aegridadega heas kooskõlas. Samale tulemusele jõudis ka enamikku PSU riike hõlmanud sünnijärjestuslik võrdlevanalüüs [Barkalov, Dörbritz, Kirmeyer 1999]. Tõdemus pole oluline ainuüksi andmekvaliteedi seisukohalt, näiteks võimaldab selline tulemus ühildada perioodnäitajad PSU teabega ning sel viisil katta kohortandmestikuga otse hõlmatud poolsajandist veel hoopis pikem ajajärk.

---

[34] Rahvastikuteaduses nimetatakse lõplikuks sündimustaset, mis iseloomustab sündimuskarjääri läbinud, *resp* sünnituseast väljunud põlvkondi. Äsja Francis Fukuyama raamatut eestindades on üks vigurvändast tõlkija samas tähenduses kasutanud sõna täissündimus [Fukuyama 2001]. Niisuguse termini eksitav iseloom selgub otsekohe, kui esitada näitarv ajateljel.

7.1. Stabiilne sündimustase

Eesti rahvastikuarengu varasematest käsitlustest on teada, et XIX sajandi keskpaigas käivitunud demograafiline üleminek põhjustas sündimuse pideva languse järgnevaks 75-80-aastaseks perioodiks. Varase ajastuse tõttu kuulub Eesti sündimusülemineku pioneermaade hulka, mida toob küllalt hästi esile esimese ülemaalise rahvaloenduse (1881) andmetele toetuv võrdlus (joonis 7.1). Üldtuntud Princetoni indeksite kaudu mõõdetuna on Eesti sündimusareng olnud lähedane Rootsi, Norra, Läti, Taani, Shveitsi ning laiemas plaanis Lääne- ja Põhja-Euroopa rahvaste suundumustele [Coale, Watkins 1986; Katus 1991a; 1994]. Teisi Euroopa rahvaid Eesti sündimusareng vähemal või suuremal määral edestas ja vastavalt oli ka sündimuslangus kindlas ajapunktis mõõdetuna kaugemale jõudnud, muidugi välja arvatud Prantsusmaa. Viimane oli tegelikult ka ainus riik, mida iseloomustas nii üld- kui abielusündimusindeksite tase Eestiga võrreldes madalam.

Joonis 7.1

Princetoni sündimusindeksid Euroopa 1880 aastatel

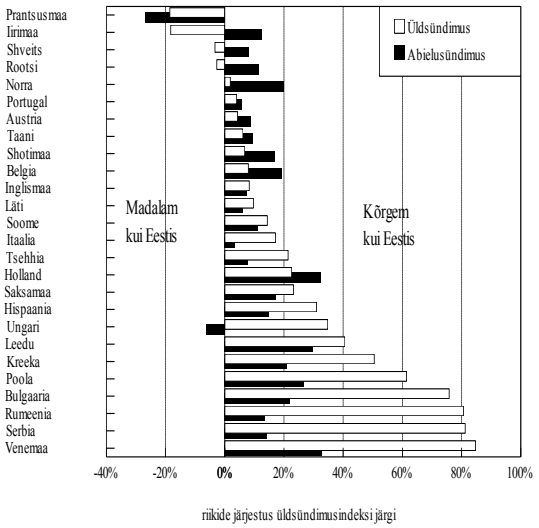

Demograafilise ülemineku pioneermaana jõudis Eesti koos kuue-seitsme teise Euroopa riigiga taastetasandist madalama põlvkonnaasendumiseni juba 1920 aastate teisel poolel [Katus 1994; 1997b]. Hilisemate suundumuste taustal, mida kandsid PSU andmestikuga hõlmatud põlisrahvastiku põlvkonnad, on eriti oluline rõhutada sinnamaani aset leidnud Eesti sündimusarengu sarnasust teiste rahvastikuarengu samas järgus olnud rahvastega. Eriti silmatorkav oli taoline ühte sammu astumine Baltoskandia ruumis. Rahvastikuteadlaste sihipärase töö tulemusena on sündimusarengu tolle murrangulise ajajärgu kohta võrdlusteavet küllaga, millest siinkohal olgu viidatud mõnele põhjalikumale käsitlusele Eesti naabrite kohta [Coale, Anderson, Härm 1979; Fougstedt 1977; Hofsten, Lundström 1976; Matthiessen 1985; Vishnevski, Volkov 1983]. Küll nõuab Eesti sündimusüleminek senisest põhjalikumat uurimist, et naaberrahvaste taustal võrdväärne olla.

Hiljutised rahvastikukäsitlused Euroopas on esile toonud uut teavet, mis viitavad sündimuse tõusulaine algusele madala sündimusega maades juba 1930

aastate lõpul. Riikides, mille loomulikku arengut Teine maailmasõda ei peatanud, jätkus kõnealune sündimustõus 1940 aastate alguses, näiteks Rootsis ja Shveitsis [Calot *et al* 1998; Lundström 1999]. Sõjakeerisesse kistud riikides vaevu alanud tõusutrend katkes vähem või rohkem järsult järgnevaks 5-6 aastaks, kuid kerkis seda tugevamini esile pärast sõja lõppu. Nagu eespool täheldatud, anti uuele sündimusolukorrale omaette nimetus — beebibuum — ja õigusega, sest kõige muu hulgas oli tegemist taastetasandist oluliselt kõrgema sündimusintensiivsusega. Samuti säilis selline sõjaeelse ajaga võrreldes märkimisväärselt kõrgem sündimus demograafilise arengu pioneerriikides pea kahe aastakümne vältel, 1960 aastate teise pooleni. Pole asjatu veel kord rõhutada, et beebibuumi ei põhjustanud sõjaaja raskete olude tõttu edasi lükatud sündide realiseerumine, vaid sisuline ja pealegi ulatuslik muutus sündimuskäitumises. Märkimisväärne on seegi asjaolu, et pikaajalise toimega beebibuum kulges sõjaeelse madala sündimusega rahvastel üsna sarnaselt [Festy 1984; Sardon, Calot 1997].

Eesti areng tundub samuti ilmutavat teatud sündimustõusu sõja eel ning koguni selle ajal — nii kujunes 1930-1940 aastate sündimuse lokaalseks kõrgpunktiks aasta 1942. Samas on varasematest käsitlustest hästi teada, et sõjajärgne sündimusareng kulges Eestis erilist rada, mille sügavamad põhjused alles ootavad väljaselgitamist. Teatavasti püsis, Euroopa üldisest arengusuundumusest erinevalt, sündimus Eestis madal ka pärast sõja lõppu ehk teisisõnu beebibuumi ei toimunudki. Rahvastikutaaste seisukohalt on oluline, et sündimus jäi perioodnäitajate kaudu mõõdetuna pidevalt allapoole taastetasandit: summaarne kordaja võnkus ühtekokku nelja aastakümne vältel 1928-1968 vaid kitsas vahemikus ca 1,9-2,1 [Katus 1997a].

Uue suundumuse tõi alles 1960 aastate lõpp, mil põlisrahvastiku perioodsündimus tõusis nelja aastaga (1967-1971) enam kui kuuendiku võrra, ja mis olulisem — ületas taastenivoo. Käitumuslikult ja tähenduselt uus sündimustase püsis peaaegu terve põlvkonna, 1980 aastate lõpuni. Seejuures tuleb tähele panna, et immigrantrahvastiku sündimuskäitumine on olnud põlisrahvast märkimisväärselt erinev, järgides üldjoontes sisserännanute päritolumaa põhitrende. Nõnda on sõjajärgsete kümnendite madala sündimustaseme, aga eelkõige põlisrahvastiku sündimuse omalaadse tõusu ning 1970-1980 aastatel taastetasandist ülalpool püsimise tõttu Eesti põlis- ja välispäritolu rahvastiku eraldikäsitlemine metodoloogilisest vaatekohast sündimusanalüüsi vältimatu nõue. Eesti kogurahvastiku sündimusareng avaneb kahe eri suundumuse kokkuliitmise järel, kusjuures tuleb muidugi arvestada kummagi rahvastikurühma muutuvat osakaalu.

Tabel 7.1

Üld- ja abielusündimusindeks
Loendusaastad 1881-1934

Loendus-aasta	Üld-sündimus-indeks	Abielu-sündimus-indeks
1881	0,3279	0,6278
1897	0,2924	0,5691
1922	0,1943	0,4079
1934	0,1642	0,3189

Ka PSU kohortandmed kinnitavad Eesti rahvastiku sündimuse ainulaadset arengujoont Euroopa kontekstis, ennekõike protsessi taseme stabiilsust era-

kordselt pika aja vältel. Muidugi on see stabiilsus iseenesest suhteline, kuid kontinendi teiste rahvastega võrreldes tunneb Eesti sündimustrendi alati ilmeksimatult ära (joonis 7.2). Joonisel on esitatud lõplik sündimuskordaja põlvkonnavahemikus 1900-1963. Tuleb tähele panna, et nooremate sünnipõlvkondade 1954-1963 osas on kordaja formaalselt võttes esialgne või tinglik, kuid demograafilise ülemineku järgses sündimusarengus on reproduktiivea viimaste aastate mõju kumulatiivnäitaja tasemele vaid kaduvväike ning kõnealuste põlvkondade lõplik sündimustase jääb esitatule väga lähedaseks, olles seevõrra ka vanemate põlvkondade omaga võrreldav.

Joonis 7.2

Summaarne sündimuskordaja Euroopa sünnipõlvkonnad 1900-1963

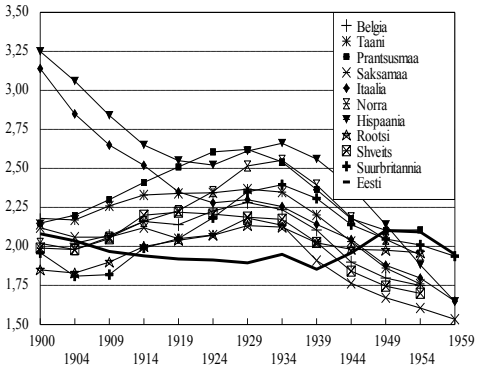

XX sajandi alguse põlvkonnad tähistavad enamikul joonisel kujutatud Euroopa rahvastel demograafilise ülemineku lõppfaasi, kus aastakümneid pidevalt väldanud sündimuse langus on peatunud või peatumas. Ülemineku ajastus pole kõigil rahvastel olnud just punktipealt kokkulangev, aga sajandivahetuse põlvkondade sündimustase on küllalt ja ehk isegi mõnevõrra ootamatult sarnane. Joonisel moodustavad erandi Hispaania ja Itaalia kui kaks näidet selgepiiriliselt hilisema üleminekuajastusega maadest. Nende puhul on just kõnealune ajanihe pikaajalises võrdluses tooniandev, eriti varase üleminekuga riikide suhtes. Tegelikult on Hispaania ja Itaalia varal kaudselt esindatud enamik Kesk- ja Lõuna-Euroopa maid, millise piirkonnaga võrreldes Ida-Euroopa sündimusareng on olnud veel mõnevõrra hilisem.

Aga tagasi varase demograafilise üleminekuga rahvaste juurde. Enamvähem ühesugune sündimustase sajandivahetuse põlvkondades ei jäänud kauaks püsima, kuivõrd Põhja- ja Lääne-Euroopa rahvastel hakkas sündimus järgnevates kohortides tõusma, Eestis jäi aga püsivalt madalaks. Kvantitatiivselt kasvas vahe päris suureks — mitmete rahvastega koguni ühe lapseni kohortnäitajais — ning sisuline erisus taastearengu seisukohalt — taastenivoost üles- või allapoole — toob Eesti hoopis tähenduslikult esile. Kohortnäitajate kaudu mõõdetuna on sündimuse tõus Põhja- ja Lääne-Euroopas olnud lauge, perioodnäitajate tasemel teatavasti aga järsk, kujundades sõjajärgse beebibuumi. Põlvkondades 1924-1938 on Eesti rahvastiku sündimus kõigist võrreldava demograafilise arengu ajastusega rahvastest madalaim ning vägagi tõenäoliselt madalaim terves maailmas.

Beebibuum Euroopas jäi kestma ligikaudu 20-25 aastaks, kuid järgnenud sündimuse langus ei peatunud sõjaeelsel tasemel, vaid viis Põhja- ja Lääne-Euroopa rahvaste sündimuse eelnevaga võrreldes märgatavalt madalamale. Joo-

nisel esindavad seda uut olukorda põlvkonnad 1954-1963, kuid ka üheski järgnevas pole tänaseni põhimõttelist pööret toimunud. Nagu eespool märgitud, on sellele omapärasele etapile rahvastikuarengus, millega kaasnes perekonna-, seksuaal-, töö-, soo- jpt suhete teisenemine, samuti kinnistatud omaette oskussõna — teine demograafiline üleminek [Lesthaeghe, van de Kaa 1986; van de Kaa 1987]. Nagu varasemates peatükkides juba selgitatud pole tegemist muidugi demograafilise ülemineku laadse, üldise ja põhjapaneva muutusega rahvastiku taastearengus (ja selles mõttes on termin pretensioonikalt ebatäpne), kuid niiviisi püüavad teise ülemineku ristiisad rõhutada muutuste olulisust demograafilise arengu pioneerrahvastel ja selles osas tuleb neile igati õigus anda.

Eesti jäi sellestki sündimusvõnkest kõrvale, pigem vastuoksa, põlisrahvastikus sündimus viidatud teise demograafilise ülemineku ajaraamis hoopis tõusis ning Eesti rahvastiku sünnipõlvkonnad 1949-1958 lõpetasid oma sündimuskarjääri koguni sajandi kõrgeima tasemega. Võrreldavas demograafilises arengufaasis olevatest rahvastest oli Eesti sündimus neis põlvkondades kõrgeim, just vastupidisele olukorrale eelnevates sünnikohortides. Pealegi jõudis Eesti sündimustase neis põlvkondades väga lähedale taastenivoole. Tuleb tähele panna, et taastetasemelt, tänu imikusuremuse märgatavale langusele, olid sünnikohordid 1949-1958 varasematest aastakäikudest veelgi enam ees, kui pelgalt sündimustaseme järgi hinnates võib paista.

Niiviisi on Eesti põlisrahvastiku kohortsündimus 1900-1965 asunud Euroopa konteksti arvestades üsna kitsapiirilises vahemikus ca 1,9-2,1 summaarse kordaja järgi, jäädes kõrvale Põhja- ja Lääne-Euroopa rahvaid iseloomustanud tõusudest ja langustest. Selge pööre ilmnes alles 1970 aastate ja järgnevate aastakäikude sündimuskäitumises, teadaolevalt languse suunas. Just viidatud naispõlvkonnad on põhjustanud perioodsündimuse järsu vähenemise 1990 aastatel. Ühtlasi on lõppenud sündimuse pikaajaline stabiilsusperiood Eestis, mis Euroopa arengusuundi arvestades on paradoksaalsel kujul veel omakorda üks ebasünkroonne asjaolu sarnase demograafilise arenguga rahvaste kontekstis.

Sündimustrendi suunamuutuse ja PSU andmestiku kogumise kokkulangemine on ühelt poolt kindlustanud stabiilse sündimustaseme poolest tuntud kohortide väga hea esindatuse, kuid samal ajal ei võimalda küsitluse ajastus käsitleda süvitsi muutust ennast, sest seda kandvad kohordid on enamuses alles reproduktiivse karjääri algupoolel. Kõnealune ülesanne jääb PSU uue ringi selgitada, mille läbiviimise vajadus on eriti ilmne kõigis samalaadset muutust läbivais Kesk- ja Ida-Euroopa maades. Vahemärkusena, Poola ja Ungari ei jõudnudki PSU uue üleeuroopalise ringi tervikliku instrumentaariumi valmimist ja kooskõlastust ära oodata ja on oma rahvusliku küsitluse juba läbi viinud.

Tuleb tähele panna, et Eesti välispäritolu rahvastiku pikaajaline sündimustrend on olnud põlisrahvastikuga võrreldes hoopis teistsugune, kuigi mõnes põlvkonnas ja teatud konkreetsel ajaperioodil on tase ajuti olnud pea kokkulangev. Kahe rahvastiku sündimuse võrdlus summaarse kohortkordaja abil on esitatud joonisel 7.3. Esiteks torkab silma välispäritolu rahvastiku kõrgem sündimus kuni 1920 aastate algupoole põlvkondadeni ehk teisisõnu, omapärase kokkulan-

Joonis 7.3

Summaarne sündimuskordaja
Sünnipõlvkonnad 1900-1963

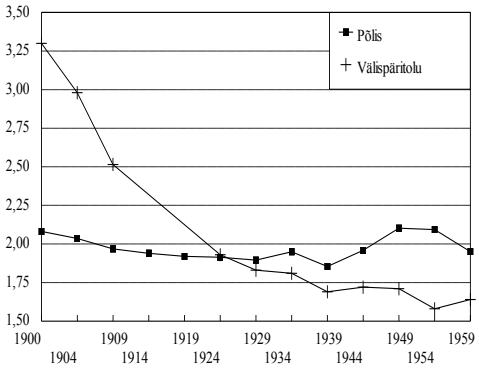

gevusena just PSU andmestiku alguseni [Katus 1991b]. Põhjus seisneb muidugi demograafilise ülemineku ajanihkes, mis ühtlasi seletab sündimuse järjepidevat langust eakamates põlvkondades. Mõistagi on suur osa sellest Eesti olukorraga võrreldes kõrgemast sündimusest realiseerunud riigi piiridest väljaspool, enne selle rahvastikuosa Eestisse saabumist.

Edaspidi, nooremate põlvkondade suunas, on immigrantrahvastiku sündimus olnud põlisrahvastiku omast madalam kõigis vaatlusalustes sünnipõlvkondades. Ootuspäraselt on kõige suurem sündimustaseme erisus ajavahemiku 1949-1958 kohortides, mil välispäritolu rahvastik jäi täielikult kõrvale põlisrahvastikku iseloomustanud sündimuse tõusust. Nendes kohortides, samuti vastava ajavahemiku perioodnäitajates on kahe rahvastikurühma sündimustrend päris vastassuunaline ja eriti tol ajajärgul avaldub ühemõtteliselt, et Eesti kogurahvastiku sündimus on pelgalt sisuvaene kaalutud keskmine.

Omaette tõsiasi on välispäritolu rahvastiku sündimuse sünkroonsus asjakohaste põhisuundumustega päritolumaal. Kõnealune väide käib just sündimustrendi ja -arengu üldise ajastuse kohta, samas on välispäritolu rahvastiku sündimustase olnud pisut, kuid see-eest süstemaatiliselt madalam kui endisel kodumaal. Iseenesest on see ootuspärane ning tüüpiline enamikule kui mitte kõigile Euroopa immigrantrahvastikele [Haug, Courbage, Compton 2002]. Kahe rahvastikurühma sündimusareng muutub esmakordselt teineteisele sarnaseks alles 1970 aastate sünnipõlvkondades ehk 1990 aastatel, mil kiire langus iseloomustab mõlemat osarahvastikku. Käesoleval ajal on veel vara öelda, kas tänane sündimuslangus peatub samuti sarnasel tasemel või väljuvad mõlemad rahvastikud pöördelisest muutusest jällegi erinevaina.

7.2. Sünnijärjestus ja kahelapsesuse võidukäik

Rahvastiku sündimus on muidugi terviklik protsess, kuid perekonna ja indiviidi seisukohalt on tegemist diskreetsete sündmuste jadaga. Esmas-, teises-, kolmandas- jne järjekorra sündidel on sedavõrd tugev omapära, et sageli käsitletakse asjaomaseid protsesse sündimuse küllalt iseseisvate osaprotsessidena. Sedasama tarvidust rõhutab ka kindlalaadiline seos sündimusarengu ja sünnijärjestuse suundumuste vahel. Kõnealune seos võib küll teiseneda, ning demograafilise ülemineku käigus oluliselt, kuid kindlaid seaduspärasusi järgival viisil, mis moodustab sündimusarengu omaette tähtsa osise [Barkalov 1998; David, Sanderson 1988; Lutz 1991].

Üheks asjalikuks viisiks sünnijärjestuse kohast teavet esitada, eriti kokkuvõtlikkuse seisukohalt, on järjestuskordajate käsitlus. Kõnealune kordaja näitab, milline on teatud kindla järjekorra sünnini jõudnud rahvastikurühma tõenäosus sünnitada veel (vähemalt) järgmine laps, st liikuda sünnijärjestusjaotuses edasi järgmisele astmele. Järjestuskordajate vektor ehk järjestustabel ei sõltu protsessi ajastusest ning muudab sedaviisi hõlpsalt võrreldavaks erineva ajastusega põlvkonnad. Teadaolevalt on perioodnäitajate põhjal sünnijärjestuskordajate arvutamine küllalt keerukas ning on alates Pascal Whelptoni töödest rahvastikuteadlastele püsivalt peavalu valmistanud [Whelpton 1946]. Nõnda pole sünnijärjestuskordajaid eriti sageli olnud võimalik rehkendada ning nende kasutamine kaldub rahvastikuteaduses olema pigem harv. Kohortandmestik pakub aga kõnealuseks ülesandeks tänuväärse aluse.

Tabel 7.2 toob ära, autorite teada esimest korda, sünnijärjestuse kohortkordajad Eesti rahvastiku kohta. Põlisrahvastikus tõuseb olulise pöördpunktina kumulatiivses sündimusprotsessis ilmekalt esile üleminek kolmandalt lapselt neljandale: tegemist on nimelt väikseima tõenäosusega kogu vektori ulatuses. Ühelt poolt väljendab see modernsele taastetüübile iseloomuliku sündimusmudeli juurdumist, kus neli ja enam last sünnitanud naised moodustavad omapärase, kuigi arvuliselt üsna väikese osa põlvkonnast. Omapärase seetõttu, et sellesse rühma kuulumisel järgnevate laste sünnitõenäosused kasvavad ning pealegi ületavad reeglipäraselt rühma sattumise tõenäosust. Muidugi rõhutab viidatud asjaolu paljulapselisuse selektiivset iseloomu ülejäänud põlvkonnaosa suhtes, kelle puhul järjestuskordajad näitavad järjekorra kasvades selgepiirilist langustrendi.

Tabel 7.2

Sünnijärjestuskordaja
Sünnipõlvkonnad 1924-1973

Järjekord	Põlis	Välis-päritolu
$0 \Rightarrow 1$	0,852	0,894
$1 \Rightarrow 2$	0,701	0,594
$2 \Rightarrow 3$	0,367	0,197
$3 \Rightarrow 4$	0,303	0,322
$4 \Rightarrow 5$	0,423	0,448
$5 \Rightarrow 6$	0,441	0,423
$6 \Rightarrow 7$	0,415	0,454

Tähelepanelikule lugejale ei jää märkamata, et eespool seletatu ei kehti välispäritolu rahvastiku kohta. Selles rahvastikuosas on madalaim, ja ühtlasi ab-

soluuttasemelt ka erakordselt madal, kolmandassünni tõenäosus. Põlisrahvastikuga võrreldes läheneb vastav erisus koguni kahele korrale. Rahvastikuteadlasele on see eksimatu märk kahe rahvastiku sisuliselt lahknevast sündimusmudelist ja -käitumisest, aga samavõrra välispäritolu rahvastiku tervikliku taastearengu puudumisest. Tõepoolest, kõnealune osarahvastik on pigem eripalgeliste rahvakildude mosaiik. Tõdemus tuleb kordamisele paljude muude näitajate ja indikaatorite korral ning ühtlasi, peatüki teema juurde tagasi tulles, seletab ka sündimustaseme erisuse põhimõttelise olemuse PSU põlvkondades.

Kõrvalpõikena annab järjestustabel aluse sotsiaalpoliitikas nii oluliseks suurperede eristamiseks n-ö normijärgsetest ning ühtlasi viitab rahvastikupoliitika paratamatule äpardumisele, kui sündimuse soovitud ja/või loodetud tõus seostatakse miskitpidi suurperedega. Kõnealuses eluvaldkonnas satuvad sotsiaalpoliitika — suurpered nõuavad nüüdisajal kaheldamatult tõhusat toetust — ja rahvastikupoliitika eesmärgid paratamatusse vastuollu, mille asjalik kokkusobitamine nõuab olukorra ja suundumuste sisulist teadvustamist. Eesti oludes muudab nii esimese kui teise eesmärgi, ja eriti nende kokkusobitamise saavutamise märgatavalt raskemaks kahe erineva sündimuskäitumise valitsemine põlisja välispäritolu rahvastikus.

PSU kõiki põlvkondi agregeeritult hõlmavate järjestuskordajate kõrval väärib samavõrra tähelepanu kordajate muutus ühest põlvkonnast teise. Joonis 7.4 esitab kordajate trendi PSU kõige vanema sünnipõlvkonna 1924-1928 taseme suhtes. Kõigepealt väärib tähelepanu esmassündimuskordaja tõus, mis PSU põlvkonnavahemikus saavutab maksimumi kohordis 1949-1953, olles koguni 10 protsenti kõrgem lähtetasemest. Seda tuleb hinnata harvaesinevalt suureks muutuseks, ja nagu allpool selgub, loob selline suundumus hoopis uue olukorra rahvastiku lastetusmääras. Teisessündimuskordaja on käsitletavate kohortide lõikes püsinud kaheldamatult kõige stabiilsemana ja suurel määral just siit tuleb otsida Eesti rahvastiku sündimuse üldtaseme pikaajalise stabiilsuse juuri. Huvitav on tõdeda, et nüüdisajal valitsev kiire sündimuslangus, vastuoksa, on enam mõjutanud just teisessündimuskordaja väärtust.

Joonis 7.4

Sünnijärjestuskordaja
Põlisrahvastik, sünnipõlvkonnad 1924-1963

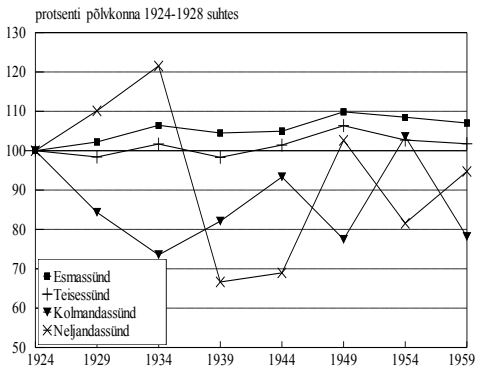

Kõrgema järjekorra kordajad on liikunud mõistetavalt hoopis suuremas intervallis, millele on omajagu jõudu juurde andnud sündmuste väikesest absoluutarvust tingitud juhuvõnkumine, seda eriti neljandassündimuskordaja puhul. Siiski on tähelepanuväärne kolmandassündimuskordaja püsimine enam-vähem samal tasemel, täpsemini koguni tõus tagasi algsele tasemele pärast ligikaudu 30-protsen-

dilist langust põlvkondades 1924-1938. Just selles osas eristub Eesti põlisrahvastik sündimusarengu poolest Põhja- ja Lääne-Euroopa rahvastest ning muidugi ka hilisema demograafilise üleminekuga maadest.

Joonis 7.5

Sünnijärjestuskordaja põlisuserisus
Sünnipõlvkonnad 1924-1968

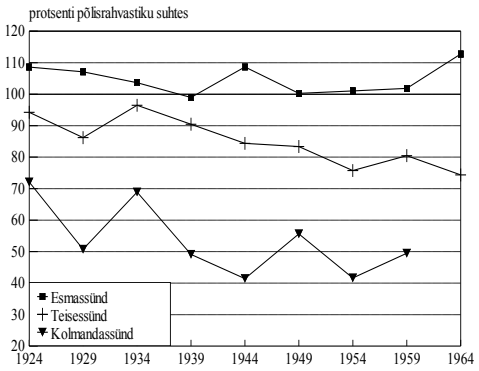

Põlis- ja välispäritolu rahvastiku agregeeritud sünnijärjestuskordajate suur erisus nõuab ka ajatrendi käsitlemist samas lõikes (joonis 7.5). Erisused on absoluutvahe puhul muidugi suured, aga ennekõike nõuab tähelepanu erisuse püsivus läbi põlvkondade. Välispäritolu rahvastikus on esmassündimuskordaja olnud pidevalt kõrgem kui põlisrahvastikus, nimetatud suhe säilib isegi eespool kõrge sündimustaseme poolest esile tõstetud põlvkonnas 1949-1953. Seevastu teises- ja kolmandassündimuskordajad on põlisrahvastikus kõrgemad ning seda samuti järjepidevalt. Pealegi on üldiseks suundumuseks kõnealuse erisuse kasv. Välispäritolu rahvastiku teisessündimuskordaja põlisrahvastiku suhtes langeb ligikaudu 95 protsendi tasemelt põlvkonnas 1924-1928 allapoole 80 protsendi taset 1964-1968 aasta kohordis. Samalaadne langus kolmandassündimuskordaja puhul on ligikaudu 20 protsendipunkti: 70 protsendilt 50 protsendile.

Sünnijärjestuse seaduspärasused avalduvad rahvastiku lapsesuskoostises, mis annab üldistava pildi rahvastiku asjakohasest heterogeensusest. Eesti sündimuse pikaajalist stabiilsust teades pole ootamatu ka naisrahvastiku küllalt püsiv lapsesuskoostis (joonis 7.6). Jättes kõrvale kaks nooremat põlvkonda, kelle reproduktiivne karjäär kestab, ei ole lapsesuskoostis eriti märkimisväärselt muutunud. Veelgi enam — põlis- ja välispäritolu rahvastiku omavahelised erisused tunduvad olevat hoopis suuremad kui põlvest põlve toimunud seesmised muutused kummaski osarahvastikus. Nõnda leiab taas kinnitust kahe osarahvastiku sündimuskäitumise süsteemne omapära, teisalt aga demograafilise ülemineku lõpetatus PSU põlvkondades, seda ka välispäritolu rahvastiku puhul.

Eesti põlisrahvastikus on toimunud koondumine kahelapselise perekonna suunas. Samuti on veidi kasvanud või vähemalt jäänud samale tasemele kolmelapsesus ehk teisisõnu, kahelapsesus pole karvavõrdki tõusnud kolmelapsesuse arvel. Need kaks lapsesusrühma on päris kindlasuunaliselt kasvatanud oma esindatust, mis näiteks põlvkonnas 1959-1963 ületab koosvõetuna juba 60 protsendi piiri. Vastavalt moodustavad kõik teised lapsesusrühmad kokku vähemuse. Euroopa kontekstis küllalt ebatüüpilisena on ühelapsesuse osakaal põlisrahvastikus äärmiselt stabiilne, kõikudes kitsas vahemikus 22-25 protsenti. Kahe äärmusrühma, nelja- ja enamalapsesuse ning eriti null-lapsesuse *resp* las-

tetute naiste osatähtsus on mõnevõrra vähenenud, mille arvelt peaasjalikult ongi kahe- ja kolmelapsesus kasvanud.

Joonis 7.6

Lapsesuskoostis
Sünnipõlvkonnad 1924-1973

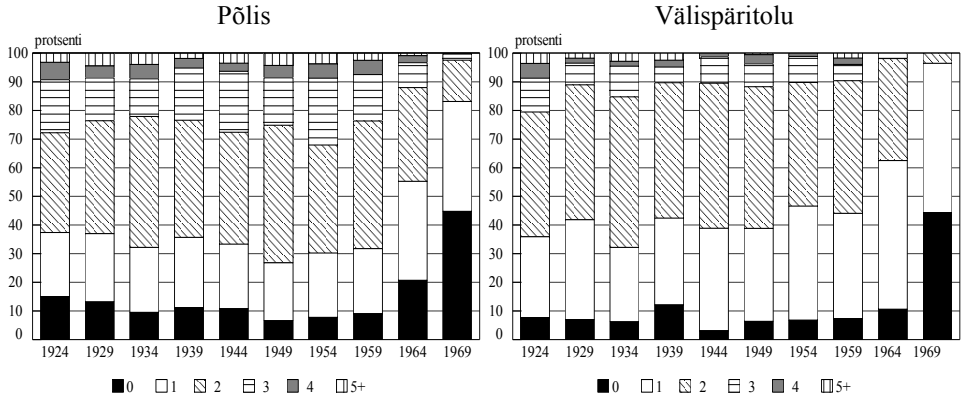

Tavaliselt on ootuspärane paljulapsesuse osakaalu vähenemine, aga varane sündimusüleminek Eestis oli paljulapsesuse viinud küllalt madalale tasemele juba PSU-eelsetes, demograafilise ülemineku lõppfaasi tähistavates kohortides. Mõistetavalt on just see asjaolu aluseks paljulapsesuse osakaalu püsivusele PSU põlvkondades, ent ometi on paljulapsesuse stabiilsus Eesti puhul harvanähtavalt selge. Viie- ja enamalapsesusega naiste osatähtsus kõigub nelja protsendi ümber ning nelja või enama lapsega naised kokku ei ületa 10 protsenti üheski uuringualuses põlvkonnas. Mäletatavasti rõhutas paljulapsesuse väikest osakaalu ka sünnijärjestustabeli analüüs, kus kordaja madalaim väärtus iseloomustas just üleminekut neljandale lapsele.

Välispäritolu rahvastiku lapsesuskoostis on läbivalt olnud päris teistsugune. Ennekõike tuleb tõdeda kolmelapsesuse osakaalu väga madalat taset, mistõttu kahe- ja kolmelapsesus ei moodusta naispõlvkonnas enamust ning, erinevalt põlisrahvastikust, tegelikult ka ühelaadset rühma mitte. Samas on ühelapsesuse osakaal olnud püsivalt ligikaudu 10 protsendipunkti kõrgem ja sisuliselt on need naised eristunud omaette rühma, tasakaalustades kahe- ja enamalapsesuse suhtarvu. Võrdlusperspektiivis esindab välispäritolu rahvastiku lapsesuskoostis Kesk- ja Ida-Euroopale tüüpilist üleminekujärgset ühe-kahe lapse mudelit. Sedasama rõhutab ka suhteliselt madal lastetus läbi põlvkondade.

Rahvastiku lapsesuskoostises pälvib alati erilist tähelepanu lastetusmäär, nii viljatuse kui soovitud lastetuse tagajärjena. PSU nooremate põlvkondade vastavad näitarvud on muidugi eksitavad, eriti sündimuse ülikiire vananemise ajajärgul, milline parasjagu Eestit iseloomustab, kuid lastetuse osakaalu kuni põlvkonnani 1959-1963 võib pidada lõplikuks. Neljakümne aasta jooksul on põlisrahvastikus lastetuse osakaal vähenenud ligikaudu 15 protsendilt 7-8 protsendini, st ligikaudu kaks korda. Iseenesest on tegemist hoopis pikaajalise-

ma langussuundumuse lõpupoolega. Kõrvalolev joonis osutab, et sajandivahetuse põlvkondades küündis lastetusmäär Eesti naistel koguni veerandini ning ligikaudu 10 protsendipunkti võrra on vähenemine toimunud juba enne PSU esimest sünnipõlvkonda (joonis 7.7).

Teadaolevalt on lastetusmäära pikaajaline langus otseses seoses muutusega abiellumuskäitumises. Sarnaselt teiste rahvastega, kellele oli ajalooliselt samuti iseloomulik Euroopa abiellumustüüp, hakkas Eesti põlisrahvastikus nii vallaliste osakaal kui ka esmasabiellumisvanus juba XX sajandi alguse põlvkondades langema ehk teisisõnu kõnealune tüüp kaduma. Paralleelselt vähenes lastetusmäär nii abielulisuse tõusu, aga ehk veelgi rohkem vallassündimuse kasvu arvel. Välispäritolu rahvastikus on lastetus püsinud põlisrahvastikuga võrreldes pidevalt madalamal tasemel ning asjaomane suhtarv pole PSU poolt kaetud ajavahemikus eriti muutunud. Kuivõrd välispäritolu rahvastiku kodupiirkondades polnud Euroopa abiellumustüüp kunagi levinud, on seesugune olukord samuti ootuspärane.

Naisrahvastiku lapsesuskoostis lubab teha järelduse, et Eesti PSU poolt hõlmatud põlvkondades on sündimuse homogeensus üldiselt kasvanud. Kõnealuse ühtlustumisprotsessi analüüs on kahtlemata omaette teema, mis pealegi tõotab anda huvitavaid tulemusi. Näiteks on põnev testida hüpoteesi, mille kohaselt demograafilisele üleminekule nii iseloomulik kõrgema järjekorra sündide mitmekordne langus ei too kaasa paljulapsesuse täielikku kadumist modernse rahvastikutaaste valitsemisel. Pigem vastupidi, paljulapselised naised tunduvad moodustama väikese, kuid püsiva vähemusrühma, kus isegi sünnijärjestuskordajate muutusgradient on vastupidine enamusrühmale. Oluline on veel kord rõhutada, et sündimuskäitumise ühtlustumine Eestis pole kaasa toonud eemaldumist stabiilsest kohortsündimustasemest ning eeldada võib pigem viimase toetamist. Väite tõepärasuse korral võib Eesti ning mitme teise Kesk- ja Ida-Euroopa maa järsu sündimuslanguse taga peituda sugugi mitte nii ühelaadsed tegurid, kui tavapäraselt kiputakse arvama.

Veel tasub praktilise elu vaatenurgast tähele panna, et rahvastiku lapsesuskoostis ei läheks segamini laste (hetke)arvuga perekonnas. Just viimasena nimetatud näitaja on olnud kasutusel rahvastikupoliitilistes tekstides NLiidu juriidikas ja jäänud senini tarvitatavaks ka Eesti asjaomases seadusandluses. Sündimuse kõrval määrab laste arvu perekonnas ka imiku- ja lastesuremus, lapsest loobumine ja vanemlike õiguste äravõtmine, kuid eelkõige kodustlahkumine, mis võib aset leida erinevas vanuses, ka enne lapse täiseastumist,

Joonis 7.7

Lastetusmäär
Põlisrahvastik, sünnipõlvkonnad 1900-1950

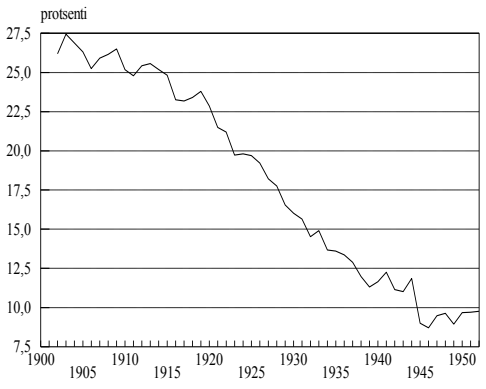

eriti õpingutega seotud asjaoludel. Jättes mõõtmisraskused kõrvale, on lapsesuskoostisel ja laste arvul perekonnas ka põhimõtteline vahe, milles määrav roll on mõistetavalt sünnivahemikel. Sõltuvalt sünnivahemike jaotusest võib näiteks kolm last sünnitanud ja üles kasvatanud ema perekond olla tegelikult kolmelapseline alates kaheksateist aastat vältavast ajavahemikust (kolmikud) kuni null aastani (esimese ja kolmanda lapse sünnivahemik enam kui 18 aastat).

7.3. Sündimuse noorenemine ja sünnivahemike koondumine

7.3.1. Esimene laps

Eesti rahvastiku üleminekujärgse sündimuse silmatorkav iseärasus on protsessi pikaajaline noorenemine. Teatavasti on eelkõige esmassündimuse noorenemine sõjajärgse beebibuumi ajal olnud tunnuslik enamikule, kui mitte kõigile rahvastele, keda varem iseloomustas Euroopa abiellumustüüp ja varajane sündimusüleminek. Joonis 7.8 esitab kõnealuse protsessi Eesti rahvastikus, esmassündimuse vanuskumulatiivse kõvera kaudu. Täpsemalt on joonisel toodud lastetuse elulemusfunktsioon ehk teisisõnu null-lapsesuse emaduseks ülekasvamine viieaasta sünnipõlvkondade 1924-1973 kaupa. Elulemuse kui tüüpilise elutabeli funktsiooni üldise selgituse leiab lugeja raamatu neljandast peatükist.

Eesti põlisrahvastiku lastetuse elulemuskõverad kõnelevad esmassündimuse järjepidevast liikumisest vanusskaala alguse poole, mis PSU põlvkonnavahemiku vältel on kasvanud ühtekokku märkimisväärselt suureks nihkeks. Esialgu, eakamates põlvkondades 1924-1943, paistab noorenemissuundumus olevat tagasihoidlik ning selgelt väljendunud vaid alates kahekümnendate eluaastate teisest poolest. Murranguline on olnud põlvkonna 1944-1948 sündimuskäitumine, kus nihe noorenemise suunas on hüppeline ja ulatuslikem kõigi kümne põlvkonna hulgas üldse. Pealegi on selles kohordis noorenemine jälgitav juba elutsükli kõigis vanustes sündimuskarjääri päris algusest peale. Ka järgmine põlvkond 1949-1953 tegi küllalt suure sammu esmassündimuse noorenemise poole. Edasi samasuunaline nihe jätkus, eriti hilises teismeeas ja kahekümnendates eluaastates, aga juba vaibuvas tempos. Teadaolevalt tõid PSUle järgnevad sünnipõlvkonnad sündimusajastuse senisesse trendi põhimõttelise pöörde, nüüd esmassündimuse vananemise suunas. Viimatinimetatud uussuundumust iseloomustab hoopis äkilisem tempo kui ligikaudu pool sajandit kestnud noorenemist.

Joonis 7.8

Esmassünni ajastus
Sünnipõlvkonnad 1924-1973

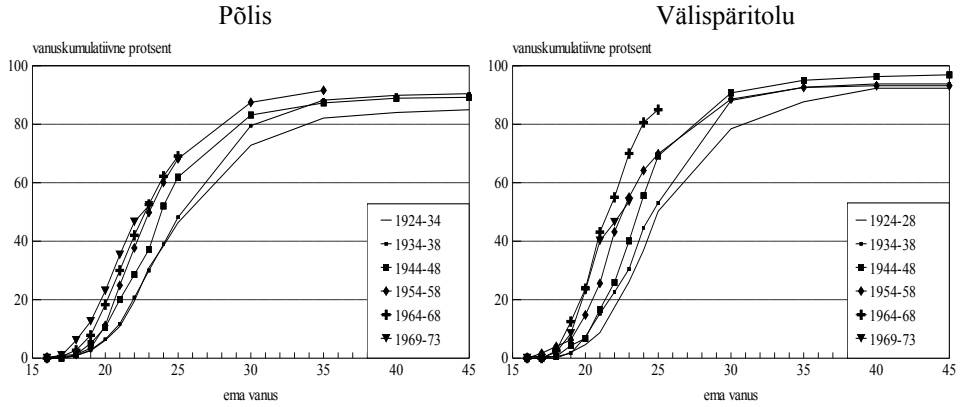

Paremaks ülevaateks esmassündimuse noorenemise käigust on arvutatud ja joonisel 7.9 esitatud ema keskmine vanus kolmes protsessikeskses punktis: kui vastavast põlvkonnast on emaduseni jõudnud (1) esimene veerand, (2) pool — teisisõnu mediaankeskmine — ja (3) kolm neljandikku kohordist. Ema vanus esmassünnil on arvutatud kuudes ja esitatud põlisrahvastikus kõige suuremate muutuste keskmesse jäänud põlvkonna 1944-1948 suhtes. Miinusmärk näitab ema eakamat vanust esimese lapse sünnimomendil viidatud põlvkonnaga võrreldes, plussmärk aga vastavalt nooremat.

Tõepoolest on lõviosa põlisrahvastiku sündimuse noorenemisest kandnud kohordid 1939-1953, kus vanusnihe kokku on vähemalt 18 kuud kõigis kolmes protsessipunktis. Aga samas on ka selge, et esmassündimuse noorenemine on alanud juba kõige vanemates PSU kohortides ja jätkunud kõige nooremani. Muidugi on noorenemine tugevam kumulatiivse protsessi lõpupoole, näiteks kolmandas kvartiilipunktis küündib kogumuutus läbi kõigi põlvkondade ligikaudu 60 kuuni. Samuti tuleb selles punktis mõõdetuna rõhutatult esile eakamate põlvkondade suurem panus: kogunoorenemisest on nende (kuni kohordini 1944-1948) arvele langenud koguni kaks kolmandikku. Varasemates protsessipunktides on esmassündimuse ajastusmuutus jaotunud varasemate ja hilisemate põlvkondade vahel hoopis ühtlasemalt.

Arusaadavalt on noorenemine jälgitav ka välispäritolu rahvastikus, aga protsessi kulg on mitmeski mõttes erinev. Põlisrahvastikus olulise nihke kandjana eristunud põlvkonnad 1939-1953 on välispäritolu rahvastikus etendanud pigem just tagasihoidlikumat rolli. Ka on eakamatega võrreldes just nooremad kandnud suurema osa muutusest, erinevalt põlisrahvastikust. Eriti ilmne on väide kolmandas protsessikeskses punktis, milline suundumus on kahes osarahvastikus pea vastandmärgiline. Tuleb tähele panna, et nende rahvastike n-ö stardipunkt, st esmassünnivanus PSU eakamates põlvkondades oli välispäritolu rah-

vastikus noorem ja nõnda on vastav vanus nooremates kohortides olnud juba päris varajane. Näiteks oli pool naispõlvkonnast1964-1968 emaduseni jõudnud juba kahekümne teiseks eluaastaks, milline määr põlisrahvastikus oli ligikaudu 10 protsendipunkti madalam. Kahekümne neljandaks sünnipäevaks oli lastetu veel vaid viiendik kohordist, mis põlisrahvastiku 40 protsendiga võrreldes teeb märkimisväärse vahe.

Põlis- ja välispäritolu rahvastiku esmassündimuse ajastuserisusest väärib rõhutamist üks omalaadne joon, mis on püsinud kogu sõjajärgse poolsajandi vältel. Ühelt poolt pole kumulatiivse protsessi algupoolel eriti märkimisväärset vahet olnud ehk teisisõnu, nii põlis- kui välispäritolu rahvastiku põlvkonnad sisaldavad endas õige suurt rühma naisi, kes on sünnitanud esimese lapse suhteliselt varases eas. Nii jõuavad emaduse esimese kvartiilini mõlema rahvastiku põlvkonnad (koosvõetuna) pea üheaegselt, välispäritolu rahvastik vaid ühe kuu võrra varem. Põlisrahvastiku jaoks on see uus olukord, sest veel Euroopa abiellumustüübi kütkes olnud vanemates põlvkondades oli varasünnitajaid suhteliselt hoopis vähe, rääkimata sedavõrd suurest osakaalust. Siit pärineb veel üks tõendus kõnealuse abiellumustüübi kiire kadumise kohta Eestis, samalaadselt teiste Põhja- ja Lääne-Euroopa rahvastega.

Vahe keskmises vanuses, mil pool naistest emaduseni jõuab, on põlis- ja välispäritolu rahvastiku võrdluses tõusnud seitsme kuuni, mis iseenesest pole muidugi teab kui suur erisus. Aga edasi, kolmanda kvartiilini pürgimiseks kulub põlisrahvastiku põlvkondadel juba 23 kuud rohkem. Nii on põlisrahvastiku eakam esmassündimus tingitud peamiselt just selle rühma naiste poolt, kes läbi kõigi kohortide on sünnitanud oma esimese lapse suhteliselt hilises vanuses. Kokkuvõtlikult on välispäritolu rahvastiku esmassündimus, varem tõdetud kõrgema taseme kõrval, põlvkonna eluteel ka ajaliselt kokkusurutum kui põlisrahvastikus. Kas ja kuivõrd esmassündimuse põlisrahvastikule iseloomuliku välja-

Joonis 7.9

Esmassünni vanus
Sünnipõlvkonnad 1924-1973

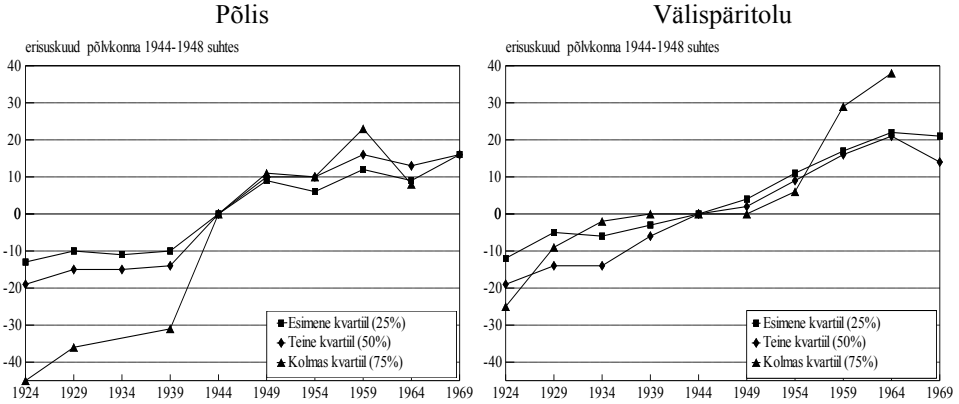

venitatuse näol võib tegemist olla Euroopa abiellumustüübi omalaadse jäänukmõjuga, jääb eraldi süvakäsitluse selgitada. Kaudselt kinnitab hüpoteesi asjaolu, et sündimustõenäosus on esmassünni hilisema ajastusega naisrühmas tõepoolest tõusnud.

Esmassündimuse ajastuskäsitlus näitab veenvalt, et erinevalt võrreldava demograafilise arenguga Euroopa rahvastest on sündimuse noorenemine Eestis jätkunud hoopis kauem. Protsess põlisrahvastikus algas osundatud rahvastega põhimõtteliselt samal ajal, PSU kohortidest veidi varasemates põlvkondades, ja kulges mõnda aega üsna paralleelselt. Viidatud rahvastel tõid 1940 aastate lõpupoole ja hiljem sündinud naispõlvkonnad pöörde esmassündimuse vananemise suunas. Eestis noorenemine aga jätkus ning sellest olid haaratud 1960 aastate põlvkonnad ja osalt isegi 1970 alguse kohordid. Niisiis kestis sündimuse noorenemine Eestis ligikaudu 15-20 aastat kauem. Ka kummutab Eesti rahvastiku sündimusareng üsna levinud arvamuse, nagu oleks beebibuum ja sündimuse noorenemine olnud ühe ning sama protsessi kaks omavahel seotud ja teineteist täiendavat tahku sõjajärgses Euroopas.

Tabel 7.3

Esmassünni vanus (aastad)
Sünnipõlvkonnad 1924-1973

Põlvkond	Põlis	Välis-päritolu
1924-1928	24,52	24,69
1929-1933	24,41	24,25
1934-1938	24,68	24,27
1939-1943	24,51	23,38
1944-1948	23,50	23,54
1949-1953	22,78	23,00
1954-1958	22,74	22,29
1959-1963	22,20	21,81
1964-1968	22,44	21,44
1969-1973	22,01	22,02

Pikaajaline areng emaduse noorenemise suunas nõuaks hoopis suuremat tähelepanu, kui siiani on protsessile pööratud, eeskätt tugeva mõju tõttu naise mis tahes teiste elukarjääride kulgemisele ning laste sotsialiseerumisele ühiskonnas. Teaduslikust vaatenurgast vajab protsess põhjuslikku seletust, mis pole esialgu katkendlike hüpoteeside tasemest palju kaugemale jõudnud. Olgu siinkohal üks võimalikke seletusteid siiski esitatud, viitamaks muu hulgas ka rahvastikuarengu komplekssusele. Nimelt võib eeldada nõukoguaegse eluasemepoliitika — mille tunnusjooneks oli eluasemeturu tasalülitamine ning korterite/majade jaotus teatud eeltingimuste ehk kvalifikatsiooninormide alusel — nõrgemat või tugevamat mõju, kindlasti teisejärgulise, aga võib-olla koguni olulise teguri tähenduses. Teatavasti oli eluaseme jaotustingimuste hulgas tol ajal tähtsal kohal eluruumi suurus, õigemini küll väiksus. Kaheldamatult vähendas lapse sünd ruutmeetrite arvu leibkonnaliikme kohta, mis kehtinud reeglite kohaselt lisas uue korteri saamise võimalusi. Kuna (vähemalt ühte) last sooviti perekonda reeglina niikuinii, võis pragmaatiline kaalutlus nihutada lapse soetamise naise ja perekonna eluteel varasemaks. Hüpoteesi tõepärasust kinnitab kaudselt asjaolu, et esmassündimuse noorenemine on olnud tugevam linnas, kus riiklikult jaotatav elamispind moodustas valdava enamiku uutest eluruumidest.

Olenemata põhjustest, mille selgitamine nõuab edasist tööd, on sündimuse noorenemisel olnud teadusmaailmas hästi teada, aga väljaspool nii sageli

tähelepanuta jäänud ajastusmuutuse ühesuunaline mõju sündimuse kõigile perioodnäitajatele. See mõju laseb kõnealuseid näitajaid paista n-ö kunstlikult kõrgemana. Sedalaadi struktuurne, näitajate arvväärtust kasvatav toime on olnud Eestis küllalt pikaajaline, seejuures eriti tugev 1960 aastate lõpul ja 1970 aastate algul, kui koos põlisrahvastiku sündimustõusuga intensiivistus ka sündimuse noorenemine, samuti 1980 aastate teisel poolel, mil mõlemad viidatud nihked iseloomustasid välispäritolu rahvastikku. 1990 aastatel teisenes juba traditsiooniks kujunenud sündimuse noorenemine kiireks vananemiseks, vastavalt kajastavad perioodnäitajad nüüdisajal protsessi intensiivsust tegelikust madalamana.

7.3.2. Teine laps

Seni oli vaatluse all esmassündimus, mis ülendab — andku võrdõiguslikkuse eest võitlejad andeks — lastetu (noore) naise ema seisusse. Selle protsessi tähenduslikkus kogu järgneva elutee kulgemisele määrab mõistetavalt ka rahvastiku sündimusajastuse põhisuundumuse. Siiski pole PSU põlvkonnad, nagu eespool tõdetud, esimese lapse sünni järel oma reproduktiivset karjääri ehk laiemalt perekasvulugu mitte lõpetanud, vaid enamasti ikka jätkanud. Niiviisi täiendab eelnevat alapeatükki järgnev teises- ja kolmandassündimuse ajastuskäsitlus, püüeldes niiviisi protsessi tervikpildi loomise poole.

Teise ja kõigi järgnevate sündide käsitlemisel on tarvis pöörata tähelepanu ühele metoodilisele detailile. Kahtlemata võib kõrgema järjekorra sündide analüüsil samuti rakendada vanuskumulatiivset elulemusfunktsiooni nagu esmassündimuse puhul, mida on sageli ka tehtud. Ajastusele keskendumisel, nagu käesolevas alapeatükis, pole selline viis aga parim, sest vanuskumulatiivsus kipub kõrgema järjekorra sündide elulemuskõveraid nihutama keskmiselt eelmis(t)ele lähemale, kui kohortperspektiivis asi tegelikult on. Peaasjalikult on põhjus selles, et nii teises- kui ka kolmandassündimus näitab küllalt reeglipärast sõltuvust eelmise sünni ajastusest: varasema ajastuse puhul on järgmise lapse sünnitõenäosus süsteemselt kõrgem kui hilisema ajastuse korral.

Sedalaadi struktuurimõjust võimaldab põlvkonnaandmestik lihtsa võttega üle saada seostades teise ja järgmiste laste sünniaja üksikkirje tasemel eelmise lapse sünniaja, mitte aga ema vanusega. Teisisõnu võetakse ajatelje nullpunktiks eelmise lapse sünnimoment. Sel juhul mõõdab telg suhtelist aega, mis on möödunud eelmisest sünnist, sõltumata tolle sündmuse enda tegelikust ajastusest eluteel. Just niisugusele metoodikale tuginedes on alljärgnevalt analüüsitud Eesti rahvastiku teises- ja kolmandassündimuse ajastust, rakendades näitajana endiselt varasemast tuntud aegkumulatiivset elulemust. Rahvastikuteaduses on kõnealusele suhtajale omistatud omaette nimetus ja käsitlusviisi tuntakse vastavalt teise ja kolmanda sünnivahemiku ehk intergeneetilise intervalli analüüsina. Muidugi on seejuures taustana vaja jälgida sündimustaseme muutusi ehk tõsiasja, et erinevad kohordid jõuavad teise ja kolmanda lapseni hoopiski mitte kokkulangeva tõenäosusega, nagu sünnijärjestustabeli käsitlus eespool näitas.

Alustada on mõistagi loogiline teisessündimusest, mille aegkumulatiivne näitarv on toodud joonisel 7.10 tavapärasel põlis- ja välispäritolu rahvastikku eraldiesitaval viisil. Jättes kõrvale kaks nooremat põlvkonda, kes polnud andmekogumise ajaks teisessündimust veel kaugeltki lõpetanud, on põlisrahvastiku sünnivahemik kohordist kohorti suhteliselt vähe muutunud, esmassündimuse ajastusnihet arvestades isegi üllatavalt vähe. Oma osa selles on kahtlemata teisessündimuse väga ühtlasel lõpptasemel (joonisel esitatud viieteistkümnenda kestusaasta kaudu), nagu juba järjestuskäsitluse puhul tõdetud. Kõnealune näitarv on jäänud pidama ligikaudu kolmele neljandikule esmassünnitajate arvust, millist taset võib pidada üsna lähedaseks Euroopa keskmisele. Niiviisi on põlvkondadevahelised ajastuserisused koondunud kitsasse vahemikku teise ja viienda kestusaasta vahel ning reeglina sumbuvad pikematel kestustel.

Joonis 7.10

Teisessünni ajastus
Sünnipõlvkonnad 1924-1973

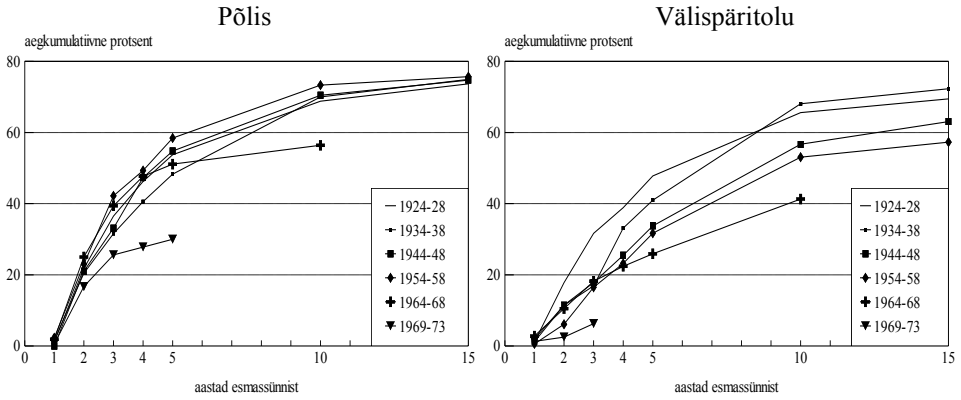

Suhtelise ühtluse kõrval, õieti küll sedasama rõhutavalt, ei väljenda põlisrahvastiku teisessünni ajastus ühesuunalist liikumist kohordist kohorti, nagu oli tegemist esmassünni puhul, kuigi poolsajandi kokkuvõttes näitab teisessünnivahemik ootuspärast lühenemissuundumust. Teisessünni ajastus on olnud hiliseim PSU teises ja kolmandas kohordis, kusjuures esimene, neljas ja viies näitavad veidi nooremat ja üksteise suhtes ligilähedast ajastust. Kohordis 1949-1953 on ajastus nihkunud noorenemise suunas alates neljandast kestusaastast, mis ühtlasi avaldub teisessünni kõrgeimas lõpptasemes. Järgmises põlvkonnas aga on noorenemine, vastuoksa, koondunud esimese ja kolmanda kestusaasta vahemikku. Teisessünni varaseima ajastuse ehk lühima sünnivahemiku poolest paistab silma põlvkond 1959-1963, kes märgatavalt eristub nii eelneva(te) kui ka järgneva kohordi käitumisest ning sõjajärgsest üldpildist tervikuna. Kuigi PSU kaks viimast põlvkonda pole käsitlusaluse protsessi kumulatiivse lõpptasemeni veel jõudnud, ei ole ometi kahtlust teisessünnivahemiku pikenemises neis kohortides.

Põlisrahvastikuga võrreldes on välispäritolu rahvastiku teisessündimuse ajastus märkimisväärselt teistsugune, hoopis ebaühtlasem on ka protsessi lõpptase. Erisus on otse silmatorkav, kuivõrd aegkumulatiivsetel elulemuskõveratel, paari erandiga (kohordid 1934 ja 1959), puudub tüüpiline kumer kuju ning koguni kümne kestusaasta ulatuses lähenevad kõverad hoopis sirgjoonele. Ühesuunalist liikumist kohordist kohorti pole, vastupidi, noorima enam-vähem lõpptasemeni jõudnud põlvkonnaga (1959-1963) on ajastuselt kõige sarnasem hoopis vanim kohort 1924-1928. Vahepealseid põlvkondi iseloomustab hilisem teisessünni ajastus, eriti esimese nelja esmassünnist möödunud kestusaasta vältel. Huvitav on märkida, et selle ajavahemiku teisessündimuse erisus ei saa tooniandvaks hiljem kujunevale lõpptasemele, mis viitab ju teisessünni üsna teistmoodi põhjuslikule määratletusele põlisrahvastikuga võrreldes. Üldistades iseloomustab välispäritolu rahvastiku teisessündimuse taseme- ja ajastustrendi hoopis suurem muutlikkus.

Joonis 7.11

Teisessünnivahemiku kestus
Sünnipõlvkonnad 1924-1963

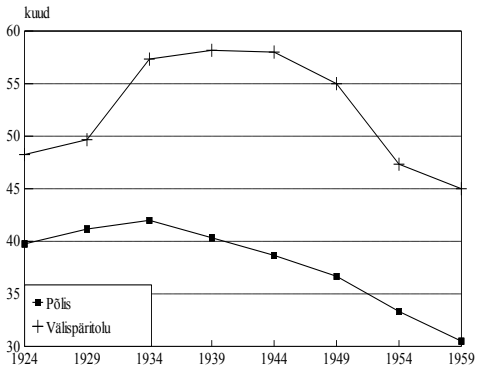

Ülevaatlikkuse huvides on mõistlik pöörata tähelepanu ka mediaankeskmisele. Joonisel 7.11 on esitatud teise sünnivahemiku pikkus kuudes, kusjuures kaks nooremat PSU põlvkonda on arusaadavalt kõrvale jäetud. Üldistuste tegemisel tuleb tähele panna, et sünnivahemiku mediaankeskmine sõltub nii protsessi ajastusest kui lõpptasemest, ometi aitab näitarv vähemalt kahte olulisemat suundumust kokkuvõtlikult rõhutada. Esimene neist on üldine suund teisessünnivahemiku lühenemisele, mis on kooskõlas teisessündimuse üldise noorenemisega. Paari kõige vanemat kohorti kõrvale jättes on kõnealust trendi kandnud kõik põlis- ja välispäritolu rahvastiku põlvkonnad. Teadupärast on niisugune areng modernsele rahvastikutaastele küllalt iseloomulik ning seevõrra ka ootuspärane.

Teine ja olulisem suundumus väljendub välispäritolu rahvastiku süstemaatiliselt pikemas teisessünnivahemikus, mis Eesti demograafilise arengu eripära tundes on samuti ootuspärane. Alates kohordist 1934-1938 on vahe kõikunud 15 kuu ümber, mis põlisrahvastiku sünnivahemiku mediaankeskmisega suhestatult annab väga suure erisuse, noorimas joonisel kujutatud kohordis koguni 50 protsenti. Vahe on olnud mõneti väiksem — ligikaudu 8 kuud — kahes vanemas kohordis, sünnivahemiku parajalt järsk pikenemine, kantud välispäritolu rahvastiku järgnevate põlvkondade poolt, ongi suure erisuse peamiseks põhjuseks. Nooremates kohortides on vahemiku lühenemine olnud välispäritolu rah-

vastikus põlisrahvastikuga võrreldes veidi kiirem, kuid erisuse põhilaad on jäänud endiseks.

Mõneti ebareeglipärane on teisessünnivahemiku pikenemissuundumus kahes kõige vanemas kohordis, õigemini selle kasvu paralleelsus nii põlis- kui välispäritolu rahvastikus. Tõusunurk on muidugi küllalt erinev, kuid trendisuund ometi sarnane. Välispäritolu rahvastikus on selline trend reeglipärane, kuivõrd PSU hõlmab tolle osarahvastiku sündimusülemineku lõppjärku, kus enne lühenemistrendi algust toimub sünnivahemike pikenemine. Põlisrahvastiku puhul aga selline seletus vaevalt rahuldab, kuigi tuleb tõdeda, et Eestis on sünnivahemike analüüs siiani täielikult puudunud, samuti sellekohane vähegi süsteemne andmestik. Tõenäosemaks tuleb pidada hüpoteesi, et teisessünnivahemiku reeglipärane lühenemine — protsessi alguses enne PSU põlvkondi ei saa vahemiku mediaankeskmise lühiduse tõttu kahelda — katkes põlisrahvastikus repressioonimõjude tulemusena. Langes ju nende kohortide teisessündimus peamiselt 1940 aastate teise ja 1950 aastate esimesse poolde, mis kõneleb püstitatud hüpoteesi kasuks. Muidugi ei saanud repressioonide mõju teisessünnivahemikule olla otsene ning võimaliku kaudmõju mehhanism nõuab omaette selgitamist.

Olgu teisessünni mediaankeskmine esitatud lõpetuseks ka ema vanuse kaudu, millise vaatenurga teatud petlikkusele on juhitud tähelepanu eespool. Kõnesolevad arvud on toodud tabelis 7.4, võrreldavalt esmassünni vastavate näitarvudega. Juba esimene pilk tabelile lubab tõdeda, et sünnivahemiku tegelik erisus põlis- ja välispäritolu rahvastikus ning suures osas vahemiku peasuundumuski avaldub käsitletava näitaja kaudu vaid aimataval kujul. Tulemus on tähelepanuväärne, kuivõrd tegemist pole ju perioodnäitajaga, mille puhul selline infokadu oleks teada-tuntud. Arusaadavalt on põhjuseks sündimustiheduse sõltuvus esmassünni ajastusest ja sünnijärjestusest, aga käesolev näide on päris hea viitamaks formaalstatistiliste näitarvude struktuurisõltuvusele ka siis, kui neid arvutada kohortteabe põhjal. Teisisõnu illustreerib näide ilmekalt asjaolu, miks rahvastikuteaduses ei peeta ülearu palju lugu formaalstatistilistest näitajatest (siinkohal mediaankeskmine), vaid nende kõrval ja aeg-ajalt ka asemel rakendatakse rahvastikuarengulise sisuga indikaatoreid (siinkohal sünnivahemiku keskmine pikkus).

Tabel 7.4

Teisessünni vanus (aastad)
Sünnipõlvkonnad 1924-1968

Põlvkond	Põlis	Välis-päritolu
1924-1928	28,40	28,58
1929-1933	28,18	28,66
1934-1938	28,72	28,46
1939-1943	28,27	28,39
1944-1948	27,10	27,90
1949-1953	26,80	27,97
1954-1958	26,09	27,67
1959-1963	25,35	24,75
1964-1968	25,79	24,67

Vahekokkuvõttena võib tõdeda ühesuunalise ja selgepiirilise üldtrendi puudumist rahvastiku teisessündimuse ajastuses käsitlusaluse ajavahemiku vältel. Mõistetavalt on üheks ja võimalik, et isegi olulisimaks põhjuseks asjaolu, et teisessünnivahemiku lühenemine on põlisrahvastiku puhul suures ulatuses toimunud juba varem, PSU poolt hõlmatud ko-

hortidele eelnenud ajal. Teisiti öeldes, teisessünnivahemiku lühenemine jääb demograafilise ülemineku ajajärku, täpsemini selle lõpuperioodi. Niisugune oletus on kooskõlas rahvastikuteooriaga, aga järelduste tegemine nõuab muidugi pikema andmerea loomist. Iseenesest võimaldab seda kaudselt ka Eesti PSU andmestik, mis sündmusstatistikaga ristkasutatult võib anda arvestatava tulemuse. Sellegipoolest ei mahu teema arendus käesoleva raamatu kaante vahele, vaid jääb tulevikuanalüüside aineseks. Huvitav on märkida, et käsitlusi (teises)sünnivahemiku pikaajaliste suundumuste kohta on mis tahes rahvaste puhul senini üsna harva leida, kuigi ainuüksi ajastuse seisukohalt on tegemist olulise nihkega demograafilise ülemineku käigus.

7.3.3. Kolmas laps

Kolmandassündimus on rahvastikutaaste seisukohalt sedavõrd oluline, et protsessi ajastus nõuab samuti eraldi käsitlust. Naispõlvkondade jõudmine kolmanda lapse sünnitamiseni on kujutatud tuttava aegkumulatiivse näitarvu kaudu joonisel 7.12. Tuleb tähele panna, et esituse mõõtkava on suurendatud. Kuivõrd ükski PSU põlvkond ei tõuse 50 kumulatiivprotsendist kõrgemale, ongi see võetud skaala piirlaeks. Joonisepaaril on põlis- ja välispäritolu rahvastik esitatud eraldi, sarnaselt varasemate graafikutega.

Olulisim erisus teisessündimuse ajastusega võrreldes tundub olevat hoopis suurem muutlikkus põlvkondade vahel nii ajastuse kui ka lõpptaseme seisukohalt ehk teisisõnu tuntavalt väiksem ühtlus. Ka pole olukord sarnane esmasündimusega, sest kolmandas-sündimuse puhul pole täheldada ühesuunalist liikumist, vastuoksa, hoopis kahte suunamuutust PSU põlvkonnavahemiku vältel. Lõpptaseme seisukohalt toimub vanemates kohortides ilmne langus kuni miinimumini põlvkonnas 1934-1938 (veidi üle 30 kumulatiivprotsendi), millele järg-

Joonis 7.12

Kolmandassünni ajastus
Sünnipõlvkonnad 1924-1968

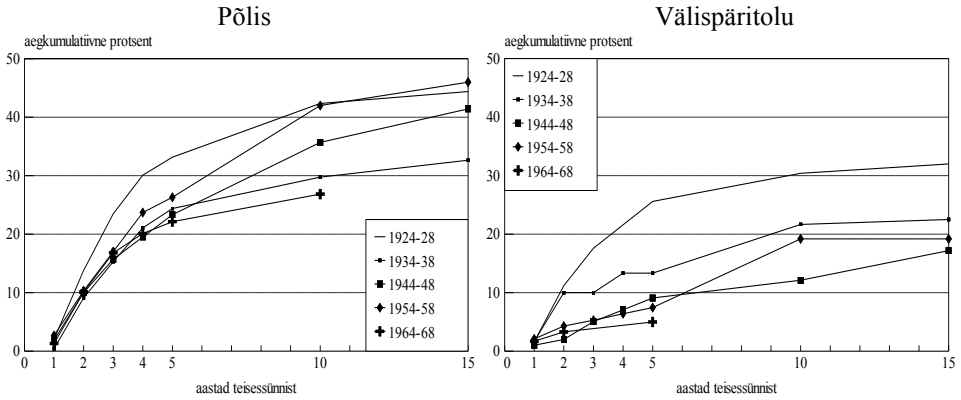

neb kasvutrend. Kolmandassündimus on kõrgeim — üle 40 protsendi — kohordis 1954-1958, sealtpeale taas langedes. Tasemeerisuse kõik detailid ei peegeldu ajastuskõveras, kuigi sõltuvad ennekõike just kõnesolevast tegurist.

Joonis 7.13

Kolmandassünnivahemiku kestus
Sünnipõlvkonnad 1924-1958

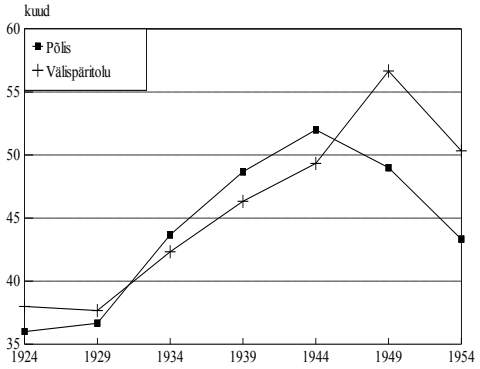

Teistest erineb kõige enam vanima kohordi ajastuskõver, mida iseloomustab lühim kolmandassünnivahemik vähemalt kümne esimese kestusaasta lõikes. Kõige pikemaks, esimese viie kestusaasta jooksul, on kolmandassünnivahemik veninud põlvkonnas 1939-1943, kuigi aeglane start on hiljem leidnud teatud kompensatsiooni ning lõpptase ei jää hoopiski mitte PSU kohortide madalaimaks. Ka on viidatud põlvkonna ajastuskõvera kuju teistega võrreldes kõige lähedasem lineaarsele. Kuigi üldjoontes valitseb kolmandassündimuse ajastuskõvera kumer kuju, eriti vanemates PSU kohortides, on see igatahes nõrgemini väljendunud kui teisessündimuse puhul.

Välispäritolu rahvastiku kolmandassündimus on silmapaistvalt teistsugune. Jättes kõrvale oluliselt eristuva vanima kohordi, on põlvkondadevaheline ühtlus põlisrahvastikuga võrreldes hoopis suurem. Arusaadavalt on see tingitud eelkõige protsessi madalast lõpptasemest, mis jääb ju keskeltläbi pea kaks korda väiksemaks kui põlisrahvastikus, ometi on eri põlvkondade ajastuskõverate kuju ühtlus ikka tähelepanuväärt. Vanima kohordi tublisti noorem kolmandassündimus ja selle kõrgem lõpptase on omaette huvitav uurimisaines tulevikuks. Muu hulgas on enne tõsiste järelduste tegemist tarvilik selgitada, kui suure osa on see naispõlvkond oma reproduktiivsest teest ära käinud enne Eestisse saabumist ning milline on sündimuskarjääri Eesti piiresse jäänud osa. Viidatud teave aitaks selgitada Eesti sõjajärgset sündimustrendi laiemalt, põlisuse ja sünnijärjestuse kohaste tunnuste puudumine sündmusstatistikas pole võimaldanud selles osas valitsevat ebaselgust seni eriti vähendada.

Suhtelise ühtluse juures pole ajastuskõverate ühesuunalist liikumist kohordist kohorti välispäritolu rahvastikus eeldada, kuid samal põhjusel pole piisavat alust põlvkonnakõverate ristumisest järeldada tegelikke suunamuutusi nagu põlisrahvastiku korral. Ometi võib üldisema hinnanguna tõdeda välispäritolu ja põlisrahvastiku süstemaatilist erisust. Näiteks paistab välispäritolu rahvastikus eriti hilise kolmandassündimuse ajastuse poolest silma põlvkond 1949-1953, mida ei ole täheldada põlisrahvastikus. Samalaadset asendit põlisrahvastikus omab hoopis kohort 1944-1958, mis aga omakorda välispäritolu rahvastikus niisugust tunnusjoont ei kanna. Sedalaadi üksikpõlvkondade kaupa vastandlikke näited võib igaüks ise joonistelt kerge vaevaga juurde leida.

Sarnaselt teisessündimusega esitab joonis 7.13 kolmandassünnivahemiku mediaankeskmised. Pole võimatu, et lugejale on teatud üllatuseks põlis- ja välispäritolu rahvastiku mediaankeskmiste sedavõrd suur kokkulangevus tegelikult ju väga erineva kolmandassündimuse ajastuse juures. Kõnealuse joonise esitamise olulisem mõte ongi näidata üld- või formaalstatistiliste indeksite petlikkust, antud juhul kahe, teineteist vastastikku kompenseeriva teguri — ajastuskõvera kuju ja lõpptaseme — koosmõju tõttu. Üldine mediaankeskmise tõus aga peegeldab reaalset protsessi, nimelt ajastuskõverate kumera kuju järkjärgulist lähenemist sirgjoonele. Kõnealuse protsessi põhjused vajavad edaspidi kahtlemata lähemat uurimist, sest peegeldab see ju kolmandassündimuse heterogeensuse kasvu, mis tundub aset leidvat nii põlis- kui ka välispäritolu rahvastikus, kuigi päris erineva (lõpp)taseme juures.

Ema mediaankeskmine vanus kolmanda lapse sündimisel on sedavõrd tugevate struktuursete mõjude all, et näitarv ei sisalda enam iseseisva analüütilise väärtusega sisu. Selles võib igaüks veenduda tabelis 7.5 toodud arvude põhjal. Ühe järelduse võimaldavad kõnealused arvud siiski teha, nimelt lahkneb märgatavalt erinevate sünnijärjestuste sündimustihedus. Seos on küllalt laialt tuntud, kuid sellele põhjusliku seletuse andmisest on tavaliselt hoidutud. Pole võimatu, et ajastusel on just kolmanda lapse sünnitõenäosuse kujunemisel kindel ja ehk isegi määrav osa. Sellise hüpoteesi korral tõuseb kolmandassündimuse ajastuse seos teiste elukarjääride põhisündmustega tähtsate küsimuste ringi ning üllatab probleemi pea täielik läbiuurimatus rahvastikuteaduses, kas või ülearu populaarsete esmassündimuse käsitluste taustal.

Tabel 7.5

Kolmandassünni vanus (aastad)
Sünnipõlvkonnad 1924-1963

Põlvkond	Põlis	Välis-päritolu
1924-1928	30,39	28,61
1929-1933	30,09	30,51
1934-1938	31,02	30,58
1939-1943	32,24	28,25
1944-1948	30,08	33,13
1949-1953	31,10	31,00
1954-1958	30,48	30,55
1959-1963	27,25	26,94

Kokkuvõtlikult saab ühemõtteliselt tõdeda niisiis vaid süstemaatilist erisust põlis- ja välispäritolu rahvastiku kolmandassündimuses, eelkõige lõpptaseme pea kahekordset vahet, mis kandub mitmel moel ka ajastusnäitajatesse. Samas aga pole vähegi selgepiirilist ajastuse põhitrendi käsitlusaluse poolsajandi vältel võimalik esile tuua. Väärib rõhutamist, et selline olukord, kus kolmanda lapse sünnini jõuab vähemusosa igast naispõlvkonnast, on pigem tüüpiline kui erandlik modernsele rahvastikutaastele. Sündimuse üldtaseme ja ajastuse, samuti kolmandassündimuse vanusraami määravad niisuguses olukorras suures osas kaks varasemat sünnijärjekorda. Muidugi jääb kolmandassündimus rahvastiku taastetasandi seisukohalt endiselt määravaks.

7.3.4. Sünnitusea tegelik kestus

Ammuse traditsiooni kohaselt käsitletakse statistilise sünnituseana naise kolmekümmet viit eluaastat vanuste 15 ja 50 vahel. Määratlus pärineb paljus traditsioonilise sündimuse ajajärgust, aga sobib küllalt hästi kokku uurimistulemustega loomuliku sündimuse ning vanussõltuva sünnitusea eelse ja järgse viljatuse kohta [Leridon, Menken 1979]. Kuigi individuaalselt on lapse saamine pärast 50 eluaastat täiesti võimalik ning samavõrra on teada varajase või koguni väga varajase sünnituse juhtumeid — näiteks Eestis just eriti viimasel ajal — pole kogu rahvastiku ega ka mõne eraldivõetud põlvkonna tegelik sünnitusiga nendest piiridest väljunud.

Loomulikule sündimusele lähedase käitumismudeli valitsemisel on tegelikku sünnitusiga võimalik määrata menarhe ja menopausi (mediaankeskmiste) poolt piiritletud eluperioodiga [Gray 1979]. Sündimusülemineku käigus ning seda enam modernse sündimuskäitumise valitsemisel pole lähenemisviis piisav, sest suur osa (hilisemast) fertiileast jääb kasutamata just sellele uuele rezhiimile omase sündimuse vanussõltuvuse tõttu. Teine võimalus on mõõta tegelikku sünnitusiga ajavahemikuga esimese lapse sünnist viimase lapse sünnini. Lähenemisviisi on suhteliselt vähese andmenõudlikkuse tõttu lihtne rakendada ning see annab küllalt hea ülevaate sünnitusvõimega seotud elufaasi tegelikust pikkusest naisrahvastiku põlvkondades. Muidugi tuleb taolisel puhul arvestada tugevat struktuurset sõltuvust sünnijärjestuse jaotumusest ning eriti põlvkonnasisesest heterogeensusest. Ometi võib allpool tõdeda, et kõnesoleval viisil määratletud sünnitusiga võib omada kindlat seaduspära ja suundumust viidatud jaotussõltuvuse kõrval.

Joonis 7.14 toob ära juba hästi tuttava elulemusfunktsiooni, ikka põlisja välispäritolu rahvastiku kohta omaette. Sündmuse määratlus aga, mida kujutatud elulemusfunktsioon esitab, on varasematest veidi komplitseeritum, sest kirjeldab üksiksündmuse asemel kahe sündmuse koostoimet. Nimelt peegeldab joonisel kujutatu ema esimese ja viimase lapse sünni vahele jäänud ajavahemiku jaotust või lühemalt tegeliku sünnitusea pikkust. Selle näitaja puhul on mõistetavalt kõrvale jäänud isikud, kellel asjakohast esimest sündmust pole olnudki, *resp* lastetud naised. Edasi tuleb tähele panna, et n-ö viimane asjassepuutuv sündmus (viimase lapse sünd) langeb ühelapsesuse korral kokku esimese sündmusega, mis protsessi seisukohalt on juba eespool leidnud käsitlust. See osa naispõlvkonnast on näitajas kajastatud ning joonisel leidnud kujutamist elulemusfunktsiooni maksimaalse saavutatud taseme kaudu. Teisisõnu viitab elulemuskõvera lagi, antud juhul vahemikus ligikaudu 70-80 protsenti, just sellele rühmale naispõlvkonnast, kellele esimene sünd jäi ühtlasi viimaseks. Kõnealuses olukorras on ajavahemik kahe elulemusfunktsiooni määrava sündmuse vahel null, muul juhul aga võib statistilis-teoreetiliselt varieeruda seitsme/üheksa kuu ja 35 aasta vahel.

Väärib veel kord rõhutamist, et viimane sünd võib tähistada teist, kolmandat, aga ka kasvõi kaheteistkümnendat last. Selles mõttes sõltub esitatud elulemusfunktsioon arusaadavalt olulisel määral iga põlvkonna lapsesusjaotusest. Ometi kinnitab ka treenimata pilk joonisele kindla seaduspära

olemasolu tegeliku sünnitusea pikkuses: kõikide kohortide asjaomased kõverad on põhimõtteliselt sarnase kujuga, pealegi nii põlis- kui välispäritolu rahvastiku puhul.

Joonis 7.14

Sünnitusea tegelik kestus
Sünnipõlvkonnad 1924-1973

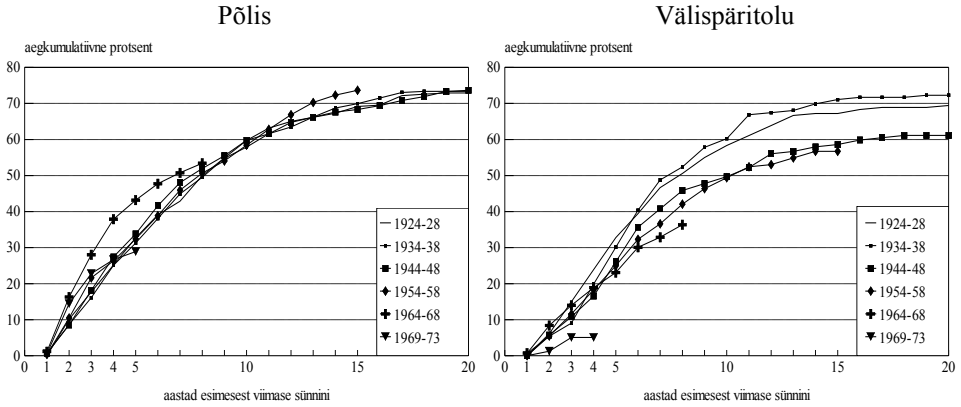

Põlisrahvastiku viie eakama PSU kohordi sünnitusea elulemuskõverad on peaaegu ühesugused, sageli kattuvad. Teatud suund sünnitusea lühenemisele algab põlvkonnast 1949-1953, ometi ühinevad nooremate kohortide kõverad eakamate põlvkondade kõveratega jätkuvalt ligikaudu 50 kumulatiivprotsendi läheduses. Pikema sünnitusea puhul määrab põlvkondlikud erisused pea üheselt lõpliku sünnijärjestuse jaotumus, mis tähelepanuväärsel moel jätab sünnitusea kõverad üksteisele samuti küllaltki lähedaseks. Ainukese põlvkonnana eristub põlisrahvastiku sünnikohort 1959-1963, seda sündimuskarjääri süstemaatiliselt kiirema läbimise poolest. Nagu eelnevast teada, ei seostu kõnealune tunnusjoon kuidagiviisi sama põlvkonna madalama sündimusega, pigem vastupidi.

Välispäritolu rahvastiku sünnitusea elulemuskõverad on põhijoontes muidugi samalaadsed kui põlisrahvastikul. Ometi võib leida ka tähelepanu köitvaid erisusi. Kõigepealt asjaolu, et puudub põlisrahvastikule tüüpiline põlvkonnakõverate ühtekoondumine 50 protsendi taseme ümber. Samuti on kaugelt suurem saavutatud lõpptaseme heterogeensus, mis on seletuse leidnud juba eespool. Vähem torkab ehk silma, aga kindlasti pole vähetähtis, välispäritolu rahvastiku sünnitusea mediaankestuse hoopis suurem kõikumine ehk amplituud käsitlusaluste põlvkondade lõikes.

Vahekokkuvõttena on huvitav ja ehk isegi teatud mõttes ootamatu tõdeda tegeliku sünnitusea elulemuskõverate sedavõrd suurt püsivust tervelt poolsajandi vältel, eriti muidugi põlisrahvastiku puhul. Kahtlemata räägib see ühemõtteliselt kindla seaduspärasuse ja veel enam üllatava stabiilsuse olemasolust, sest ainuüksi sündimuse noorenemine (esmassünni kaudu analüüsituna) andis ju kaunis suure nihke sünnitusea varasema alguse ja, muude võrdsete tingimuste kor-

ral, sünnitusea pikenemise suunas. Väärib märkimist, et erialakirjanduses pole taolist sünnitusea kestuskõverate jaotuse analüüsi teadaolevalt esitatud. Sellesama Eesti PSU andmestikule põhinevalt on küll varem leidnud tõdemist Eesti rahvastiku asjaomane arengusuundumus [Katus 1997a], kuid teiste rahvaste vastav areng ei ole võrreldavalt teada. Seevõrra on järeldused ja üldistused enneaegsed. Ometi kerkib üsna oluline hüpotees, mis annaks ka täheldatud arengule piisava seletuse — modernse taastetüübi raames on sünnitusea kestus (ja kaudselt sünnijärjestus) stabiilsem kui esmassünni ajastus.

Väite tõeseks osutumine sobiks hästi kokku senise teoreetilise teadmisega, muuseas leiaks kinnitust Zdenek Pavliku paljutsiteeritud seisukoht, et nn teine demograafiline üleminek pole oma sisult kuidagiviisi võrreldav (esimese *resp* tegeliku) demograafilise üleminekuga [Pavlik 1999]. Aga muidugi poleks see miski eriline tõdemus, sest van de Kaa ja Lesthaeghe tõid kõlava teise demograafilise ülemineku termini teaduskirjandusse pigem pilkupüüdva rõhuasetuse eesmärgil, nagu eespool juba seletatud. Küll mõjutaks hüpoteesi tõeseks osutumine üsna oluliselt empiirilis-statistilist käsitlussuunda. Nimelt poleks enam põhjendatud huvi kontsentreerumine esmassündimuse ja selle ajastuse ümber, mille kohta on kogunenud väga mahukas, võib öelda, et koguni disproportsionaalselt kogukas teaduskirjandus. Selline rõhuasetus esmassündimusele osutuks teoreetiliselt lühinägelikuks, kuivõrd sündimusarengu olulisemad seaduspärasused avalduvad hoopis mujal. Toda suuremahulist kirjandust vaid põgusalt lehitsedes on tõepoolest selge, et huvikeskendust polegi püütud eriti muul viisil seletada kui andmetehnilise käepärasusega, eriti sündmusloolist käsitlusviisi silmas pidades.

Ääremärkusena on mõistlik lisada, et sünnitusea kestuskõverate tähelepanuväärt ühtlus on Eestis püsinud kogu poolsajandi, mil valitses sündimuse noorenemine. Kindlasti on õpetlik jälgida, kas seesama olukord — sünnitusea stabiilsus või täpsemini homogeensus — säilib ka modernse rahvastikutaaste uuel etapil, nimelt sündimuse vananemise ajajärgul. Pealegi esitab Eesti rahvastikuareng eriti kiire sündimuse vananemise, läbides ligikaudu kümnendi jooksul tee, mis võrreldava demograafilise arengukäiguga rahvastel võttis aega kakskümmend aastat või koguni veel enam. Kui tegeliku sünnitusea stabiilsus peaks jätkuma ka sündimusajastuse hoopis teisesuunalise arengu tingimustes, saab eespool tõstatatud hüpoteesil olema juba tunduvalt rohkem kaalu.

7.4. Abiellumuse ja sündimuse rollivahetus

Eespool käsitletud sündimusajastuse märkimisväärselt suur teisenemine XX sajandi teisel poolel ärgitab tõstma küsimust kõnealuse protsessi ja ennekõike asjaomase esmassündmuse (ümber)paiknemisest naise ja perekonna eluteel ning seostest olulisemate elukarjääridega. Sellele teemale on raamatu lõpuosas pühendatud eraldi peatükk, kus võrdlevanalüüsitakse kõiki käsitletud põhiprotsesse. Ometi on sündimuskarjääri kahele seosele tarvis omaette tähelepanu pöörata. Nendeks on sündimuse seosed abiellumuse ja haridusega. Ühelt poolt on nende kahe sõlmituse väljatoomise põhjused erinevad, aga teisalt on põhjus ühine: kummagi seose, täpsemini nende teisenemise analüüs on tarvilik sündimusprotsessi enda sügavamaks mõistmiseks. Teisisõnu, nimetatud seoste muutumine on osa sündimusarengust. Alljärgnev analüüs, mis keskendub nimetatud kahest abiellumuse ja (esmas)sündimuse omavahelistele seostele, on seevõrra paigutatud just käesolevasse peatükki.

Sündimuse ning teisalt abiellumuse ja hariduse omavaheliste seoste käsitlusel tuleb teadvustada ja arvestada hoopis laiemat ning üldisemat elusündmuste järjestuse teisenemist, mis põhimõttelise tõuke sai demograafiliselt üleminekult, kuid mitmekihiliste järellainetuste kaudu vormib modernse rahvastikutaaste kujunemist veel aastakümneid pärast ülemineku lõppemist. Teatud mõttes tähtsustub elusündmuste omavahelise järjestuse teisenemine koguni selgepiirilisemalt just siis, kui trendi kujundavad ühesuunalised muutused rahvastikuprotsessides, *resp* demograafilisele üleminekule iseloomulikud protsessid, hakkavad sumbuma. Järjestuse ümberkujunemine on eriti iseloomulik perioodile, mida kutsutakse n-ö teiseks demograafiliseks üleminekuks.

Tuleb tõdeda, et muutustele ei allu pelgalt üksikute elusündmuste omavaheline järjekord, vaid ka oluliste elukarjääride ajastus tervikuna ning seevõrra tähendus inimese ja perekonna eluteel, sealhulgas karjääride algus üksteise suhtes. Teoreetilises plaanis pole toimunut veel piisavalt analüüsitud, samuti on muutusprotsessid ise ju alles käimas. Siiski on püütud elukarjääride ajastusmuutusi käsitleda ja mõneti ka üldistada selliste kontseptsioonide raames nagu näiteks kõrgmodernism [Giddens 1991], refleksiivmodernism [Lash 1992] või hilismodernism [Bauman 1988; Beck 1992]. Kuigi sündimuse mõlemad eespool viidatud eluteeseosed on ühtviisi olulised, on käesolevas raamatus käsitlemist leidnud neist üks, sündimuse seos abiellumusega.

Abielu kui sotsiaalne institutsioon teisenes demograafilise ülemineku käigus põhimõtteliselt, kuid rahvastikusündmuste traditsiooniline järgnevus — esmasabielu ja teatud ajavahemiku pärast esmassünd — ei muutunud eriti märkimisväärselt kuni ülemineku lõpuni. Asjaomane pööre sai alguse veidi hiljem, osana n-ö teisest demograafilisest üleminekust või ülepea selle ajajärgu sisuna. See on tänapäeva teadmine. Mõnda aega aga polnud päris selge seegi, kas hinnata kahte põhilist abieluinstitutsiooni eluteeasendi ja -tähenduse muutumist kuulutavat protsessi — jõuliselt esilekerkivat vabaabiellumust ning abieluvälist sündimust — kitsalt piirkondlike nähtustena või seaduspärase teisenemise algu-

sena. Omaaegse teaduskirjanduse, olgu näiteks 1960-1970 aastatesse paigutuva loome, tagantjärele üldistus kallutab hinnangu pigem esimese variandi ning Skandinaavia eripära rõhutamise kasuks.

Tänaseks on kahtlused hajunud ning harva kohtab rahvastikuteaduslikku tööd, mis seostaks abiellumusarengu uued ilmingud pelgalt piirkondliku eripäraga, kuivõrd vabaabiellumus ja abieluväline sündimus on laienenud enamikku Euroopa riikidesse [Council of Europe 2001]. Ühtlasi tähendab see aga abielu- ja sündimuskarjääri traditsioonilise ajastuse kadu, eriti kummagi karjääri esmassündmuse osas. Seevõrra kalduvad 1990 aastate teise poole analüütilised tööd käsitlema neid kahte karjääri pigem eraldi, üksteisest lahti seotult, nagu Willy Bosveld on kujukalt väljendanud [Bosveld 1996]. Samas on toimuv muutus aga niivõrd põhjapanev, et mõnegi Euroopa riigi sündmus- ja loendusstatistika ei sobi eriti või koguni üldse analüütiliseks aluseks, kuivõrd andmekogumine on lähtunud abielu ja sündimuse traditsioonilisest seosest. Mõistagi on Euroopa PSU andmestik niisuguses olukorras hinnatav ja teretulnud.

1990 aastad tõid abiellumuse ja sündimuse omavahelise ajastusmuutuse esile veel ühes täiendavas mõttes. Tolleks ajaks oli hästi teada, et kõnealuste muutuste esireas sammusid kindlalt Skandinaaviamaad, olgu siis osa teadlaste arvates piirkondliku eripära või teiste käsitlustes üldise arengu suunanäitaja tähenduses. Andmepõhiste tööde avaldamisvõimaluste tekkimisel Ida-Euroopa ja eriti endise NLiidu riikide kohta aga selgus, et sarnased trendid on olnud iseloomulikud kogu ajaloolisele Baltoskandiale. Nõnda on vabaabielu ja abieluväline sündimus hakanud levima Lätis ja eriti Eestis üheaegselt Skandinaavia riikidega, neist mõnda ka edestades [Katus 1997b]. Ja seda hoolimata siinmail valitsenud totalitaarsest ühiskonnarezhiimist, mis polnud kõrvutatavgi Skandinaavia vabameelsete oludega. Asjaomase teabe leviku seisukohalt võib oluliseks pidada Saksamaa rahvusliku demograafiainstituudi korraldatud seminari, mis kummutas lõplikult abiellumuse ja sündimuse omavahelise seose lihtsakoelised seletused [BiB 1992]. Muidugi on Euroopa PSU andmestik selleski osas olnud varasemaga võrreldes tubli samm edasi.

Eesti arengu juurde tulles on kõigepealt tarvilik pöörata tähelepanu abielusündimuse järkjärgulisele, kuid kindlasuunalisele kahanemisele kohordist kohorti. Joonis 7.15 esitab ema perekonnaseisu esmassünnil, põlis- ja välispäritolu rahvastiku kohta tuttavlikult eraldi. Põlisrahvastiku vanemates põlvkondades (kohordini 1944-1948) on valdav osa emadest (ja isadest) olnud esmassünni ajal seaduslikus abielus. Mõnevõrra väiksem abielulisus kahes vanemas põlvkonnas kajastab sõja ning kaasnenud ja järgnenud sotsiaalse vapustuse mõju Eesti rahvastikule. Edasi kujunes tooniandvaks esmassünni hetkel ametlikult abielus olevate naiste osakaalu järjepidev kahanemine, mis on saanud tagasihoidliku alguse juba kohordist 1939-1943. Noorimas PSU kohordis sündis vaid pool esiklastest seaduslikus abielus ning teadupärast on see suundumus 1990 aastatel kiiresti süvenenud.

Abieluseisundit esiklapse sünnil asendab ema ja isa vabaabieluline kooseluvorm. Iseenesest ootuspärane suundumus pole aga ainumõeldav. Seda

enam, et paljudes maades on üksikvanemlus, vähemalt ajutiselt, kippunud abielulisuse langedes kasvama. Sedasama võib asjatundmatu käsitlusviis välja lugeda sovetiaja sündmus- ja loendusstatistikast, kus abielusündimuse kõrval toodi välja reeglina vaid vallassündimus, jättes vabaabielusündimuse eristamata. Seostades või koguni samastades vallassündimuse üksivanemlusega, ongi Eesti arengusuundade kohta näiteks ajakirjanduses levitatud trafaretne seisukoht käes. Eesti PSU andmestik võimaldas sisuliselt esmakordselt välja tuua vabaabielusündimuse arengu veidigi pikaajalisemas plaanis ning selle põhjal selgub üksikvanemluse ehk isegi ootamatult järjekindel püsimine ligikaudu 10 protsendi ringis kogu sõjajärgse aja vältel. Kindlasti pole leida kasvutrendi, pigem on ülalnimetatud põhjustel abieluväline üksikvanemlus olnud kõrgem just eakamates põlvkondades.

Joonis 7.15

Ema perekonnaseis esmassünnil
Sünnipõlvkonnad 1924-1973

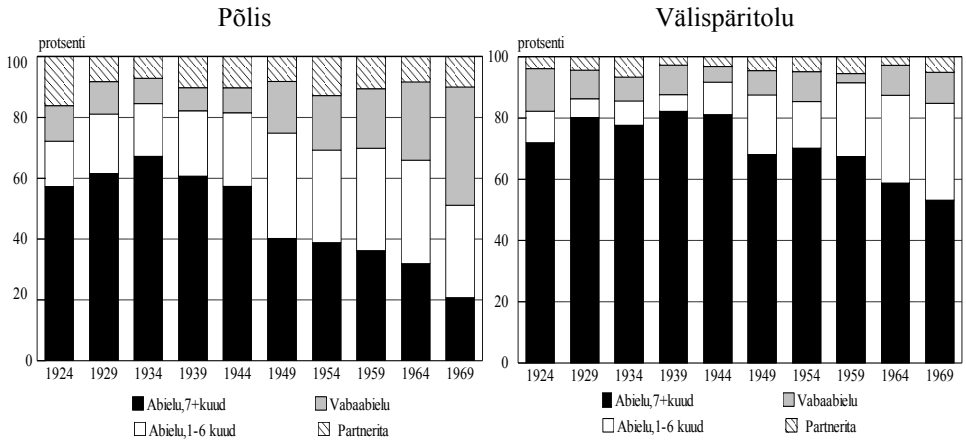

Teistsugune on olnud välispäritolu rahvastiku areng — seaduslikus abielus naiste osakaal esmassünnitajate hulgas on olnud valdav ning suhteliselt püsiv, ligikaudu 80 protsendi piirimail, kuni noorima PSU kohordini 1969-1973. Vabaabielu esmassünnil on samuti omane kõikidele põlvkondadele, kuid see moodustab küllalt väikese osa. Sellesuunaline erisus põlisrahvastikuga võrreldes on eriti tähelepanuväärne, kuivõrd ränne, eriti teise sotsiaalkultuurilisse keskkonda sattumisel, võib põhjustada mitmelaadseid takistusi ja komplikatsioone perekonna moodustamisel ning üldjuhul kasvatab abieluvälise üksikvanemluse riski.

Sarnaselt enamiku rahvaste kogemusele on ka Eestis vabaabielu olnud pigem lühike (algus)etapp kooselukarjääris kui püsiv seisund läbi kogu elu, millest pikemalt oli juttu eelmises peatükis. Seevõrra on alust arvata, et rasedus ja otsus (esmas)sünnituse (mitte iseenesest ju sagedasema rasedusväljundi — aborti) kasuks võib anda olulise tõuke vabaabielu ülekasvamisele abieluks. Tuttavliku vormistusega paarisjoonisel 7.15 on abielunaised esmassündimuse ja abiellu-

muse seose seisukohalt jaotatud kaheks rühmaks: kuni seitsmekuulise ning sellest pikema abielukestusega. Niisugune jaotus lähtub asjaolust, et seitsmest kuust lühem abielustaazh viitab üheselt rasestumisele enne abielu sõlmimist. Selle lihtsa jaotuse tulemusel selgubki, et vabaabielu raseduse tekkimisel ja abielu registreerimine raseduse ajal on laialt levinud käitumisjoon juba pikka aega ning kujunenud valdavaks põlisrahvastiku nooremates PSU kohortides. Taoliselt ajastatud abielud on sagenenud ka välispäritolu rahvastikus alates kohordist 1949-1953, kuigi vabaabielulisuse tase on jäänud ikka veel küllalt madalaks.

Selge suund abiellumise ja esmassünni järjestuse pöördumisele, ometi tugeva omavahelise sõltuvuse säilimisel, on piisavalt intrigeeriv edasiseks analüüsiks. PSU andmestik võimaldab rakendada n-ö tugeva eristusega luupi ja arvutada abiellumuskordajad kuulise täpsusega. Tavapärase vanussõltuvuse asemel on kordajad mõistlik moodustada esmassünni toimumisaja suhtes. Eeldatult on abiellumise koondumine väga tugev ning kordajate väärtused langevad tugisündmusest kaugenemisel kiiresti kümneid kordi, mis võimaldab analüüsi fokuseerida suhteliselt lühikesele kestusperioodile. Nõnda esitab joonisepaar 7.16 kuupõhise abiellumuskordaja kaks ja pool aastat (30 kuud) enne ja aasta (12 kuud) pärast esmassündi, muidugi eraldi põlis- ja välispäritolu rahvastiku tarvis. Arvutused on teostatud viieaasta kohortide kaupa, kuid analüüsil ilmnenud kordajate sarnasus võimaldas koondada kümme PSU kohorti kolmeks suuremaks ning selgepiirilisemalt erinevaks rühmaks.

Kõigepealt on tarvis tähele panna, et abieluvälise sündimuse kasvule vaatamata on enamik abielusõlmimisi toimunud enne esiklapse ilmaletulekut, seda kõigis käsitlusalustes kohortides. Ometi ei kajasta joonis seda üldsuhet parimal moel, kuivõrd ema abiellumust abieluvälise sünni järel iseloomustab kõrge hajuvus küllalt pika ajavahemiku peale, millest kokkuvõttes vaid väike osa langeb sünnile järgnenud 12 kuule. Seevastu abiellumust enne esiklapse sündi iseloomustab just väga suur koondumus. Viidatud tõsiasja ei tohi järgneva n-ö pee-

Joonis 7.16

Abiellumus esmassünni suhtes
Sünnipõlvkonnad 1924-1973

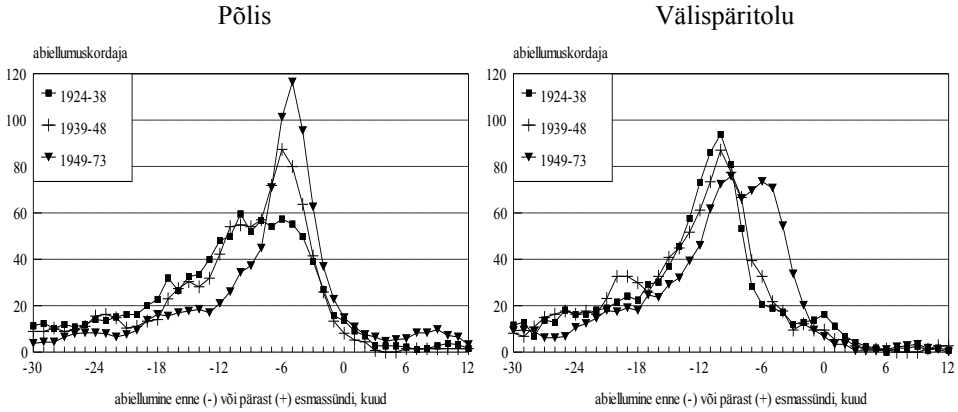

nema analüüsi juures silmist lasta, kuigi see pole enam otsese huvi keskpunktis.

Ka kõige eakamas põlisrahvastiku koondkohordis oli abiellumuskordaja maksimumtasemel siis, kui ema juba ootas last. Tõsi, abiellumuse selge tõusutrend algas varem, ligikaudu 18 kuud enne esiklapse sündi. Tippu jõudis abiellumusintensiivsus umbes 10 kuud enne lapse ilmaletulekut ning jäi ühtlaselt kõrgele tasemele viieks-kuueks kuuks. Niisiis juba tollal oli tüüpiliseks saamas või saanud abielu vormistamine raseduse tekkimise järel, kuigi siis ka võimalikult kohe. Vahemärkusena selgub siit eelneva joonise (7.15) poolt antud ülevaate teatud piiratus, kuivõrd abielueelse seitsme kuu väljatoomine on küll definitsiooni seisukohalt korrektne (arvestab õigesti ka kõiki enneaegseid lapsi), kuid jätab siiski olulise osa rasestumise ja sünni vahelisi abiellumisi fikseerimata. Alates ligikaudu neljandast kuust enne esiklapse sündi iseloomustas abiellumust juba selge langus ning kordaja kukkus sünnikuu ajaks eelnenuga kõrvutades päris madalale tasemele, mis säilis ka pärast lapse sündi.

Koondpõlvkond 1939-1948 tõi uue suundumuse abiellumuse ja esiklapse sünni omavahelisse ajastusse. Nimelt hakkas eriti kõrge abiellumisintensiivsuse poolest eristuma vahemik neljandast seitsmenda kuuni enne lapse sündi. Muus osas jäi abiellumuskõver veel sarnaseks vanemale koondkohordile. Noorimas koondkohordis on seesama suundumus kiiresti tugevnenud: abiellumuse tipptase eristub selgelt ja ületab vanima põlvkonna sama näitajat juba kaks korda. Ühtlasi on abiellumuskõver nihkunud n-ö paremale, st lähemale lapse ilmaletulekule. Alates neljandast kuust kuni esiklapse sünnini on kõikide kuude abiellumuskordajad tõusnud ning sellest hilisemad või varasemad langenud. Eriti silmatorkav on abiellumuse langus vahemikus poolteisest aastast kaheksa kuuni enne esmassündi.

Välispäritolu rahvastikus on abiellumuse ja esiklapse sünni omavaheline ajastus põlisrahvastikust oluliselt erinev. Viimase kõige eakamale koondkohordile 1924-1938 iseloomulik laugja tipuga kõver hakkab välispäritolu rahvastikus välja kujunema alles noorimas koondpõlvkonnas 1949-1973. Muuseas, ka taseme poolest on need kaks omavahel lähedased. Välispäritolu rahvastiku kahte vanemat koondkohorti on iseloomustanud teravamalt väljajoonistunud tipp maksimumiga kümme kuud enne esiklapse sündi. Osundatud kuju on teadaolevalt tüüpiline protsesside traditsioonilisele ajastusele: abiellumisele järgneb, ning suhteliselt peatselt, rasestumine ja lapse sünd. Mõistetavalt on ka põlisrahvastikus olnud varem just taoline olukord valitsev, kuid see langeb varasemasse aega ega pole PSU põlvkondades enam jälgitav.

Põlis- ja välispäritolu rahvastik koosvõetuna esitab väga ilmekalt selle abiellumuse ja esmassündimuse omavahelise seose põhimõttelise muutuse, mille PSU põlvkonnad on läbinud. Esiklapse sünniaja ette, kümnenda kuni kaheteistkümnenda kuu ümber koondunud maksimumintensiivsusega abiellumus on nihkunud ligikaudu 3-4 kuu kaugusele sünnihetkest, säilitades vähemalt sama tugeva või ilmutades isegi veel tugevamat koondumust. Kvantitatiivselt on tegu kahe sündmuse teineteisele lähenemisega pelgalt 7-8 kuu võrra, pealegi kõvera kuju säilides. Tegelikult on aga muutuse sisu hoopis sügavam. Varem oli kahe sünd-

muse n-ö aktiivne pool abielu sõlmimine, mis tugeva põhjusseose kaudu määras rasestumise ja esiklapse sünni, nüüd on seos aga just vastupidi: rasestumine ja otsus esiklaps ilmale tuua tingivad abielu sõlmimise. Niisiis on osad vahetunud, aga kahe sündmuse põhjusseos on sama kindel või veel tugevamgi.

Eriti on põhjust rõhutada abiellumuse ja esmassündimuse põhjusseose säilimist. Jooniselt nähtuva väga tugeva koondumise juures ei saa mis tahes majanduslik või sotsiaalne tegur ega tunnus seletada abiellumust kui protsessi ning eriti selle ajastust isegi kümnendiku võrra määrast, mida seletab rasestumine ja otsus esiklaps ilmale tuua. Abiellumuse ja esmassünni järjestusmuutust on ka mitme teise Euroopa rahva suhtes tähele pandud, kuid sageli pole olemusse süvenetud ning koguni jõutud sedavõrd üllatava väiteni nagu kahe protsessi omavahelise seose asetleidev nõrgenemine ja teineteisest lahtisidumine [Corijn, Klijzing 2001]. Omapärase tulemusena on abiellumise seletamine ja prognoosimine nüüdisaja rahvastikutaaste tingimustes päris lihtne, vastupidi näiteks ajakirjanduses väljaöeldud seisukohtadele ning sotsiaalteadustes ikka ja jälle leiduvatele ”abiellumuse analüüsidele” traditsioonilises vaimus. Iseasi on muidugi seletada ja põhjendada rasestusprotsessi ning järgnevat ema-isa otsustusahelat, mis eelistab sünnitust abordile.

Joonis 7.17

Abiellumuse põlisuserisus esmassünni suhtes Sünnipõlvkonnad 1924-1973

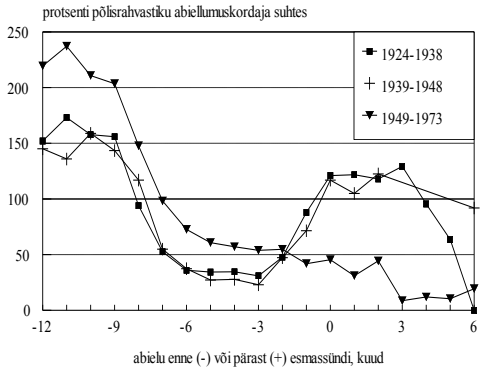

Teema lõpetuseks on veel kord mõistlik tagasi pöörduda põlis- ja välispäritolu rahvastiku erisuste juurde. Eelneva joonise kaudu avanes seesama arengunihe, mis nii teoreetilisest käsitlusest kui Eesti üldsuundumuste analüüsist hästi teada. Aga sedapuhku tuleb nihe ilmsiks spetsiifilise näitaja kaudu, mille arvutamine pole pikema ajaperioodi kohta sageli võimalik ning kas või seepärast võib oluline heterogeensus jääda teadvustamata. Igas konkreetses põlvkonnas avaldub erisus omalaadselt, mille väljatoomiseks on põlis- ja välispäritolu rahvastiku kõiki kolme koondkohorti omavahel võrreldud. Joonis 7.17 esitab näitarvude erisuse põlisrahvastiku suhtes.

Traditsiooniline abiellumusmudel, st abielu sõlmimine enne rasedust, millele rasedus (ja esiklapse sünd) kiiresti järgneb, on välispäritolu rahvastikus mõistetavalt levinum. Koguni 50 protsendi võrra kahes eakamas koondpõlvkonnas, kui kõrvutada näiteks abiellumust 9-12 kuud enne lapse sündi. See vahe on aga kasvanud enam kui kahekordseks noorimas põlvkonnas. Eelnenust teame, et tegemist pole mitte välispäritolu rahvastiku lahknevust rõhutava käitumise süvenemisega, vaid põlisrahvastiku kiirema muutusega selles konkreetses arengufaasis. Uue abiellumusmudeli puhul, st abielu sõlmimisel pärast rasestumist (ja lap-

se sündi jaatavat otsust), on põlis- ja välispäritolu rahvastiku suhe muidugi vastupidine, ning sedagi tunduva erisusega. Siin on põhjust tähelepanu juhtida eriti sünnijärgsele abiellumusele, mis noorimas koondkohordis viib välispäritolu rahvastiku abiellumustaseme juba ligikaudu 10 korda põlisrahvastiku vastavast näitarvust allapoole, kuigi varem pole nii suurt tasemeerisust olnud. Tegelikult pole välispäritolu rahvastiku asjaomane käitumine eriti muutunud, küll aga on kaalukas osa põlisrahvastiku rasedusaegsest abielusõlmimisest kandumas sünnijärgsesse perioodi. Teisisõnu hakkab laia leviku saavutanud vabaabielu protsessi järgmisel arenguetapil pikenema, mida samuti on eespool juba käsitletud.

7.5. Sündimuse sotsiaalne diferentsiatsioon

Sündimuse sotsiaalset heterogeensust saab mõistagi käsitleda erinevate osaprotsesside vaatenurgast ja näitajate kaudu. Teaduskirjandusest võib ilmselt kõige sagedamini leida lapsesuse, muidugi harvemini lõpliku lapsesuse diferentsiatsioonianalüüse [Balakrishnam 1989; Blossfeld 1995; Bracher, Santow 1990; Etzler 1987; Di Giulio *et al* 1999; Leridon 1990; Pinelli, Hofmann-Nowotny, Fux 2001 jpt]. Metodoloologilisest seisukohast on taolisel puhul esmaoluline, et käsitlusalune naisrahvastik oleks sündimuskarjääri tõepoolest lõpetanud. Paraku ei saa aga öelda, et see iseenesest lihtne nõue kõigil moodsaid analüüsimeetodeid tehniliselt valdavail uurijail alati meeles oleks, mistõttu tõe pähe pakutakse ikka ja jälle üsna kummalisi sündimuserisusi koos parajalt naiivsete interpretatsioonikatsetega. Just viidatud nõude tõttu ei sobi ka käesoleval juhul sündimuse sotsiaalerisusi käsitleda lapsesuse kaudu, kuivõrd osa PSU kohortidest pole sündimuskarjääri veel lõpetanud ja vastavalt on nende lapsesusindeks esialgne.

Diferentsiaalsündimust on alljärgnevalt analüüsitud kahe paralleelse vaatenurga kaudu. Esiteks on sotsiaalset varieerumust käsitletud läbi sündimuskarjääri järjestikuste astmete: põlvkondade jõudmisel emaduseni, edasi teise ja lõpuks kolmanda lapse ilmaletoomiseni. Teisisõnu tugineb ka diferentsatsiooni uurimine rahvastikuteaduses laialt tuntud järjestusnäitajatele, mida eespool on rakendatud sündimusprotsessi põhisuundumuste selgitamisel. Nõnda on kolme logistilise regressioonmudeli funktsioontunnuseks esmas-, teises- ja kolmandassünni tõenäesus, suhtestatud riskiavatud põlvkonnaosaga. Diferentsiaalsündimuse käsitlemisel ei saa mõistagi eeldada järjestuskordajate otsest rakendamist, aga pühendumine kindla järjekorra sünnile — meelisaineseks esmassünd ehk emaks-isaks saamine kui täiskasvumise oluline osis — on päris tüüpiline [Corijn, Klijzing 2001; Heckman, Walker 1992 jpt].

Teiseks leiab allpool käsitlemist sündimusajastus, täpsemalt esmassünni ajastus. Eespool selgus, et Eestis on Euroopa abiellumustüübi järgne sündimuse noorenemine jätkunud märgatavalt kauem kui demograafiliselt võrreldavate rahvaste juures, samas on aga 1990 aastate vältel toimunud vananemine olnud jälle kiirem. Seevõrra võib sotsiaalse variatsiooni käsitlus lisada protsessi

käigule teatud rõhuasetusi. Ajastuserisuse väljatoomiseks on kasutatud varasemast tuttavat elulemusmudelit. Mudeli ajatelje alguspunktiks on statistiline sooküpsemine (viieteistkümnes eluaasta) ehk põhimõttelise riskiavatuse tekkeaeg, lõpp-punktiks esmassünd. Lastetute puhul lõpetab ajatelje küsitlushetk. Otspunktide vahel on ajatelg jaotatud viieteistkümneks osaks, ühe- ja viieaasta sammuga.

Argumenttunnuste valik on mõlemat tüüpi mudeli puhul põhiosas ühesugune. Lisaks püsitunnustele on mudelitesse lülitatud õdede-vendade arv ehk vanematekodu lapsesus. Teises- ja kolmandassünni puhul on täiendavalt arvestatud sündimuskarjääri algust ehk ema vanust esimese lapse ilmaletoomisel ning ajastusmudeli puhul kasvupere iseloomu: mõlema või vaid ühe vanema olemasolu lapsepõlvekodus. Viimasel juhul on mõistetavalt tegemist kahe rühmaga, sündimuskarjääri alguse kohta on välja toodud neli ajastusrühma.

Multivariaatse variatsioonianalüüsi arvtulemused on koondatud tabelisse 7.6. Tuleb tähele panna, et rakendatud erinevate — elulemus ja logistiline regressioon — mudelite korral tuleb hoiduda suhtriski statistilise usaldusväärsuse võrdlemisest kahe mudeliklassi vahel. Sisulisest vaatenurgast pole ülearune korrata, et diferentsiaalanalüüsi on mõistlik läbi viia demograafiliselt võimalikult homogeense rahvastiku suhtes, sestap on ka alljärgnevalt nagu kõikides vastavates alapeatükkides käsitlusaineseks põlisrahvastik.

Linna- ja maarahvastiku võrdlusel ilmneb ootuspäraselt maarahvastiku süstemaatiliselt kõrgem sünnitõenäosus tasememudelis, olgu siis tegemist esimese, teise või kolmanda lapsega. Erisus on teiste tunnuste taustal suhteliselt suur ning kõik suhtriski näitajad on ka ülalpool statistilist olulisuspiiri. Samavõrra ootuspärane on maa- ja linnanaiste sündimuserisuse kasv kõrgema sünnijärjekorra suunas liikumisel, aga ikkagi tasub tähele panna kõnealuse kasvu küllalt suurt määra. Samuti, lihtmudeli rakendamine näitab küll süsteemselt suuremat erisust, aga sisuline vahe jääb kindlalt püsima ka liitmudeli kasutamisel. Linna- ja maarahvastiku vahe on käsitlusaluse ajavahemiku jooksul parasjagu teisenenud, mistõttu selle muutumist põlvkonnast põlvkonda on eriti oluline arvesse võtta.

Kui esimese lapse sünnitõenäosuse sotsiaalerisuse dünaamikale jätab PSU ajaraamis märgatava pitseri lastetuse seaduspärane langus, siis teises- ja kolmandassünni puhul tuleb linn-maa erisuse teisenemine n-ö puhtakujuliselt välja. Eakamates PSU kohortides on toimunud erisuse kahanemine, teisessünni puhul on rahvastikurühmade lähenemine olnud tähelepanuväärselt kiire ja kestnud vahetult sõjajärgse põlvkonnani 1944-1948. Kolmandassünni korral on lähenemine olnud silmnähtavalt aeglasem, aga jätkunud kohordini 1959-1963.

Tabel 7.6

Sündimuse sotsiaalne diferentsiatsioon
Põlisrahvastik, sünnipõlvkonnad 1924-1973

	0 ⇒ 1 laps		1 ⇒ 2 laps		2 ⇒ 3 laps		Esmassünni ajastus	
	Suhtrisk		Suhtrisk		Suhtrisk		Suhtrisk	
	bruto	neto	bruto	neto	bruto	neto	bruto	neto
Elukohatüüp								
linn	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00
maa	1,83**	1,59**	2,43**	2,13**	2,92**	2,61**	1,41**	1,26**
Haridus								
põhi	1,61**	1,43**	1,70**	1,14	1,96**	1,40**	1,41**	1,32**
kesk	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00
kõrg	0,58**	0,62**	0,86	1,30*	0,77	1,03	0,63**	0,66**
Usukuuluvus								
usklik	0,68*	0,69*	0,77	0,73	1,37	1,35	0,91	0,89
usukombeid järgiv	1,16	1,10	0,98	0,94	1,02	0,98	1,07	1,01
ükskõikne	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00
Sotsiaalpäritolu								
ettevõtja	1,31**	1,37**			1,27*	1,23	0,90**	0,92*
haritlane	4,52**	2,05**			2,47**	1,20	0,67**	0,94
tööline	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00
Kontrollkese								
seesmine	1,18	1,29*	0.92	0,96	0.79*	0,88	1.05	1,12*
neutraalne	1,00	1,00	1.00	1,00	1.00	1,00	1.00	1,00
väline	0,95	0,93	0.96	0,98	0.87	0,87	0.95	0,91
Õdede-vendade arv								
0	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00
1	1,35	1,27	1,02	0,95	0,82	0,75	1,11	1,07
2	1,44*	1,27	1,14	1,01	1,00	0,85	1,17**	1,07
3+	1,75*	1,37	1,64**	1,24	1,39*	1,02	1,38**	1,15*
Kasvuperetüüp								
täispere							1,00	1,00
üksikvanem							1,54**	1,40
Esmassünni ajastus								
15-19			1,81**	1,63**	1,69**	1,39**		
20-24			1,00	1,00	1,00	1,00		
25.29			0,41**	0,42**	0,58**	0,62**		
30+			0,16**	0,16**	0,39**	0,43**		

** p<0,01, * p<0,05

Nooremates PSU põlvkondades võib märgata taas erisuse kiiret kasvu. Kuigi lõplike järelduste tegemisega tuleb nende põlvkondade puhul veel oodata, on linn-maa erisuse pöördumine kahanevast kasvavaks küll ilmselge. Samuti on taoliste arengute üldpõhjused rahvastikuteadlastele teada. Linna- ja maanaiste sündimuskäitumise sarnastumise taga on olnud eelkõige sündimuse üldine tõus linnarahvastikus. Vastupidise uussuundumuse selgitamisel tuleb arvesse võtta nii sündimuse eelislangust linnades kui eriti selektiivsuse arvatavalt hüppelist tõusu nooremates kohortides.

Ajastusmudel toob esile mõneti varasema sündimuskarjääri alguse maarahvastikus. Tegemist on ootuspärase ja Euroopa ruumis tüüpilise erisusega: kõiki põlvkondi kokkuhaaravalt ulatub esmassünni mediaanvanuse vahe ühe aastani. Sellest ehk olulisem aga on erisuse üsna kindel kasvutrend kogu põlvkonnavahemiku jooksul. Kõnealuse diferentsiatsiooni ja eriti selle suurenemise taga seisab nüüdisajale omane, haridussüsteemi paiknemise poolt võimendatud selektiivsus. Peavad ju kõik pärast keskkooli lõpetamist kõrgkooli astuvad maanoored paratamatult linna kolima, vähemalt õpingute ajaks. Nendele laienevad mitmesugused esmassünni edasilükkamist soodustavad tegurid, mis maale jäänud (kesk- ja madalama haridusega piirduvaid) põlvkonnakaaslasi ei puuduta. Niisiis eeldades koguni sündimuskarjääri põlvkondlikku homogeensust maanoorte seas, viib haridussüsteem selektiivsuse jõulisele esilekerkimisele. Selektiivsus võib täiendavalt toituda asjaolust, et haridustee jätkamisele orienteeritud neiud ei pruugi olla põlvkonnale tüüpilise sündimuskäitumusliku sihiga.

Sündimuse haridusdiferentsatsiooni iseloomustab mitmekihilisus, mille raames on siiski ühemõtteliselt selge esmassünni edasilükkumine kõrgema haridustaseme suunas liikudes. Ajastusmudel annab selle kohta ka statistilisest olulisuspiirist kõrgemale jäävad näitarvud. Põlvkondi koos käsitledes tundub samm esmassündimuse vananemise suunas olevat küllalt ühtlane nii alg/põhi- ja kesk- kui ka kesk- ja kõrghariduse võrdluses. Huvitav on tõdeda, et kesk- ja kõrgharidusrahvastiku sündimuserisus on püsinud kogu PSU põlvkonnavahemiku jooksul stabiilne. Tegemist on ehk isegi ootamatult püsiva erisusega arvestades haridussüsteemi muutusi ja kõrghariduse osakaalu kiiret tõusu käsitlusaluse poolsajandi jooksul. Alg- ja keskharidusrahvastiku sündimuserisus nii stabiilne pole olnud, näidates viie esimese PSU põlvkonna jooksul teatud vähenemist ja seejärel uut kasvu. Jättes kaks nooremat, alghariduse levimuse seisukohalt juba kaunikesti marginaalset kohorti kõrvale, võib siiski ka kõnealuse erisuse püsivaks hinnata.

Nagu eespool öeldud, kujutab sündimuserisus haridustasemeti endast küllalt kompleksset nähtust. Tegemist pole kindlasti mitte lihtsakoelise seosega, kus kõrgem haridustase kahandab sündimust kõigis järjekordades nagu see on teada demograafilise ülemineku ajast ja veel ka beebibuumi perioodist. Alghariduse tundub siiski seostuvat mõnevõrra suurema sündimusega, kuigi mitte kõikides põlvkondades pole asi päris nii olnud. Eriti väärib märkimist alghariduse naiste teisessündimuse madalam tase keskharidusnaistega võrreldes kohortides 1934-1948 — siis, kui Eestis leidis aset sündimuse kasv, kantud (valdavalt keskharitud) linnanaiste poolt.

Joonis 7.18

Sündimuse haridusdiferentsiatsioon Põlisrahvastik, sünnipõlvkonnad 1924-1973

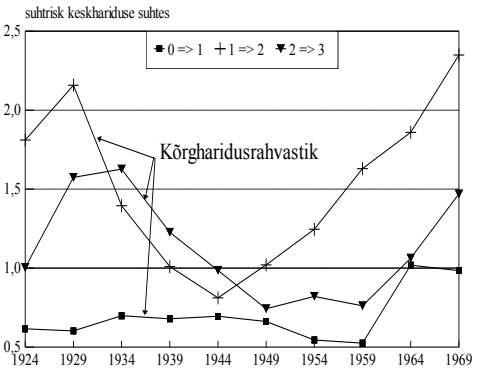

Võrreldes algharidusega tundub kõrghariduserisuse laad keerukam. Lihtmudeli kaudu mõõdetav kõrghariduse n-ö kogumõju sündimusele on negatiivne. Teiste tegurite mõju standardimise järel aga pöördub seos kolmandassünni ja ilmselgelt teisessünni puhul vastu-pidiseks. Sellisel kombel pakub Eesti hea aluse hindamaks pikaajalist väitlust hariduse sündimust kahan-davast või kasvatavast mõjust. Mõneti lihtsustades võib öelda, et madalam sündimus kõrgharitutel on küll tõsi, kuid see on peamiselt hilisema sündimuskarjääri algusega seotud riskide ja mitte niivõrd erilise lapse-susorientatsiooni tulemus. Samuti annavad suhtriski näitarvud aluse väita kahelapsesuse orientatsiooni eriti tugevat väljaarenemist kõrgharitutel, kuigi nende hulgas on ka suurim lastetute osakaal. Huvitaval kombel on kõrghariduse mõju just teisessünni osas teinud läbi väga suure muutuse (joonis 7.18). Eakamates PSU kohortides tuntavalt posiivne mõju on langenud kiiresti, koguni negatiivseks põlvkonnas 1944-1948, millele aga on järgnenud uus kiire tõus. Juhukõikumistega ei saa seejuures tegemist olla ja teema väärib kahtlemata omaette analüüsi.

Usklikkuse ega ka usukommete järgimisega ei tundu kaasnevat mingit ühesuunalist seost sündimustasemega. Esmas- ja teisessünni tõenäosust usklikkus mõnevõrra pärsib, kolmandassündi aga, vastuoksa, toetab. Ka on sündimuskarjääri algus usklikel keskeltläbi veidi varasem. Nõnda on uslikud sündimuse seisukohalt polariseerunud, kus nii lastetuid kui kolme- ja enamalapselisi naisi kohtab teistest rühmadest suhteliselt enam. Muidugi tuleb kõige selle juures tähele panna, et usklike suhtarv kogurahvastikus on küllalt madal. Usukombeid järgiva ning usu suhtes ükskõikse rahvastikuosa sündimustase ja -ajastus on omavahel päris sarnased. Samuti ei paku usuerisuse muutus läbi PSU põlvkondade selgepiirilist suunda. Siiski on kolmandassünni puhul võimalik järgida n-ö nõgusat trendi, teisisõnu usukuuluvuse tugevamat positiivset mõju sünnitõenäosusele nii eakamate kui ka nooremate PSU põlvkondade hulgas.

Sotsiaalpäritolu diferentseerib kolme esimese järjekorra sündimustaset ja ka ajastust keskeltläbi tagasihoidlikult ja vastuoluliselt, mis on ilmnenud ka mitme teise protsessi käsitlemisel. Haritlaspäritolu puhul on põhjust märkida madalamat esmassünnitõenäosust, milline seos säilib, kuigi vähemal määral, ka teises- ja kolmandassünni korral. Sarnaselt hariduserisusega, lähendab liitmudel haritlasnaiste vastavaid suhtriske tublisti võrdlusrühmale, mille tulemusena diferentsiatsioon sisuliselt kaob. Haritlaspäritoluga seostub ka sündimukarjääri

hilisem algus, eks ikka pikema haridustee mõjul, mis eespool juba märkimist leidis. Põlvkondlikku muutustrendi ilmutab selgemini ettevõtjarühm, mille eristumine on üldsuunana siiski nõrgenenud.

Kontrollkese näitab enam-vähem selgepiirilist, kuigi mitte eriti tugevat sündimust diferentseerivat jõudu. Oluline on märkida, et seesmine kontrollkese kasvatab küll esmassünni tõenäosust, aga toimib vastupidi kahe kõrgema järjekorra puhul. Teisisõnu, seesmine kontrollkese kuulub mõnevõrra rohkem kokku ühelapsesusega, milline tõsiasi nõuab kahtlemata edasist selgitamist. Välise kontrollkeskmega käib ootuspäraselt kaasas madalam sündimusintensiivsus, eriti kolmandassünni korral. Samuti alustab välispidise kontrollkeskmega rühm sündimuskarjääri veidi hiljem. Erisuse põlvkonnamuutustest on huvitav tõdeda kolmandassünni suhtriski diferentsiatsioonitrendi (joonis 7.19). Kahes eakamas PSU põlvkonnas on seesmine kontrollkese pärssinud kolmanda lapse ilmaletulekut, ja väline kontrollkese vastupidi, seda soodustanud. Neljas järgnevas kohordis 1934-1953 on kontrollkeskme sedalaadi toime kahanenud minimaalseks. Nooremates on uuesti jälgitav diferentsiatsiooni kasv, aga nüüd vastupidiselt eakatele kohortidele: just seesmise kontrollkeskmega naised näitavad tugevamat orienteeritust kolmandale lapsele. Teades sündimuse omapärast tõusu 1960 aastate lõpul, pole selline erisuse teisenemine iseenesest ootamatu.

Joonis 7.19

Kolmandassündimuse kontrollkeskmediferentsiatsioon Põlisrahvastik, sünnipõlvkonnad 1924-1973

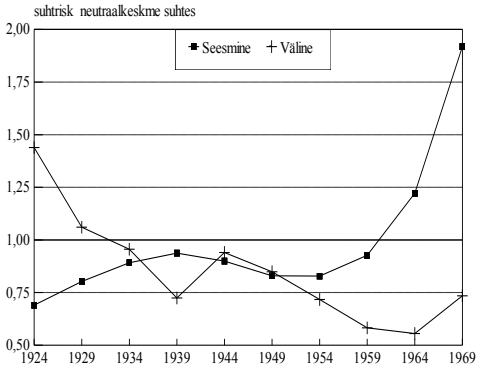

Ootuspäraselt ilmutab olulist diferentseerivat toimet kasvupere lapsesus. Ise lasterohkest perest (kolm või enam õde-venda) pärit naisi iseloomustab teiste taustal kõrgem sündimusorientatsioon kõigis käsitlusalustes sünnijärjekordades, samuti veidi varasem sündimuskarjääri algus. Erisus ühe- või kahelapselisest kasvuperest pärit naiste vahel on siiski üsna väike, eriti kolmandassünni puhul. Rahvastikuarengu vaatenurgast on veelgi olulisem tõdeda asjaomast põlvkondlikku trendi. Nimelt kasvab alates kohordist 1948-1953 kiiresti vähelapselisest kasvuperest päritolu negatiivne mõju sündimusele, mis sinnamaani oli püsinud suhteliselt tagasihoidlikuna. Paljulapselisest perest päritolu diferentseeriv jõud jääb samas enam-vähem endiseks, mis tähendab nende kahe rühma omavahelise erisuse järsku kasvu. Kokkuvõtlikult võib öelda, et PSU nooremates põlvkondades on kasvukodu lapsesus tõusnud üheks juhtivaks teguriks kolmandassündimuse kujunemisel. Jääb soovida perepoliitikat korraldavatele ametimeestele oskust ja tahtmist kõnealust asjaolu arvesse võtta.

Ajastusmudelis on sündimuse diferentsiatsiooni mõõdetud veel kasvupere tüübi — üksik- või mõlema vanemaga pere — kaudu. Pole ootamatu tõdeda, et päritolu üksivanemaperest viib koos varasema iseseisvumisega ka sündimuskarjääri varasemale algusele, küll aga on põhjust rõhutada erisuse parajalt suurt määra. Seda enam, et teadaolevalt ei vii selle naisrühma varajane emakssaamine lõppkokkuvõttes hoopiski mitte lasterohke pere moodustumiseni. Tasememudelis on kõrgema järjekorra sündide puhul eraldi argumenttunnusena rakendatud ka esmasünni ajastus viieaastase individuaalse vanusvahemike kaupa. Eristav jõud on mõistagi väga tugev ja ka statistiliselt oluline. Kes sündimuskõvera seaduspärast kuju vähegi teab, see leiab niisuguse tulemuse kõigiti ootuspärase, et mitte öelda triviaalse [Coale, Trussell 1974]. Sestap täitis asjaomane tunnus mudelis peamiselt standardimisteguri rolli.

8. SÜNDIMUSE LAIEM MÕÕDE

Vanemate põlvkondade kaasamine Eesti PSUsse, mis võimaldab rahvastikuprotsesside analüüsi pikema ajavahemiku vältel, väärib käesoleva osa seisukohalt eriti esiletoomist. Aegpidev teave rahvastiku raseduse, abortiivsuse, seksuaalsuse ja teiste reproduktiivprotsesside kohta abiellumus-, sündimus- ja veel nii mõnegi teise protsessi taustal, olgu isegi vaid perioodnäitajate tasemel, sisuliselt ju puudub, rääkimata eri põlvkondi võrrelda lubavast kohortinformatsioonist. Muidugi on läbi viidud omajagu kitsama suunitlusega eriuuringuid, eelkõige (taaste)tervise ja meditsiinikallakuga suundades, kuid reeglina pole tulemused kasutatavad protsessikeskseks analüüsiks. Kõnealuses valdkonnas on Eesti kogurahvastikku katvalt ning pikema ajavahemiku kohta kättesaadav vaid abortide absoluutarvu aegrida, paraku ilma elementaarsegi isikutunnuste risttabulatsiooni võimaluseta [EMSB 1992-1995]. Selles valguses on kogu sõjajärgset aega kuni 1990 aastateni hõlmav Eesti PSU andmestik unikaalne ja enamik analüüsitulemusi esmakordsed, kuid sellevõrra on paraku vähem või pole üldse võimalusi tõmmata paralleele varasemate uurimistulemustega.

Eesti PSU Teadusnõukogu näitas üles kindlat tahet lülitada sündimuskarjääri kõrval PSU rahvuslikku programmi taaste- ehk reproduktiivkäitumise moodul koos rahvastiku abortiivsuslooga. Argumentatsioon põhines nii valdkonna tähtsuse kui asjaomase andmestiku olematuse tunnetamisel. Teisalt aga nõudis probleemistiku tundlikkus ning Eesti oludes äraproovitud andmehanke standardprotseduuride puudumine eelnevat väljaselgitamist, milline on taastetervise-, abortiivsus-, seksuaalsus- ja rasedushoidumisalase informatsiooni kogumise sobiv metoodika ning tehnika. Kõnealuse suunitlusega teostuvusuuringu tulemused näitasid, et Eesti naised on intiimvaldkonda liigitatavatest küsimustest rääkides küllalt avameelsed ning andmekadu osutus üle ootuste väikseks. Hoopis madalaks, pigem isegi olematuks jäi küsimusjärgne vastamisest keeldumine. Asjaomane analüüs pakkus rahvusvahelist huvi ning tulemusi on muu hulgas ette kantud IUSSP konverentsil [Anderson *et al* 1993], kuid eelkõige olid need asendamatud Eesti PSU programmi lõplikul määratlemisel. Igatahes lisas teostuvusuuring eneseusaldust taastetervise laiendatud mooduli rakendamiseks Eestis, samal ajal kui enamik Euroopa maid jäi kõnealuses valdkonnas märksa konservatiivsemale seisukohale [Festy, Prioux 2001].

Sarnaselt sündimuskäsitlusega on tarvis pöörata tähelepanu asjaolule, et sünnikohordid 1924-1943 olid andmekogumise ajal juba taasteeast väljunud ning sisuliselt samuti kaks järgnevat viieaasta kohorti 1944-1953, kuigi vormiliselt veel selle ea piires. Viidatud põlvkondade osas, kes kokku moodustavad üle poole PSU kohortidest, on mitmesuguste analüüsisuundade kõrval võimalik käsitleda ka erinevate taasteprotsesside lõpptaset. Sellest vaatenurgast on teave kõnealuse rahvastikuosa kohta täielik ning vastavalt ka analüüsitulemused ja järeldused selgepiirilisemad. Teisalt ei saa nimetatud kohortide taastekäitumist ka parima soovi korral enam mõjutada ning teadustulemusi pole

võimalik otse ja üks-üheselt rahvastikupoliitilisse tegevusse üle kanda. Ikka ja jälle tuleb meenutada kumulatiivsete protsesside vastuolu — täiuslik teave on võimalik vaid elukarjääri lõpetanud rahvastikuosa kohta.

8.1. Taasteprotsesside emantsipatsioon

Rahvastikuteaduses on kõiki teisi taasteprotsesse käsitletud sündimuse kõrval suurusjärgu võrra vähem, kui ebaühtlus veelgi suurem pole. Küllalt sageli puudub mõne või koguni kõigi taasteprotsesside terviklik ülevaade ühe või teise rahva kohta vähegi pikema ajaperioodi vältel, hoopis harvad on võrdlevkäsitlused. Viimasel ajal on huvi ehk varasemast kõrgemale tõusnud, kindlasti üksikküsimustes nagu aidsi levikuga seonduv, kuid ajatrendi käsitlused nii perioodnäitajate, ja seda enam kohortnäitajate kaudu on endiselt väga lünklikud ning ilmselgelt ebapiisavad. Seevõrra on mõistetav ka asjaomaste üldistuste teatav pinnapealsus ning sellekohaste teadmiste väiksem süsteemsus või koguni lünklikkus. Igatahes ei ole veel jõutud kvantitatiivse ja kvalitatiivse teabe sellise kokkukuuluvuseni, nagu rahvastikuteadus seda muidu sageli demonstreerib.

Metodoloogilisest seisukohast pole olukorrale seletust pakkuda, eriti rahvastiku sündimuse ja seda protsessi seletada püüdvate käsitluste seisukohalt. Ilmselgelt on sündimuse, seda enam rahvastikuprokreatsiooni mõistmiseks oluline laiem vaade rasedusele ning sellega seonduvatele protsessidele ja asjaoludele tervikuna. Rasedus omakorda võib teadaolevalt lõppeda elussünni kõrval ka surnultsünni, iseenesliku abordi ehk nurisünnituse või (tehis)abordiga. Niikaua kui kaks esimest rasedusväljundit säilisid n-ö loomulikul, st sotsiaalselt reguleerimata tasemel ning kolmas oli rahvastikuprotsessina olematu, võis kõnealuse temaatika ju teatud mõttes tõesti kõrvale jätta. Kuigi ka mitte päris, sest nuri- ja surnultsündimus on tugevas vanussõltuvuses ning ka selle üldine tase võib rahvaste vahel ajast-aega märgatavalt varieeruda. Kui aga demograafiline üleminek ning varjatult juba Euroopa abiellumustüübi levik põhjustasid abortiivsuse tekke ja kiire arengu, pole metodoloogilisest vaatenurgast laiemale, kõiki rahvastiku taasteprotsesse terviklikult hõlmavale käsitlusele alternatiivi, kas või "ainuüksi" sündimuse mõistmiseks.

John Bongaartsi omaaegsed innovaatilised tööd prokreatiivsuse mikromudelite vallas tõid välja neli peamist kanalit, mille kaudu toimib mis tahes ühiskonna, olgu teadvustatud või teadvustamata, sotsiaalne kontroll rahvastikutaaste ja kitsamalt sündimuse üle. Need on — pelgalt nimetades — tegelik abielu, kontratseptiivsus, abortiivsus ja infertiilsus [Bongaarts 1978; 1982; Bongaarts, Potter 1983]. Teisisõnu, juba paarkümmend aastat on päris selge, et rahvastikutaaste mõistmiseks on tarvilik sündimuse kõrval teiste peamiste taasteprotsesside käsitlus ehk laiema vaatenurga rakendamine. Ometi pole olukord siiamaani kiita, millele aeg-ajalt juhitakse sihiteadlikult ja tõsiselt tähelepanu [Kulczycki 1996].

Põhjusi tuleb metodoloogilise küündimatuse asemel otsida pigem mujalt. Kaks neist, arvatavalt ka peamised, on erinevaid liine pidi otseselt seotud käesoleva raamatuga, mistõttu olgu need lühidalt ära märgitud. Olulisim põhjus seisneb muidugi kehvapoolses andmestikus. Iseenesest on ju üht-teist olemas ning samm-sammult on andmehulk ja eriti -kvaliteet kasvanud, millest annavad tunnistust asjaomased maailma ning Euroopa põhisuundumuste üldistused [Blayo 1993; Creatsas 1995; David 1992; Henshaw, Morrow 1990; Henshaw, Singh, Haas 1999; Frejka 1985; UN 2000 jt]. Ehk polegi asjaomane andmestik *per se* nõrgem kui sotsiaalelu valdkondade kohta keskmiselt tavapärane, aga rahvastikuteadusel on juba kord kombeks tugineda tõhusalt süstematiseeritud ning võrreldavale lähtematerjalile, milleta jääks tegus ja mitmekülgne meetodiarsenal rakenduseta. Andmemure põhjuseks omakorda on sündmusstatistika väljaarendamatus, näiteks abordi kui sünni kõrval tähtsaima taastesündmuse vähegi pikaajaline registreerimine on olnud korraldatud vaid Taanis [Knudsen, Murphy 1999].

Ühtlasi järeldub öeldust, et peamine rõhk andmekogumisel taasteprotsesside kohta on paratamatult langenud küsitlusstatistika kanda, mida kaudselt, aga ilmekalt kinnitab sündmusstatistikas rakendatud definitsioonide analüüs [Gourbin, Masuy-Stroobant 1993]. Rõhuv enamik asjaomaseid küsitlusi maailmas ja ka Euroopas pole pretendeerinud representatiivsusele ning on laadilt ristlõikelised. Analüüsid sedalaadi andmestike põhjal on kujunenud pigem sotsioloogia pärusmaaks. Tänapäeval on lihtne rakendada mõnda iseenesest moodsat ja arvutustehniliselt keerukat mitmemuutujameetodit ristlõikelisele andmestikule, mis napi demograafilise teadmispagasi korral annab sageli mõttetud või suisa valed järeldused. Niisiis on ennast sageli kõlavalt eksponeeriv sotsioloogia koos formaalstatistiliste meetodite kerge rakendatavusega tekitanud näiliku teabekülluse üksikute taasteprotsesside kohta, mis lõppkokkuvõttes tundub olevat hoopis seganud tõsisema teaduskäsitluse arengut selles vallas.

8.1.1. Abort ja teised rasedusväljundid

Eesti rahvastikuarengu juurde tulles vajab märkimist, et ühegi prokreatiivse ehk taasteprotsessi põhisuundumusi pole varem analüüsitud. Sedavõrd pakub PSU andmestik seni pikima ajavahemiku, mille vältel on võimalik protsesse aegvõrreldavana käsitleda. Nagu ikka on mõistlik alustada üldtasemest ning joonis 8.1 esitab (tehis)abordi ning kokkuliidetult surnultsündimuse ja iseenesliku abordi summaarsed kordajad. Koos elussünniga on tegemist nelja peamise rasedusväljundiga, mis üheskoos kirjeldavad rahvastiku rasedusprotsessi. Analüüsil on surnultsünnid ja iseeneslikud abordid kokku võetud peamiselt seepärast, et sisuliselt on tegemist sarnaste protsessidega: loode ei arene emaihus ühel või teisel põhjusel ootuspäraselt ning vastavalt pole ka raseduse tulemus ootuspärane, ning sõltuvalt sünnituse enne- või õigeaegsusest saamegi kaks kõnealust lõppemisviisi. Need kaks protsessi kokku annavad aimduse rahvastiku taastetervise

olukorrast. Seejuures on tarvis muidugi arvestada, et käesolev raamat piirdub üldkäsitlusega, kuivõrd sügavamale minek nõuaks meditsiinivalda siirdumist ning viiks analüüsi põhieesmärgist eemale.

Veel tuleb tähele panna, et iseenesliku abordi puhul on tegemist väga suhteliste arvudega. Teadaolevalt toimub suur osa aborte paari esimese raseduspäeva jooksul, õigem olekski ehk rääkida viljastatud munaraku hukkumisest ühe ja sama kuutsükli raames. Selline sündmus põhjustab tavaliselt verejooksu, kuid ka siis võib naine sellist raseduse katkemist ise mitte märgata. See on seda tõenäosem, mida varasemas staadiumis sündmus aset leiab. Niisiis, tähelepanuväärv osa iseeneslikke aborte jääb teadvustamata ning arusaadavalt ei saa siis ka sellist sündmust küsitlusstatistiliste meetoditega registreerida. Selles mõttes sõltub teave iseenesliku abordi kohta üsna palju varase (ühes kuutsüklis) ja hilise iseenesliku abordi omavahelisest proportsioonist ning muidugi taastetervisealasest üldisest teadlikkusest ja enesejälgimisoskusest. Teisalt aga ei kajastu teadvustamata jäänud iseeneslik abort ka emotsionaalselt ega mõju muul viisil psüühikale, mida hiline raseduskatkemine kindlasti teeb, eriti kui laps on oodatud. Selles mõttes polegi hilisemate ja teadvustunud raseduskatkemistega piirduv andmestik niiväga ebatäiuslik.

Joonis 8.1

Summaarne raseduskatkekordaja Sünnipõlvkonnad 1924-1973

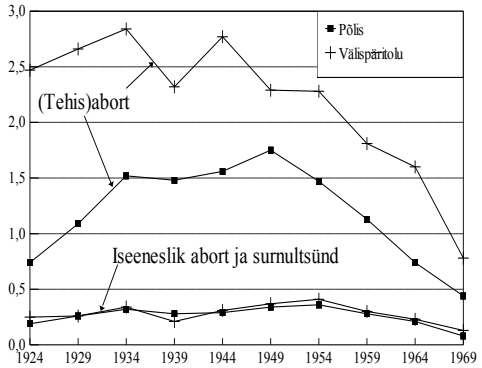

Kuidas ka iseenesliku abordi kajastatusega asjalood poleks, joonis 8.1 toob esile katkenud raseduste ehk isegi üllatavalt stabiilse taseme kõigis PSU põlvkondades. Summaarse raseduskatkekordaja järgi on see nii põlis- kui välispäritolu rahvastikus püsinud üsna ühtlaselt vahemikus ca 0,25-0,35, näidates esialgu madalamat taset nooremates, veel reproduktiivses eas olevates kohortides. Muu hulgas on protsess heaks võrdlusaluseks rahvastiku abortiivsusele, mis näitab ju mitmekordselt kõrgemat suhtelist ning ülepea väga kõrget absoluuttaset, eriti sünnikohortides 1934-1958. Samuti lahkneb suuresti põlis- ja välispäritolu rahvastiku abortiivsuse dünaamika, erinevalt katkenud rasedusest.

Kahe rahvastikurühma summaarset abortiivsuskordajat kõrvutades pungub ennekõike esile üks asjaolu. Nimelt on põlis- ja välispäritolu rahvastiku eakamate kohortide abortiivsustasemete lahknevus muljetavaldav: kahes kõige vanemas PSU põlvkonnas tõuseb osarahvastike erisus peaaegu kolmekordseks. Asjaolu on seda tähelepanuväärsem, et põhjus ei seisne sugugi põlisrahvastiku erakordselt madalas abortiivsuses. Pigem vastupidi, kuivõrd abortiivsuskordaja näit 0,75-1,0 on ju iseenesest väga kõrge rahvastikuarengu vastava perioodi kohta. Mäletatavasti on tegemist põlvkondadega, kelle sündimus jäi allapoole

taastenivood, mistõttu ka abordi osakaal kõikidest raseduse lõppemisviisidest on märkimisväärselt kõrge.

Eespool on tõdetud Eesti põlisrahvastiku abortiivsustrendi taastamiseks tarvilike andmete ebapiisavust. Tõmmates paralleele teiste rahvastega võib jõuda järeldusele, et abortiivsus kipub kõrgtaset saavutama tavaliselt demograafilise ülemineku lõpul, kui sündimus on langenud juba alla taastetasandi. Kuni selle ajani on tegemist ühesuunalise, vähem või rohkem jõulise abortiivsuse tõusutrendiga. Väga tõenäoselt on olnud samalaadne ka Eesti rahvastiku areng ning eakaimas PSU põlisrahvastiku kohortides tähendatud abortiivsustase 0,71 summaarse kordaja järgi on varasema pideva kasvuperioodi tulemus. Samuti on alust oletada, et see tase on keskmiselt pigem veidi kõrgem kui madalam samas demograafilises arengufaasis Euroopa rahvastega võrreldes [Blayo 1991; David 1992; Frejka 1985]. Aga hinnates kõnealust taset suhteliselt kõrgeks, tuleb põlis- ja välispäritolu rahvastiku suur abortiivsuserisus panna tervenisti protsessi erakordse intensiivsuse arvele immigrantrahvastikus. Vahemärkusena, Eesti välispäritolu rahvastiku summaarne abortiivsuskordaja on olnud pidevalt kõrgem vastavast sündimusnäitajast, mis kõige muu kõrval on abordist teinud tüüpilisima rasedusväljundi selle osarahvastiku jaoks.

Päris ebatüüpiliseks lubavad seni avaldatud teaduskäsitlused hinnata abortiivsuse tõusu pärast taastetasandist madalama sündimuse saabumist, nagu see on toimunud Eesti põlisrahvastikus. Varem, demograafilise ülemineku ajajärgul, oli abortiivsuse kasvu peamiseks teguriks teadaolevalt pereplaanimise laienev levik. Kuivõrd aborti tuleb enne nüüdisaja efektiivsete kontratseptiivide käibeleletulekut käsitleda pigem sündimuskontrolli ühe viisina, siis pereplaanimise haarde ning intensiivsuse tõustes on ootuspärane kõigi asjaomaste vahendite ja viiside leviku suurenemine. Sündimuse jõudmisel madalale tasemele ehk teisisõnu täieliku pereplaanimise valitsemisel pole enam ruumi kõnealuste vahendite ja viiside kasutamise edasiseks laienemiseks. Muidugi muutuvad erinevate sündimuskontrolli võtete omavahelised proportsioonid, aga tavaoludes ei kasva abordi kui psühholoogiliselt raskeima ja muuseas ka kalleima viisi eelistus.

Analüüs tuvastas aga ühemõtteliselt, et Eesti põlisrahvastikus on just sedaviisi juhtunud. Põhjuseks on ühiskonna sovetiseerimine, mis niisiis leidis omalaadse väljenduse isegi pereplaanimises. Toimunu üle ironiseerides on Alexandre Avdeev kirjutanud, et nõukoguvõim importis Eestisse ja teistesse Balti riikidesse abordi [Avdeev 1994]. PSU andmetele tuginedes võib asjade käigu veidi ümber sõnastada ja tõdeda, et nõukogukord tõepoolest importis abordi, kuid koos seda praktiseeriva immigrantrahvastikuga, vähemalt esialgu. Kahel esimesel sõjajärgsel kümnendil iseloomustas põlisrahvastikku veel tunduvalt väiksem abortiivsus. Alles paarikümne aasta pärast õppis kohalik rahvas aborti ”hindama”, ometi jäi ka siis põlisrahvastiku abortiivsus sisserännanute omast mõnevõrra madalamaks. Muuseas, andmed nüüdisaja kohta viitavad taas süvenevale erisusele Eesti põlis- ja välispäritolu rahvastiku abortiivsuses, mida on ka varem prognoositud [Anderson *et al* 1993].

8.1.2. Seksuaalsus

Abortiivsuse pikka aega valitsenud erakordselt kõrge tase ja veel enam ebatüüpiline või isegi erandlik trend Eestis rõhutavad ühemõtteliselt rahvastiku taasteprotsesside laiema käsitluse tarvidust, andes niimoodi edasiminekuks hoogu juurde. Üheks huvipakkuvaks suunaks sellel teel on rahvastiku seksuaalsuse käsitlus, kuivõrd tegemist on raseduse n-ö vahendusprotsessiga, seda rasedusväljundite mis tahes omavahelise proportsiooni juures. Tõenäoline on oletada, et Eestis valitsenud ebatüüpilist taasteolukorda ilmestab või kinnitab kuidagimoodi ka seksuaalsuse omapära. Igatahes on mõistlik heita analüüsiv pilk ennekõike seksuaalsustasemele ehk -aktiivsusele, kui andmestik seda vähegi lubab. Viimatinimetatud võimalus on rahvusvahelises mastaabis üsna harv, vähemalt representatiivsete küsitlusstatistiliste andmestike kaudu. Ka Eesti PSU ei sisalda seksuaalsuse kohta sündmusloolist teavet, mis poleks muidugi põhimõtteliselt võimalik. Siiski on PSU andmestikus kajastatud naisrahvastiku viimase 12 kuu seksuaalaktiivsus, aga samuti protsessi algus eluteel ja viimasega kaasuvad asjaolud [EKDK 1995a; 1999]. See informatsioon teeb esmakordselt võimalikuks kogurahvastikku representeeriva ning piisavalt sügava seksuaalsuse analüüsi, mis kahtlemata on abiks taasteprotsesside terviklikumal mõistmisel.

Seksuaalaktiivsuse puhul tuleb eristada kahesuguseid näitajaid. Esiteks tüüpiliselt kasutatavaid sagedusindikaatoreid, olgu nädala või kuu arvestuses. Sagedusnäitajatega piirdumine pole aga piisav ning oskamatul käsitlusel võib koguni anda ebaõige pildi rahvastiku seksuaalaktiivsusest. Nimelt võib seksuaalsuhete sagedus demograafiliselt muus mõttes sarnastes rahvastikurühmades olla märkimisväärselt varieeruv, sobib koguni öelda individuaalne, väljendades bioloogilis-psühholoogilist eripära, aga seda enam isiku sotsiaalseid (hetke)rolle. Samal ajal pole taasteprotsesside, raseduse ning rasedusväljundi analüüsi seisukohalt erinevatel sagedustel sugugi ühesugune tähendus. Seksuaalaktiivsuse kasvades rasestumistõenäosus küll tõuseb, kuid hoopis aeglasemas ning ka aeglustuvas tempos. Näiteks pole suuremal aktiivsusel kui kolm seksuaalsuhet nädalas enam erilist mõju rasestumistõenäosuse kasvule. Sedavõrd ei ole seksuaalaktiivsuse käsitlemisel mõistlik üks-üheselt rakendada sündimuse ja abortiivsuse analüüsi tavapäraseid näitajaid, mille puhul vastavate sündmuste arv suhestatakse riskialuse naisrahvastikuga. Teisisõnu, erinevaid seksuaalsagedusi ühendavad keskmised indikaatorid võivad rahvastikurühmade muutuva osituse juures luua petliku mulje.

Seksuaalaktiivsuse mõõtmisel on tarvilik eraldi hinnata nende naiste osakaalu, kes pole seksuaalsuhetega üldse hõlmatud või on seda madala, tinglikult kuuajalist vahemikku ületava sagedusega. Rahvastikuteoreetilises käsitluses kasutatakse sel juhul oskussõna tegeliku abielu puudumine, sõltumata näiteks juriidilise abikaasa olemasolust [Bongaarts 1978; 1982]. Selle (nais)rühma nullile liginevat rasestumistõenäosust ei kasvata karvavõrdki kas või üliak-

tiivsuse valitsemine teiste hulgas. Öeldule toetudes on analüüsi käigus arvutatud naisrahvastiku tegeliku abielu hõlmatusindeks (seksuaalsuhe vähemalt kord kuus) ning kolm seksuaalaktiivsuse näitajat: (1) seksuaalsuhe vähemalt kord nädalas, (2) vähemalt kaks korda nädalas ja (3) vähemalt kolm korda nädalas. Tuleb tähele panna, et nende näitarvude puhul on tegemist omavahelise kumulatiivsusega, st kolme või enamat seksuaalsuhet nädalas evivad naised on samuti arvatud kõigi madalamat intensiivsust kajastavate näitarvude sisse jne.

Mõistlik on veel kord meenutada, et seksuaalaktiivsuse osas hõlmab PSU andmestik teavet olukorrast küsitluseelsel aastal, s.o ajavahemikul 1993-1994 [EKDK 1995a]. Ennekõike tähendab see piirangut põlvkondlikule võrdlusele, sest erinevad sünnikohordid olid ju tolleks ajaks jõudnud oma eluteel erineva vanuseni. Küll aga võimaldab seesama andmestik mõõta ja analüüsida seksuaalaktiivsuse vanussõltuvust ehk teisisõnu rakendada tingpõlvkonna perspektiivi. Nõnda esitabki joonis 8.2 ülalpool kirjeldatud lähenemisviisi abil leitud indikaatorid vanuse lõikes. Eelistatud on üheaasta vanusrühmi ning konjunktuurvõngete kõrvaldamiseks on indeksid silutud. Joonise vanusskaala liigub vanemast noorema ea poole, mis on sobivam käsitletava protsessi iseloomu väljatoomiseks ning raamatus valdava kohortesitusega parema võrreldavuse kindlustamiseks.

Ilmselt olulisim analüüsitulemus on seksuaalsuhetest kõrvalejääva (või väga madala aktiivsusega) naisrahvastiku piiritlemine. Graafikul on piiriks kõige ülemine arvjoon (seksuaalsagedus vähemalt kord kuus), millest n-ö allapoole jääv naisrahvastiku osa on seksuaalsuhetega hõlmatud ning joonest ülespoole jääv pole seda mitte. Lineaarsele lähenev seksuaalsuse langus 40-45 eluaastast vanema ea suunas on igati ootuspärane. Samas pole see langus ülepea kiire, eriti põlisrahvastikus, ning seksuaalaktiivsus vanuses 50-60 eluaastat küündib veel keskmiselt 40 protsendi ligidale ega pole päris kadunud ka seitsmekümnendaks eluaastaks. Küll aga on tavatu enam kui 20 protsendi reproduktiiveas naiste kõrvalejäämine seksuaalsuhetest. Tegeliku abielu puudumine niivõrd suurel osal Eesti naisrahvastikust pole küll rahvastikuteadlasele teab mis ootamatus, kuid kahtemata on tegemist laiemalt teadvustamata tõsiasjaga. See olukord viitab ühiskonna ebamõistlikule korraldusele hoopis laiemas kontekstis kui pelgalt seksuaalsusega seotud probleemistik. Näiteks võib just siin peituda sooline ebavõrdsus, mida aeg-ajalt otsitakse vägisi isegi sealt, kus teda pole [Sotsiaalministeerium 2000].

Vaid veidi vähema kui nelja viiendiku naiste hõlmatus seksuaalsuhetega tundub olevat küllalt stabiilne paarikümne fertiilikka mahtuva eluaasta vältel, eriti nähtavalt põlisrahvastikus. Intensiivsema lahutumuse poolest tuntud välispäritolu naistel langeb tegeliku abielu osakaal kolmekümnendate eluaastate vältel, kuid põhijoontes on olukord põlisrahvastikule väga sarnane. Järgnevas alapeatükis esitatav analüüs näitab, et seksuaalkogemuse omandavad pea eranditult kõik naised läbi kõigi põlvkondade. Ülalpool toodud koosellumusanalüüs tõdes viiendikust tunduvalt väiksema osa kõrvalejäämist abielusuhetest, samuti on vallalisus kohorditi langenud. Teisisõnu, tegeliku abielu puudumise sedavõrd suurt

levikut saab seletada vaid seksuaalsuhete puudumisega kooselu raames, olgu siis juriidilises või vabaabielulises vormistuses. Ühtlasi on siit leida hea põhjendus, miks sündimus- ning laiemalt reproduktiivanalüüsi seisukohalt on tarvilik eristada (kooselulist) abielu ja tegelikku abielu.

Seksuaalhõlmatuse kõrval toob joonis 8.2 ära ka juba viidatud sagedusindeksid, mis nii põlis- kui välispäritolu rahvastiku puhul näitavad päris sarnast pilti. Mõistetavalt langeb naiste osakaal suurema seksuaalsageduse suunas. Ometi tuleb langust hinnata tähelepanuväärselt kiireks, samas kui jooniselt silmatorkav ühtlane langussamm on kasutatud sagedusindeksite puhul pigem juhuslik kokkusattumus. Mis veel huvitavam, vähenemine iseloomustab eelkõige fertiiliga ning näiteks vanusvahemikus 50-60 eluaastat polegi erilist vähenemist aktiivsustasemel ”kuni kaks korda nädalas”. Tulemuseks on, ehk isegi üllatavalt, vanussõltuvuse vähenemine seksuaalsusaktiivsuse kasvades ja kõvera kuju oluline muutus. Nii on kolm ja enam seksuaalsuhet nädalas kõige enam iseloomulik neljakümnendais aastates naistele — ligikaudu viiendikule neist — ning noorema ea suunas üldine tase koguni langeb.

Olukorra seletamisel tuleb tähele panna, et tegemist pole nooremate naiste väiksema seksuaalhõlmatusega. Hoopis vastupidi, nooremas eas on hõlmatus suurem, seega kiirem ka seksuaalsussageduse keskmine langus. Teisisõnu, kui oleks võimalik n-ö juhuslikud ja/või ebaregulaarsed seksuaalsuhted kõrvale jätta — mida PSU andmestik kahjuks ei luba — langeks ennekõike seksuaalhõlmatus nooremates earühmades, kindlasti sagedusrühma ”vähemalt kord kuus” ja üsna tõenäoselt ka järgmise rühma ”vähemalt kord nädalas” arvelt. Eeldatav langus eakamates vanusrühmades oleks väiksem, sest seksuaalsuhete juhuslikkus ja ebaregulaarsus on nooruses kõrgem kui küpsemas eas. Kokkuvõttes tõuseks seksuaalsuskõverate kumerus tuntavalt, maksimaaltaseme asukohaga kusagil fertiilea lõpupoole. Seega jääks 20-30 aastaste naiste seksuaalaktiivsus eakamatele alla ning rõhutaks veel omakorda sedasama probleemi, millele eespool osutas tegeliku abielu ulatuslik puudumine Eesti naisrahvastikus

Joonis 8.2

Seksuaalsagedus
Sünnipõlvkonnad 1924-1973

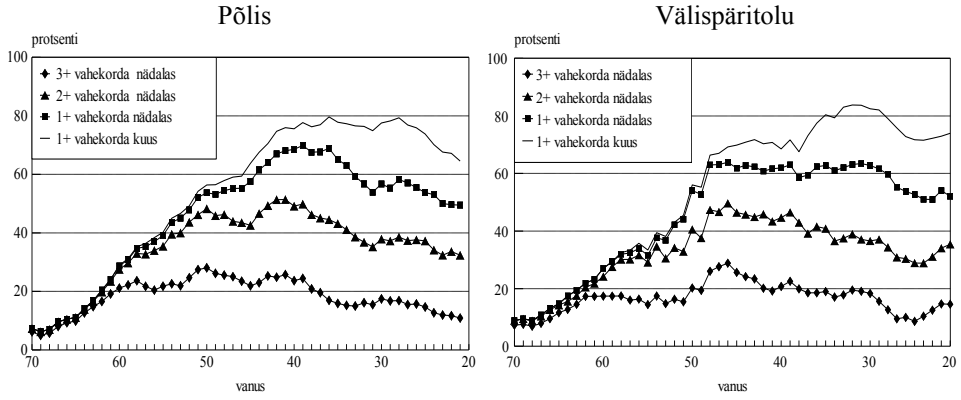

fertiilea vältel. Igatahes on tegemist tõsist analüüsi nõudva küsimusteringiga, mis Eesti ühiskonnas on seni olnud adekvaatselt teadvustamata. Muidugi on tarvilik ka asjaomase andmestiku oluline rohkenemine, et *inter alia* võrdlusanalüüsi kaudu hinnata sedalaadi teabe täpsusmäära.

8.1.3. Sündimuskontroll

Pikka aega väga kõrgel püsinud rahvastiku abortiivsusele tausta loomine seksuaalaktiivsuse käsitluse abil andis mitmeti tõlgendatava tulemuse. Ilmselgelt võib naisrahvastiku seksuaalaktiivsust Eestis hinnata pigem madalaks kui kõrgeks, vähemalt fertiilea piires (vrdl nt [Brown 2000]). Kaudselt saab siit tõepoolest tuletada kõrge abortiivsuse ühe võimaliku kaasseletuse. Nimelt on kirjeldatud seksuaalaktiivsuse juures paratamatu suhteliselt suur juhuslike ja/või ebaregulaarsete seksuaalsuhete osakaal ning samuti nende naiste proportsioon igas vanusrühmas, kelle jaoks sedalaadi suhted ongi peamised või ainukesed. Juhuseksuaalsuse korral pole muidugi eeldada tugevat lapsesaamise soovi, küll aga väheefektiivsete rasestumisvastaste vahendite kasutamise sagenemist ehk sündimuskontrolli piiratumat rakendamist. Mõlemad tegurid võivad abortiivsust omajagu soodustada. Kõrge abortiivsuse peamist põhjust tuleb siiski otsida sündimuskontrolli viiside ja meetodite valikus ja kättesaadavuses.

Sündimuskontroll on nüüdisaegse seksuaalsuse enesestmõistetav joon, mis tegelikult tekkis ja tõusis valitsema alles demograafilise ülemineku käigus. Kuivõrd eestikeelses teaduskirjanduses pole teema pea üldse valgustamist leidnud, on asjakohane heita põgus pilk asjaomastele murrangutele seksuaal- ja kontratseptiivkäitumise arengus ning sündimuskontrolli juurdumises. Mõistlik on taas kord alustada demograafilise ülemineku eelsest perioodist, mis kesise arvulise andmestiku kiuste on meditsiinilise, usulise ja juriidilise teabe üldistamise kaudu leidnud mitmeplaanilist teaduslikku tähelepanu [Bergues *et al* 1960; Nardi 1971; Himes 1936; McLaren 1984; 1990; Noonan 1970; Riddle 1992; 1997; Van de Walle 1997; 1998]. Seevõrra on peamised suundumused traditsioonilise seksuaalsuse ja abortiivsuse ning teiste sündimuskontrolli viiside osas põhijoontes teada.

Traditsioonilisel rahvastikutaastel valitses Louis Henry oskussõnastuses loomulik sündimus, mis teisipidi öelduna seisnebki sündimuskontrolli mitterakendamises või puudumises [Henry 1961]. Ennekõike käib see abielurahvastiku kohta, kelle seisukohast sündimuskontroll tervikuna, aga eriti abort, oli usulistel ja eetilistel kaalutlustel ühemõtteliselt taunitav ning selle poole pöördumine polnud tavapäraselt ka tarvilik. Sündimuskontrolli järele võis seetõttu vähegi tõsiseltvõetav tarvidus tekkida mitteabielurahvastikul, ennekõike teatud äärmusrühmadel, näiteks prostituutidel. Ometi pole isegi sedalaadi kitsalt piiritletud tähenduses nüüdisaja mallidega suurt midagi seletada. Toonase kohtupraktika analüüs on muu hulgas toonud esile tõsiasja, et näiteks Prantsusmaal ja Saksamaal oli abordijuhtudega võrreldes mitu korda sagedasem hoopis lapsetapmine

[Laurent 1989; Leibrock-Plehn 1993; Stuckenbrock 1993]. Ka seadusandlikult tegeldi hoopis suurema energiaga just viimatinimetatud väärkäitumise kui abordiga, mispuhul on asjakohane meenutada hästituntud Henry II seadust aastast 1556 — ka raseduse varjamine, mida käsitleti esimese sammuna võimaliku lapsetapmise teel, tunnistati kriminaalseks ja nähti ette karistused. Aborti kõnealune seadusakt isegi ei maini.

Näide tollasest jurisprudentsist tõendab, et abordi poole ei kiputud traditsioonilisel rahvastikutaastel pöörduma isegi sündimuskontrolli terava tarvidu-se korral ning otsus võis langeda koguni lapsetapmise kasuks. Kindlasti aitas niisugusele olukorrale kaasa levinud arusaam, et aborti pole võimalik naise tervist kahjustamata teha, mis tollaste võtete puhul ka reeglina tõele vastas. Igatahes on küllaldaselt alust koos Etienne van de Wallega tõdeda, et abort oli tollal tavatu, ohtlik ja harvaesinev toiming [1999]. Kõikvõimalike muude sündimuskontrolli viiside ja vahendite osas oli asja moraalne tagapõhi, aga arvestataval määral ka meditsiiniline külg, aborditegemisega samalaadne [Quaifre 1979]. On teada, et tollases ühiskonnas mitmeid sündimuskontrolli vahendeid ja võtteid küll tunti, nende kasutamine oli aga väga piiratud ning jäi enamalt jaolt kitsapiirilise rahvastikurühma, peamiselt mitteabielurahvastiku harvapraktiseeritavaks tegevuseks. Mõistetavalt takistas sündimuskontrolli levikut ennekõike abielu üldisus ja varajane algus tolleaegse naisrahvastiku eluteel.

Sündimuskontroll hakkab uue käitumisviisina kujunema alles arvestatava sotsiaalse tarviduse tekkimisel demograafilise ülemineku eelõhtul, Euroopa abiellumustüübi levides. Tähendas ju abielumudeli teisenemine vallastäiskasvanu elufaasi teket ja edasi selle üsna kiiret pikenemist. Muidugi piiras moraal abielueelset seksuaalelu esialgu endistviisi tugevalt, kuid aastakümnete jooksul see pehmenes, kas või näiteks abieluvälisesse seksuaalellu suhtumisega võrreldes. Sellesse aega, s.t Eesti puhul siis XVIII sajandisse jäävad selliste kommete nagu ehalkäimine, aga ka sugupoolte ebavõrdsuse (neidudele oli vähem lubatud kui noormeestele) väljakujunemine. Eriti leebus ühiskondlik arvamus kihlunute abielueelse seksuaalelu suhtes, teisisõnu, kõikuma lõi traditsioonilise rahvastikutaaste juurde kuulunud pruudi neitsilikkuse nõue ja küllalt kiiresti kadus ka selle olemasolu kontroll pulmade ajal.

Nimetatu ja palju muud asjassepuutuvat hakkas teisenema ning sündimuskontroll kui käitumisviis idanema Euroopa abiellumustüübiga hõlmatud rahvaste juures juba sajand-poolteist enne demograafilise ülemineku algust. Teiste rahvaste puhul toimusid samalaadsed muutused alles üheaegselt üleminekuga, sest varem ei kujunenud arvestatavat vallastäiskasvanu elufaasi, eelkõige naisrahvastikus mitte. Vahemärkusena, viidatud asjaolu on aeg-ajalt segadust tekitanud etnograafilistes, etnoloogilistes jt sedalaadi uuringutes, kus kahe-kolme sajandi tagustele kommetele on omistatud arhailise traditsiooni maine, ning siis paistab Põhja- ja Lääne-Euroopa rahvaste seksuaalkäitumine ja -kombestik päris erinev kas või idapoolse Euroopa suhtes. Tähtis on rõhutada, et sündimuskontroll levis Euroopa abiellumustüübiga rahvastel siiski vaid vallastäiskasvanute hulgas ega tunginud esialgu pereellu.

Demograafiline üleminek sündimuskontrolli vaatenurgast tähistab viimase levimist abielurahvastiku sekka, sisuliselt esmakordselt ajaloos. Eestis ja teistes Euroopa abiellumustüübi maades võis niisugune levik olla teatud mõttes lihtsam ja kiirem, sest osa abielurahvastikku võis koguni ise olla neidsamu võtteid oma vallaspõlves pruukinud. Kord alanud, tõuseb sündimuskontroll demograafilise ülemineku käigus valitsevaks käitumisjooneks, kuigi selle teostamise viisid võivad olla üsna erinevad ning arvatavalt muutuvad veel ka tulevikus [Ketting 1993]. Teisest vaatenurgast saab sündimuskontrolli teket ja levikut kirjeldada seksuaalsuse põhimõttelise teisenemisena: seksuaalelu tõusuna omaette väärtuseks ning eraldumisena abielu- ja sündimuskäitumisest. Seda pööret on sageli nimetatud (esimeseks) seksuaalrevolutsiooniks [Bullough, Bullough 1994].

Kõnesolevas tähenduses muutus seksuaalsus kui lapsi saada võimaldav abielukohustus sisult uueks nähtuseks, kahe inimese omavahelise intiimsuse ning vastastikuse veetluse vormiks. Mõistetavalt kuulus rasestumine varem lahutamatu elemendina seksuaalsuse juurde, kristlikus käsitluses koguni seksuaalelu pea ainukese õigustusena, vastupidi tänapäevale, mil rasedus ja seksuaalsus on teineteisest lahutatud ning just rasedusest hoidumine tavapärane. Otsides oskussõnalist vastet ühelt poolt traditsioonilise ja teiselt poolt modernse rahvastikutaaste raames valitsevale eripalgelisele seksuaalsusele, võib rääkida loomuliku seksuaalsuse asendumisest naudinguseksuaalsusega. Viimase kõrval säilib muidugi ka loomulik seksuaalsus — selles mõttes on ehk õigem tõdeda seksuaalsuse kahestumist —, aga see on tugevasti allutatud valitsevale naudinguseksuaalsusele.

Eesti rahvastiku seksuaalsuse juurde tagasi tulles toob joonis 8.3 ülevalpool käsitletud üldhõlmatuse analüüsile täienduseks ka loomuliku seksuaalhõlmatuse. Esitatud osakaal näitab naiste suhtarvu, kes on tegelikus abielus range määratluse kohaselt ning kelle seksuaalsuhted võivad tõepoolest viia raseduseni. Sellesama asjaolu tõttu piirdub ka vaatlusalune vanusvahemik fertiileaga. Joonis toob ilmekalt esile loomuliku seksuaalsuse väga madala taseme, nii põliskui välispäritolu rahvastikus ning samuti vanuse lõikes. Maksimaalne tase kahekümnendates eluaastates küünib vaid 5 protsendini põlvkonnast. Sedavõrd väikese määra puhul on juhutegurite mõju ja vastavalt ka võnked n-ö luubiga vaadates märkimisväärselt suured, täisskaala kasutamisel need muidugi taanduksid.

Ühtlasi näitab sama joonis, et varem tõdetud üldise seksuaalsustaseme suhtelise madaluse juures on lõviosa naisrahvastikust hõlmatud ikkagi naudinguseksuaalsusega ning loomulik seksuaalsus on tänapäeval erakordselt madal. Iseenesest ei pruugi asjaolude selline seis veel ühemõtteliselt viidata vähese laste arvu soovile, sest ka kolme-nelja lapse sünnitamiseks plaanitud ajal ja normaalse viljakuse puhul ei pruugi loomulik seksuaalsus kesta kokku üle 12-15 kuu naise fertiileast, millele vastabki kolme-nelja-protsendiline keskmine hõlmatus. Küll kõneleb esitatud andmestik aga selget keelt sellest, et sündimuskontroll ja sellega kaasuv naudinguseksuaalsus on valitsev nagu ootuspärane

modernses rahvastikutaastes. Paraku näitab alljärgnev analüüs, et sündimuskontrolli läbiviimise teed ja võtted on veel lihvimata ning kokkuvõttes ebarahuldaval tasemel.

Sündimuskontrolli analüüsil on mõistlik põigata, kas või korraks, rasestumisvastaste vahendite kasutamistaseme juurde. See teave sisaldub PSU andmestikus seisundiliselt (1994), mõistetavalt ei saakski küsitlusstatistilises andmestikus kajastada asjaomane terviklugu. Siiski tulevad kontratseptiivkäitumise peamised tunnusjooned küllalt hästi esile ning olemuslikust seisukohast esindab andmestik hoopis pikemat ajaperioodi kui pelgalt 1990 aastate esimene pool (joonis 8.4). Analüüsil on eristatud kolm kontratseptiivkäitumise rühma. Tuleb tähele panna, et nende kolme rühma summa ei võrdu kogurahvastiku arvuga, kuivõrd osa — ja vanuse kasvades järjest suurem osa — seksuaalsuhteid mitteomavaid naisi on kõrvale jäetud. Äsjakäsitletud loomuliku seksuaalsuse rühma osakaal teiste taustal on tõepoolest kaduvväike ning eespool n-ö suurenduse all välja toodud võnked ei oma samuti mingit tähtsust.

Erilaadilisi rasestumisvastaseid vahendeid ja/või võtteid kasutava rahvastikurühma osakaal on kõrgem fertiileas ning vanuse kasvades langeb küllalt ootuspäraselt, s.o enam-vähem sarnaselt menopausi kujunemisega. Niisiis on üldine kõvera kuju normaalne, aga ilmselgeks probleemiks on äärmiselt madal tase fertiileas — vaid 60 protsenti. Ülejäänutest üks osa naisi ei oma seksuaalsuhteid, milline suhtarv oli eespool samuti hinnatud päris kõrgeks, ning teist, arvuliselt kaduvväikest osa iseloomustab loomulik seksuaalsus. Ometi on ikkagi murettegevalt kõrge seksuaalsuhteid omavate fertiileas naiste osakaal, kes rasestumisvastaseid vahendeid ja/või võtteid ei kasuta, kuid rasestumist soovivad ometi kindlalt vältida. Ilmselt kuuluvad siia rühma eelkõige madala seksuaalsuhete sagedusega ja ebaregulaarse/juhusliku seksuaaleluga naisrahvastik.

Olgu kuidas on, just selle rühma suur esindatus määrab Eesti rahvastiku kõrge abortiivsustaseme. Neile annavad lisa kontratseptiiväpardused, kuid see on suhteliselt väike täiendus. Siin peitub ilmselt ka võimalik seletus, miks kontratseptiivide hüppeliselt paranenud kättesaadavus pole Eestis abortiivsuse kõrget taset suutnud otsustavalt alla viia. Jääb veel nentida, et nii põlis- kui välispäritolu rahvastikus on kõnealuse rühma osakaal pea ühtviisi kõrge.

Joonis 8.3

Loomulik seksuaalsus
Sünnipõlvkonnad 1954-1973

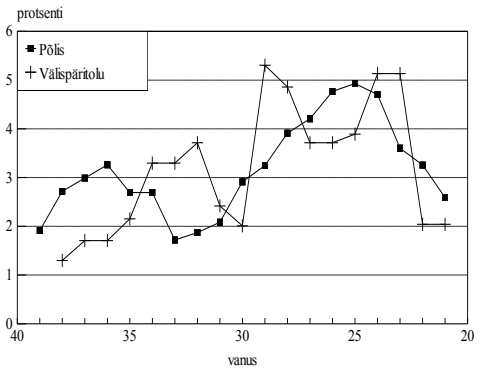

Joonis 8.4

Rasestusvastaste vahendite kasutamine

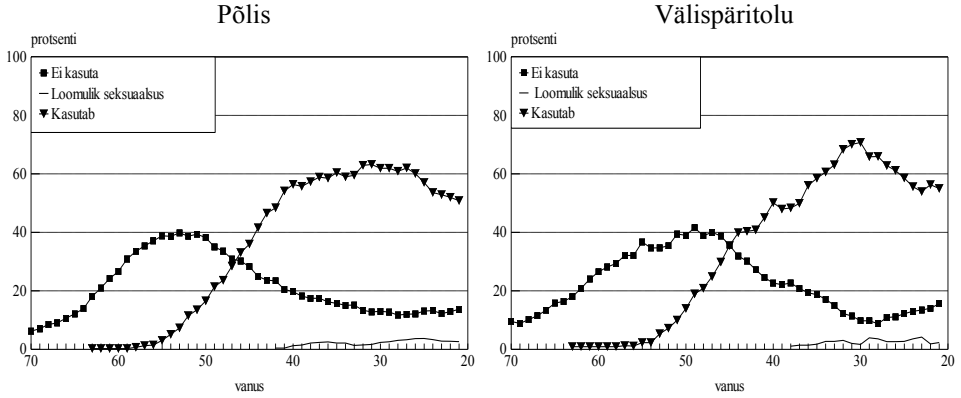

8.2. Abordi mitu kasutusviisi

Sündimuse käsitlemisel selgus, et seaduspärasuste mõistmiseks on arukas, aga ehk isegi vältimatu, jagada rahvastikutasemel ühtsena esinev protsess esmas-, teises- jne järjekorra osaprotsessideks. Teiste taasteprotsesside puhul on sedalaadi lähenemisviisi rakendamine mõneti keerulisem. Esiteks seepärast, et võrreldes lapse sünni kui demograafilise sündmusega pole ülejäänud taasteprotsesside sündmused läbi inimese elutee sedavõrd tähenduslikud ning vastavalt on ka nende järjestus vähem oluline. Veel enam, sageli pole tõepoolest tähtis mitte teatud taastesündmuste omavaheline järjestus, vaid nende asetus sündimusprotsessi suhtes. Teiseks pole erinevate taasteprotsesside sündmused reeglina nii selgepiiriliselt fikseeritavad nagu sündimuse puhul, rääkimata pikaaegsete ja kõiksete andmeridade olemasolust.

Sündimuse kõrval on abortiivsus viidatud asjaolude suhtes vähem tundlik ning järjestusspetsiifiline lähenemisviis tõotab tõsisemaid tulemusi sisuseletavas plaanis, seda enam aga praktilisest vaatenurgast. Eriti selle kohmaka sündimuskontrolliviisi asendamiseks mõne ajakohasemaga. Käsitlust on mõistlik alustada juba eelnevast peatükist tuttava lähenemisviisi rakendusest, koos asjaomase järjestustabeli esitamisega. Ometi pole vastav tabel abortiivsuse järjestusanalüüsil ainupiisav, seevõrra on tehtud ka järgmine samm — sõltuvalt sündimusseosest on abordid koondatud kolme rahvastikutaaste asendilt erinevasse rühma. Esimese rühma moodustavad (esmas)sünnieelsed abordid, mis ühelt poolt esindavad teatud mõttes kõige keerukamat probleemistikku, aga teisalt moodustavad kõige sarnasema komponendi võrdluses enamiku demograafiliselt arenenud rahvastega. Teise rühma koonduvad sünnivahemike abordid, mille peamine roll on sünniajastamine (*spacing*). Kolmanda rühma moodustavad pärast viimast sündi *resp* soovitud peresuuruse saavutamise järel ette võetud abordid (*stopping*). Mõistetavalt järgib sedaviisi lahterdamine ühtlasi abordijärjestust, kuid erinevate abortiivsus- ja seksuaalsustasemete puhul võivad järjestusjaotused olla küllalt erinevad ja isegi omalaadsed.

8.2.1. Abordijärjestus

Sarnaselt sündimusprotsessiga on abordijärjestuse ülevaatlikuks ja ühtlasi kokkuvõtlikuks käsitluseks üks efektiivsemaid teid järjestuskordajate analüüs. Kordaja näitab, milline on mis tahes abordijärjestuseni jõudnu tõenäosus teha veel (vähemalt) üks abort, st liikuda abordijärjestusjaotuses sammu võrra edasi, järgmisele astmele. Abordijärjestuskordajate vektor ehk järjestustabel ei sõltu sündmuse toimumisajast ning muudab sedaviisi hõlpsalt võrreldavaks erineva ajastusega põlvkonnad. Suurte muutuste tõttu Eesti rahvastiku abortiivsuses on kordaja kõnealune omadus äärmiselt oluline, tegelikult pea asendamatu. Ometi pole Eesti rahvastiku kohta varem abordijärjestustabelit arvutatud. Perioodandmete põhjal ongi kõikvõimalike järjestusnäitajate leidmine üsna keerukas, mistõttu sedalaadi tabelid pole eriti levinud kusagil, kus kohortandmestike moodustamisele pole piisavat tähelepanu pööratud.

Eesti rahvastiku abordijärjestuskordajad põlvkondades 1924-1973 on esitatud tabelis 8.1. Arvutused on teostatud üheksanda järjekorrani, muidugi põlis- ja välispäritolu rahvastiku kohta eraldi. Kaheldamatult on esitatud arvudest kõige tähelepanuväärsem esmas-abordikordaja suur väärtus ning valitseva üldise kõrge intensiivsuse juures veel selline tugev erisus põlis- ja välispäritolu rahvastiku vahel. Enam kui pooled naised on oma elu jooksul soovinud või olnud sunnitud aborti kasutama, immigrantrahvastikus ulatub määr koguni kolme neljandiku ligi. Märkimisväärne on ka teise järjestuskordaja teatud tõus esimese suhtes, mis räägib ilmeksimatult sellest, et (esmas)abort pole olnud äärmiste asjaolude sunnil tehtud ainukordne samm, pigem on kord juba võimaluse avastanud naised pöördunud ka edaspidi sama lahenduse juurde tagasi. Euroopa võrdluses, abordi kui erakorralise abinõu paradigma valitsemisel, oleks ju ootuspärane just teisesabordikordaja langus esimese suhtes, eriti esmaskordaja sedavõrd kõrge taseme juures.

Tabel 8.1
Abordijärjestuskordaja Sünnipõlvkonnad 1924-1973

Järjekord	Põlis	Välis-päritolu
0 ⇒ 1	0,524	0,704
1 ⇒ 2	0,563	0,726
2 ⇒ 3	0,489	0,630
3 ⇒ 4	0,459	0,612
4 ⇒ 5	0,534	0,642
5 ⇒ 6	0,513	0,562
6 ⇒ 7	0,533	0,615
7 ⇒ 8	0,656	0,680
8 ⇒ 9	0,619	0,627

Kolmandas- ja neljandasabordi järjestuskordajad teatud määral langevad, tähelepanuväärse sarnasusega nii põlis- kui välispäritolu rahvastikus. Viidates sündimuskäitumisele, oleks ootuspärane palju kiirem langus, mille puudumine on tähtsuselt järgmine kõrge abortiivsuse põhjus Eestis. Üleminekul neljandalt abordilt viiendale ja ka edaspidi näitab kordaja uut tõususuunda. Selle kindlustab suhtarvuliselt väike (aga näiteks paljulapselisi ületav) naisrahvastiku osa, kellele aborditegemine on saanud juba tavapäraseks käitumisjooneks.

Joonis 8.5

Summaarne esmasabortiivsuskordaja
Sünnipõlvkonnad 1924-1973

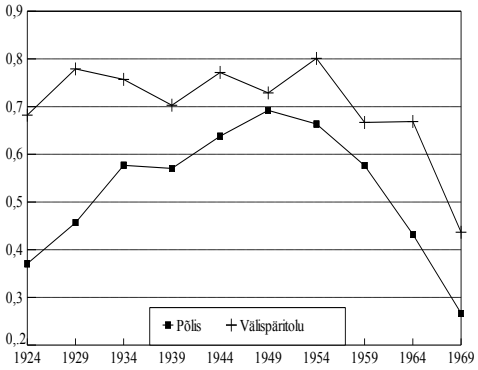

Võib ju arvata, et sellesse rühma kuuluvad tõepoolest kõrge viljakuse ja aktiivse seksuaaleluga naised, kuid ometi ei anna see seletust abordi nii mitmekordsele eelistamisele kõikvõimalikele teistele sündimuskontrolli viisidele. Vahemärkusena olgu öeldud, et seesama Eesti PSU andmestik annab võimaluse tõdeda, et aborti kui niisugust ei eelista teistele rasestumisvastastele vahenditele/viisidele otsesõnu ükski aborditegijatest. Viimasest võiks ju välja lugeda, et abordi paratamatus on teatud asjaolude õnnetu kokkulangevuse ja/või läbimõtlematuse tulemus, mida aga vaevalt saab uskuda seitsmenda või seitsmeteistkümnenda abordi teostamise korral.

Igatahes on põhjust tähelepanu pöörata omapärase "kroonilise" aborditegijate rühma väljakujunemisele nii põlis- kui välispäritolu rahvastikus. Nende osakaal põlvkonnas on küll mitu korda immigrantide kasuks, aga rühmasisesed käitumisjooned kõnelevad pigem sarnasusest, millest annavad ilmeksimatult tunnistust ka teineteisele lähenevad järjestuskordajate väärtused. Nõnda hakkab madalamate järjekordade selge erisus põlis- ja välispäritolu rahvastikus kõrgemate abordijärjestuskordajate suunas kiiresti kaduma. See omalaadne rühm nõuab eraldi analüüsi, mis aga käesoleva raamatu eesmärkidest paraku väljub.

Kõiki sünnipõlvkondi summeerivatest kordajatest edasi minnes on mõistetav huvi ennekõike väga kõrge esmasabortiivsuskordaja vastu. Joonisel 8.5 on kõnealune järjestusnäitaja esitatud põlvkonniti mõlema rahvastiku kohta võrreldavana. Arvud räägivad selget keelt, et eespool analüüsitud kordajate suure ülderisuse taga peitub tegelikult rida veelgi olulisemaid erisusi. Kõigepealt torkab silma, et esmasabordikordaja suundumused põlvkondades 1924-1953 on olnud lahknevad: välispäritolu rahvastiku kõrge ja stabiilse taseme taustal joonistub seda ilmekamalt välja põlisrahvastiku kordaja pea kahekordne tõus viidatud põlvkonnavahemiku vältel. Nii on kõige vanemas kohordis esmaskordaja vahe suurim, põlvkonnas 1949-1953 on see aga nivelleerunud minimaalseks. Meenutades, et sündimusüleminek oli mõlemas osarahvastikus juba läbitud, st sündimuskontroll praktiliselt kõikselt kasutusel ka vanimas kohordis, jääb tegelikult ikka küllalt selgusetuks, miks mõistlikumat sündimuskontrolliviisi struktuuri evinud põlisrahvastik hakkas joonduma abordieelistusega sissesõitnute järgi aga mitte vastupidi.

Immigrantide abordilembus on iseenesest ootuspärane ja seletatav tolleaegses NLiidus valitsenud olukorraga, sealhulgas abortisoosiva meditsiinikorraldusega [Manuilova 1990; Popov 1991; 1993]. Mõistetavalt võtsid sissesõitnud oma käitumisjooned Eestisse tulles kaasa ja leidsid tõele au andes eest ka vahe-

peal sobivaks häälestatud meditsiinikorralduse. Vahemärkusena, Alexandre Avdeevi taastatud aborditrendi kohaselt leidis Vene Föderatsioonis kõnealustes põlvkondades aset teatud aborditaseme tõus [Avdeev 1994; Avdeev, Blum, Troitskaja 1995]. Seda tahtis kontrollida tõsisema küsitlusuuringu kaudu Andrei Popov, kelle plaanid ootamatu õnnetus katkestas. Sellel taustal võib stabiilne (kuigi väga kõrge) esmasabordikordaja Eesti immigrantrahvastikus olla siiski teatud kohapealset mõju kajastav. Muidugi on see enam kui spekulatsioon. Küll on samas kindel, et kohalik rahvas "õppis"jõudsalt aborditegemist. Nagu öeldud, pole põhjus hoopiski selge, aga kindlasti tuleb arvestada, et uut käitumismudelit kandsid ju pealekasvavad põlvkonnad, kes näiteks ainuüksi pereplaanimisalase hariduspuudulikkuse tõttu võisid eakamatest kohortidest sündimuskontrolli oskuste poolest maha jääda. Asjaomane hariduskorraldus ja samuti meedia muutus Eesti sovetiseerimisega tõepoolest üsna otsustavalt.

Olgu põhjustega kuidas on, põlis- ja välispäritolu rahvastiku esmasabordikordaja erisus oli põlvkonnaks 1959-1953 juba sisuliselt kadunud: ligikaudu 70 protsenti kõigist naisest pöördusid ühel või teisel eluetapil abordi poole. Nooremates põlvkondades on jätkunud põhisuundumuse sarnastumine põlis- ja välispäritolu rahvastikus, nimelt algas ka kordaja paralleelne langus. Siiski toimus üleminek uuele trendile põlisrahvastikus veidi varem, samuti on langus olnud mõnevõrra ühtlasem ja kiirem. Viimase kümnendi jooksul on kõnealused erisused hoogu juurde saanud. Tasub tähele panna, et noorim joonisel esitatud põlisrahvastiku põlvkond, arvestades reproduktiivse ea jätkumist, on jõudnud tagasi samale esmasabortiivsuse tasemele, kust vanim PSU kohort alustas, välispäritolu rahvastik aga demonstreerib madalaimat taset. Nõnda on viimatiöeldut arvesse võttes, suhteliselt, suuremat edu näidanud pigem välispäritolu rahvastik.

Esmasabortiivsuse ajastusmuutuse analüüsi järel saab edasi minna kõrgemate järjekordade juurde. Sellel eesmärgil on võrreldud teises-, kolmandas ja neljandasabordikordajate trendi ning tulemused esitatud esimese PSU kohordi 1924-1928 suhtes (joonis 8.6). Taustaks on samalaadselt ära toodud ka eespool-käsitletud esmasabordikordaja. Väljakujunenud tava kohaselt on analüüs teostatud põlis- ja välispäritolu rahvastiku kohta eraldi ning ainus pilk joonisepaarile toob ikka ja jälle ilmekalt esile taolise paralleelkäsitluse paratamatuse Eesti sõjajärgse rahvastikuarengu uurimisel.

Põlisrahvastiku abordikordajate muutust iseloomustab üldiselt suur amplituud, aga tõele au andes, esmasabordikordaja tõus on olnud ka suhteliselt suurim, jättes kõrvale ühe erandliku võnke eakates kohortides. Samavõrra on olnud tuntav ka langus, kuigi joonise viimases kohordis 1964-1968 pole esmaskordaja näit veel esialgse taseme juurde tagasi jõudnud. Teisesabordikordaja põhimõtteline trend on ju samalaadne: tõus on jäänud esmaskordaja kasvule alla, langus alates kohordis 1949-1953 aga nii väga mitte. Tulemusena on teisesabordikordaja väärtus noorimas joonisel esitatud põlvkonnas ligikaudu 30 protsendi võrra madalam kui vanimas. Omapärane, ja antud analüüsi kaheldamatult kõige ootamatum tulemus on kolmandaskordaja vahepealne hoopis ulatuslikum kasv teiseskordajaga võrreldes. Vähemalt eakamate kohortide puhul on kolmandaskordaja muutus koguni sarnasem esmaskordaja trendile. Ka langus nooremates põlvkondades jääb teiseskordaja samasuunalisele muutusele alla.

Seniöeldu viitab võimalusele, et põlisrahvastiku abortiivsus on näidanud vahepeal üldist, kuigi järjestusspetsiifiliselt kaugeltki mitte ühtlast tõusu. Niisuguse mulje purustab neljandasabordikordaja dünaamika. Jättes juhuvõnkelaadse sikk-saki kõrvale, tuleb tõdeda neljandasabordikordaja pidevat langustrendi põlisrahvastikus, mis noorimas kohordis on jõudnud veidi alla 60 protsendi vanima põlvkonna tasemest. Nõnda siis on (vahepeal tunduvalt) kahanenud ühelt poolt abordita naiste osa põlvkonnas, aga teiselt poolt ka tõenäosus jõuda neljanda (ja enama) abordini. Äärmusrühmade — kui nii sobib öelda — vähenemine on kokkuvõttes mõlemast otsast jõudsalt kasvatanud ühe-kahe-kolme abordi kogemusega naiste suhtarvu. Siinkohal on paslik varasemast meenutada, et neljandasabordikordaja on agregeeritud järjestuskordajatest madalaim, ehk teisisõnu piir kõrge abortiivsusrühma kujunemisel kulgeb neljanda abordi juurest. Tõdeda saab omalaadset kokkusattumust sündimusjärjestusega.

Välispäritolu rahvastiku abordijärjestuskordajad näitavad täiesti teistsu-

Joonis 8.6

Abordijärjestuskordaja
Sünnipõlvkonnad 1924-1968

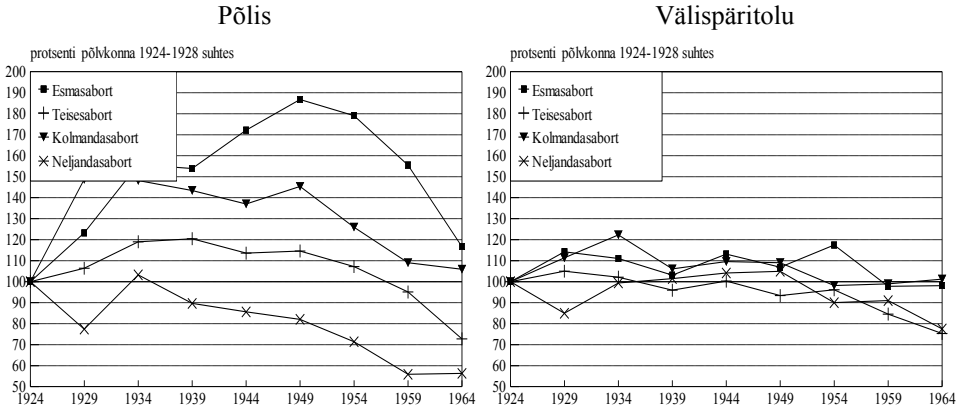

gust pilti, mida põlisrahvastikuga võrreldes, aga ka omavahel, iseloomustab väga suur stabiilsus: pole vahepealset kasvu ja ka langus noorimates põlvkondades on hoopis väiksem. Tegelikult ehk polegi muutused nii väikesed, kõikudes ligikaudu 20 protsendi ulatuses, aga põlisrahvastiku arengu taustal on stabiilsust kui peajoont enam kui põhjust rõhutada. Detailidest tasub tähele panna, et langustrend noorimate kohortide suunas iseloomustab teistega võrreldes veidi rohkem teises- ja neljandaskordajat. Igatahes on selge, et põlisrahvastikule omane äärmusrühmade selgepiirilisem väljajoonistumine ning arvuline kahanemine on välispäritolu rahvastikus olnud hoopis nõrgem.

8.2.2. Abordi asend sündimusloos

Abortiivsusanalüüsi protsessikeskset järjestuskäsitlust võimaldab sündmuslooline PSU andmestik täiendada olulise vaatenurga lisamisega. Kuivõrd sündimuskontrolli kõrval on abort (elus)sünnile alternatiivne raseduse lõppemisviis, siis taasteprotsesside üldise arengu lahtimõtestamisel on suur tähtsus nende kahe sündmusrea omavahelisel asetusel. Kuigi sedalaadi lähenemisel võib kohaldada mitmesuguseid liigitusaluseidi, on oluline eeskätt kolme, sündimuskäitumuslikult päris erilaadse naisrühma väljatoomine, ning vastav abortide jaotus. Ühtlasi võib lähenemisviisi käsitada ka erineva järjekorra abortide koondamisena nii, et täiendavalt tekib kindlapiiriline seos sündimusprotsessiga.

Esimesse rühma on koondatud need abordid, mis on aset leidnud enne esimest sündi ehk sünnituseelsed abordid. Rahvusvahelises käsitluses, peamiselt andmepiiranguist tulenevalt, pannakse vahel selle rühma väljatoomisel rõhk abielu puudumisele abordi tegemise ajal [Anderson *et al* 1993]. Samuti langeb märkimisväärne osa selliseid aborte taastekarjääri algupoolde, sageli teismeikka, mis annab võimaluse piiritleda rühma kaudselt ka vanuse alusel. Kahtlemata on sünnituseelsus neist erinevaist võimalusist metodoloogiliselt kõige täpsem kriteerium, rühma tähendus on reeglina aga ikka sama. Tegemist on seksuaalelu alguse, sündimuskontrollialaste teadmiste ja eriti kogemuste vajakajäämise, ka juhusuhetest tingitud ootamatuste jms mõjul tekkinud raseduse lõpetamisega naiste poolt, kes sageli pole veel mõelnudki perekonna loomise ja laste peale. Ühe lausega öeldes on tegemist seksuaal- ja sotsiaalküpsuse lahknevusega, millest eraldi tuleb juttu allpool, ning puudulikust taasteharitusest tingitud abordirühmaga.

Teise suurde rühma on koondatud kõik need abordid, mis leiavad aset esimese ja viimase sünni vahel. Arusaadavalt mõjutab selle rühma kujunemist olulisel määral rahvastiku sündimustase ja ennekõike järjestuskoostis, näiteks ühelapselisel naisel käsitlusaluseid aborte ei saagi ju olla. Struktuuriprobleemi kõrvale jättes on sellel rühmal kindel sisuline tähendus ja sinna kuuluvatel abortidel omaette käsitlust nõudev otstarve. Asjaolu, et ühele või mitmele sellesse rühma kuuluvale abordile järgneb naise eluteel mõne aja möödudes (vähemalt üks) elussünd, annab selget tunnistust, et aborditegemise ajal oli soovitud pere-

konna suurus veel saavutamata. Muidugi võib lapse ilmaletoomise kasuks kallutada hulk erinevaid asjaolusid, sh kordusabielu poolt kantud uus motiiv, aga vahepeal ette võetud abordid jäävad tahes-tahtmata sündimusajastust, mitte otse sündide lõpparvu mõjutama. Seepärast on paslik nimetada kõnealust abordirühma lühidalt ajastusrühmaks.

Erinevalt sündimusajastuse reguleerimisest kujuneb pärast soovitud laste arvu ehk perekonna suuruse saavutamist vajadus hoiduda edasistest rasedustest. Kui selline rasestumine siiski aset leiab, otsustatakse reeglina abordi kasuks sõltumata perekonna tugevusest, materiaalsetest oludest või mis tahes muudest teguritest. Tuleb tähele panna, et madala sündimustaseme ja noore ajastuse valitsemisel, aga samuti terviseolude paranemisel jääb suur osa fertiileast soovitud laste järgsesse vanusperioodi, mis moodustab keskmiselt üle poole kõnealusest elufaasist. Niisugused, n-ö sündimust lõpetava eesmärgiga abordid, mis on ette võetud peresuuruse saavutamise järel, ongi koondatud kolmandasse agregeeritud abordirühma, lõpetamisrühma. Lisaks kirjeldatud kolmele abordirühmale tuleb lisada veel üks, mis koondab aborte, millele pole kunagi sünnitust järgnenud. Formaalselt võiks ju selle rühma esimesega liita, aga teisalt koonduvad vastandina esimesele rühmale just siia kõik need õnnetud juhused, mille puhul aborditegemine on viinud teisese viljatuse kaudu eluaegsele lastetusele. Igatahes ei tohi viimast rühma aga bilansi hoidmise eesmärgil lihtsalt kõrvale jätta.

Kirjeldatud abordirühmade analüüsi on mõistlik alustada nende omavahelisest proportsioonist ja, mis teatud mõttes tähtsam, selle muutumise selgitamisest. Koguosakaalud on esitatud tabelis 8.2 ja abordijärjestuse kaupa joonisel 8.7. Avanev pilt näitab ilmekalt, kui erinev on Eesti rahvastiku abortiivsus rahvusvahelises kontekstis. Sarnase demograafilise arenguga maades moodustab lõviosa, küündides üle 80 protsendi koguarvust, sünnituseelne abort. Eestis aga on selle rühma osakaal olnud marginaalne. Osalt seisneb põhjus abortiivsuse üldiselt kõrges tasemes, aga jooniselt paistab, et ka esmasabordi seas ei tõuse sünnituseelse rühma osakaal isegi mitte 20 protsendini. Eriti madal on kõnealuse rühma sagedus välispäritolu rahvastikus.

Esimese ja viimase sünni vahele asetuv abort moodustab osakaalu poolest juba enam kui kolm korda suurema rühma. Nagu juba nimetatud, võrreldava demograafilise arenguga Euroopa riikides valitsev olukord näitab vastupidist proportsiooni ning kõnealune rühm on neis kahe ülejäänud põhirühmaga võrreldes kõige väiksem. Abordijärjestuse vaatenurgast asjaomase rühma osakaal kõrgema järjekorra suunas liikudes küll ootuspäraselt väheneb, aga ometi pole langus teab kui suur. Isegi viienda ja kõrgema

Tabel 8.2

Abordirühmad (protsenti)
Sünnipõlvkonnad 1924-1973

	Enne esmas-sündi	Sünni-vahe-mikes	Pärast viimast sündi	Sündi pole järg-nenud
Põlis	11,2	30,2	55,1	3,5
Välispäritolu	5,8	30,2	61,5	2,5

järjekorra abordi puhul on ajastusrühma osakaal suurem kui sünnituseelsel rühmal esmasabordi korral.

Eestis on tooniandvaks viimase sünnituse järel asetleidev n-ö lõpetamisabordi rühm, mille osakaal tõuseb nii põlis- kui välispäritolu rahvastikus üle poole abortide koguarvust. Ootuspäraselt kasvab selle rühma osakaal kõrgema järjekorra suunas liikudes. Arvuliselt on viidatud tõus märkimisväärne: ligi 40 protsendilt esmasabordi puhul üle 80 protsendi viienda (ja kõrgema järjekorra) abordi korral. Käsitletav rühm on Euroopa rahvastel küll osakaalult suurem kui ajastusrühm, aga jääb ometi mitmekordselt alla sünnituseelsele rühmale. Eesti rahvastikus pole taolisest euroopalikust proportsioonist vihjet üheski PSU põlvkonnas. Sellise abordirühma osakaal, millele ei ole sündi järgnenud, pole kolme eelnevaga võrreldes eriti suur ja täidab pigem eespoolviidatud bilansihoidmise ülesannet. Samas on tarvis veel kord tähelepanu juhtida asjaolule, et abordijärgse teisese viljatuse juhtumid on koondunud just sellesse rühma ning kuuluvad arvestamisele soovimatu lastetuse analüüsil.

Joonis 8.7

Abordirühmade järjestuskoostis Põlisrahvastik, sünnipõlvkonnad 1924-1968

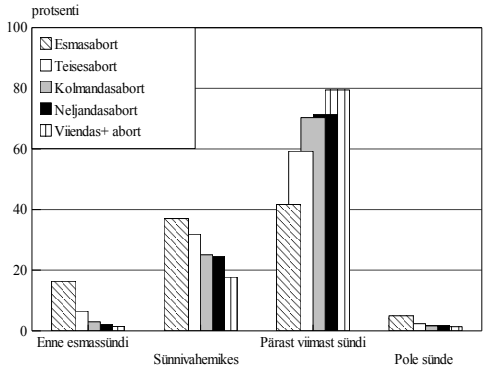

Nii on iseenesest lihtsakoeline agregeeritud abordirühmade käsitlus toonud värvikalt esile tõsiasja, et abortiivsuse kõrge taseme kõrval eristab Eestit teistest sama demograafilise arenguga rahvastest abortide pahupidine struktuur. Selles mõttes pole ka põlis- ja välispäritolu rahvastikul olulist vahet. Muidugi seletab sellist kummalist struktuuri abortiivsuse tase, kuid ometi vaid osaliselt. Teise osa süüd saab kindlasti ajada "maailma edumeelseima" tervishoiukorralduse kaela, mis eelistas aborti teistele sündimuskontrolli viisidele ja muutis rasestumisvastased vahendid defitsiidiks. Kuid ikkagi, millega seletada lõpetamisabortide niivõrd suurt arvu (ja osakaalu), kui eakamad PSU põlisrahvastiku põlvkonnad suutsid sama ülesandega teisel viisil hakkama saada? Tuleb tähele panna, et lõpetamisrühma abordid nooremates põlvkondades ületavad koguni abortide üldarvu eakamates põlvkondades kokku, muuseas sarnase sündimustaseme oludes.

Põhiproportsiooni selgitamise järel on aeg liikuda abortiivsuse detailsemate põlvkondlike muutuste juurde. Selleks on arvutatud summaarne abortiivsuskordaja kolme eespoolkäsitletud peamise abordirühma lõikes eraldi. Niiviisi on võimalik analüüsida abortiivsuse tõelist taset, millist võimalust osakaalude ja teiste lihtsamate näitarvude käsitlus ei paku, kuivõrd need sisaldavad endas mitmesuguseid struktuurimõjureid. Tulemus on esitatud kahel järgneval joonisel. Neist esimesel, kaksikjoonisel on toodud summaarkordajate dünaamika läbi põlvkondade, põlis- ja välispäritolu rahvastiku kohta eraldi, aga teineteise suhtes võrreldaval skaalal (joonis 8.8). Sarja kolmas graafik toob ülevaatlikkuse huvides ära kahe osarahvastiku võrdluse (joonis 8.9).

Põgus pilk joonistele kinnitab taas kord, et välispäritolu rahvastiku abortiivsus on olnud märkimisväärselt kõrgem, aga tähelepanu tuleks koondada kolme abordirühma dünaamikale. Selgub, et sünnituseelse abordirühma tase ja trend on olnud ootamatult stabiilne ning pealegi sarnane mõlemas osarahvastikus, pooltes põlvkondades on põlisrahvastiku abortiivsustase olnud koguni kõrgem. Käsitletava abordirühma eespool tõdetud väike osakaal saab niiviisi oma selgituse. Summaarse kordajaga mõõdetult polegi see erakordselt madal, vastupidi, tase 0,15-0,20 vastab pigem protsessi tavapärasele intensiivsusele võrreldava demograafilise arenguga rahvastel. Nõnda on sünnituseelne abortiivsus, mis eespool tundus oma väga väikese osakaalu tõttu Euroopa tavapärasest hälbiv, just sellesse konteksti sobiv, tegelikult ainukese rühmana kolmest. Mõneti üllatav on selle abordirühma stabiilsus läbi mitmesuguste abiellumus- ja sündimusmuutuste, kuigi detailsemal vaatlusel on tõele au andes märgata abortiivsusarengu üldisi jooni: teatud tõusu põlisrahvastiku eakamates põlvkondades ja vähenemist nooremates, juba mõlemas osarahvastikus.

Kõige ulatuslikum on olnud ajastusabortiivsuse tõus — ja seda põlisrahvastikus —, kus see on kerkinud tasemelt alla 0,20 (põlvkond 1924-1928) kuni tasemeni 0,60 (1949-1953), teisisõnu kolm korda. Tõus on olnud sedavõrd suur, et viimasena nimetatud põlvkonnas on intensiivsus koguni võrdsustunud väls-

Joonis 8.8

Summaarne abortiivsuskordaja
Sünnipõlvkonnad 1924-1968

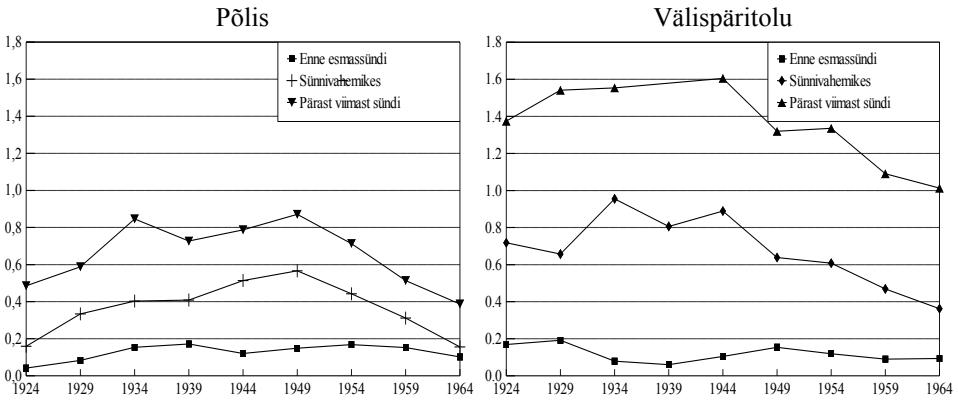

päritolu rahvastiku vastava näitarvuga. Ajastusabortiivsuse nii kõrge intensiivsus ja veelgi enam tõus madala sündimuse tingimustes ei oma paralleeli sarnase demograafilise arenguga rahvastel, vähemalt pole midagi lähedast teaduskirjanduses täheldatud. Just siit, sündimuse ajastuskontrolli viisidest, on põhjust otsida Eesti rahvastiku kõrge abortiivsuse peamist allikat. Kui juba nimetatud eesmärgil, kuigi soovides tulevikus veel ühte või mitut last, on massiliselt pöördutud abordi poole, on nende jätkumine harjumuspärase käitumisviisi väljendusena pärast viimase lapse sündi pigem ootuspärane. Ajastuseesmärgil tehtud abordi puhul tuleb ju veel karta võimalikke viljakushäireid, milline mure hiljem ära langeb.

Joonis 8.9

Summaarse abortiivsuskordaja põlisuserisus Sünnipõlvkonnad 1924-1968

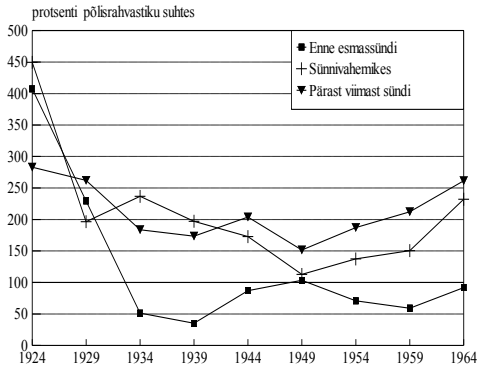

Peatüki varasemast osast on lugejal teada, et käsitlusalustest rühmadest on suurima panuse andnud lõpetamisabortiivsus, nii põlis- kui välispäritolu rahvastikus. Põhijoontes on ka selle rühma trend olnud väga sarnane ajastusabortiivsusega ning need kaks rühma kokku ongi määranud abortiivsuse üldsuuna Eestis. Teatud määral, pigem juhusest tingituna, on kahe abortiivsusrühma tase põlvkonniti mitte ainult paralleelne, vaid teineteise suhtes ka üsna proportsionaalne, kui võrrelda põlis- ja välispäritolu rahvastikku omavahel: lõpetamisabortiivsus on kummaski osarahvastikus püsinud peaaegu kaks korda kõrgem ajastusabortiivsusest. See omalaadne tõsiasi lisab ühe kivikese hüpoteesi kasuks, et abortiivsusarengut määravaks rühmaks on olnud just ajastusabortiivsus.

Teema lõpetuseks on põhjust veel kord pöörduda põlis- ja välispäritolu rahvastiku erisuse juurde (joonis 8.9). Üldjoontes väheneb abortiivsustaseme erisus kõigi kolme abordirühma lõikes suhteliselt kiiresti kuni sünnipõlvkonnani 1949-1953. Sünnituseelset abordirühma kõrvale jättes on lähenemine toimunud üsna lineaarselt ning viidatud kohordis on vahe peaaegu kadunud. Ometi näitab edasine areng neljas järgnevas põlvkonnas, et tegemist pole siiski ühtlustunud käitumisviisiga, sest enam-vähem sarnase tempoga on kaks osarahvastikku hakanud teineteisest PSU põlvkonnavahemiku lõpuosas uuesti kaugenema. Kohordis 1964-1968 on omavaheline erisus ajastus- ja lõpetamisabortiivsuses jõudnud tagasi ligikaudu samale tasemele, mida võis täheldada kohordis 1929-1933. Veel kord on aga põhjust tähelepanu juhtida põlisuserisuse sarnasele trendile kummaski abordirühmas.

8.3. Taasteprotsesside jõuline noorenemine

Järgnevas taasteprotsesside ajastuskäsitluses pööratakse tähelepanu peamiselt abortiivsusele ja seksuaalsusele, keskendudes kummagi protsessi esmassündmusele. Selline lähenemisviis haakub paremini eelnevaga ega lase analüüsil liialt laiali hajuda. Siiski on lühidalt puudutatud ka menarhe ja menopausi ajastust, mis aga sügavat arendust ei leia. Tuleb tähele panna, et ka taasteprotsesside ajastusanalüüs on Eesti rahvastiku kohta esmakordne, kuigi pole järjekindlas teostuses olnud kuigivõrd sage mujalgi. Ometi peitub just ajastusmuutustes, nagu allpool selgub, rahvastikuarengu antud valdkonna nüüdisprobleemistiku võti.

Ajastusanalüüsil on kasutatud eelnevatest peatükkidest tuttavat vanuskumulatiivset lähenemisviisi, mille rakendamine põhineb elulemusfunktsioonil. Ühesuunaliselt liikuvas ajas kogeb üks indiviid teise järel uurimisalust sündmust — siirdudes esialgsest kogemuseta seisundist kogemusega seisundisse —, kuni saabub teatud lagi, milleks võib olla ka sündmuse läbimine kogu põlvkonna poolt. Sündmuse individuaalse toimumisaja fikseerimine võimaldab tõenäosuste kumuleerimise kaudu mõõta protsessi toimumiskiirust põlvkonnas ning samuti vastava protsessi trajektoori ehk liikumiskõvera kuju.

8.3.1. Sünniväljundita raseduse ajastus

Esmasabordi elulemusfunktsioon on esitatud joonisel 8.10, ikka põlis- ja välispäritolu rahvastiku kohta eraldi. Vanuskumulatiivsed kõverad näitavad, millisel elutee hetkel leiab aset esimene abort ning toimub üleminek asjaomast kogemust evivasse seisundisse. Põlisrahvastiku järjestikuste põlvkondade kõverad toovad esile kaks paralleelset ja ühtviisi tugevat tendentsi: kõverate liikumise ülespoole ehk kumulatiivtaseme tõusu, millest eespool juba palju juttu on olnud, ja liikumise vasakule ehk abortiivsuse noorenemise. Esimest suundumust pole siinkohal vaja üle rääkida, kuigi maksab tähele panna, et taseme kahekordne tõus toob endaga paratamatult kaasa ka ajastusmudeli teatud teisenemise, teisisõnu on osa abortiivsuse noorenemisest põhjustatud asjaomase sündmuse levimuse kiirest kasvust.

Põlisrahvastikus on ajastusmuutused eriti kiired olnud vanemates PSU põlvkondades. Suur nihe noorenemise suunas toimus põlvkonnas 1929-1933, samavõrra või koguni veel suurema sammu teevad kaks järgmist kohorti 1934-1943, jäädes ajastuselt ja ka kumulatiivtasemelt üllatavalt sarnaseks. Ajutine noorenemise seiskumine ei tähendanud siiski protsessi peatumist ja järgmine põlvkond 1944-1948 on joonisel vasakule nihkumist jätkanud, juba enam-vähem tuttava sammu võrra. Veidi vähem on nihkunud kohort 1949-1953, edasi on tegu aga pigem seisakuga ning ajuti on koguni vastupidine protsess jõudu kogunud. Suund abordi noorenemise peatumisele kolmes järgnevas kohordis 1953-1968, kuni päris noorimani, pole kaugeltki sedavõrd ühemõtteline, kui sinnamaani toimunud noorenemine: viidatud põlvkondade elulemuskõverad kipuvad korduvalt üksteisega lõikuma ja seevõrra asendub nõrk noorenemine elutee mõnel etapil vananemisega järgmisel. Kokkuvõtlikult tuleb igatahes tõdeda abordi noorenemise seiskumist põlvkondades 1953-1968.

Lihtsat ja selget skeemi abordi noorenemise peatumisest ning teatavas mõttes koguni asendumisest vananemisega rikub noorim põlvkond 1969-1973. Muidugi on see kohort oma eluteed alles alustanud ning vahemärkusena olgu öeldud, et enam kui tõenäoliselt jääbki vastav elulemuskõver teiste kohortidega võrreldes hoopis madalamaks. Teisalt on vanuseni 23 eluaastat aset leidnud areng eelnenud põlvkondadega igati võrreldav ja tolle vanuseni on toimunud küllalt selge liikumine varasema abortiivsuse suunas. Veel enam, just selles vanusvahemikus on noorenemine üks ülepea järsemaid kümne PSU põlvkonna jooksul. Võimalik, et põlvkonnast 1969-1973 alates muutub esmasabordi elulemuskõvera kuju tervenisti.

Ka välispäritolu rahvastikus valitseb abortiivsuse noorenemine, aga protsess on mõneti vähem intensiivne ja kogumuutus tagasihoidlikum. Lisaks torkab põlisrahvastikuga võrreldes kohe silma juba eelnevalt käsitletud kumulatiivse lõpptaseme erisus. Mõlemad graafikud on ühes mõõtkavas ning seetõttu

Joonis 8.10

Esmasabordi ajastus
Sünnipõlvkonnad 1924-1973

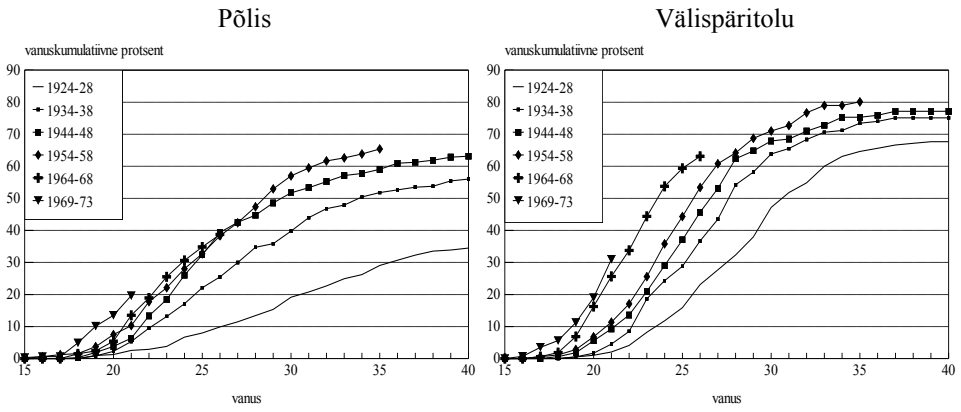

joonistub hästi välja tõsiasi, et välispäritolu rahvastiku minimaalse lõpptaseme ehk hõlmatusega kohordid jäävad ikka veel veidi kõrgemale (või enam-vähem samale tasemele) kui põlisrahvastiku kaks maksimaalse hõlmatusega põlvkonda. Veel on lõpptaseme koondumus välispäritolu rahvastikus kohorditi enam kui kaks korda tugevam, mäletatavasti vastupidiselt eelnevas peatükis käsitletud sündimusele.

Põlvkondadevahelistest ajastusnihetest terendub küllalt suur samm abortiivsuse noorenemise suunas kahe vanema kohordi vahel. See on igati võrreldav kiire noorenemisega põlisrahvastiku samades kohortides, kuigi protsessi kumulatiivne lõpptase on kummaski muidugi väga erinev. Edaspidi on abortiivsuse noorenemine välispäritolu rahvastikus tunduvalt aeglustunud, kuigi väike nihe noorenemises suunas on igas põlvkonnas aset leidnud. Ajutist peatumist või koguni teatud vananemistendentsi, nagu põlisrahvastikus täheldatud, pole leida, mille võrra noorenemine on olnud küll aeglasem, kuid seevõrra ühtlasem. Uut tugevamat nihet noorenemise suunas on kandnud põlvkond 1964-1968, millele kõige noorem on omakorda lisa toonud.

Tabel 8.3

Esmasabordi vanus (aastad)
Sünnipõlvkonnad 1924-1973

Põlvkond	Põlis	Välis-päritolu
1924-1928	30,96	29,29
1929-1933	29,15	26,69
1934-1938	27,78	26,97
1939-1943	27,57	26,50
1944-1948	25,79	26,19
1949-1953	25,32	25,43
1954-1958	25,94	25,40
1959-1963	24,44	23,75
1964-1968	23,46	22,71
1969-1973	20,77	21,33

Põlis- ja välispäritolu rahvastiku abortiivsusajastuse ühisjoonena väärib omaette märkimist elulemuskõverate kumeruse tugevnemine nooremate kohortide suunas. Muidugi on see nihe põlisrahvastikus selgemalt jälgitav, sest vanima kohordi puhul pole kumerust õieti ollagi ja esmasabortiivsuskõver on küllalt lähedane sirgjoonele. Kõvera esialgne kumerus on välispäritolu rahvastikus tunduvalt suurem, kuid see jääb endistviisi põlisrahvastiku taustal suuremaks ka nooremates põlvkondades. Käsitletav elulemuskõvera kumeruse kasv, eriti koos abortiivsuse kumulatiivse lõpptaseme tõusuga, on abortiivsust oluliselt või isegi väga oluliselt lähendanud sündimusprotsessi iseloomulikele seaduspärasustele.

Tuleb tunnistada, et ajastuse seisukohalt pea olematuks kahanenud erisus esmasabortiivsuse ja esmassündimuse vahel nõuab mitmes mõttes teadvustamist. Teaduskirjandusest pole leida sellist tulemust ühegi rahva kohta, kuigi tõele au andes, ka Eesti rahvastiku käsitlused pole seda varem välja toonud [vt Karro 1999]. Niisuguse järelduseni jõudmine eeldab päris korralikku andmestikku, st piisavalt pika ajavahemiku hõlmatust ning sündimuse ja abortiivsuse omavahelist võrreldavust, mis pole kusagil ülearu sagedane. Kahe protsessi ajastuse sarnastumine tähendab seda, et järjest väiksemaks on jäänud põhimõtteline erisus nende kahe rasedusväljundi vahel, kuigi esmapilgul võib see tunduda parajalt kummalisena. Ilmselt on veel vara püstitada hüpoteesi esmasabordi ja

Joonis 8.11

Esmasabordi vanus
Sünnipõlvkonnad 1924-1973

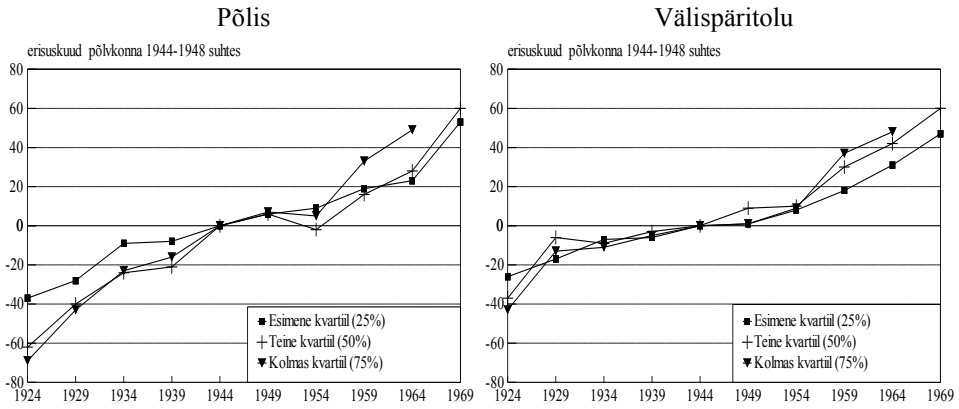

esmassünni determinatsiooni sarnastumisest, kindlasti nõuab teema edaspidi sügavamat käsitlemist.

Sarnaselt sündimuskäsitlusega on esmasabordi noorenemise käigust selgema ülevaate saamiseks arvutatud keskmine abordivanus kolmes protsessikeskses punktis ja esitatud joonisel 8.11. Nendeks punktideks on iga põlvkonna jõudmine (1) esimese veerandini, (2) pooleni ja (3) kolmveerandini esmasabordi kumulatiivsest lõpptasemest.

Tuleb tähele panna, et elutee lõpuni abordist hoidunud naisrahvastik on siinkohal kõrvale jäetud, et vabaneda väga erineva lõpptaseme mõjust. Keskmine vanus on arvutatud kuudes ja esitatud hälbena põlvkonna 1944-1948 suhtes, mis on võrdlusaluseks. Miinusmärk näitab hilisemat vanust esmasabordil viidatud põlvkonnaga võrreldes, plussmärk aga vastavalt nooremat. Täiendavalt on tabelis 8.3 esitatud kahte rahvastikku võrdlevana esmasabordi mediaankeskmine vanus, tavapärasema ühiku — aastaga — mõõdetuna.

Põlisrahvastiku esmasabortiivsuse noorenemine, võrreldes sündimusega, on olnud suhteliselt ühtlane läbi kõigi karjäärietappide, mida tõendab kvartiilikõverate lähedus üksteisele. Siiski, esimeses kvartiilipunktis mõõdetuna jääb noorenemine mõneti väiksemaks, mis on ka ootuspärane. Teise ja kolmanda kvartiili kõverad on küll päris sarnased. Põlvkonnateljel eristub vahemik 1924-1938, kus toimus protsessi kiire noorenemine, ligikaudu 40 kuu võrra. Järgmise sama suure nihke toimumiseks läks tarvis juba kolm korda pikemat vahemikku 1939-1968. Nimetatud aja jooksul on tunda ka abortiivsuse noorenemise ajutist peatumist, mis põlvkonnas 1954-1958 on võtnud koguni vananemise ilme. Noorimas kohordis paistab esmasabortiivsuse noorenemine olevat jälle taastunud, kuid lõplike hinnangutega tuleb selle põlvkonna puhul esialgu ettevaatlik olla.

Võttes poolsajandi pikkuse põlvkonnavahemiku kokku on esmasabortiivsus liikunud elutee noorema vanuse suunas 120 kuu võrra ehk ühtekokku kümme aastat. See on tõepoolest väga tähelepanuväärivmuutus. Teoreetilises

plaanis pole aga tegemist ootamatusega, sest samas suunas on liikunud ka sündimus. Kui veel lisada, et sündimuse ja abortiivsuse elulemuskõverad on silmanähtavalt üksteisele lähenenud, siis on tegu pigem ootuspärase suundumusega. Ka üldpõhjus on teada, eks ikka Euroopa abiellumustüübi kadumine. Niiviisi ei saa tollest, oma alguse mõttes XVIII sajandisse jäävast nähtusest üle ega ümber isegi nüüdisaja abortiivsust käsitledes.

Abordiajastuse analüüsi lõpetuseks tuleb veel kord rõhutada seda uut rolli, mille abort on taastesündmuste seas vahepeal saavutanud. Äärmuslikust ja väga kitsast rahvastikukihti puudutanud sündmusest traditsioonilises rahvastikutaastes on saanud sündimusega kõrvutades hõlmatuselt pea sama üldine ning intensiivsuselt võrreldav, välispäritolu rahvastiku puhul seda koguni ületav taastesündmus. Mõistetavalt on see ajutine olukord ja abort taandub modernse taastetüübi kinnistudes oluliselt vähemtähtsale kohale. Seda suundumust on ühemõtteliselt võimalik väita mitte ainult drastilise olukorra tõttu nüüdisaja Eestis, vaid samasugune trend on jõus ka teiste rahvaste juures, kus abortiivsus on kümme või enamgi korda madalam. Teisisõnu pole tulevikus enam põhjust aborti nii eredalt teiste taastesündmuste kõrval välja tuua ning surnultsünni ja iseenesliku abordi tähendus tõuseb.

Elulemuskõverad on arvutatud ka kõigi elussünniga mittelõppevate esmasraseduste kohta kokku. Nõndaviisi on arvestatud n-ö bilansihoidmise vajadust, kuivõrd ainult sünni ja abordi käsitlemine ei annaks kõiki rasedusi kokku. Sedapuhku on esitatud ainult põlisrahvastiku vastavad elulemuskõverad (joonis 8.12) ja asjakohane analüüs kõrvale jäetud, sest abordi mäekõrguse ülekaalu tõttu on tulemus eespool äratoodule paratamatult väga sarnane, nagu lugeja ise joonist vaadates veenduda võib.

8.3.2. Seksuaalsuhete algus

Joonis 8.12

Sünniväljundita raseduse ajastus
Sünnipõlvkonnad 1924-1973

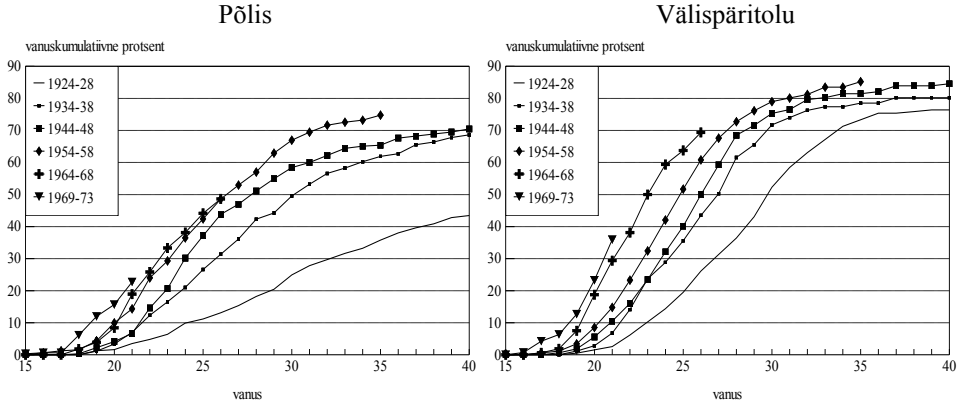

Abortiivsuse ja teiste sünniväljundita raseduste, samuti sündimuse üldise noorenemise taustal tuleb ootuspäraselt eeldada ka seksuaalsuhete alguse nihkumist varasemasse ikka, kui just need suhted pole kogu aeg alanud märkimisväärselt noorelt. Muidugi, ilma seksuaalsuheteta pole põhjust rääkida rasedusest ega mis tahes selle väljundist, kuid sellega ka protsesside ajastuse seos piirdub. Eespool sai lühidalt märgitud, et demograafiline üleminek tähendab muu hulgas seksuaalsuse väljakujunemist iseseisva ja omaette väärtustatud protsessina ning omaaegse abielu-seksuaalsuse-sündimuse traditsioonilise ühtsuse lagunemist. Seevõrra pole hoopiski põhjust eeldada taasteprotsesside enamiku ja seksuaalsuse ühtset ajastussuundumust. Sündimuskontrolli vahendid ja viisid abordini välja võivad hoida ajastusmuutused üksteisest küllalt selgesti lahus.

Seksuaalsuhete alguse mõiste on omaette küsimus. Teoreetiliselt tasub eristada kahte võimalikku lähenemisviisi: algusena võib käsitleda esimest seksuaalsuhet või regulaarse seksuaalelu algust. Esimene käsitlusviis on seotud kindla sündmusega, mis pealegi jätab asjaosalistele tavaliselt sügava jälje ning püsib aastaid meeles. Eriti tähtis on see neidudele, olgu osaliselt kas või nende füsioloogilise eripära tõttu. Ometi ei pruugi esimene seksuaalsuhe kaugeltki mitte tähistada regulaarse (olgu siis see regulaarsus milline tahes) seksuaalelu algust, väga negatiivse esimese kogemuse puhul võib tekkida koguni teadlik hoiak seksuaalelu vältida. Kui esmasseksuaalsuhe jääb ajas märkimisväärselt kaugele regulaarsete suhete algusest, eristub see üksiksündmusena ja on protsessi seisukohalt kaheldamatult vähem tähtis kui kunagi hiljem algav tegelik abielu.

Kirjeldatud asjaolu tõttu oleks teoreetiliselt õigem analüüsida seksuaalsuse ajastust regulaarse seksuaalelu *resp* tegeliku abielu alguse kaudu ehk kasutada teist lähenemisviisi. Ometi eelistatakse siiski esimest lähenemist ja seda mitte ainult andmetehnilistel põhjustel. Nimelt pole nüüdisajal regulaarsete seksuaalsuhete algust hoopiski mitte lihtne määratleda nagu see on olnud ajaloos varem — abielu sõlmimisest lähtudes. Eespool sai osundatud, et rõhuval enamusel igas modernse rahvastikutaaste põlvkonnas kipub tegelik abielu algama enne selle juriidilist vormistust. Lisaks tõestas Eesti PSU veenvalt, et sageli eristatakse vabaabielu ja seksuaalelu, sellele vaatamata, et viimane võib iseenesest olla küllalt intensiivne ja ka regulaarne. Küsitlusstatistika korral on halvim lahendus, kui definitsioon jäetakse vastaja enda määrata, sest siis tähistavad ühesugused vastused reeglina võrreldamatuid olukordi. Andmetehniliselt on esimese käsitlusviisi eeliseks veel see, et tegemist on konkreetse (ja pealegi meeldejääva) sündmusega, teisel juhul on tarvis fikseerida pigem teatud seisund.

Alljärgnev seksuaalsuse ajastusanalüüs toetub seega esimese seksuaalsuhte paradigmale. Siiski pole sündmus fikseeritud tavapärase kuu, vaid aasta täpsusega. Võib ka öelda, et sedamoodi toimides on mõnevõrra arvestatud ülalkirjeldatud teist lähenemisviisi. Tehnilise üksikasjana tuleb tähele panna, et aasta täpsusega mõõtes on mitmesuguseid juhuvõnkeid kaksteist korda vähem ja seetõttu elulemuskõveraid joonisel hoopis lihtsam esitada. Piltki näeb n-ö kindla käega tõmmatud võrreldes samalaadsete, aga kuutäpsusega esitatud joonistega

sündimuse, abordi jt protsesside puhul. Sisult on aga seksuaalsuse ajastusandmestik teiste elukarjääridega ühelaadne ja igati võrreldav.

Joonis 8.13 esitab esmasseksuaalsuhte elulemuskõverad varasemast tuttaval viisil, kahe osarahvastiku kohta eraldi. Nende kõverate teatavaks erisuseks kõigi varem käsitletud protsessidega võrreldes on asjaolu, et praktiliselt kõik naised läbi käsitletavate põlvkondade on sündmuse oma eluteel läbinud. Seksuaalsuhetest kõrvalejäänute osakaal ei ületa üheski kohordis 2 protsenti, olles sisuliselt marginaalne, millest moodustab muidugi erandi noorim, eluteed alles alustav kohort. Seevõrra pole seksuaalsuse elulemuskõverate puhul eriti asjakohane peatuda eraldi tasemel, mis on ju 100 protsendi lähedal kõigis kohortides, nii põlis- kui välispäritolu rahvastikus. Mis tahes taseme muutuse poolt põhjustatud mõju äralangemisel näitavad joonisel esitatud elulemuskõverad sisuliselt "puhast" ajastusefekti.

Esmasseksuaalsuhte elulemuskõver kajastab teiste protsesside analüüsist juba hästi tuttavat noorenemissuunda. Põlisrahvastiku enam-vähem iga järgmist põlvkonda iseloomustab eelmisega võrreldes varasem seksuaalelu algus ehk teisisõnu on noorenemine olnud valitsev suundumus kogu poolsajandi pikkuse kohordivahemiku vältel. Siiski pole noorenemise samm päris ühtlane. Algselt aeglasem noorenemine on kiirenenud põlvkonnas 1944-1948 ja sellisena jätkunud ka järgmises kohordis 1949-1953. Edasi on seksuaalelu alguse nihkumine noorema ea suunas uuesti veidi aeglustunud, kuni kõige noorema põlvkonnani. Viimases on ilmselgelt jälgitav uus kiirendus, kuid enne lõplike järelduste tegemist tuleks jälgida selle põlvkonna eluteed veidi pikema aja kestel.

Välispäritolu rahvastiku seksuaalsuhete alguse nihkumine noorema ea suunas on kokkuvõttes olnud ulatuslikum, nagu kahe elulemuskõveraid esitava joonise üldpilt eksimata esile toob. Samas on ka selle osarahvastiku puhul olnud tegemist küllalt järjepideva protsessiga, kus noorenemine toimub kohordist kohorti. Vastandina põlisrahvastikule on põlvkonnad 1944-1948 ja 1949-1953

Joonis 8.13

Esmasseksuaalsuhte ajastus
Sünnipõlvkonnad 1924-1973

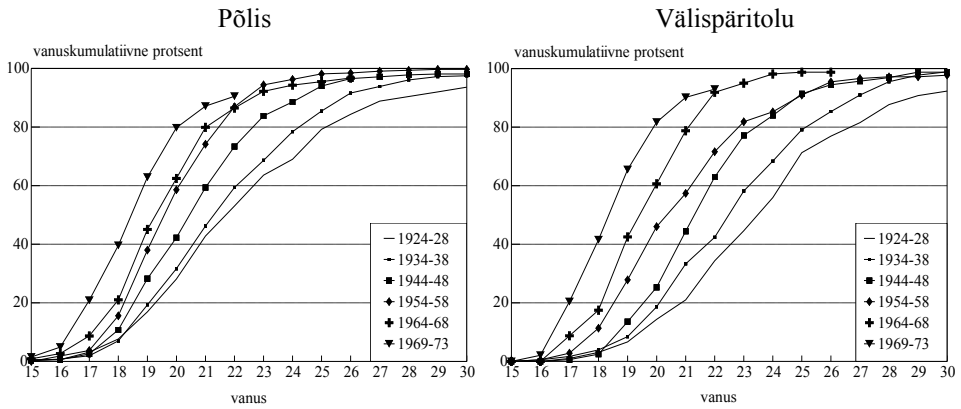

kaks üksteisele kõige lähedasemat ehk väikseima noorenemissammuga. Aga põlisrahvastikuga sarnaselt seondub uus järsem nihe noorenemise suunas kõige viimase PSU kohordiga. Nõnda saab tõdeda kahe osarahvastiku põhimõtteliselt sarnast suundumust, mis sisemise struktuuri mõttes omab siiski arvestamist väärt erisusi.

Varasemast ajastusanalüüsist on tuttav ka järgmine kaksikjoonis 8.14, kus esitatud keskmise vanuse muutused protsessikeskse kolme kvartiili kaupa, põlvkonna 1944-1948 suhtes. Andmetehniliseks erisuseks varem esitatud samalaadsete graafikutega võrreldes on joonise y-telg, kus kuude asemel on mõõduks aastad ja muidugi siis nende kümnend-, mitte kaheteistkümnendosikud. Traditsiooniliselt on joonistele täienduseks toodud ka tabel esmasseksuaalsuhte mediaankeskmise vanusega kohortide kaupa (tabel 8.4). Joonisel on elulemusfunktsiooni graafikust ehk isegi selgemini jälgitav noorenemise pidevus, koos kiirendusi ja aeglustusi kandnud põlvkondade eristusega, seda nii põlis- kui välispäritolu rahvastikus. Küllalt klassikaliselt joonistub välja väikseim muutus noorenemise suunas esimeses kvartiilis ja suurim kolmandas. Teisisõnu on noorenemine olnud tugevam, kui mediaankeskmise käsitlusest välja paistab, sest ühtlasi toimus põlvkonnasisene sarnastumine: nooremates kohortides jõutakse esimese seksuaalkogemuseni üheaegsemalt kui eakamates.

Tabel 8.4

Esmasseksuaalsuhte vanus (aastad)
Sünnipõlvkonnad 1924-1973

Põlvkond	Põlis	Välis-päritolu
1924-1928	21,64	23,43
1929-1933	21,44	22,55
1934-1938	21,27	22,46
1939-1943	20,82	21,78
1944-1948	20,42	21,30
1949-1953	19,58	20,97
1954-1958	19,58	20,30
1959-1963	19,06	19,91
1964-1968	19,23	19,38
1969-1973	18,28	18,24

Esimese kvartiili järgi on seksuaalsuhete algus poolsajandi vältel noorenenud ligikaudu kaks ja pool aastat põlisrahvastikus ja neli aastat välispäritolu rahvastikus. Kolmanda kvartiiliga mõõtes kasvavad arvud vastavalt viiele ja veidi enam kui kuuele aastale. Nõnda on tegemist iseenesest äärmiselt suure nihkega seksuaalelu noorenemise suunas, eriti arvestades küllalt varast seksuaalsuhete algusvanust ka vanimas PSU põlvkonnas. Vahemärkusena, just algne kõrgem vanus välispäritolu rahvastikus — mediaankeskmisega mõõtes 23,4 aastat põlisrahvastiku 21,6 aasta vastu — on põhjustanud nende tugevama nihke seksuaalsuse noorenemise suunas PSU põlvkonnavahemikus.

Joonis 8.14

Esmasseksuaalsuhte vanus
Sünnipõlvkonnad 1924-1973

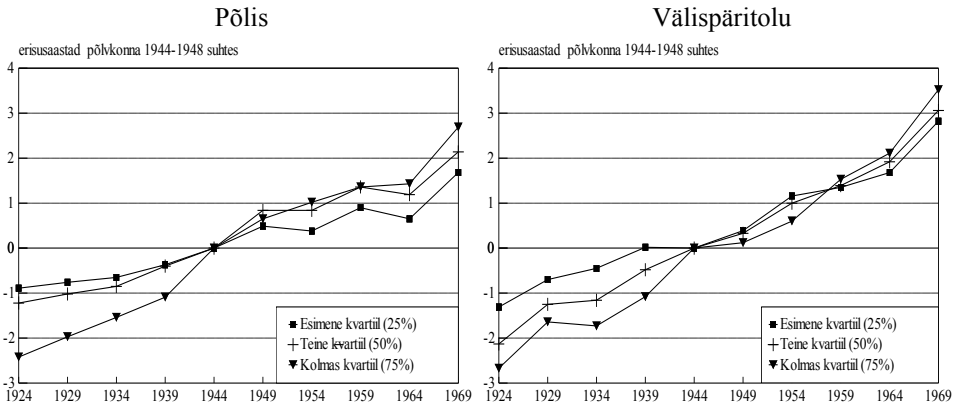

Iseenesest on seksuaalelu alguse noorenemine igati ootuspärane, käsikäes Euroopa abiellumustüübi taganemisega ja individuaalse *contra* ühiskondliku moraali esiplaanile tõusuga seksuaalsuse regulatsioonil. Mõlemad on demograafilise ülemineku paratamatud tagajärjed ning seevõrra ka hästi prognoositavad. Ometi tundub, et ajastuses toimunud ja toimuvate muutuste põhjendamiseks tasub silmad lahti hoida teiste täiendavate, et mitte öelda koguni määravate tegurite võimaliku mõju suhtes. Eespool oli juttu sellest, et seksuaalsus omandab demograafilise ülemineku käigus omaette väärtustatud taasteprotsessi tähenduse, kandmata enam toda traditsioonilist ühtsust abiellumise ja sündimusega ehk teisisõnu, valitsevaks on saanud naudinguseksuaalsus. Võimalik, et ühtlasi on seksuaalsus omandanud ka iseseisva suundumuse, mis ei pruugi üleliia tihedalt olla seotud teiste taasteprotsessidega. Sellest diskussiooni korras lühidalt järgnevas alapeatükis.

Seksuaalelu alguse noorenemist on asjakohane vaadelda naise (ja ka mehe) füsioloogilise arengu kiirenemise kontekstis. Teema käsitlus väljub selle olulisusele vaatamata monograafia raamest, kuid ühest demograafilisest vaatepunktist eriti tähtsast füsiloogilisest arengust ei saa kuidagi mööda minna. Tegemist on menstruatsiooni alguse ehk menarhe kui naise füsioloogilise valmisolekuga järglaste saamiseks. Asjakohased andmed on omajagu intrigeerivad, joonis 8.15 esitab mediaankeskmise menarhevanuse. Üldise aktseleratsiooniga kooskõlas on ka menstruatsiooni algus nihkunud järk-järgult nooremasse ikka. Põlisrahvastikus on protsess olnud küllalt pidev ja ka ühtlane. Muidugi ei saa menarhe noorenemine võistelda varemkäsitletud taasteprotsessidega samasuunalise liikumise kiiruses, kuid langus 14,7 eluaastalt vanimas põlvkonnas 13,7 eluaastani noorimas väärib täit tähelepanu.

Hoopis huvitav on välispäritolu rahvastiku ajastusareng. Jättes vanima põlvkonna kõrvale, saaksime usutavasti tõdeda samuti langustrendi, kuid pigem

tuleb tunnistada kahe — 1929-1933 ja 1934-1938 — ning osalt veel järgneva kolmanda PSU kohordi 1939-1943 hälbivalt hilist menarhet. Ilma viidatud põlvkondadeta oleks põlis- ja välispäritolu rahvastiku suundumused olnud sarnased, mis füsioloogilise protsessi puhul on ootuspärane. Pealegi on hälve hilisema menarhe suunas, eriti kohordis 1929-1933 mediaankeskmise vanuseni 15,8 eluaastat, niivõrd tugev, et vaevalt saab loota juhuvõnkele viitava seletuse peale. Ühe võimaliku tööhüpoteesina võib põhjus peituda välispäritolu rahvastiku eakamate kohortide lapsepõlve väga karmides elutingimustes. Lapsepõlv möödus neil arusaadavalt NLiidus, kus Stalini rezhiimi ajal valitses krooniline toidupuudus, mis tipnes Euroopa viimase rahuaegse näljahädaga 1930 aastate alguses [Livi-Bacci 1993].

Menstruatsiooni käsitlemisel saab edukalt kasutada Eesti PSU poolt rakendatud pikemat põlvkonnavahemikku, mille puhul osa kohorte on reproduktiiveast väljunud ehk saavutanud menopausi. Menopausi ajastus pakub modernse rahvastikutaaste puhul kasvavat huvi, ka spetsiifiliste terviseriskide tõttu [Beard 1976; Kannel *et al* 1976; Lindquist *et al* 1981; McKinlay, Bifano, McKinlay 1985]. Paraku pole teadaolevalt Eesti rahvastiku kohta menopausi ajastust varem representatiivselt käsitletud, eks ikka andmepiirangute tõttu. Joonis 8.16 toob ära asjakohase tuttavliku elulemuskõvera, nüüd aga tavapärasest vastupidisel kujul, st kahaneva kumulatiivsusena kuni kogu põlvkond on menopausini jõudnud. Põlvkondade omavaheline võrdlus on seekord kõrvale jäetud. Esiteks on vaid eakamad kohordid viljakuseast väljunud, teise ja tähtsama asjaoluna aga pole protsessi ajastus põlvkonniti kuigivõrd muutunud. Nii põlis- kui välispäritolu rahvastiku kõverad mahuvad seetõttu ühele ja samale joonisele.

Joonis 8.15

Menarhe vanus
Sünnipõlvkonnad 1924-1973

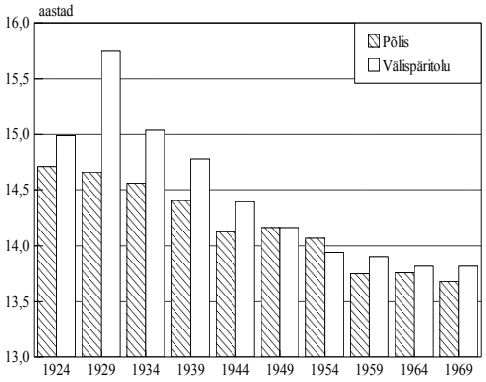

Kõigepealt väärib tähelepanu, et 40 eluaastaks on juba ligikaudu viiel protsendil naisest menopaus saabunud. See pole ju väga suur osakaal, aga ka mitte tähtsusetu. Reeglina on need naised läbi teinud mõne tõsise haiguse ja/või operatsiooni. Vanuseni 44-45 aastat langeb kõver veel üsna aeglaselt, siis aga omandab tugevama langustrendi, mis kumera joonena allapoole suundub. Eesti rahvastik tundub kinnitavat ligi sadakond aastat tagasi kokku lepitud fertiilea statistilist lõppu — viiekümnes eluaasta — just siis on tõepoolest poolele põlvkonnast saabunud menopaus. Kahe ja poole kuni kolme aasta möödudes on allesjäänutest omakorda pool menopausini jõudnud ning ligikaudu viiekümne kuuendaks eluaastaks on protsess kogu põlvkonnas lõppenud. Võrreldes

menarhega on menopausi elulemuskõver hoopis enam vanusteljel välja venitatud, mis on küllalt ootuspärane. Esmakordselt käesolevas monograafias on põhjust tõdeda põlis- ja välispäritolu rahvastiku elulemuskõverate sedavõrd suurt sarnasust, et need võib kokkulangevaiks lugeda. Menopausi ajastus Eesti rahvastikus on hästi kooskõlas sellekohase rahvusvahelise andmestikuga [Gray 1976; Rahman, Menken 1993]. Vaid mõnel Aasia ja Aafrika rahval on täheldatud varasemat menopausi.

Joonis 8.16

Menopausi ajastus
Sünnipõlvkonnad 1924-1943

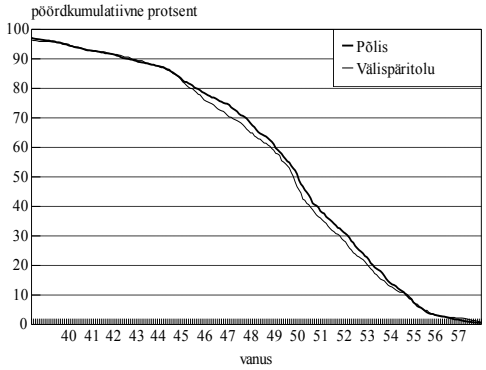

Teabe omamine nii menarhe kui menopausi kohta annab võimaluse arvutada naisrahvastiku fertiilea tegelik pikkus ja seda mitte agregeeritud keskmiste vahena, vaid individuaalkestuste keskmisena. Tulemus on ära toodud jaotuskõvera kaudu joonisel 8.17. Ka siin tuleb tunnistada kokkuleppeline statistiline pikkus — 35 eluaastat — äärmiselt sobivaks, sest ühtlasele jaotusele läheneva kõvera maksimum jääb just 35-37 aasta juurde. Samuti on tulemus kooskõlas teiste rahvaste samalaadse arvnäitajaga [Rahman, Menken 1993]. Huvitav on tõdeda, et põlisrahvastiku fertiiliga on veidi, kuid see-eest küllalt süsteemikindlalt pikem välispäritolu rahvastiku samast näitajast. Jaotuskõvera maksimumid on nö ühekõrgused, kuid üksteise suhtes kahe aasta võrra nihutatud. Eespoolöeldust lugeja juba teab, et põhjuseks pole mitte niivõrd menopausi ajastuserisus (kuigi veidi ka just samas suunas mõjuv), vaid hilisem menstruatsiooni algus välispäritolu rahvastikus. Kuivõrd tõenäoselt on tegemist lapsepõlve ulatuva ekstreemse mõjuga, millest nooremates kohortides on üle saadud, võib suure tõenäosusega prognoosida kahe osarahvastiku tegeliku fertiilea pikkuse ühtlustumist tulevikus.

Joonis 8.17

Fertiilea tegelik kestus
Sünnipõlvkonnad 1924-1943

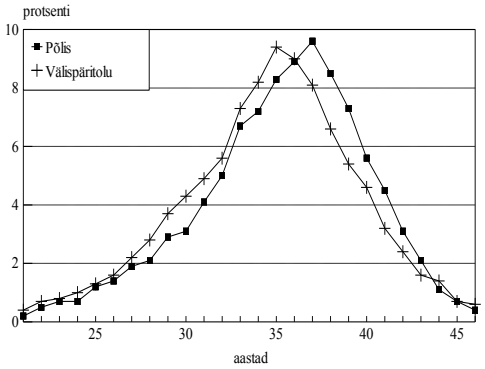

8.4. Taasteprotsesside uus asetus ja seksuaalrevolutsioon

Peatüki kokkuvõtteks väärivad eespoolkäsitletust veidi üldisemat ja ehk ka diskuteerivat äramärkimist kaks sõlmküsimust. Neile sissejuhatuseks on sobilik alustada hiljutisest metodoloogilis-teaduspoliitilisest tähelepanekust.

Viimane Euroopa rahvastikuteaduslik ülevaatekonverents EAPSi egiidi all peeti hiljuti (juuni 2001) Helsingis. Kümmekonnast väljakuulutatud peateemast laekus enim ettekandetaotlusi — kokku ligi kuuskümmend — sündimuse ja taastetervise valdkonda. Ka konverentsi lõplikus programmis oli teema oma seitsme sektsiooniga mahukaim [EAPS 2001]. Määrava panuse sellisele eelistusele, mida ei meenu varasemate suurkonverentside programmidest, andis mitte niivõrd sündimuskäsitluste, vaid teiste taasteprotsesside alaste tööde suur arv. Ka oli nende käsitluste geograafia üleeuroopaline, mis samuti on pigem uus tendents. Sündimuse laiem kontseptsioon seksuaalsust ja rasedust ning viimase erinevaid väljundeid hõlmavana, teisisõnu rahvastiku taasteprotsesside kooskäsitluse ajakohasus, sai tugeva teadussuundumusliku kinnituse.

Iseenesest pole ka varem keegi otsesõnu eitanud sellise kooskäsitluse tarvidust, kuid reaalses uurimistegevuses pole lähenemisviisi kuigivõrd innukalt viljeldud. Olgu illustratsiooniks toodud üks teine näide. Teadaolevalt on viimasel kümnendil hulganisti teadusproduktsiooni, nii teoreetilises kui empiirilises väljenduses, loodud täiseastumise vallas, st protsessi kohta, mille käigus tüdrukutest-poistest saavad täiskasvanud mehed-naised. Samavõrra on valitsenud suur huvi nüüdisaegse koosellumuse vastu, mis on ju paljus nii erinev omaaegsest abiellumusest. Ka sündimus on nendes käsitlustes reeglina väga olulisel kui mitte kesksel kohal, aga näiteks seksuaalsust reeglina ei mainitagi. Sedalaadi ühekülgsuse all ei kannata mitte keskpärased tööd, vaid ka valdkonna juhtivad uurimused [Blossfeld, Klijzing 2002; Liefbroer 1999; Manting 1994; Mills 2000 jpt]. Taasteprotsesside terviklikkust eirab koguni PSU andmestikul põhinev täiseastumise võrdluskäsitlus [Corijn, Klijzing 2001].

Nõnda on viimasel EAPSi suurfoorumil jõuliselt esile tõusnud huvi taasteprotsesside tervikkäsitluse vastu päris kujukas ega kasva kuidagi välja seni valitsenud üldhoiakust. Nagu eespoolgi tõdetud, on osa taasteprotsesside — nagu fekundabiilsus, seksuaalsus, menarhe-menopaus — alakäsitlus või koguni eiramine ennekõike seotud andmepuudulikkusega. Empiirilise käsitluse puhul võib see tõepoolest sageli olla piisavaks vabanduseks, millega aga teoreetiliste ja metodoloogiliste seisukohtade esitamisel vaevalt tohib nõustuda. Euroopa PSU üks olulisemaid puudusi ehk oligi taasteprotsesside nõrk kajastamine, kohe kindlasti polnud see teemavaldkond tasakaalustatud kujul välja arendatud. Eesti PSU Teadusnõukogu omapäine talitus osutus uute teadussuundumuste najal õigeks, ja heameelt saab tagantjärele tunda sellest, et ei järgitud ka tuntud väliseksperdi soovitust jätta taasteprotsesside kohane andmestik kui uuringufookust killustav sootuks kogumata. Nõnda võib veidi suurustavalt väita, et Eesti PSU on osutunud metodoloogiliselt mõnevõrra eesolevaks Euroopa käsitlustest, mida aitab kinnistada hea andmekvaliteet. Euroopa PSU uue ringi ettevalmistamisel

rakendab Eesti PSU Teadusnõukogu oma teadmised ja omandatud kogemused arusaadavalt kontinendi ühishuvide teenistusse.

Selle sissejuhatuse järel on mõneti arusaadav, miks pole seni piisavalt lahti mõtestatud seksuaalsuse arengut ja selle laiemat tähendust. Teatud vaatepunktist on ju omajagu kirjutatud 1960-1970 aastate märkimisväärsetest muutustest, mida tuntakse seksuaalrevolutsiooni nime all [Bullogh, Bullogh 1994]. Toimunut on sageli kirjeldatud-käsitletud pigem sotsiaalpsühholoogilisest ja ka eetilisest seisukohast, veel enam meditsiinilis-füsioloogilisest. Rahvastikuarengu vaatenurgast on tegemist ennekõike ajastusmuutusega — noorenemisega —, mis iseloomustab Euroopa abiellumustüüpi kogenud populatsioonides kõiki taasteprotsesse. Seksuaalsuse nihkes noorema ea suunas pole omaette vaadeldes midagi erakordset, aga olukord saab hoopis uue tähenduse seoses teiste sotsiaalprotsessidega.

Seksuaalrevolutsioon vallandus ühiskonnas siis, kui asjaomaste suhete algus nihkus ettepoole isiku jõudmisest sotsiaalse küpsuseni ehk täiseastumisest. Niisugune olukord on tõepoolest esmakordne inimkonna ajaloos, mõistetavalt protsessi, mitte üksikjuhtu pinnal. Täiseastumist võib ju mitmeti määratleda — -kodustlahkumine, tööelu algus, haridustee lõpetamine jms — kõigi nende ja teiste samalaadsete protsessidega võrreldes nihkus intiimsfääri täiseastumine nooremasse vanusesse. See tõi kaasa väga komplitseeritud olukorra. Ühiskonnas on ikka olnud nii, et lapsed ehk mittetäiskasvanud pole oma tegude eest saanud ega pidanud täielikult vastutama, see-eest on neil tulnud vähemal või suuremal määral täiskasvanute sõna kuulata. Viidatud rollijaotus on toiminud läbi aastatuhandete. Täiseastumise alguse nihkumine just intiimvaldkonda on loonud pretsedenditu olukorra, sest valdkonna omapära tõttu on see mistahes teiste täiseastumist varem piiritlenud protsessidega võrreldes vähimal määral suunatav, olgu vanemate või ühiskonna poolt. Nõnda on nüüdisaja täiseastumine ajaloo varaseim ja ühtlasi maksimaalselt individualiseeritud.

Raske isegi öelda, kas seksuaalsuhete sattumisel täiseastumise esmasprotsessi rolli oli suurem teene seksuaalsuse noorenemisel või mitme olulise sotsiaalprotsessi vananemisel. Igatahes liikusid nad küllalt kiiresti üksteisele vastu ning 1960-1970 aastatel jõudis seksuaalelu algus pikenevasse kooliikka. Sotsiaalses mõttes polnud noorel, keskmiselt, oma elamist, mõistagi mitte sissetulekut ja täiskasvanuna ei võtnud teda keegi, ammugi mitte vanemad. Ka noored ise polnud sotsiaalses tähenduses veel küpsed täiskasvanu rolli täitma ja osalt võib-olla ei soovinudki sedalaadi vastutust. Ajastusmuutus seksuaalsuses oli tõepoolest revolutsioon, mis jõudis otsapidi poliitikasse nn kuuekümnendate põlvkonna näol. Selle võrra on taasteprotsesside taseme ja järjestuse kõrval ühiskonnaarenguliselt kaheldamatult hoopis suurem tähendus ajastusel, protsessil, millele on üldiselt ebapiisavalt tähelepanu jagunud, Eestis siiani üldse mitte.

Eesti PSU andmestik tõdeb ühemõtteliselt, et seksuaalrevolutsioon toimus enam-vähem samaaegselt demograafilise arengu poolest võrreldavate rahvastega. Asjakohane analüüs on üsna põnev, kuid jääb käesoleva raamatu raamistikust väljapoole. Totalitaarses ühiskonnas ei saanud see muidugi ühis-

kondliku diskussiooni objektiks ning võis jäädagi varjatuks. Sisulises plaanis, kuivõrd poliitikaalaseid korrektuure ju ei tehtud, võisid tulemused olla aga samalaadsed või ehk laiemadki. Pole välistatud, et just siit tuleb otsida Eesti rahvastikupõlvkondade järsku heterogeniseerumist alates 1970 aastatest, kui nn seksuaalrevolutsiooni põlvkond oma perekonnad moodustas ja lapsi hakkas kasvatama.

Üldise ajastustasakaalu muutumise tingimustes on põhjust pöörata erilist tähelepanu lahknemisele taasteprotsesside vahel, mis Eesti rahvastikus leidis aset 1990 aastatel. Nagu eespool selgitatud, asendus sündimuse noorenemine vastupidise suundumusega, pealegi on protsessi vananemine olnud äärmiselt kiire. Küllalt lühikese ajaga on Eesti järele jõudmas võrreldava demograafilise arenguga rahvastele, kus vastav ajastuspööre toimus mõnevõrra varem. Menarhe, seksuaalsuhete algus ja sündimuskontroll aga liiguvad endiselt nooremа ea suunas. Niikaua, kui ajastusmuutus oli paralleelne, tundus ka nende protsesside omavaheline seos olevat tugev ja eraldikäsitlus vähem oluline.

Viidatud arengus tuleb selgesti esile tõsiasi, et taasteprotsessid on omandanud iseseisva tähenduse ning rahvastiku taastearengu kui terviku mõistmiseks tuleb igaüht esmalt omaette analüüsida. Metodoloogilise tõdemuse kõrval on sellel lahknevusel ilmselt ka pragmaatilisi külgi. Üheks selliseks on abortiivsuse areng (lähi)tulevikus — kas protsessi ajastus saab jälgima sündimuse või pigem seksuaalsuse suundumust või omandab koguni mingisuguse omaette tee. Siiamaani, vähemalt rasestumisvastaste vahendite kättesaadavuse tagamiseks tehtud üsna suurte kulude taustal, küllalt edutu abordivastane poliitika saab asjaomase analüüsi toel kaheldamatult oma tõhustust suurendada.

8.5. Taasteprotsesside sotsiaalne diferentsiatsioon

Rahvastiku elukarjääride sotsiaalset diferentsiatsiooni on käesolevas peatükis analüüsitud kolme protsessi — menstruatsiooni, seksuaalsuse ja abortiivsuse — kohta. Kõigi kolme puhul keskendub tähelepanu asjaomase esmassündmuse ajastusele. Tuleb tähele panna, et abortiivsuse analüüsitulemused kajastavad osalt ka levimust, kuivõrd protsessi ajastus ja kumulatiivne lõpptase pole üksteisest mitte sõltumatud. Kooskõlas sisulise vaatenurga ühtsusega on ka analüütiline lähenemine protsessidele sarnane. Diferentsiatsioonikäsitlusel on rakendatud elulemusmudelit, kus ajatelje alguspunktiks on individuaalne sünniaeg, lõppunktiks aga käsitlusaluse sündmuse toimumishetk. Kui isiku eluteel vastav sündmus puudub, lõpetab ajatelje küsitlusmoment. Protsessi kõrgintensiivsuse poolt iseloomustatud vanusvahemikus järgib telje ositus üheaastast sammu, skaala otspunktides on ositus “jämedam”. Argumenttunnuste valik mudelisse piirdus kõigi protsesside puhul püsitunnustega, analüüsitulemuste arvuline kokkuvõte on koondatud tabelisse 8.5.

Tabel 8.5

Taasteprotsesside sotsiaalne diferentsiatsioon
Põlisrahvastik, sünnipõlvkonnad 1924-1973

	Menarhe		Esmasseksuaalsuhe		Esmasabort	
	Suhtrisk		Suhtrisk		Suhtrisk	
	bruto	neto	bruto	neto	bruto	neto
Elukohatüüp						
linn	1.00	1.00	1.00	1.00	1.00	1.00
maa	0.76**	0.83**	1.20**	1.10**	0.83**	0.81**
Haridus						
põhi	0.82**	0.92	1.36**	1.37**	1.00	1.06
kesk	1.00	1.00	1.00	1.00	1.00	1.00
kõrg	1.24**	1.14**	0.67**	0.66**	0.77**	0.73**
Usukuuluvus						
usklik	1.00	0.97	0.71**	0.69**	0.90	0.89
usukombeid järgiv	1.01	1.07	1.01	0.95	0.93	0.92
ükskõikne	1.00	1.00	1.00	1.00	1.00	1.00
Sotsiaalpäritolu						
ettevõtja	1.05	1.02	0.90**	0.94	0.88*	0.89*
haritlane	1.26**	1.11	0.97	1.16*	1.01	1.05
tööline	1.00	1.00	1.00	1.00	1.00	1.00
Kontrollkese						
seesmine	0.98	0.92	1.10*	1.15**	0.99	1.01
neutraalne	1.00	1.00	1.00	1.00	1.00	1.00
väline	1.09	1.07	0.94	0.93	0.90	0.90
Õdede-vendade arv						
0	1.00	1.00	1.00	1.00		
1	0.96	0.97	0.88*	0.83**		
2	0.77**	0.79**	0.91	0.83**		
3+	0.61**	0.67**	1.03	0.86*		
Kasvuperetüüp						
täispere			1.00	1.00		
üksikvanem			1.39**	1.26**		

** p<0.01, * p<0,05

Linna- ja maarahvastiku võrdlusel torkab ühelt poolt silma erisuse suur määr kõigi kolme protsessi osas, teisalt aga selle suuna lahknevus. Menstruatsiooni puhul viitab analüüs maarahvastiku hilisemale füsioloogilise küpsemisele linnarahvaga võrreldes. Muuhulgas on järeldus kooskõlas meditsiiniliste populatsiooniuuringute, ka Eestis läbiviidud, tüüpilise tulemusega, mille kohaselt linnarahvastik kipub maarahvast oma füüsilise arengu kiiruse poolest edestama, lisaks menarhe ajastusele ka keha pikkuselt, kaalult jms näitajatelt [Silla, Teoste 1989]. Seksuaalsuse puhul tõi analüüs välja hoopis protsessi varasema alguse maarahvastikus. Kogu- ja puhasdiferentsi võrdlusest ilmneb, et osundatud vahe kajastab mitte ainult käsitlusaluste rahvastikurühmade erinevat seksuaalkäitumist, vaid samas suunas toimivad ka rahvastikurühmade koostiserisused, näiteks kõrgharidusrahvastiku linnadesse koondumine .

Maarahvastiku varasemale seksuaalsusele pakub huvitaval kombel kontrasti hilisem abortiivsus. Iseenesest oleks ju ootuspärane eeldada vastupidist olukorda, sest mida nooremas eas seksuaalsuhteid alustatakse, seda napimaks kipub muude võrdsete tingimuste puhul jääma tarvilike teadmiste tase ja vahest ka sotsiaalne vastutustunne. Kõnealuse erisuse muudab veelgi intrigeerivamaks tõsiasi, et maarahvastikus on linnarahvaga võrreldes olnud süstemaatiliselt madalam ka plaanimata sündide suhtarv [EKDK 1995b]. Põlvkonniti on taasteprotsesside linn-maa erisus olnud küllalt stabiilne, vaid abortiivsuse puhul võib täheldada teatud juhuvõnget kohordivahemiku keskpaigas. Kogu hõlmatud perioodi kokku võttes pole igatahes alust rääkida füsioloogilise küpsemise, seksuaalsuse ja abortiivuse variatsiooni nõrgenemisest linna- ja maarahvastiku vahel, asjaomane erisus nooremates PSU põlvkondades kipub olema pigem veidi suuremgi kui kõige vanemas kohordis. Üldisemas plaanis kinnitab diferentsiatsioonisuuna lahknevus taas erinevate taasteprotsesside iseseisvust modernse rahvastikuarengu arengujärgul ja tarvidust neist igaüht omaette käsitleda.

Ka haridus diferentseerib rahvastiku taasteprotsesse märkimisväärselt. Nõnda seondub haridusredelil ülespoole liikumisega varasem menarhe, kusjuures kõrgharidusrahvastiku puhul ületab erisusmäär keskhariduse võrdlusrühmast statistilise olulisuspiiri. Osundatud erisus viitab ilmselt inimese vaimse ja füüsilise arengu teatud korrelatiivsusele, kuivõrd antropomeetrilistes uuringutes on selgunud samasuunaline seos ka näiteks hariduse ja kehapikkuse vahel [Aul 1964]. Seksuaalsuse puhul on aga gradient selgelt vastupidine, teisisõnu paistab pikem haridustee vastassooga intiimsuhete loomist mitte soodustama, vaid edasi lükkama. Suhtriski erisus haridusskaala kahe äärmise rühma vahel on enam kui kahekordne, mediaanvanuse kaudu iseloomustatuna jõuab kõrgharidusrühm esmasseksuaalsuhteni ligikaudu 2-3 aastat hiljem kui põhihariduse juures pidama jäänud põlvkonnakaaslased. See on tähelepandavalt pikk aeg arvestades seksuaalsuhete alguse üldiselt tugevat kokkusurutust eluteel.

Abortiivsuse osas eristuvad ülejäänud rühmadest selgesti kõrgharitud, kes ei tee aborti mitte ainult hiljem, mida ajastusmudel otseselt väljendab, vaid kasutavad taolist sündimuskontrolli abinõu üldse vähem. Ootuspäraselt seisab kõrgharitute niisuguse esiletõusmise taga alternatiivsete pereplaanimise vahendite ja viiside laialdasem ning teadlikum rakendamine asjaomases rahvastikurühmas, mis ka PSU andmestikust välja paistab [EKDK 1995b]. Põlvkonniti torkab silma kõnealuse erisuse märkimisväärne stabiilsus. Alg- ja keskharidusrahvastiku omavaheline abortiivsuserisus näib kohordivahemiku keskmisena küllalt tagasihoidlik, kuid see on pigem petlik ja tingitud suuna teisenemisest. Nii iseloomustas põhiharidusrahvastikku PSU põlvkonnavahemiku vanemas osas hoopis hilisem/madalam abortiivsus, teisisõnu oli nimetatud sündimuskontrolliviisi kõige agaramaks praktiseerijaks keskharidusega rühm. Alg- ja keskharidusrahvastiku omavahelise asetuse muutumine leiab aset kohordis 1949-1953 ja sealtpeale hakkab keskkoolihariduse puudumine pereplaanimise vallas üha enam välja paistma, kooskõlas rühma enda selektiivsuse kiire tugevnemisega.

Joonis 8.18

Taasteprotsesside usudiferentsiatsioon
Põlisrahvastik, sünnipõlvkonnad 1924-1973

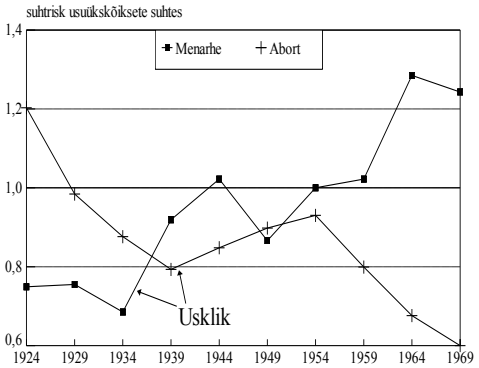

Rahvastiku usukuuluvus diferentseerib käsitlusalustest taasteprotsessidest kõige selgepiirilisemalt seksuaalsust. End usklikuna määratlenute rühm tõuseb ülejäänute taustal esile seksuaalsuhete alguse hilisema ajastuse poolest, kooskõlas kristliku moraaliga tähendab niisugune ajastus eeldatavasti ka seksuaalsuse keskmisest tihedamat, kuigi kaugeltki mitte üks-ühest seost abielu sõlmimisega. Võrreldes seksuaalsusega on abortiivsuse ja eriti menarhe usudiferentsiatsioon palju nõrgemini väljendunud, kuid sellele on mõlemal juhul taas kaasa aidanud erisuse suunamuutus (joonis 8.18). Tähelepanuväärselt ületab usklike abordirisk kõige vanemas põlvkonnas 1924-1928 usuliselt ükskõiksete taset, nooremate kohortide suunas liikudes võtab rühmade omavaheline asetus ootuspärase kuju. Abortiivsusega võrreldes on suhtriski dünaamika menarhe puhul järginud parasjagu vastupidist suunda. Nii on vanemates põlvkondades iseloomustanud usklikke võrdlusrühmast hilisem füsioloogiline küpsemine, kohordivahemiku keskpaigas sellesuunaline erisus taandub, tehes ruumi teisepidisele suhtele paaris nooremas põlvkonnas. Nagu variatsiooni puhul reeglina, ei tasu ka usuerisuse käsitlemisel muidugi otsida mingit otsest põhjuslikku seletust. Küll aga juhivad osundatud gradiendimuutused tähelepanu rahvastiku usukuuluvuse tähenduse võimalikule teisenemisele PSU kohordivahemikus.

Taasteprotsesside diferentsiatsioon sotsiaalpäritolu järgi on eelnevate tunnustega võrreldes vähem süstemaatiline. Seksuaalsuse osas on huvipakkuv haritlaspäritolu poolt kantud suhteliselt varasem seksuaalkogemus — võrreldes kohordi enda haridustasemega on erisuse suund täpselt vastupidine, pealegi esitades tähelepanuväärset ühtlust põlvkondade lõikes ja ületades statistilise olulisusnivoo. Ka menarhe puhul seostub haritlaspäritoluga sündmuse varasem ajastus, mis viitab füsioloogilise küpsemise mõnevõrra kiiremale tempole kõnealuses rühmas. Ettevõtjapäritolu rahvastik paistab silma seevastu hilisema/madalama seksuaalsuse ja abortiivsuse poolest. Kuigi suhtriski erisus tööliste võrdlusrühmast pole iseenesest kuigi suur, ei ole ilmselt tegu ka juhusega. Abortiivsuse puhul tuleb esile erisuse ja selle suuna püsivus läbi kogu PSU kohordivahemiku, samuti bruto- ja netoriski väga lähedane kokkulangevus. Teisisõnu omab sotsiaalpäritolu teiste mudelisse lülitatud rahvastikutunnuste taustal selgelt iseseisvat tähendust.

Kontrollkese pakub pigem nõrka eristusmõju, kuid on ometi üsna selgesti jälgitav. Kõige tugevamini ja süstemaatilisemalt paistab kontrollkese kajastuvat seksuaalsuse ajastuses — internaalid alustavad seksuaalelu reeglina va-

rem, eksternaalid hiljem kui nende vahele jääv võrdlusrühm. Abortiivsuse puhul näitab tabel 8.5 eksternaalide suhteliselt väiksemat kalduvust kasutada sündimuskontrolliviisina aborti, kuid selle taga peitub erisuse tähelepanuväärne põlvkondlik teisenemine. Välise kontrollkeskmega rahvastikurühma aborditõenäosuse gradient iseloomustab tegelikult PSU kohordivahemiku vanemat poolt: sünnipõlvkonnani 1944-1948 on suhtrisk eksternaalidel 20-25 protsendi võrra madalam kui võrdlusrühmas. Järgnevates põlvkondades erisuse suund muutub ning paaris nooremas PSU kohordis paistavad eksternaalid silma ülejäänud kontrollkeskmerühmadest juba varasema/kõrgema abortiivsuse poolest. Rahvastikuarenguliselt on taoline suunamuutus üpris ootuspärane ning väljendab eksternaalide passiivsust käitumisuuenduste omaksvõtmisel. Metodoloogilisest seisukohast rõhutab kõnealune tulemus taas rahvastikuarengu põhisuundumuste primaarsust mis tahes rühmadevahelise diferentsiatsiooni ees.

Lõpetuseks on huvitav tõdeda kontrollkeskme suuna teisenemist ka menarhe puhul. Vanemates ja keskmistes PSU põlvkondades seondub seesmise kontrollkeskmega mõnevõrra hilisem füsioloogiline küpsemine sellal kui nooremates, alates 1959-1963 sünnikohordist sellesuunaline vahe kaob. Teisalt on väline kontrollkese tähendanud sellesama PSU põlvkonnani 1959-1963 võrdlusrühmast varasemat menarhet. Kahes nooremas kohordis on eksternaale aga iseloomustanud vastupidine suhe, protsessi hilisem ajastus. Kuivõrd olemasolevates, valdavalt meditsiinilistes uuringutes pole kontrollkeskme erisust käsitletud, jääb selle lähem vaagimine edasise uurimistöö ülesandeks.

9. HARIDUS

Modernses ühiskonnas on rahvastiku peamiste elukarjääride hulgas iseseisva koha leidnud kooliskäimine, mis annab sisu möödunud aastasaja vältel kiiresti pikenenud ning kasvava tähenduse omandanud etapile põlvkonna eluteel — õpieale. Kuigi tänapäeva rahvastik suundub jõudsal sammul õpiühiskonna poole, kus uute teadmiste omandamine on järjest suurema hulga isikute jaoks laienemas elukestvaks tegevuseks, väärib rõhutamist ennekõike hariduse kumulatiivne tähendus. Noorpõlves omandatud haridus annab järgnevale elukäigule suuna üsna mitmes plaanis: avab ukse töömaailma ja kujundab karjäärivõimalusi, mõjutab sissetulekut ning elatustaset, ruumilist ja sotsiaalset mobiilsust, vormib sõprus- ja tutvuskonda, ajakasutust ning harrastusi, kinnistab väärtusorientatsioone jne. Huvitav on tõdeda, et tollesama kumulatiivsuse tõttu kipub hariduse stratifitseeriv mõju hilisemates elufaasides pigem tugevnema kui nõrgenema.

PSU raamistikus on haridustee, koos järgmises peatükis käsitletava töökäiguga, peremoodustuse ja laste sünniga paralleelselt kulgev elukarjäär. Haridustee seostamine kõnealuste elusündmustega on igapäevase elukogemuse najal ilmselt üsna ootuspärane, sest pereloomine ja laste eest hoolitsemine, eriti beebieas, on kaheldamatult ajamahukas ning seetõttu õpingutega sugugi mitte hõlpsasti ühilduv tegevus. Samas manitsevad hariduse ning teiste rahvastikuprotsesside seoste kohta kogunenud üldistused elukarjääride vaheliste mõjustuste lihtsustamise eest, kuivõrd eri protsessidel on omad, valdkonnaspetsiifilised funktsioneerimise ja arengu seaduspärasused [Cochrane 1978; UN 1995]. Nõnda pole rahvastiku modernse taastetüübi kontekstis põhjust rääkida haridus- ja perekarjääri lihtsakoelisest vastandumisest, millele andis alust harituma rahvastikuosa kui pioneerrühma sageli põhimassi edestav käitumine demograafilise ülemineku käigus. Samuti on on karjääride vastasmõju eluloolisest vaatenurgast küllalt komplitseeritud nähtus, mis hõlmab elusündmuste toimumise kõrval vähemalt sama olulisena nii järjestust kui ka ajastust.

Hariduse rolli rahvastiku peamiste elukarjääride kujunemisel toob välja asjaomase tunnuse läbiv rakendamine PSU standardtöötluses [EKDK 1995b; 2002a] ja lülitamine kõigisse käesolevas monograafias esitatud sündmusloolistesse mudelitesse. Järgneva peatüki eesmärgiks on anda ülevaade PSU põlvkondade haridusteest kui rahvastikuprotsessist. Muu hulgas võiks osundatud vaatenurk huvi pakkuda hariduse institutsioonikeskse käsitluse taustal, mis võtab lähtepunktiks haridusasutused ja nende toimimist kajastava koolistatistika. Viimase inimkesksele kasutusvõimalusle seab piirangu teabe hetklõikeline iseloom ning tinglikkus kooliskäiva rahvastikuosa suhestamisel kogurahvastikuga. Eesti puhul rõhutab rahvastiku- ja institutsioonikeskse vaatenurga erisust täiendavalt kõrge osakaaluga välispäritolu rahvastik, kes on hariduse omandanud teistes riikides ning kelle haridustee seevõrra Eesti koolistatistikas ei kajastu.

9.1. Haridustaseme tõus ja seisak

Põlvkonna haridusteed üldistab haridustase, mis esitab kokkuvõtlikult õpingute tulemuse ning järgib oma loogikas liikumist madalamatelt kooliastmetelt kõrgemale. Tulemusele orienteeritust rõhutab muu hulgas lõpetamata jäänud või pooleliolevate õpingute kõrvalejätmine haridustaseme käsitlemisel, kuivõrd haridussüsteemi hierarhilise ülesehituse tõttu on edasiliikumine järgnevale kooliastmele võimalik üksnes pärast eelneva lõpetamist. Võrreldes üldistusnäitaja võimalike alternatiividega, näiteks õpiaastate koguarvuga või haridustee lõpetamisvanusega, on haridustaseme laialdasele kasutusele kahtlemata kaasa aidanud selle suhteline lihtsus ning vähene muutlikkus täiseas, mis ühelt poolt kergendab asjakohase teabe kogumist, teisalt aga suurendab selle usaldusväärsust. Samuti on just haridustasemel vahetu seos tööalaste kvalifikatsiooninõuetega ja selle kaudu rahvastiku ametikoostisega.

Rahvastiku liigitamisel haridustaseme järgi eristatakse tänapäeval kõige üldisemas plaanis kolme agregeeritud rühma — põhiharidus-, keskharidus- ja kõrgharidusrahvastikku[35]. Esimesse rühma kuuluvad seejuures ka algkooli lõpetanud, kes pole keskharidust omandanud. Täieliku, kogu rahvastikku hõlmava liigituse saamiseks tuleb eelnevale kolmele lisada veel omaette rühm nende tarvis, kel algharidus mingil põhjusel puudub. Veel tasub tähele panna, et rahvastiku haridustaseme puhul pole asjakohane vahetegemine üld- ja kutsehariduse vahel, mis moodustab omaette teema ja leiab käsitlemist allpool. Nõnda kuuluvad keskharidusega rahvastiku hulka ühtviisi nii üldhariduskeskkooli, kutsekeskkooli kui keskeriõppeasutuse lõpetanud. Detailsemas käsitluses võib eristatavate tasemerühmade arv olla suurem, näiteks Eestis praegu kehtiv õppekavade liigitus sisaldab koos koolieelseid lasteasutusi hõlmava alusharidusega kokku üheksa haridusastet.

Metodoloogilise vahepõike korras tuleb tõdeda, et kuigi alg-, kesk- ja kõrghariduse erisus on ilmselt igaühele intuitiivselt selge, on tasemekategooriate vaheliste piiride täpne defineerimine ning eriti tasemerühmade ajalis-ruumilise võrreldavuse tagamine osutunud küllalt komplitseeritud ülesandeks. Keerukuse üheks oluliseks allikaks on haridustaseme tuginemine haridussüsteemi rahvuslikule korraldusele, mis on riigiti üsna tublisti varieeruv ja pealegi ajas teisenev. Rahvusvaheliselt seisab asjakohase harmoniseerimistöö eest hea ÜRO Haridus-, Teadus- ja Kultuuriorganisatsioon, kelle hoida on ka vastav klassifikaator [UNESCO 1976; 1997]. Selles seoses on analüüsid näidanud haridustaseme definitsioonide veel küllalt kehvapoolset võrreldavust [OECD 1999]. Euroopa

[35] Rahvastiku niisugune liigitamine võrdlemisi uus nähtus, varasematel aegadel täitis rahva haridusliku kandepinna hindamisel põhirolli kirjaoskus. Eesti andmekorralduse praktikas fikseeriti rahvastiku haridustase esmakordselt 1897 aasta rahvaloendusel, esialgu küll lõpetatud ja lõpetamata haridust eristamata, mis muudab nende andmete hilisematega võrdlemise küsitavaks [Berendsen, Maiste 1999]. Tänapäevasega enamvähem võrreldavalt on rahvastiku haridustase fikseeritud alates 1922 aasta loendusest [RSKB 1923-1925].

PSU andmestikust lähtudes osutasid sellele viimati Hollandi demograafiainstituudi teadurid [Dourleijn, Liefbroer, Beets 2000]. Tõdemus laieneb ilmselt ka Eestile, kus haridusteabe tõsisem ühtlusarvutus alles ees seisab.

Haridustaseme trend on järgnevalt esitatud naisrahvastiku XIX sajandi lõpu sünnipõlvkondadest alates, hõlmates lisaks PSU kohortidele ka suurema osa nende vanematest, teisisõnu kõik hariduskohordid Eesti Vabariigi loomisest peale (joonis 9.1). Ligi kaheksa aastakümne pikkust kohordivahemikku arvestades on haridusskaala kirjaoskamatust välja toov alaosa tänapäeva seisukohalt ehk ülearugi üksikasjalik, ent ilma selleta oleks rahvastiku pikaajalise haridustrendi ülevaade jäänud mõnegi olulise tõsiasja võrra vaesemaks. Joonise aluseks on loendusstatistika kohordijärgne uustöötlus, mida paari noorema põlvkonna osas on täiendatud PSU andmestikuga. Kõige nooremat PSU kohorti 1969-1973 pole joonisele kantud, kuivõrd pooleliolev haridustee eeldab kõnealuse põlvkonna haridustaseme küllalt olulist kasvu tulevikus.

Joonis 9.1

Haridustase
Sünnipõlvkonnad 1894-1968

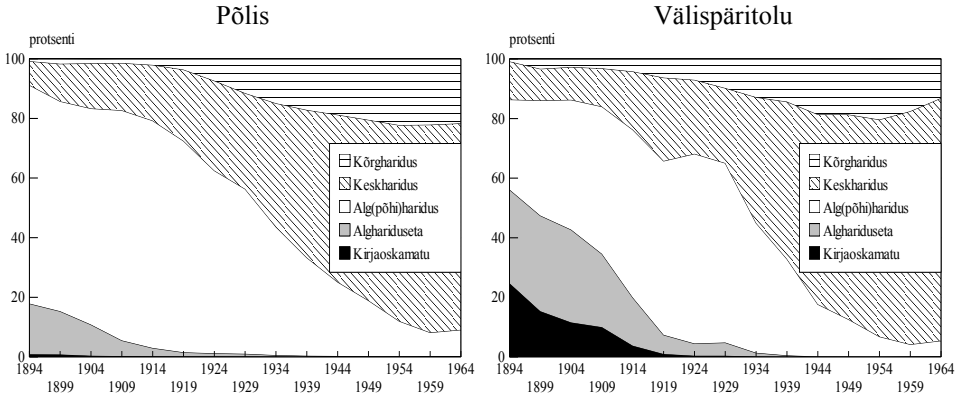

Rühmade proportsiooni muutumine toob selgesti esile rahvastiku haridustasemes aset leidnud põhimõttelise pöörde, näidates ühtlasi erinevate põlvkondade rolli selle teokssaamisel. XIX sajandi lõpuaastate sünnikohortides, kelle koolitee langeb veel suuresti Eesti riigi loomisele eelnenud ajajärku, ei ulatunud enam kui 90 protsendil põlvkonnast haridustee algkoolist kaugemale. Teisalt annab aga ligi 10-protsendine keskhariduseni jõudnute osakaal selgesti märku haridusalase moderniseerumisprotsessi käivitumisest, tollase seisuliku ühiskonna- ja koolikorralduse kiuste[36]. Samuti peegeldub kohortandmestikus Eesti

[36] Suremusprotsessi haridusselektiivsuse tõttu tuleb arvestada, et kõrgemad haridusastmed võivad kohortandmestikus, eriti vanuriikka jõudnud põlvkondade puhul, olla esialgsega võrreldes mõnevõrra üleesindatud. Kuigi järjestikuste loendusandmete kõrvutamine kinnitab taolise efekti olemasolu, pole selle suurus siiski oluliseks takistuseks haridustaseme trendi käsitlemisel. Muu hulgas on Eesti puhul osundatud

rahva pikk kirjaoskuse traditsioon — kirjaoskamatus oli XX sajandi alguse sünnipõlvkondades taandunud marginaalseks nähtuseks. Täielikult kirjaoskamatute, kes lisaks kirjutamisele ei osanud ka lugeda, suhtarv oli tolleks ajaks langenud alla ühe protsendi, mis pole kõrgem tänapäevasest. Olgu siinkohal meenutatud, et Euroopa kontekstis kuulus Eesti kirjaoskuse leviku poolest Baltoskandia ühisruumi, ületades näiteks Saksamaad, Prantsusmaad ja Itaaliat; Vene impeeriumi kontekstis oli rahvastiku kirjaoskuse tase Eestimaal kõrgem kui isegi Peterburis ja Moskvas [Karjahärm, Sirk 1999; Reiman 1937].

Kuigi iga järgneva põlvkonnaga on rahvastiku haridustase kerkinud, pole selle samm olnud ühtlane ning protsessi raskuspunkt haridusastmestikus on aja jooksul ümber paiknenud. Esimese maailmasõja eelsetes ja aegsetes sünnikohortides 1903-1918 koondus põhiline muutus haridusskaala alumisse otsa, nihked haridusastmestiku ülaosas kulgesid neis põlvkondades veel suhteliselt aeglases tempos. Rahvastiku hariduskoostise muutus seondus eelkõige koolihariduseta rahvastikuosa vähenemisega, mis viis asjaomase rühma kiirele taandumisele. Osundatud kohortide kooliteest langes suurem osa Eesti iseseisvusaega ning nõnda peegeldab muutus tollal tehtud ulatuslikku tööd ühtluskooli põhimõttest lähtuva hariduskorralduse ülesehitamisel, koolivõrgu väljaarendamisel, koolikohustuse maksmapanekul jne. Siinkohal on oluline tähelepanu juhtida ka tasemerühmade piires toimunud arengule, mille tähendus võis kohati olla suuremgi kui alg-, kesk- ja kõrghariduse proportsioonide muutumisel. Olgu seejuures viidatud kas või 1920 aastal vastu võetud ning oma ajast tublisti ees olnud kooliseadusele, mis algselt sätestas kahe võõrkeele, ajaloo, maateaduse jm eriainete õpetamist algkoolis [Põld 1926]. 1930 aastaks oli lõpule viidud üleminek kuueaastasele algkoolile, sisu poolest võib aga tollast algharidust pidada vabalt võrreldavaks hilisema põhiharidusega. Andmekorralduse vaatevinklist tuletab haridustunnuse vormilise ja sisulise külje taoline lahknevus taas meelde pikemaajaliste ühtlusarvutuste tarvidust.

Muutuste raskuspunkti kandumine haridusredeli kõrgematele astmetele on jälgitav alates viimastest PSU-eelsetest sünnikohortidest 1914-1923, kelle koolipõlv langes täieliku algkoolihariduse sisseseadmisele järgnenud aastatesse. Eestis algab nimetatud põlvkondadest keskhariduseni jõudnud rahvastikuosa kiire kasv. Viimastes Teise maailmasõja eel keskkooliikka jõudnud kohortides läheneb keskharitute suhtarv 30 protsendini, mis on mõnevõrra enam kui tolleaegne koolistatistika lubaks oletada ning viitab keskharidusõpingute suhteliselt sagedasele teostumisele hilisemas elufaasis. Keskhariduse kõige kiirem ekspansioon seondub PSU nelja-viie eakama põlvkonnaga. Enamusrühmaks muutub keskharidusrahvastik esmakordselt sünnikohordis 1934-1938, kelle keskkooliiga langeb valdavalt 1950 aastatesse. Võib arvata, et keskhariduse omandamist neis põlvkondades lihtsustas õppemaksu kaotamine 1956 aastal ning vahepeal sisseviidud ideoloogiliste hariduspiirangute järkjärguline äralangemine. Põlv-

selektiivsust ilmselt tasakaalustanud 1940-1950 aastate repressioonide koondumine haritumale rahvastikuosale.

konnast 1944-1948 jõudis keskhariduseni juba kolmveerand, kohordis 1954-1958 ja sellele järgnevates omandas keskharidustunnistuse koguni 90 protsenti. Võrreldes seda XX sajandi alguse sünnikohortidega võib tõdeda kesk- ja alghariduse vahekorra ümberpöördumist ning lähenemist "küllastusseisundile", kus edasisest kasvust enam rääkida ei saa.

Põlvkondliku haridusteabe valgusel võib seega väita, et Eestis jõuti vormiliselt täieiku keskhariduse eesmärgile üsna lähedale. Hoopis iseasi on muidugi see, et eesmärgi saavutamine toimus koolist saadud teadmiste kvaliteedi ja keskhariduse seesmise ebaühtluse suurenemise hinnaga. 1970-1980 aastate koolistatistika on selgesti näidanud, et keskhariduse omandanute suhtarv tõusis sel ajavahemikul eeskätt kutsekeskhariduse eelisarendamise ning mittestatsionaarsete õppevormide arvel, kus nõudmiste latt oli seatud madalamale kui üldhariduskoolis. Ettevõtetel oli kohustus suunata keskhariduseta noored nn töölisnoorte keskkoolidesse, mis tollase korralduse kohaselt pidid garanteerima õpingute lõpetamise. Plaanitäitmise surve — pista tunnistus pihku kindlale protsendile kooli astujatest —, laienes ka päevakoolile. Lisaks süvenes ka diferentseerumine üldhariduskeskkooli raames: ühelt poolt kerkisid esile parema õpetamistasemega, harilikult süvaõppega keskkoolid, mida viimasel ajal on hakatud eliitkoolideks nimetama, ning teisele poole jäid ülejäänud, nn tavakoolid. Kokkuvõttes kohortide otsene haridusdiferentsiatsioon keskhariduse leviku tulemusena küll vähenes, samas suurenes varjatud erisus koolitüübi kaudu [Helemäe, Saar, Vöörmann 2000].

Tabel 9.1

Haridustase
Sünnipõlvkonnad 1924-1973

Põlvkond	Kesk+		Kõrg	
	Põlis	Välispäritolu	Põlis	Välispäritolu
1924-1928	37,5	34,0	7,3	8,3
1929-1933	43,6	36,9	11,5	10,8
1934-1938	56,3	54,8	14,9	14,1
1939-1943	66,7	64,0	17,1	14,9
1944-1948	74,9	78,4	18,8	19,1
1949-1953	81,0	83,8	20,4	18,5
1954-1958	88,0	90,5	22,3	18,9
1959-1963	91,8	94,1	22,1	17,5
1964-1968	95,5	95,6	21,6	13,1
1969-1973	89,3	95,1	...	...

Kõrgkooli lõpetanute osakaal põlvkonnas järgib üldjoontes keskhariduse puhul täheldatud trendisuunda, kuid samas on sellel ka mõned tähelepanu väärivad omapärad. XX sajandi algul, enne Esimest maailmasõda sündinud kohortides piirdub kõrgharitute osakaal keskeltläbi poolteise protsendiga, kuid vastupidi ootuspärasele tõusutrendile kõrgharidusega põlvkonnaosa tikub kohordivahemikus 1899-1913 hoopis vähenema: nii naiste kui meeste puhul saavutab kõrgharitute suhtarv lokaalse miinimumi sünnikohordis 1909-1913. Arvestades tollase ülikoolilõpetaja keskmise vanuse kusagile 25-30 eluaasta vahepeale, eeldaks selgunud tõsiasi lõpetajate arvu langustrendi sõdadevahelisel ajal, mida selleaegne koolistatistika aga ei kinnita. Üliõpilaste ja kõrgkooli lõpetanute arvu

kasv ei olnud küll väga kiire, kuid kummatigi polnud tegemist langustrendiga [RSKB 1937]. Pakutud seletuse kõrvalejäämisel tuleb trendianomaalia ilmselt seostada Eesti rahvastikukaotuste haridusselektiivsusega Teise maailmasõjas ja sellele järgnenud repressioonides, olgu tegu otseselt hukkasaanute või kodumaalt põgenenutega. Rahvastiku haridustaset kajastavates loenduspublikatsioonides on kirjeldatud tõsiasi jäänud varjatuks kahel põhjusel: ühelt poolt kasutatud vanusskaala "jämedus", teisalt aga põlisrahvastiku andmete esitamise tõttu koos immigrantidega, kellel sarnast tagasilangust ei esine.

Kõrgharitute osakaalu järjepidev ning kiire tõus algas Eesti põlisrahvastikus Esimese maailmasõja järel sündinud põlvkonnast. PSU vanimas kohordis 1924-1928 ületab kõrghariduse omandanute suhtarv 7 protsendi taseme. Sünnikohordis 1934-1938 jõuab see 15 protsendini, kuid sealtpeale hakkab kõnealuse põlvkonnaosa juurdekasv järk-järgult aeglustuma. Kohordis 1949-1953 ületab kõrgkooli lõpetanute osakaal viiendiku põlvkonnast, kuid tõusu sellelt tasemelt märgatavalt kõrgemale hilisemates PSU põlvkondades enam ei toimu. Plaanimajanduse tingimustes oli taoline trend määratud üliõpilaste kõrgkoolidesse vastuvõtuga, mis ühiskonna- ja majandusarengu üldise stagnatsiooni kajastusena jäi 1970-1980 aastatel praktiliselt ühele ja samale tasemele. Kuivõrd nõudluse kasv kõrgkvalifitseeritud tööjõu järele teistes riikides ei peatunud, siis võrdlusperspektiivis tõid 1950 aastate lõpu ja 1960 aastate põlvkonnad, kuigi kõigist eelnenutest haritumad, kaasa Eesti rahvastiku haridusarengu trendisuuna lahknemise sarnases demograafilises arengujärgus olevatest Põhja- ja Lääne-Euroopa rahvastest.

Haridussüsteemi hierarhiline ülesehitus, mis järgnevale tasemele liikumisel seab tingimuseks eelneva(te) taseme(te) lõpetamise, juhib põlvkonna hariduskoostise kõrval omaette aspektina tähelepanu haridustee tasemespetsiifilistele jätkamisnäitajatele (joonis 9.2). Analoogselt kas või sündimusele, mille puhul kõrgema järjekorra sünnid alati madalama järjekorra sündidele järgnevad, peegeldab haridustaseme järjestuskordaja kindla haridusastmeni jõudnute tõenäosust lõpetada ka järgnev haridusaste. Sisulisest vaatenurgast toob järjestuskordaja esile haridusastmeti aset leidva selektsiooni, mis kokkuvõttes määrab ära nii põlvkonna haridustee kogupikkuse kui ka hariduspüramiidi iga tasemeni, jalamilt tipuni jõudva põlvkonnaosa suuruse. Metodoloogilisest vaatenurgast väärib eraldi rõhutamist PSU-laadse kohortandmestiku tähtsus järjestuskordaja arvutusalusena: hetklõikeline koolistatistika võimaldab haridustasemete vahelist liikumist kajastada vaid ligikaudselt, sest ühe ja sama rahvastikupõlvkonna koolilõpetamine on eri kalendriaastate vahel hajutatud.

Järgides hariduse eespool kasutatud tasemeliigitust, on joonisel 9.2 esitatud alg(põhi)hariduse omandamine, üleminek alghariduselt keskharidusele ning keskhariduselt kõrgharidusele.

Joonis 9.2

Hariduse järjestuskordaja
Põlisrahvastik, sünnipõlvkonnad 1894-1968

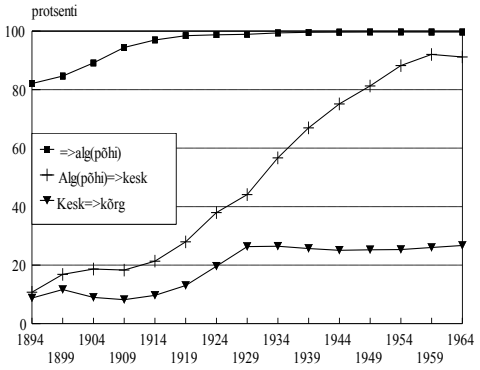

Kõverate omavaheline võrdlus rõhutab kujukalt nii põlvkondade erinevat tõenäosust haridusastmestikul ülespoole liikuda kui ka haridusastmete endi sotsiaalse tähenduse teisenemist. Alghariduse osas kinnitab kordaja küllastus-tasemeni jõudmist juba PSU-eelsetes kohortides. Keskhariduse ja kõrghariduse järjestuskordaja juhib tähelepanu mitmele huviväärsele, kuid tasemekoostises varjatuks jäänud tõsiasjale. Esiteks langevad XIX-XX sajandi vahetuse sünnikohortides alg(põhi)hariduselt keskharidusele ning keskhariduselt kõrgharidusele ülemineku tõenäosused üsna lähedaselt kokku. Järjestuskordaja väärtust arvestades tähendas see väga tugevat selektsiooni mõlemal tasemel: kõrghariduseni jõudmiseks tuli neis põlvkondades läbida kaks tihedat sõela, millest kumbki jättis kõrvale ligikaudu 90 protsenti potentsiaalsetest üritajatest.

XX sajandi alguskümnendi sünnikohortides hakkab alg(põhi)hariduselt keskharidusele ja keskhariduselt kõrgharidusele siirdumise tõenäosus lahknema. Keskhariduse omandamise võimalused suurenesid neis põlvkondades ligi kahekordselt, samas kui kõrghariduse järjestuskordaja koguni veidi langes. Sünnikohortides 1914-1933 suurenes haridustee jätkamistõenäosus nii kesk- kui kõrghariduse tasemel võrdlemisi sünkroonselt, jõudes vastavalt 45 ja 26 protsendini. Sealtpeale on aga täheldatav kesk- ja kõrghariduse järjestuskordajate trendisuuna selge eristumine. Ühelt poolt suurenes keskhariduseni jõudmise tõenäosus hoogsalt, ületades 1950 aastate lõpu ja 1960 aastate kohortides 90 protsendi taseme. Teisalt jäi aga keskharidusrahvastiku tõenäosus jõuda kõrghariduseni 1930 aastate alguse sünnipõlvkondadest kuni PSU kohordivahemiku lõpuni praktiliselt muutumatule, ligikaudu neljandiku tasemele. Teisisõnu oli üliõpilaste arvu kasv kõrgkoolis parasjagu nii suur, et vältida suhtarvulist tagasiminekut. Nõnda täpsustab järjestuskordaja seisakut haridusredeli kõrgemal astmel, nihutades stagnatsiooni algusaja kümmekond aastat varasemaks, kui osutab haridus-koostisel baseeruv hinnang.

Haridustaseme osundatud kohorttrendi puhul tuleb muidugi arvestada, et selles ei kajastu veel rahvastiku hariduskäitumises 1990 aastatel aset leidnud muutused. Koolistatistika on viimase kümnendi osas viidanud vastuolulistele trendidele, mis annavad tunnistust ühiskonna haridusliku kihistumise süvenemist — ühelt poolt on suurenenud üliõpilaste arv ning kõrgharidushõive, teiselt poolt räägivad näitarvud kesk- või isegi põhiharidusõpingud lõpetamata jätnud noorte suhtarvu suurenemisest omaaegsete sunniabinõude äralangemisel [Heinlo 1998]. Nimetatud suundumuste hindamisel nõuab samuti tähelepanu möödunud kümnendil alanud haridusümberkorraldus, mis muu hulgas on laiendanud kõrg-

hariduse piire endiste keskeriõppeasutuste ümberdefineerimisega rakenduskõrgkoolideks, diferentseerinud seda seesmiselt diplomi-, bakalaureuse- ja magistriõppeks jne. Võrreldavuse tagamiseks tuleb asjakohane andmestik enne trendialaste järelduste tegemist ühtlusarvutada. Põlvkonnaperspektiivis saab nimetatud arengute kohta lõplikuma iseloomuga kokkuvõtteid tegema hakata mõne aasta pärast, kui vastavad kohordid, sealhulgas ka PSU kõige noorem põlvkond, on tasemeharidustee põhiosas lõpetanud.

Välispäritolu rahvastiku haridustaseme üldsuundumus sarnaneb muidugi põlisrahvastiku omale, kuid lähtetase on kummagi osarahvastiku puhul üpris erinev (joonis 9.3). Vahepõike korras on paslik nimetada tõsiasja, et mitmete viimasel kümnendil ilmunud haridusarengu käsitluste hulgas põlis- ja välispäritolu rahvastiku võrdlust praktiliselt ei kohta. Põhjuste üle järele mõeldes ei saa seda siiski kirjutajate-koostajate huvipuuduse süüks panna, pigem on asi vastava rahvastikutunnuse puudumises Eesti andmekorralduses, millest koolistatistika moodustab vaid ühe koostisosa. Võrdluse juurde naastes ulatus välispäritolu rahvastiku XIX sajandi lõpu ja XX sajandi alguse kohortides kirjaoskamatute osakaal veel kuni veerandini ning algkooli lõpetamiseni jõudsid ainult pooled. Peegeldades kogu rahvastikku hõlmava hariduskorralduse hilisemat väljakujunemist sisserännanute kodupiirkondades, säilis kirjaoskuse taseme põlisuserisus kuni esimeste PSU põlvkondadeni.

Joonis 9.3

Hariduse põlisuserisus
Sünnipõlvkonnad 1894-1968

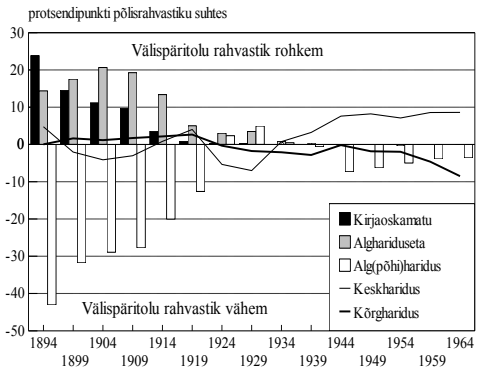

Haridusredeli kõrgematel astmetel on erisus mõnevõrra väiksem, kuid see-eest põlvkonniti muutlikum. Välja arvatud vanim võrdlusega haaratud kohort, oli keskhariduseni jõudnute osakaal välispäritolu rahvastiku enne Esimest maailmasõda sündinud põlvkondades veidi madalam kui põlisrahvastikus. Kohortides 1914-1923 pöördub suhe sisserännanute kasuks, ilmselt esimese suure sisserändelaine tugeva selektiivsuse kajastusena: rezhiimi kinnistamiseks toodi Eestisse, nagu ka teistesse Balti riikidesse, arvukalt kesk- ja kõrgharidusega kaadrit ühiskonna võtmepositsioonide täitmiseks. Iseasi muidugi, et märkimisväärne osa sellest oli partei- ja militaaralade kaudu omandatud. Põlvkondades 1924-1938 iseloomustab keskhariduseni jõudnute kõrgem osakaal taas põlisrahvastikku. Vahekorra muutumise põhjusi võib seejuures olla rohkem kui üks, kuid kõik need on ilmselt seotud välispäritolu rahvastikuga.

Ühelt poolt võis tegemist olla sisserände selektiivsuse teisenemisega, kui juhtivkaadri komplekteerimise esmasülesanne oli täidetud ning tooni hakkas andma töökäte vajadus ekstensiivselt laienevates majandusharudes. Täiendavalt

võis sellele lisanduda sõja mõju, mis Venemaal ühiskonna tavapärast korraldust, sealhulgas haridussüsteemi, suuremal määral desorganiseeris kui Eestis. Niisuguse mõju võimalikkusele viitab muu hulgas keskhariduse omandanute suhtarvu tagasilangus kohordis 1924-1928, kelle keskkooliiga sõda kõige vahetumalt puudutas. Edasi taasterühmade vahekord muutub ning 1944-1948 kohordist alates leiab keskharitute pisut kõrgema suhtarvu sisserännanutel. Selle fakti juures tuleb muidugi arvestada, et kuni 1994 aastani järgis venekeelne keskkool üleliidulist õppekava, mis oli eesti koolide omast ühe aasta võrra lühem.

Kõrgharidusrahvastiku osakaalus peegeldub varasema sisserände selektiivsus ootuspäraselt tugevamini kui keskhariduse puhul — kõigis võrdlusega hõlmatud PSU-eelsetes kohortides kuni 1919-1923 kohtab kõrgharituid välispäritolu rahvastiku hulgas sagedamini. Kuigi kõrgharidusrahvastiku suhteliselt madala osakaalu tõttu kõnealustes põlvkondades pole erisus kahe taasterühma vahel joonisel eriti silmatorkav, on see suhtväljenduses keskeltläbi kahekordne. Arvestades kirjaoskamatuse paljukordselt suuremat levikut sisserännanute seas, toonitab see asjaolu esimese sõjajärgse immigrandilaine väga tugevat heterogeensust. Alates 1924-1928 kohordist välispäritolu rahvastiku kõrghariduseelis kaob ning kõigis järgnevates põlvkondades on põlisrahvastik vastavalt suhtarvult sisserännanuid ületanud.

Huvitav on tõdeda, et kõige suurem sellesuunaline hariduserisus ilmneb kohordis 1964-1968. Arvestades kõrgharitute hulka tinglikult ka need, kel õpingud andmekogumisperioodil veel pooleli, ilmneb kõrgharitute osakaalu mõningane tõus põlisrahvastikus, sellal kui sisserännanute hulgas leiab aset nihe vastupidises suunas. Trendide lahknemine võib peegeldada välispäritolu rahvastiku varasemat orienteeritust väljaspool Eestit, eeskätt Venemaal, pakutavale kõrgharidusele. Hariduspoliitika vaatevinklist näitab erisuse suurenemine põlis- ja välispäritolu rahvastiku vahel, et ümberorienteerumine Eesti-kesksele kõrgharidusele ei ole lihtne ega ammugi päevapealt lahendatav ülesanne. Haridusorientatsiooni kohandamine uuele olukorrale saab olla tulemuslik vaid siis, kui see algab madalamatelt kooliastmetelt ning jõuab koos vastavate põlvkondadega lõpuks loomulikku rada pidi ka kõrgkooli.

Lugejal võib olla tekkinud huvi teada saada, mil määral haridustaseme kirjeldatud suundumused on laiendatavad kogurahvastikule, st ka meespoolt hõlmates. Kuigi elukarjääride soovõrdlus pole käesoleva raamatu puhul eesmärgiks, olgu haridustaseme suhtes siiski lubatud üks erand. Lühidalt näitab haridustaseme soovõrdlus meeste ja naiste suhtseisundi teisenemist, mis jõudis lõpule parasjagu PSU kohordivahemikus. Põlisrahvastiku PSU-eelsetes, XX sajandi algul sündinud põlvkondades jäi naiste õpingutee kõigil haridusredeli astmetel lühemaks, suhtväljenduses oli mahajäämus meesrahvastikust kõrghariduse tasandil mitmekordne. Osundatud vahekorra kadu sai alguse madalamatelt kooliastmetelt, liikudes seejärel haridusredelit pidi järk-järgult ülespoole. Meeste ja naiste kirjaoskus sajandialguse sünnikohortides enam oluliselt ei eristunud, algkoolihariduses toimus võrdsustumine kohordis 1919-1923. Keskhariduse

suhtarvult möödusid naised meestest juba järgmises põlvkonnas, kõrghariduse tasandil toimus vastav pööre kohordis 1934-1938.

Haridustaseme sooerisuse muutumise põhjustena on osutatud sotsialismimaade omaaegsele majanduskorraldusele, mis kõrgharidust ning kvalifitseeritud tööd ei väärtustanud, samuti haridussüsteemi tütarlapsi soosinud omadusele [Heyns, Bialecki 1993; Robert 1991]. Taoline seletus tundub keskenduvat n-ö vahendavatele teguritele, samal ajal kui muutuse algpõhjused võivad asuda, vähemalt osaliselt, kusagil sügavamal. Eesti puhul viitab sellele vähemalt kaks asjaolu. Esiteks paistab naiste haridustaseme möödumine meeste omast kõrgematel haridusastmetel olevat ühe pikemaajalise trendi lõppjärguks, mille algus ulatub tagasi demograafilise ülemineku aega. Sellele perioodile eespoolviidatud tegurid ilmselt ei laiene. Teiseks, vaatamata pisiasjadeni unifitseeritud ühiskonnakorraldusele jäi kõrghariduseni jõudmine välissündinud rahvastiku kõigis naiskohortides meestest harvemaks, välja arvatud kohort 1954-1958. Kui lisada siia juurde noorema naisrahvastiku hariduseelis enamikus arenenud turumajandusriikides, siis paistab tegemist olevat pigem ühe seaduspärase nähtusega. Eesti majandusülemineku kontekstis väärib rõhutamist hariduserisuste transformeerumine töötuse ning toimetuleku soo- ja põlisuserisusteks [Puur, Sakkeus 1999; Puur 2000a].

9.2. Koolitusala ja õpivorm

Hariduse ülesande võib jagada laias laastus kaheks. Ühelt poolt on kool kutsutud andma uutele põlvkondadele ühiskonnas ja iseendaga toimetulekuks tarvilikud alusteadmised ja -oskused, teisalt teenib haridus tööeluks ettevalmistamise konkreetsemaid eesmärke. Hariduskorralduse arenedes on need ülesanded aja jooksul teineteisest eristunud ning pannud aluse üld- ja kutsehariduse kujunemisele. Haridusastmestikus on taoline diferentseerumine toimunud eelkõige keskmisel tasandil: põhiharidusest madalamal kooliastmel spetsiifiliste kutseoskuste andmist reeglina ei toimu, kõrghariduse tasemel seevastu on raske rääkida eraldiseisvast üldharidusest väljaspool kindlaks elukutseks valmistumist. Kuivõrd kõrgharidust eelnenud tasemekäsitlus juba puudutas, keskendub alljärgnev põhiliselt keskastme kutsehariduse levikule PSU põlvkondades.

Metodoloogiliselt vaatenurgast väärib rõhutamist kutsehariduse ning haridustaseme selgepiirilise lahushoidmise vajadus. Mõneti on nende kahe dimensiooni segiajamist soodustanud kutsehariduslike elementide sissetoomine haridustaseme liigitustesse ning tasemeskaala vastav detailiseerimine. Eesti puhul väljendus see nõukoguajal näiteks keskerihariduse kui iseseisva vaheastme väljatoomises, Eesti praegu kehtivas õppekavade liigituses on kutseharidust kajastavaid vaheastmeid rohkemgi[37]. Probleem ei teki siinjuures muidugi kutsehari-

[37] Õppekavade liigituses tuuakse välja kutseõpe põhihariduseta noortele, kutseõpe põhiharidusega noortele, kutsekeskhariduslik õpe põhiharidusega noortele, kutseõpe

duslike vaheastmete ülearususest, pigem vastupidi — vaheastmete väljatoomine aitab haridustaset asjalikumalt liigendada, vaid sellest, et haridustaseme hierarhilises loogikas pole ruumi kutsehariduse täielikuks kajastamiseks. Konkreetsemalt läheb tasemenäitajates kaotsi see osa kutseharidusest, mis jääb omandatud tasemehariduse varju. Näiteks pärast põhikooli toimunud kutseõpe ei kajastu eluteel hiljem üldkeskhariduse omandanud isiku haridustasemes kuidagi, teatud rahvastikupõlvkondades aga võib just niisugune hariduskäik olla küllalt sagedane. Kutsehariduse kindlakstegemine eeldab seetõttu asjakohase informatsiooni spetsiaalset eesmärgistamist, käesoleval juhul sündmusloolisele kohortandmestikule tuginedes.

Joonis 9.4

Kutseharidus
Põlisrahvastik, sünnipõlvkonnad 1924-1973

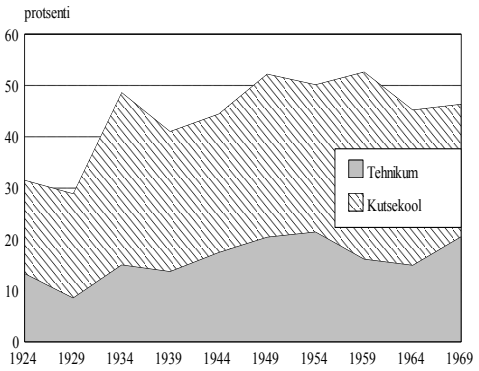

Kutsehariduse omandanud põlvkonnaosa kasv (1,7 korda) jääb selgesti alla samal ajavahemikul keskhariduseni jõudnute suhtarvu ligi kolmekordsele ning kõrghariduseni jõudnute enam kui kolmekordsele tõusule. Üheks kutsehariduse aeglasema kasvu põhjuseks paistab olevat kutsehariduse suhteliselt tubli areng sõjaeelses Eestis, mis muu hulgas väljendus kutseõppurite arvu suurenemises, kesk- ja kõrgemat taset hõlmava õppeasutuste võrgu kujunemises ning koondamises ühtse juhatuse alla, erialavaliku mitmekesistumises jne [Haridusministeerium 1938; Sirk 1989]. Arengust annab ettekujutust näiteks kutsekooli- ja tehnikumiõpilaste arvu järelejõudmine gümnaasiumiõpilaste arvule 1930 aastate lõpul.

PSU kahes vanemas põlvkonnas jääb kutseharitute suhtarv 30 protsendi piirimaile, 1929-1933 kohordis ilmnev väike tagasiminek kutsehariduses kuulub nähtavasti küsitlusstatistikas paratamatute juhuvõngete hulka. Kutsehariduse leviku kõige järsem laienemine on põlisrahvastikus aset leidnud põlvkonnas 1934-1938. Jooniselt paistab, et muutuse kandjaks on pea eranditult olnud keskeriõpe, mille läbinute suhtarv kasvas kõnealuses põlvkonnas enam kui poolteisekordselt. Koos kutsekooli lõpetanutega ulatus kutseharidusrahvastiku osakaal 46

keskharidusega noortele, keskeriõpe põhiharidusega noortele ja keskharidusega noortele, lisaks kutsekõrghariduslik õpe rakenduskõrgkoolides.

protsendini. Kiirele tõusule järgnes kõigepealt mõningane tagasiminek, mida muu hulgas kinnitab võrdlus tolleaegse koolistatistikaga, ning kutsehariduse omandanute suhtarvu tagasihoidlik suurenemine kohordivahemikus 1944-1963. Kõrgeima taseme saavutas kutsehariduse levik 1959-1963 kohordis, kus kutsekooli või tehnikumi lõpetanud moodustasid poole põlvkonnast. Põlvkonda 1964-1968 iseloomustab seevastu taas kutseharidusega põlvkonnaosa kitsenemine, 1980 aastate lõpupoolel ning 1990 aastate algul toimunud kutseõppurite arvu languse peegeldusena. Isegi küsitluse ajal lõpetamata kutseõpingutega noorte kaasamine jätaks kutsehariduse levikunäitaja selles kohordis madalamaks kui kolm kümnendit eakamate hulgas.

Kutsehariduse kirjeldatud dünaamika tekitab üsna lähedase paralleeli kõrghariduses ilmnenud stagnatsioonitendentsiga. Kuigi kutseharidust püüti riikliku poliitikaga edendada, iseäranis 1970-1980 aastatel, jäid selle viljad suhteliselt kesiseks. Vähese edu põhjusi tuleb otsida eeskätt kutsehariduse kehvapoolsest kvaliteedist ning madalast prestiizhist. Kuigi vormiliselt pidanuks ka kutse(kesk)haridus andma noortele võimaluse kõrgkooli astumiseks, kujunes see tegelikkuses tupikuks.

Ühiskonnas toimetuleku seisukohalt nõuab tähelepanu eeskätt põlvkonnaosa, mis on jäänud igasuguse kutselise ettevalmistuseta. Põlisrahvastiku nooremates kohortides, kus kutsehariduse levik on olnud kõige laialdasem, ulatub selle osakaal kolmandikuni. Majanduse kasvava oskusmahukuse ning tihenenud konkurentsi taustal tuleb antud taset pigem liiga kõrgeks kui madalaks pidada, mis toonitab kutsehariduse reformimise vajadust. Ülesande tuum ei seisne seejuures muidugi mitte arvnäitajate tõstmises, vaid kutsehariduse sisu tänapäevastamises ning selle kohandamises tööturul täna ja veel enam tulevikus kujuneva nõudlusega. Vastasel juhul toodab kutseharidus tarbetut tööjõudu, keda tuleb juba lähitulevikus hakata ümber kvalifitseerima [Pavelson 1999].

Välispäritolu rahvastikus on orientatsioon kutsehariduselе PSU kohordivahemikus olnud keskeltläbi laialdasem kui põlisrahvastikus. Nagu eespool selgitatud, on kõnealuse tendentsi vastandküljeks immigrantrahvastiku väiksem suundumus üld- ning selle kaudu kõrgharidusele, laiemalt võttes aga samuti teiselaadne hõivekoostis võrreldes põlisrahvastikuga. Samas on huvitav tõdeda, et kutse- ja üldhariduse kirjeldatud vahekord ei iseloomusta kõiki põlvkondi ühtmoodi. PSU vanemates kohortides on kutseharitute suhtarv, nii kutsekooli- kui tehnikumihariduse tasandil, olnud põlisrahvastiku hulgas märgatavalt kõrgem. Keskerihariduses püsib põlisrahvastiku ülekaal näiteks kuni 1939-1943 kohordini, kutsekoolihariduse puhul toimub vahekorra pöördumine pisut varem. Ühtepidi annab see veel kord tunnistust Eesti kutsehariduse suhteliselt heast tasemest, mis tugines iseseisvusajal rajatud vundamendile ning püsis esimestel sõjajärgsetel kümnenditel. Kutse- ja üldhariduse paralleelne kasv näitab samuti haridusliikide vastanduse puudumist ning komplementaarsust PSU vanemates põlvkondades.

Tulles tagasi põlis- ja välispäritolu rahvastiku võrdluse juurde, väärib tähelepanu alates põlvkonnast 1954-1958 aset leidnud kutsehariduse trendi lahk-

nemine. Välispäritolu rahvastikus iseloomustab 1970-1980 aastatel hariduse omandanud põlvkondi kutsehariduse osakaalu kiire kasv, näiteks kohordis 1964-1968 ulatus kutsekooli või tehnikumi lõpetanute suhtarv 68 protsendini. Nagu juba eespool mainitud, põlisrahvastiku samades põlvkondades kutsehariduse olulist laienemist ei toimunud, pigem vastupidi, ja viidatud 1964-1968 kohordis piirdus kutsehariduse omandanute suhtarv vaid 44 protsendiga. Toodud näitarvud kinnitavad küllalt suurt ning nõukoguaja lõpukümnenditel isegi kasvanud erisust kahe osarahvastiku haridusorientatsioonis. Selle valgusel ei kõla suure liialdusena oletus, et Eestis kanaliseerus kutsehariduse laienemine 1970-1980 aastatel põhiliselt välispäritolu rahvastikku, põlisrahvastiku tollased haridus-põlvkonnad paistavad sellest peaaegu kõrvale jäänud olevat. Muu hulgas näitaks selle hüpoteesi tõeksosutumine omaaegse hariduspoliitika päris erinevat väljundit kummagi taasterühma puhul, ükskõik kas rahva hoiakute, hariduskorraldajate tegevuse või mõlema koosmõjul. Alternatiivseks seletuseks võib olla muidugi ka kutseharidusega rahvastikurühma domineerimine samal perioodil Eestisse saabunud sisserändajate hulgas ehk teisisõnu immigratsiooni selektiivsus.

Täiendavalt juhib põlis- ja välispäritolu rahvastiku võrdlus tähelepanu tõsiasjale, et kutsehariduse stagnatsioonitendentsid on kahe asjaolu, suhteliselt kõrge lähtetaseme ning arengu hilisema pidurdumise tõttu piirdunud põlisrahvastikuga. Välispäritolu rahvastiku puhul seisakust kutsehariduse vallas trendi teatud ebaühtlusele vaatamata rääkida ei saa. Immigrantrahvastikus kasvas kutseharitute osakaal PSU kohordivahemikus ligi kolm ja pool korda, mis ületab nii kesk- kui kõrgharidusrahvastiku suhtarvu kasvutempot. Võrdlus toob samuti esile osarahvastike vahekorra muutumise üksnes üldharidusega piirdunud ja kutsealase eriharidusega jäänud — olgu kutsekooli, tehnikumi või kõrgkooli tasandil — põlvkonnaosa proportsioonis. Kui kohortides 1924-1953 iseloomustas kõrgem eriharidusega rahvastiku suhtarv immigrantrahvastikku, siis kohortides 1954-1973 muutus üldharidusega piirdumine sagedasemaks põlisrahvastikus. Tänases kontekstis tasub seda erisust silmas pidada, sest näiteks töötusnäitajates annab kutsehariduse olemasolu üldhariduse ees mitte küll suure, ent siiski selgesti mõõdetava eelise [Puur 1997b]. Metodoloogilistest vaatenurgast peaks kutsehariduse käsitlus taas rõhutama osarahvastike kooskäsitluses peituvat lihtsustusohtu.

Põlvkonna haridustee omaette elemendina nägi PSU tuumküsimustik ette ka õpitud eriala ehk koolitusala fikseerimise. Kuivõrd Eesti rahvaloenduste programmi pole vastav tunnus kunagi kuulunud ja sündmusstatistiliselt on seda pea võimatu koguda, on PSUst saadud põlvkondlik informatsioon kogurahvastiku suhtes representatiivsena teadaolevalt esmakordne. Koolitusalade rakendatud liigitus põhineb rahvusvahelisel standardklassifikatsioonil, mis kõige üldisemal tasemel teeb vahet kaheksateistkümne põhirühma vahel [UNESCO 1997]. Rühmade suhteliselt suure arvu tõttu piirdub arvandmete esitus PSU põlvkonnavahemiku agregeeritud käsitlusega, muidugi viidates tähelepanuväärsematele kohorterisustele (joonis 9.5). Esituse kompaktsuse huvides on joonisele koondatud tea-

ve nii kutsekoolis, keskeriõppeasutuses kui kõrgkoolis omandatud eriala kohta, arvestatud on ka kõiki sama isiku poolt eri haridusastmetel omandatud erialasid.

Joonis 9.5

Koolitusala
Sünnipõlvkonnad 1924-1973

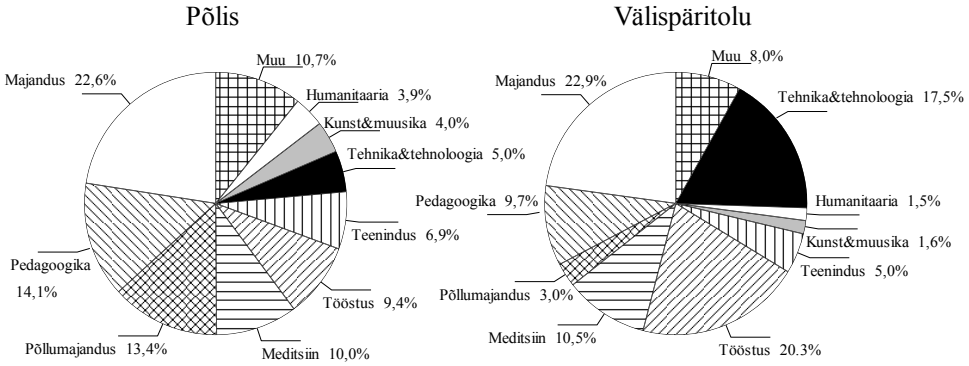

Põlisrahvastiku naispoole hulgas on kõige populaarsem olnud õppimine mitmesugustel majanduserialadel, keskmiselt üle viiendiku ulatuva osakaaluga. Majandusele järgnevad üsna võrdselt pedagoogika- ja põllumajanduserialad, kumbki pisut alla seitsmendiku jääva osakaaluga, ning veidi väiksema esindatusega meditsiini ning valdavalt kutsehariduse tasemele kuuluvad tööstuserialad. Koosvõetuna haaravad nimetatud viis rühma endasse ligi 70 protsenti erialaõpingutest. Küll juba märksa vähema levikuga väärivad olulisemate erialarühmadena veel nimetamist teeninduserialad, samuti tehnika ja tehnoloogia, kunsti ja muusika ning erinevad humanitaarerialad. Ülejäänud kümmekonna erialarühma osakaal ei ületa üksikult võttes ühelgi juhul kaht protsenti ning kokku jääb kümnendiku piirimaile. Väikese osatähtsuse tõttu pole neid rühmi juuresoleval joonisel eraldi välja toodud.

Põlvkonniti on rahvastiku erialakoostis suhteliselt stabiilne, kuigi mõned muutused väärivad äranimetamist. Nõnda paistab põlisrahvastiku kõige vanemas kohordis olevat esindatud veel tütarlaste kutseõppe varasem struktuur, milles kuulus oluline koht kodumajandusele. Juba järgmises põlvkonnas kodumajandusalane õpe omaette koolitusalana kaob, peegeldades eriala sulgemist sõjajärgses kutsehariduses. Vanima kohordi teiseks iseärasuseks on õpetajakoolituse tähelepanuväärselt kõrge osakaal, mis ületab majanduserialasid ning näiteks kõrghariduse tasemel hõlmab kaht viiendikku naiste erialadest. Järgnevates põlvkondades toimuvaid muutusi võib üldistada kui erialakoostise järkjärgulist mitmekesistumist: pedagoogika osakaalu languse taustal iseloomustab kõige püsivam tõusutendents ühelt poolt kunsti ja muusikat, teisalt aga tehnika ja tehnoloogiaga seotud erialasid. Edasise analüüsi ülesandeks jääb selgitada, mil määral peegeldab täheldatud mitmekesistumine hariduse üldisi struktuurimuutusi ning

kuivõrd soosuhte teisenemist. Samuti nagu haridustaseme puhul tõid 1990 aastad uue nihke ka koolitusalade struktuuris — kaubanduse ja ärinduse, õiguse, sotsiaal- ja käitumisteaduste, teeninduse ja turismi osatähtsuse tõusu ning tehnika ja tehnoloogia, transpordi ja side, põllumajanduse, metsanduse ja kalanduse koolitusalade osakaalu languse.

Joonis 9.5 toob samuti esile välispäritolu rahvastiku erialakoostise märkimisväärse erisuse põlisrahvastikuga võrreldes. Kõigepealt väärib tähelepanu tööstusega ning tehnika ja tehnoloogiaga seotud erialade rohkem kui kaks ja pool korda kõrgem osakaal välispäritolu rahvastikus. Koolitusalade pingereas hoiavad kõnealused erialarühmad sisserännanutel teist ja kolmandat kohta, põlisrahvastikul aga vastavalt viiendat ja kaheksandat. Välispäritolu rahvastikus suhteliselt enam esindatud erialade hulka kuuluvad veel transpordi- ja sideerialad ning matemaatika, mida nende väikese osakaalu tõttu pole aga joonisel eraldi välja toodud. Suurematest erialarühmadest on vaid majanduserialade ja meditsiini populaarsus olnud kummaski osarahvastikus praktiliselt ühesugune. Kõik ülejäänud koolitusalad, sealhulgas pedagoogika, põllumajandus, kunst ja muusika, sotsiaal- ja käitumisteadused, juura ning humanitaarerialad esinevad välispäritolu rahvastikus tunduvalt harvemini. Üksikute erialarühmade madalamast või kõrgemast osakaalust on aga olulisem üldjäreldus — võrreldes põlisrahvastikuga on sisserännanute erialakoostis lihtsakoelisem. Majandusstruktuuri teisenemist arvestades tähendab see ühtlasi ulatuslikumatümberõppetarvidust.

Kutse ja eriala kõrval käsitles PSU õpingute laadi iselomustava kolmanda tunnusena õpivormi, mille raames rahvusvaheline tuumküsimustik eristas täis- ning osaajaõpinguid. Eesti viimase poolsajandi hariduskorraldust silmas pidades sai rahvusliku uurimisprogrammi väljatöötamisel otstarbekaks peetud kolme õpivormi — päeva-, õhtu- ja kaugõppe — väljatoomist. Nimelt määrab päevane õpivorm hariduse omandamise reeglina isiku põhitegevuseks, sellal kui õhtu- ja kaugõpe on kutsutud hõlbustama kooliskäimise ühitamist muude tegevustega. Hariduse kvaliteedi seisukohalt seostub õhtu- ja kaugõpe päevaõppest madalamate nõudmiste ja hariduse kvaliteediga, kuigi isikutasemel võib alati leida erandeid.

Põlvkonna haridusteel, mis hõlmab järjestikuseid õpinguid eri kooliastmetel ja -tüüpides, ei esine õpivormid sageli ühekaupa, vaid kombineeruvad. Madalamatel kooliastmetel, alg- ja põhikoolis, toimub õppetöö reeglina vaid päevases vormis, haridusredelil ülespoole liikudes õpivormide mitmekesisus suureneb. Osundatud kombineerumist arvestades on PSU küsitluskogum joonisel 9.6 jagatud nelja rühma: üksnes päevavormis õppinud, päeva- ja õhtuvormis õppinud, päeva- ja kaugvormis õppinud ning eraldi rühmana kõik ülejäänud. Viimane hõlmab haridustee muid võimalikke vormikombinatsioone, õppimist üksnes õhtuõppes, üksnes kaugõppes, õhtu- ja kaugõppes ning kõigis kolmes õpivormis, mille eraldi väljatoomine osutus madala esinemissageduse tõttu ebaotstarbekaks. Seejuures tasub tähele panna, et erinevalt koolistatistikast, mis piirdub õppurite asutusjärgse jaotusega, üldistab esitatud näitaja põlvkonna hari-

dustee. Kuivõrd õpivormi puhul tuleb ette selle vaheldumist õpiajal, pole jaotus, erinevalt haridustasemest ega erialast, seotud õpingute lõpuleviimisega.

Võrreldes haridustasemega järgib õpivormi tüübijaotus PSU kohordivahemikus omalaadset kõverjoont. Õpivormi seisukohalt on kõige homogeensem haridustee iseloomustanud sünnikohorti 1924-1928, millest nelja viiendiku õpingud kulgesid üksnes päevavormis. Järgneva paari-kolme põlvkonna jooksul suurenes õpivormide mitmekesisus suhteliselt kiiresti, saavutades maksimumi kohortides 1939-1953. Neis põlvkondades ulatus haridustee ühel või teisel etapil õhtu- või kaugõppe osakaal 37-38 protsendini. Määrava tähendusega vahekorra muutumisel oli 1950 aastate lõpu ja 1960 aastate alguse hariduspoliitika rõhuasetus mittestatsionaarsete õpivormide eelisarendamisele ning õpingute ühitamisele tootmistööga. Ümberkorraldus pidi teenima intelligentsi sotsiaalse baasi laiendamise eesmärke, kuid tegelikkuses kaasnes sellega õpiedukuse langus ning väljalangevuse suurenemine, mis 1960 aastate keskpaigas viis eksperimendist loobumisele [Helemäe, Saar, Vöörmann 2000]. Ettevõtmise positiivseks küljeks võib tagantjärele pidada haridusvõimaluste avardumist koolieast laiemas vanusskaalas, millel võib leida teatud sarnasusjooni elukestva õppimise ideestikuga. Kõige enam võitsid sellest 1920 aastate ja 1930 aastate algupoole sünnipõlvkonnad, kelle haridustee oleks vastavate võimaluste puudumisel lühemaks jäänud.

Nooremates kohortides on päevaõppe osakaal, kooskõlas hariduskorralduse suundumustega, taas tõusnud. PSU kõige vanema põlvkonna tasemeni pole vastav suhtarv küll enam jõudnud, kuid seejuures ei tohi unustada keskmise haridustee pikenemise ning kesk- ja kõrgharidusõpingute osakaalu tõusu mõju. Kuivõrd õpivormide mitmekesisus on suurem just kõrgematel kooliastmetel, laseb see paista päevaõppe osakaalu kasvu nooremates kohortides tegelikust mõnevõrra väiksemana. Kõnealune tõsiasi tuleb selgesti ilmsiks õpivormide proportsiooni võrdlemisel eraldi üld-, kutse- ja kõrghariduse raames — kõigil kolmel kooliastmel eraldivõetuna iseloomustab päevaõppe kõrgeim suhtarv paari kõige nooremat kohorti. Muidugi tuleb seejuures märkida, et tänapäeval on töötamine saanud ka päevaõppes, vähemalt kõrgkoolis, üsna tavapäraseks. Omaette kommentaari väärib vahest ka päevaõppe suhtarvu teatud tagasilangus 1969-1973 põlvkonnas. Kooliastmeti seostub see ainuliselt üldhariduspingutega, viidates teatud põlvkonnaosa päevakoolist lahkumisele 1990 aastate algul.

Joonis 9.6

Õpivorm
Põlisrahvastik, sünnipõlvkonnad 1924-1973

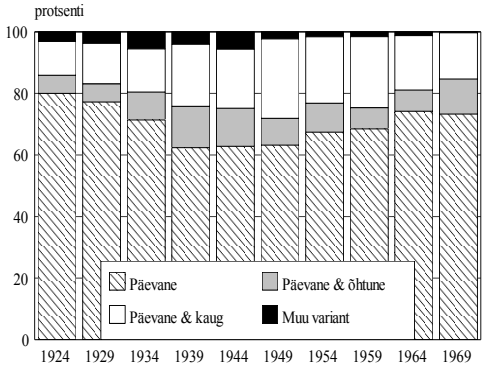

Õpivormide vahekorra muutus välispäritolu rahvastikus on küllalt sarnane põlisrahvastikule, kuigi üldiselt on sisserännanute haridustee

koondunud tugevamini päevaõppe ümber. Erandina võib paaris vanemas kohordis üldhariduse tasemel täheldada teistpidist olukorda, mis peegeldab arvatavasti sõja desorganiseerivat mõju immigrantide kodupiirkondades. Õhtu- ja kaugvormi suurem populaarsus välispäritolu rahvastikus ilmneb ka kutseõpingutes, kus vastavasuunaline erisus ulatub läbi pea kogu PSU kohordivahemiku, välja arvatud põlvkonnad 1964-1973. Seletuse otsimine nimetatud erisusele, mis kajastub nii põhi- kui keskkoolile järgnenud kutseõpingutes, jääb edasise uurimistöö ülesandeks.

9.3. Õpiea pikenemine

Ajastuskäsitlus nõuab põlvkonna haridustee suhtes mõnevõrra teistlaadse vaatenurga rakendamist kui enamiku varasemates peatükkides käsitletud elukarjääride puhul. Erinevalt peremoodustusest või sündimusest ei paku haridustee puhul peamist huvi mitte vastava sündmusteahela algus, vaid selle lõpp. Haridustee alguse määrab nüüdisajal ära koolikohustus, mis PSU kohortides sätestas kooliminekueaks seitsmenda-kaheksanda eluaasta. Olulist hälbimist kõnealusest vanuspiirist tuleb pidada üsna erandlikuks, põhjuseks erakorralised ühiskonnaolud, mõni tõsine terviserike või vanemate asotsiaalsus. Ajastuse variatsioon on seetõttu pea täielikult koondunud hilisemasse vanusesse ning seotud haridustee lõpulejõudmisega. Osundatud loogika pole omane mitte üksnes haridustee käsitlusele, vaid puudutab näiteks ka kodustlahkumist. Taoline omapära eeldab ühtlasi, et põlvkonna haridusteed jälgitakse mitte selle algusest, vaid teatud kokkulepitud vanuspiirist alates. Rahvusvaheliselt peeti otstarbekaks fikseerida õpingusündmusi alates 15 eluaastast, pikendatud kohordivahemiku tõttu rakendas Eesti PSU aasta võrra varasemat lähtealust, mis vastab koolikohustuse lõpueale eakamates uuringuga hõlmatud põlvkondades.

9.3.1. Hilisem koolilõpp

Omaette tähelepanu tuleb pöörata haridustee lõpusündmuse määratlusele. Kõigepealt eesmärgistas PSU üld- ja kutsehariduse kajastamise, täiend- ja ümberõpe ning huviharidus uuringuprogrammi ei kuulunud. Rakendatud kriteerium võimaldas mitmesugused pikemaajalised kursused küll üles märkida, kuid käesolevasse analüüsi pole niisugused episoodid kaasatud. Teiseks tuleb tähele panna, et erinevalt haridustasemest võib haridustee lõpusündmus olla nii kooli lõpetamine kui selle poolelijätmine. Sisuliselt peegeldab sedaviisi defineeritud ajastusnäitaja isiku vanust (regulaar)haridussüsteemist väljumisel. Vahemärkuse korras on huvitav tõdeda, et poolelijäänud õpingute isikutasandil kaasamine nihutab haridussüsteemist lahkumise vanuse lõpetatud haridustaseme omandamisvanusega võrreldes kaugemale. Rahvastiku tasandil annab aga taoline arvestusviis

vastupidise tulemuse ning üksnes lõpule viidud õpinguid arvestav ajastusnäitaja võib osutuda keskeltläbi kõrgemaks[38].

Kolmas haridustee lõpu defineerimisel oluline asjaolu seondub õpivormiga. Teadaolevalt on õhtu- ja kaugõpe mõeldud paljus neile, kelle haridustee on mingil põhjusel katki jäänud. Seevõrra on nimetatud õpivormidele tunnuslik ka haridustee lõpu hoopis hilisem ajastus päevaõppega võrreldes. Kuivõrd õpivormide omavahelised proportsioonid on, nagu eespool ilmnes, PSU kohordivahemikus küllalt tublisti varieerunud, keskendub alljärgnev esitus eri põlvkondade parema võrreldavuse huvides haridustee lõpetamisele päevaõppes. Joonis 9.7 esitab päevase haridustee lõpu ajastuse elulemusfunktsiooni kaudu, kumulatiivprotsent graafiku püstskaalal näitab õpingud lõpetanute osakaalu vanusvahemikus 14-30 eluaastat. Tasub tähele panna, et sarnaselt seksuaalsusele ei kajastu kõnealuses funktsioonis nimetamisväärselt näitaja lõpptaseme põlvkondadevaheline erisus, kuivõrd kooliskäimise lõpetab varem või hiljem igaüks. Arusaadavalt muudab lõpptaseme niisugune ühtlus elulemusfunktsiooni ajastusmuutuse käsitlemisel eriti käepäraseks.

Põlvkonna haridustee elulemuskõverate võrdlus toob esile koolilõpetamise ajastuse kiire vananemise PSU eakamates kohortides. Põlisrahvastiku sünnikohordis 1924-1928 ulatus neljateistkümnendaks eluaastaks kooliskäimise lõpetanute suhtarv veel viiendikuni. Ligi kaks viiendikku oli haridustee lõpetanud viieteistkümnendaks eluaastaks ning seitsmeteistkümnendaks sünnipäevaks olid selles põlvkonnas enamusel õpingud juba seljataha jäänud. Koolilõpetamise ajastuses toimunud nihe järgnevates kohortides puudutaski ennekõike just seda põhikooli lõpule ja keskkooliklassidele vastavat vanusvahemikku. Neljateistkümnendaks-viieteistkümnendaks eluaastaks haridustee lõpetanute suhtarv kahanes võrreldes 1924-1928 kohordiga mitmekordselt ning muutus marginaalseks. Nihe hilisema koolilõpu suunas on märgatav ka veidi kõrgemas vanuses kuni kahekümnenda eluaastani. Kokkuvõtlikult kajastub ajastusmuutus koolilõpu mediaanvanuses, mis kasvas 16,3 aastalt 1924-1928 sünnikohordis 18,7 aastani 1939-1943 kohordis. Väga varase koolilõpu marginaliseerumise tõttu kaasnes mediaani tõusuga sündmuse vanuskoondumine ehk põlvkonnasisese homogeensuse kasv.

[38] PSU andmestikule tuginevate võrdlusarvutuste kohaselt ei ole arvuline vahe ajastusnäitajates eriti suur: lõpuleviidud haridustee lõpu mediaanvanus ületas vastava poolelijäänud õpinguid kaasava näitaja keskmiselt 0,3 aasta võrra.

Järgnevates põlvkondades haridustee väga varakult lõpetanute suhtarvu vähenemine jätkus, ehkki järk-järgult aeglustuvas tempos. Sünnikohordis 1964-1968 oli päevased õpingud enne 17 eluaastat lõpetanute osakaal langenud kümnendikule, enne 18 eluaastat lõpetanuid oli vastavalt veerandi jagu põlvkonnast. Kõige nooremas kohordis on kõnealune trend küll formaalselt võttes pöördunud, kooskõlas eespool täheldatud päevaõppe osakaalu langusega, kuid edasiõppijate suure arvu mõjul on see ilmselt hariduskäikude tsenseerimisest johtuv statistiline illusioon. Hoopis olulisem on, et hilisemas vanuses, alates kahekümnendast eluaastast, on koolilõpetamise ajastusmuutused olnud hoopis tagasihoidlikumad ega anna põhjust kõnelda mingist kindlasuunalisest tendentsist. Näiteks vanuses 21 aastat, mis ligikaudu vastab normaalkestusega kõrgkooliõpingute puhul teisele-kolmandale kursusele, on ajastuskõvera näit püsinud alates 1939-1943 põlvkonnast praktiliselt ühel ja samal tasemel. Trendi puudumine on üsna selgesti kajastunud ka koolilõpu mediaanvanuses, mis põlvkondades 1939-1973 on kõikunud 18,6 ja 19,0 aasta vahel. Haridussüsteemi vaatenurgast kinnitab ajastusmuutuste lakkamine just tudengieas järeldust kõrghariduse stagnatsioonist Eestis.

Tabel 9.2

Koolilõpu vanus (aastad)
Sünnipõlvkonnad 1924-1973

Põlvkond	Põlis	Välis-päritolu
1924-1928	16,33	14,92
1929-1933	17,20	15,57
1934-1938	18,11	17,02
1939-1943	18,69	17,63
1944-1948	18,66	18,22
1949-1953	18,59	17,95
1954-1958	18,83	18,69
1959-1963	18,96	18,52
1964-1968	19,01	18,41
1969-1973	18,66	18,19

Välispäritolu rahvastikus on haridustee lõpetamise ajastus järginud üldjoontes põlisrahvastikuga sarnast trendi, mida iseloomustab koolilõpu suhteliselt kiire edasilükkumine vanemates, enne Teist maailmasõda sündinud kohortides ning aeglustumine hilisemates. Ka sisserännanute puhul on põhimõtteline muutus toimunud enne kahekümnendat eluaastat, tudengieas on sündmuse ajastusmuutus olnud tagasihoidlikum. Üldtrendi sarnasuse taustal tuleb välispäritolu rahvastiku omapärana välja tuua haridustee süstemaatiliselt varasem lõpetamine, mis PSU põlvkondade keskmisena ulatub 0,8 aastani. Taolise lahknevuse peapõhjuseks on teadaolevalt haridussüsteemi institutsionaalne erisus — teatud järjepidevusena sõjaeelsest ajast säilitas Eesti, samuti teiste Balti riikide hariduskorraldus 11-klassilise keskkooli sellal kui üleliiduline mudel, mida rakendati ka Eestis, Lätis ja Leedus asunud venekeelsetes koolides, nägi keskhariduse omandamiseks ette kümme klassi[39]. Arusaadavalt kandus vastav mõju edasi ka kõrgematele kooliastmetele.

[39] 1990 aastatel läksid ka vene õppekeelega keskkoolid Eestis üle 11-klassilisele õppekavale.

Joonis 9.7

Koolilõpu ajastus
Sünnipõlvkonnad 1924-1973

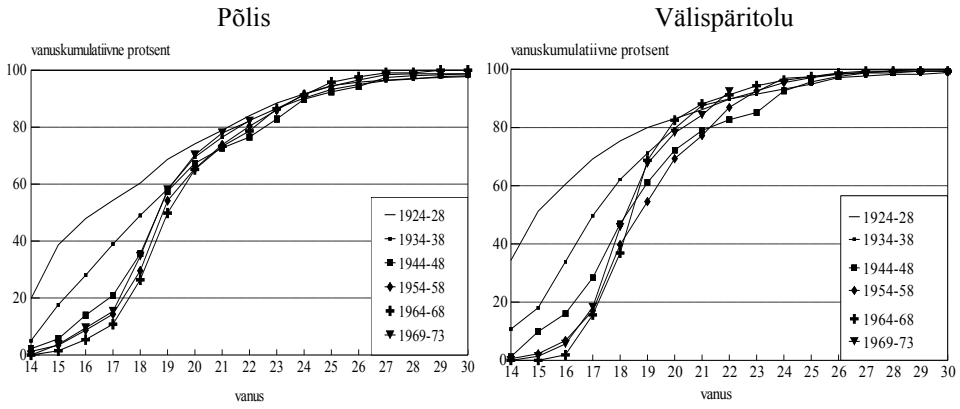

Vanemates kohortides täiendas seda madalam koolihõive põhikooli astmel, mis väljendub enne 14-15 eluaastat haridustee lõpetanute tunduvalt kõrgemas osatähtsuses välispäritolu rahvastikus. Mitme teguri mõju kumuleerumise tõttu iseloomustabki suurim ajastuserisus sünnikohorte 1924-1933, ulatudes poolteise aastani. Põlisrahvastiku võrdluses võib sisseränanute varasem koolilõpp omada vähemalt kahesugust tähendust. Hariduse seisukohalt juhib see tähelepanu eeskätt kahe taasterühma tasemeerisusele, mis mõne formaalsest kooliastmestikust sõltumatu näitaja, kas või õpiaastate koguarvu kaudu mõõtmisel, annaks tulemuseks hoopis suurema vahe, kui peatüki esimeses osas täheldatud. Teisipidi võib sama küsimuse asetada tasemekategooriate võrreldavuse kohta: mil määral kolmandiku võrra erineva pikkusega keskharidust sisu ja kvaliteedi poolest samastada tohib? Põlvkondade elukäigu laiemas kontekstis tuleb lahknevat koolilõpuiga aga kindlasti arvestada tegurina, mis potentsiaalselt mõjutab teiste elukarjääride, sealhulgas peremoodustuse, laste sünni, tööleasumise ajastuserisust põlis- ja immigrantrahvastikus.

Koolilõpetamisega seoses olgu siinkohal osutatud veel ajastustrendi heterogeensusele õpivormi lõikes (joonis 9.8). Vastupidiselt päevaõppele on õhtuning kaugõppe puhul valdavaks trendiks olnud ajastuse noorenemine, mille ulatus päevaõppe pikenemist kohati isegi ületab. Metodoloogilise vahemärkusena tasub nimetada, et õppevormide kooskäsitlusel jääb trendisuuna taoline lahknevus päevaõppe domineerimise tõttu märkamatuks. Eriti tugev nihe noorenemise suunas puudutab seejuures kaugõpet, mille lõpetamise mediaanvanus on langenud 35 aastalt 1924-1928 sünnikohordis 25-27 aastale 1940-1950 aastate sünnipõlvkondades. Langustrendi jätkumisse nooremates kohortides tuleb muidugi suhtuda reservatsiooniga, sest kõnealused põlvkonnad pole kaugõpinguiga veel läbinud. Eluloo vaatenurgast viitab sedavõrd ulatuslik ajastusmuutus põlvkondade õpikäitumise teisenemisele — suhteliselt hilises vanuses ning pika vaheaja järel edasiõppimise äralangemisele ning haridustee kontsentreerumisele varase-

masse elufaasi. Päeva- ning kaug- ja õhtuõppe seisukohalt võib muutust käsitleda kui õpivormide sotsiaalse distantsi vähenemist.

Kõnealuse fenomeni mõistmiseks on ilmselt esmatähtis otsida seletust mitte niivõrd kirjeldatud käitumismuutusele kui PSU vanemate põlvkondade haridustee tugevale ajalisele väljavenitatusele. Hüpoteesi korras võib seda seostada mitme asjaoluga, mille analüüs jääb edasiseks ülesandeks. Kõigepealt lõi hilisemas eas õppimiseks soodsa aluse mittestatsionaarse õpivõimaluse järsk laienemine 1960 aastate algul, mis omalaadse perioodefektina puudutas mitte ainult tollal koolieas olnud, vaid ka sellest juba välja kasvanud eakamaid põlvkondi. Teiseks, kuivõrd 1960 aastatega seondub ka jäikade ideoloogiliste piirangute äralangemine kõrgkooli vastuvõtul, tähendas kaugõpe neis põlvkondades küllalt paljude jaoks võimalust viia lõpule varem blokeeritud haridustee. Kaugõpe kui teatud mõttes perifeersem hariduse omandamise kanal võis olla taolistest piirangutest ka mõnevõrra vabam. Niisugust mõttekäiku toetab muu hulgas ka poliitiliste repressioonide suhteliselt tagasihoidlik kajastumine PSU põlvkondade lõpetatud haridustasemes.

Ilmselt ei ole osundatud tegurid siiski mitte ainsad, sest detailsemal käsitlusel ei piirdu noorenemistendents üksnes õhtu- või kaugõppega. Nihe veidi varasema lõpetamise suunas ilmneb nii päevakeskkooli, -kutsekooli, -tehnikumi kui -kõrgkooli õpingutes. Noorenemise ulatus PSU kohordivahemikus kõigub poolelt aastalt keskkoolis kuni poolteise aastani kõrgkooli ja tehnikumi puhul, kusjuures suurem osa muutusest leiab aset vanemates põlvkondades. Ühe seletusena võib olla tegemist haridustee samalaadse nooremasse vanusvahemikku kontsentreerumisega kui kaugõppes, kuid päevaõppe puhul on suurem osa vastavast muutusest leidnud aset PSU-eelsete põlvkondades. Taolist oletust kinnitab kaudselt ka näiteks tudengkonna vanuskoostis enne Teist maailmasõda, mis tänasega võrreldes sisaldas mitu korda rohkem üle kolmekümne aasta vanuses üliõpilasi [Lepp 1939]. Osundatud tulemus asetab haridustee lõpetamise ajastusmuutuse tervikuna mõneti uudsesse valgusse — õpingute lõpu hilisemasse vanusesse nihkumine on olnud täiel määral põlvkondade hariduskoostise järkjärgulise paranemise tulemus. Võrreldavate tasemerühmade/kooliastmete piires on selle ootuspärase trendi varjus aga toiminud PSU kohordivahemikus hoopis vastupidine noorenemisprotsess, mis seostab haridustee teiste elukarjääride samasuunalise ajastusmuutusega.

Joonis 9.8

Koolilõpu vanus
Põlisrahvastik, sünnipõlvkonnad 1924-1973

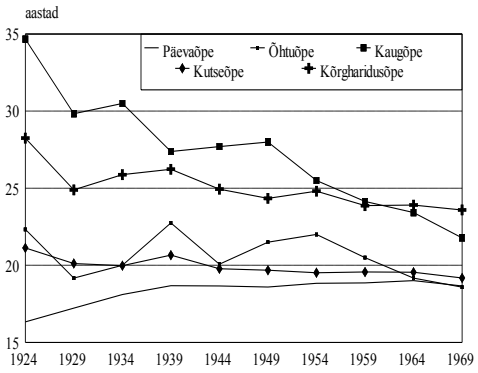

9.3.2. Õpingute pidevus ja katkelisus

Rahvastiku haridustee omaette asjaolu moodustab õpingute järjepidevus. Tarvidus niisuguse vaatenurga järele johtub haridustee seesmisest liigendusest, mis kätkeb endas mitmelaadilisi sündmusi. Nõnda ei piirdu haridustee esimesse klassi astumise ja süsteemist lahkumisega kõrgeimal kooliastmel, vaid tähendab mitmeastmelise sündmusjada läbimist, kus madalamale kooliastmele astumisele järgneb teatud aja pärast selle lõpetamine, siis järgmisele tasemele sisenemine, selle lõpetamine jne. Korrapärase õpingutee puhul järgnevad need sündmused üksteisele kindla regulaarsusega, näiteks algkooli minekust kuni ülikoolidiplomi omandamiseni 23 eluaasta paiku. Tegelikkuses ei pruugi õpingud siiski mitte alati sujuvalt kulgeda ning kirjeldatud järjepidevasse liikumisse võivad sugeneda hälbed. Sellised kõrvalekalded mõjutavad muidugi peatüki eelnevates osades esitatud haridustee üldnäitajaid, kuid veel enam väärib tähelepanu õpingute katkelisuse tähendus seda kandva rahvastikuosa elukäigule.

Õpingute järjepidevus võib saada häiritud üsna mitmel moel, alljärgnev käsitlus teeb vahet haridustee katkemise kolme põhiliigi vahel. Kõige ühesem neist on õpingute poolelijäämine, mille puhul sihiks seatud haridustase jääbki saavutamata. Rahvastikukirjanduses on vastav sündmus koolist väljalangevusena jätkuvat tähelepanu pälvinud, põhiliselt riskitegurite ja -rühmade identifitseerimise vaatenurgast [Astone, McLanahan 1994; Chiemprachana *et al* 1999]. Elukäigu seisukohalt sõltub haridustee poolelijäämise tähendus olulisel määral sellest, millisel kooliastmel sündmus aset leiab. Kõige suuremat riski kätkeb sündmuse toimumine enne koolist lahkumise normipärast iga, tänastes oludes enne keskhariduse omandamist. Õpingute poolelijäämine niisuguses varases elufaasis asetab kogu järgnevaks eluks tõkke isiku ühiskonda, sealhulgas tööellu integreerumisele ning suurendab üldist marginaliseerumisohtu. Kõrgematel kooliastmel kätkeb haridustee poolelijäämine eeskätt õpingukava mitteteostumist.

Haridustee järjepidevuse häirumise leebemateks vormideks on õpingukatkestus ja -vaheaeg. Isiku seisukohalt ei ole sedalaadi katkestussündmuste tagajärjeks saavutamata haridustase, vaid õpingute venimine pikema aja peale ning taseme omandamise edasilükkumine, teisisõnu koolilõpu hilisem ajastus. Katkestuse ja -vaheaja eristamine põhineb õpingupausi asjaoludel. Kui see juhtub enne asjaomase kooliastme lõpetamist, siis on tegemist katkestusega; kui paus eelneb uuele kooliastmele asumisele, pärast eelneva edukat lõpetamist, siis vaheajaga. Esimene olukord väärib ilmselt tõsisemat tähelepanu, kuivõrd õpingukatkestus võib mittenaasmise korral viia haridustee poolelijäämisele. Samuti tähendab õpingukatkestus mahajäämist klassi/kursuse kollektiivist, tarvidust uude õpikooslusse lülituda jms. Õpingukatkestust ja -vaheaega ühendavad haridusnõuete teisenemise ja teadmiste ununemisega seotud raskused, millel on tendents kasvada koos õpingutesse tekkinud pausi pikkusega.

Andmekorralduslikust vaatenurgast väärib vahemärkuse korras rõhutamist PSU raames kogutud haridustee pidevusteabe uudsus. Kuigi koolistatistika fikseerib iga-aastaselt õppeasutusest lahkumise, sealhulgas õpingute poolelijäämise läbi, ei saa selle alusel luua terviklikku ülevaadet rahvastiku haridusteest. Taoline puudujääk pole iseenesest koolistatistika kehva korralduse tulemus, vaid johtub andmekogumise institutsioonikesksest metodoloogiast. Nimelt ei võimalda asutusjärgselt kogutud ja korrastatud teave põhimõtteliselt seostada ühe ja sama isikuga eri kooliastmetel ning ajamomentidel toimunud sündmusi. Lisaks, kuigi kõnealune piirang on vähem põhimõtteline, teeb koolistatistika rõhuasetuse juriidilistele määratlustele, mille tõttu jääb kajastamata osa haridusteel toimunud sündmusi, näiteks lühemad või pikemad õpinguvaheajad, millega ei kaasne õppeasutuse kirjadest väljaarvamist. Ülevaatlikkuse huvides ei keskendu alljärgnev esitus haridustee katkestussündmustele eraldi, vaid käsitleb nende esinemust koosvõetuna (joonis 9.9). Kuivõrd haridustee pidevus võib ühel isikul olla häiritud korraga mitmel moel, siis teabe koondamisel on erilaadilised sündmused asetatud "tugevusjärjekorda". Erisuguste katkestussündmuste koosesinemisel ühes elukäigus on esimene eelistus antud õpingute poolelijäämisele, teine õpingukatkestusele[40].

Joonis 9.9

Haridustee katkelisus
Põlisrahvastik, sünnipõlvkonnad 1924-1973

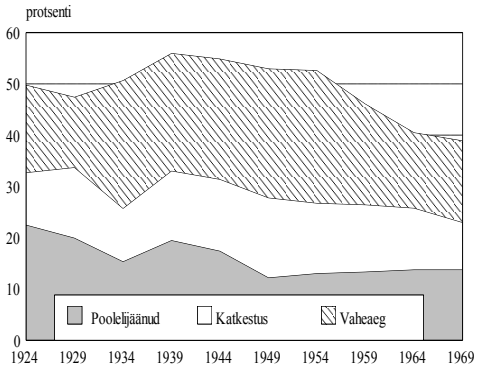

Haridustee poolelijäämine puudutab PSU kohordivahemikus keskmiselt veidi üle 16 protsendi põlisrahvastikust, kuid põlvkonniti esineb sündmuse sageduses küllalt suur ebaühtlus. Haridustee lõpetamatus on märksa sagedasem vanemates kohortides: 1924-1928 põlvkonnas ulatus alustatud õpingutest loobunute osakaal ligi veerandini, paaris järgnevas kohordis küündis asjaomane suhtarv viiendikuni. Õpingute poolelijäämise tähelepanuväärset sagedust kõnealustes põlvkondades rõhutab mitu asjaolu. Kõige olulisem neist on kõrgemate kooliastmeteni jõudnute suhteliselt väike arv võrreldes nooremate kohortidega, kuivõrd haridustee poolelijäämise tõenäosus suureneb proportsionaalselt haridusredelil ülespoole liikumisega. Näiteks üldharidusõpingud poolelijätnute suhtarv piirdus PSU kohordivahemikus keskmiselt 6 protsendiga, kutseharidusõpingute puhul 10 protsendiga, kuid kõrgharidusõpingute korral ulatus vastav suhtarv aga tervelt 22 protsendini.

---

[40] Tuleb tähele panna, et haridusalane sündmusstatistika Eestis puudub. Olukorra tõttu on institutsioonikeskset haridusandmestikku püütud kasutada sündmusstatistika aseainena, kuid arusaadavalt on sel viisil saadud tulemused kesiseks osutunud.

1940 aastate sünnipõlvkondades harvenes õpingute poolelijäämine järsult, võrreldes varasemate kohortidega ligi kaks korda. Kõige madalama tase iseloomustab põlvkonda 1949-1953, kus kõnealune sündmus puudutas vaid pisut enam kui kümnendikku. Osundatud langust võib täheldada praktiliselt kõigil kooliastmetel/õpivormides, kõige tugevam on see olnud üld- ja kutsehariduses. Kuigi haridustee poolelijäämise väikest tõusutrendi hilisemates põlvkondades ei saa eitada, on poolelijätnute suhtarv, eriti 1969-1973 kohordis ülehinnatud. Pikema trendi juurde tagasi tulles ei nõua seletust taas mitte niivõrd haridustee poolelijätnute suhtarvu vähenemine, vaid selle kõrge tase PSU vanemates põlvkondades.

Üheks haridustee jätkamist takistavaks asjaoluks võib naiste puhul olla laste sünd, kuid haridustee lõpetamise ja esmassünni ajastustrend näitab nende sündmuste minimaalset kattuvust vanemates kohortides. Kõnealuse väite otseseks tõestuseks on elukarjääride võrdlusest tuletatud naiste suhtarv, kes õpingute ajal sünnitasid või kellel algas kooliajal lapse sünnini viinud rasedus. Põlvkonnas 1924-1928 omas taolist kogemust vähem kui üks kahekümnendik, mis on madalaim näitaja kogu PSU kohordivahemikus. Hoopis tõenäolisem paistab haridustee katkelisuse seos ühiskonna vägivaldse ümberkorraldusega 1940-1950 aastatel, mis takistas tolleaja noorte õpinguplaanide teostumist. Selle oletuse kasuks kõneleb muu hulgas haridustee poolelijätnute ligi 50 protsendi võrra kõrgem osakaal nende hulgas, kelle vanemad olid võimude poolt represseeritud.

Haridustee (ajutine) katkestus on PSU põlvkondades harvem kui õpingute poolelijäämine, keskeltläbi omab niisugust kogemust 14 protsenti põlisrahvastikust. Põlvkondadevahelised erisused on õpingukatkestuse puhul tagasihoidlikumalt väljendunud, kuid olulisemana puudub sündmusel haridustee poolelijäämisega võrreldav kindlasuunaline trend. Õpingukatkestajate osakaal vanemates põlvkondades tõusis, saavutades kõrgpunkti sünnikohordis 1949-1953, kus vastav suhtarv ületas haridustee poolelijätnute osakaalu. Nooremates kohortides õpingukatkestuse esinemissagedus langes. Sarnaselt haridustee poolelijäämisele on ka õpingukatkestus koondunud kõrgematele kooliastmetele: üldhariduse tasemel ulatus asjakohane suhtarv 7 protsendini, kutsehariduses 8 protsendini ning kõrghariduses 18 protsendini. Samuti tuleb õpingukatkestust sagedamini ette õhtu- ja kaugõppes.

Sündmusloolise lähenemisviisi seisukohalt tuleb tõdeda, et haridustee lõpliku poolelijäämise ning katkemise lahuskäsitlus on küllalt tinglik. Reaalses elukäigus õpingud kõigepealt katkevad ning alles hiljem selgub, kas tegu oli õpingute lõppemise või ajutise vaheajaga. Joonisel 9.9 avab taolise ühendperspektiivi kahe alumise graafikuosa koosvaatlemine. Õpingukatkestus puudutas ligikaudu kolmandikku põlisrahvastiku 1924-1933 sünnikohortidest. Sellest kolmandikust omakorda suutis iga kolmas katkijäänud õpingud hiljem siiski lõpetada, aga ülejäänud kahel kolmandikul jäidki õpingud pooleli. Järgnevates põlvkondades haridustee katkestanute, olgu lõplikult või ajutiselt, suhtarv järk-järgult vähenes, langedes kõige nooremas kohordis veerandist allapoole. Kõnealuse suhtarvu langusega paralleelselt toimus katkestajate struktuuris nihe nende

kasuks, kes suutsid oma haridustee siiski lõpule viia. Põlvkondades 1949-1958 saavutas asjaomane rühm õpingukatkestajate hulgas juba enamuse.

Haridustee kolmandat liiki katkestussündmus — vaheaeg eelmiste õpingute eduka lõpetamise ning uue alustamise vahel — on PSU kohordivahemikus kõige sagedasem. Põlisrahvastikus tuli niisugust olukorda ette ligikaudu igal viienda isiku haridusteel. Seejuures tuleb tähele panna, et tugevamini kui kahe eespoolkäsitletud katkestussündmuse puhul sõltub õpinguvaheaja esinemissagedus rakendatud määratlusest. Kuivõrd õppetöö koolides lõpeb harilikult kevadel ning algab sügisel, siis teatud vaheaeg järjestikuste õpingute vahel on loomulik. Muidugi pole sedasorti, koolikalendrist tingitud vaheaegu käsitletud haridustee katkelisusena. Vaheajaks on loetud aastast või pikemat pausi, mis sisuliselt tähendab vähemalt ühe koolitalve vahelejäämist. Sarnaselt teistele katkestussündmustele võib õpinguvaheaja tekkepõhjus olla väga erinev, lühemate vaheaegade puhul on selleks kõige sagedamini ebaõnnestumine soovitud kooli sissesaamisel.

Põlvkonniti on õpinguvaheaja trend küllalt omalaadne. Väikesele langusele kahes vanemas kohordis järgnes sündmuse esinemissageduse ligi kahekordne tõus põlvkonnas 1934-1938. Saavutatud tase, mis ulatus veerandini, püsis enam-vähem stabiilsena kuni 1954-1958 sünnikohordini. Sealtpeale hakkas õpinguvaheaja esinemus vähenema ning langes uuesti tagasi PSU eakamate kohortide tasemele. Range definitsiooni rakendamine, mis arvestab üksnes kolmeaastasi ja pikemaid pause järjestikuste õpingute vahel, kirjeldatud kohorttrendi põhimõtteliselt ei muuda, küll aga langetab vaheaegade arvu ligi kaks korda. Sedavõrd pikki vaheaegu esineb enamikus põlvkondades harvemini kui haridustee poolelijätmist või õpingukatkestust.

Erilaadilisi katkestussündmusi üldistades väärib rõhutamist eeskätt katkelise haridusteega rahvastikuosa küllalt kõrge osakaal, mis ulatub põlisrahvastikus keskeltläbi 50 protsendini. Õpinguvaheaja rangema kriteeriumi rakendamine langetab kõnealust suhtarvu kümmekonna protsendipunkti võrra, kuid ometi on ilmne, et pidev õpingutee pole PSU kohordivahemikus sugugi ainuvaldav olnud. Põlvkonniti on haridustee pidevustrend jälginud kaarjat joont. Neljas vanemas kohordis on haridustee pidevus kahanenud, küll peamiselt leebema iseloomuga katkestussündmuste arvel. Miinimumtasemele langes õpingupidevus 1939-1943 sünnikohordis, kus katkematut haridusteed järgis selgelt vähemusosa põlvkonnast. Sealtpeale on domineerinud aga vastupidine tendents, ning paaris nooremas kohordis küünib õpingukatkestusteta põlvkonnaosa suhtarv kolme viiendikuni. Kuigi kõnealune näitarv võib olla vaatlusaja lühiduse tõttu pisut ülehinnatud, peaks õpingupidevuse kasv olema iseenesest väljaspool kahtlust.

Välispäritolu rahvastikus on haridustee katkelisus olnud mõnevõrra väiksem. Kõnealune tendents avaldub üsna ühtlaselt nii põlvkondade, kooliastmete kui kõigi katkestussündmuste lõikes, kusjuures ainsa erandi moodustavad kaugõpingud. PSU kohordivahemiku keskmisena ulatub õpingute katkestussündmusega rahvastikuosa suhtarv sisserännanutel 40 protsendini, mis on põlisrahvastiku vastavast näitarvust viiendiku võrra madalam. Osaliselt johtub kõnealune erisus kindlasti välispäritolu rahvastiku lühemast haridusteest ja haridus-

redeli kõrgeima astmeni jõudnute väiksemast osakaalust. Kuid ilmselt lisandub sellele veel täiendavaid tegureid, mille eritlus jääb põlvkondade haridustee edasise analüüsi ülesandeks.

9.4. Haridustee sotsiaalne diferentsiatsioon

Haridustee heterogeensuse esiletoomiseks on käesolevas peatükis rakendatud kahte paralleelset vaatenurka. Ühelt poolt leiab allpool käsitlemist õpingute lõpetamise ajastus, mis peegeldab koolis veedetud aega ning haridussüsteemist lahkumise tempot. Kooskõlas peatüki varasema osaga on ka haridustee diferentsiatsiooni puhul sündmuse määratlusena arvestatud päevaõpingute lõppu, olgu kooli lõpetamise või poolelijätu kaudu, ajastuserisuse väljatoomiseks on taas kasutatud elulemusmudelit. Mudeli ajatelje alguspunktiks on respondendi sünnihetk, lõpp-punktiks õpingute lõpetamine, või parasjagu õppijatel intervjuu toimumisaeg. Vanustelg on jaotatud kolmeteistkümneks osaks, üheaastase sammuga 14 ja 24 eluaasta vahel.

Ajastusmudelile lisaks on vaadeldud liikumist haridussüsteemi järjestikuste astmete vahel, põhihariduselt keskharidusele ning keskhariduselt kõrgharidusele. Logistilise regressioonmudeli funktsioontunnuseks on keskhariduse ning kõrghariduse omandamistõenäosus, mida vaadeldakse eelneva haridustasemeni jõudnud põlvkonnaosa taustal — sisult lähedane haridustee järjestuskordajale. Haridustee käsitlusel on taoline lähenemine küllalt laialt levinud, selle peamiseks väärtuseks on võimalus kajastada selektsioonimehhanisme, mis võivad haridussüsteemi erinevatel astmetel toimida [Mare 1981]. Eestis on kõnealust vaatenurka rakendatud keskharidusjärgsete õpingute analüüsil [Saar 1995; 1998; Titma 1999], läbi rahvastikupõlvkondade ja haridusastmestiku tervikskaalat hõlmavana on alljärgnev käsitlus teadaolevalt esmakordne.

Argumenttunnuste valik on haridustee mõlemat tüüpi mudeli puhul ühesugune. Lisaks püsitunnustele on mudelitesse lülitatud kolm täiendavat kovariaati — vanemate haridustase, kasvupere tüüp ning õdede-vendade arv, mille erisusmõju haridustee kujunemisele on näidanud mitmed varasemad analüüsid [Boggess 1998; Haveman, Wolfe, Spoulding 1991; Jonsson, Gahler 1997]. Kõik nimetatud tegurid iseloomustavad ühel või teisel viisil indiviidi kasvukeskkonda, rõhutades põlvkondade järjepidevust ning vanematekodu rolli haridustee, selle kaudu aga teistegi elukarjääride kujunemisel. Kooskõlas peatükis kasutatud haridustaseme liigitusega on ka isa ja ema haridustaseme määratlemisel kasutatud kokkuvõtlikku kolmeastmelist skaalat: (1) vanemad on alg(põhi)haridusega, (2) vähemalt ühel vanemaist on keskharidus ja (3) vähemalt ühel vanemaist on kõrgharidus. Kasvupere tüübi puhul on eristatud täisperet ja üksikvanemaperet, õdede-vendade arvu alusel on välja toodud neli rühma.

Kuivõrd isiku haridustee on sedapuhku ise käsitlusobjektiks, on vastav tasemetunnus mudeli argumentide seast arusaadavalt välja jäetud. Samuti ei sisalda mudelid niisuguseid haridussotsioloogilistes käsitlustes suhteliselt sage-

dast kasutamist leidnud tunnuseid nagu omandatud keskhariduse tüüp või õpiedukus. Taoliste tunnuste kõrvalejätmise tingis eeskätt nende kahene roll põlvkonna haridustee kujunemisel: iseseisva mõju kõrval vahendab nii omandatud keskhariduse tüüp kui õpiedukus kasvuperest saadud arenguimpulsse. Vahendavate tegurite mudelisse lülitamine oleks eeldanud vahendatud ja otsemõju eristamist, mis oleks viinud käsitluse põhiteljest liiga kaugele.

Võrreldes rahvastiku teiste elukarjääridega peaksid nii ajastus- kui tasememudelist tulenevad järeldused haridustee puhul olema suhteliselt lähedased, kuivõrd haridusredelil ülespoole liikumisega kaasneb reeglina õpingute hilisem lõpetamine. Tabelisse 9.3 koondatud tulemuste tõlgendamisel tuleb tähele panna suhtriski eripidist tähendust taseme- ja ajastusmudelis. Tasememudeli puhul tähendab riski ühte ületav arvväärtus, et kõnealusesse rahvastikurühma kuulumine suurendab, võrreldes referentsrühmaga, tõenäosust haridusredelil ülespoole liikuda. Ajastusmudeli puhul väljendab samasuunalist mõju suhtriski ühest väiksem väärtus, millele vastab hilisem õpingutee lõpetamine. Ühest suurem suhtrisk märgib ajastusmudelis seevastu hoopis varasemat haridussüsteemist lahkumist. Elulemus- ja logistilise regressioonmudeli erineva arvutusviisi tõttu tuleb hoiduda ka suhtriski statistilise usaldusväärsuse otsesest võrdlemisest ka mudeliklassi vahel.

Linna- ja maarahvastiku võrdlusel on üsna ootuspärane linnainimeste pikem haridustee, mis peegeldab ühelt poolt õppimisvõimaluste, teiselt poolt aga kõrgemat haridust nõudvate töökohtade koondumist linnadesse. Keskeltläbi on linlased PSU kohordivahemikus koolis käinud 0,8 aastat kauem kui maarahvas, kuid selle taha peitub diferentsiatsiooni märgatav põlvkondlik ebaühtlus. Osundatud keskmine ajastuserisus iseloomustab küllalt täpselt 1940 aastate teisel poolel ja hiljem sündinud põlvkondi, varasemates kohortides on vahe maa- ja linnarahvastiku koolilõpu mediaanvanuses kuni viis korda suurem. Teisisõnu osutab haridustee lõpu ajastus linna- ja maarahvastiku haridusliku ebavõrduse vähenemisele pikemas ajaperspektiivis. Muidugi tuleb seejuures tähele panna, et PSU vanemate põlvkondade noorusajal toimunud intensiivse linnastumise tõttu ei peegelda koolilõpu ajastus mitte niivõrd linna- ja maarahva erinevaid haridusvõimalusi, vaid eelkõige selektiivset maalt linna suundunud rännet.

Tasememudeli huvitavaks leiduseks on tugev linna ja maa vaheline hariduserisus keskhariduse tasandil, millele kõrgharidus enam suurt lisa ei too. Põlvkonna haridustee seisukohalt osutab tulemus keskhariduse hoopis tõsisemale selekteerivale rollile maal kui linnas.

Tabel 9.3

Haridustee sotsiaalne diferentsiatsioon
Põlisrahvastik, sünnipõlvkonnad 1924-1973

	Alg ⇒ keskharidus Suhtrisk		Kesk ⇒ kõrgharidus Suhtrisk		Koolilõpu ajastus Suhtrisk	
	bruto	neto	bruto	neto	bruto	neto
Elukohatüüp						
linn	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00
maa	0,32**	0,39**	0,58**	0,75*	1,43**	1,27**
Usukuuluvus						
usklik	0,84	0,76	1,40*	1,30	0,97	1,01
usukombeid järgiv	0,88	0,91	0,74**	0,75**	1,12**	1,10*
ükskõikne	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00
Sotsiaalpäritolu						
ettevõtja	1,31**	1,37**	1,27*	1,23	0,90**	0,92*
haritlane	4,52**	2,05**	2,47**	1,20	0,67**	0,94
tööline	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00
Kontrollkese						
seesmine	1,52**	1,38**	1,84**	1,88**	0,83**	0,86**
neutraalne	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00
väline	0,98	0,93	0,75	0,76	1,07	1,06
Õdede-vendade arv						
0	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00
1	0,75	0,72	0,91	0,85	1,09	1,11
2	0,60**	0,62*	0,67**	0,70*	1,19**	1,12
3+	0,30**	0,35**	0,41**	0,49**	1,51**	1,34**
Kasvuperetüüp						
täispere	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00
üksikvanem	0,63**	0,55**	0,66**	0,62**	1,22**	1,21**
Vanemate haridus						
põhi	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00
kesk	4,59**	3,34**	2,32**	2,07**	0,67**	0,73**
kõrg	6,82**	3,52**	6,84**	5,42**	0,45**	0,52**

** $p<0,01$, * $p<0,05$

Nende maanoorte jaoks, kes keskhariduse olid omandanud, polnud tõenäosus haridusteed kõrghariduse suunas jätkata enam kuigi palju madalam kui linnanoortel. Kohorditi arvutatud mudelid näitavad, et taoline olukord oli kõige selgemini väljendunud eakamates PSU kohortides: näiteks 1924-1933 põlvkonnas moodustas maarahvastiku keskhariduse omandamistõenäosus umbes kolmandiku linnarahvastiku omast, keskharidusega maanoorte shanss kõrghariduseni jõuda oli neis põlvkondades aga isegi kõrgem kui linnas. Nooremate põlvkondade suunas liikudes kõnealune selektsioonimehhanism teiseneb. Keskhariduse omandamisvõimaluste lähenemisega, mis pole siiski viinud nende täieliku võrdsustumiseni, koondub maa- ja linnarahvastiku hariduserisus peamiselt kõrghariduse tasandile.

Usklikkus ja usukommete järgimine seostub enamikus mudelites haridustee veidi varasema lõpetamise ning mõneti väiksema tõenäosusega haridusredelil ülespoole liikuda. Kõrvalekalde taolisest üldpildist moodustab kõrghariduse omandamise tõenäosus, mille poolest end usklikuna määratlenud ületavad usu suhtes ükskõikseid peaaegu kolmandiku võrra. Osundatud tõsiasja võib interpreteerida mitmeti, kas või näiteks viitena usu ja hariduse ühisosale vaimsete väärtustega. Huvitav on tõdeda, et põlvkonniti arvutatud kõrghariduse mudelväärtused viitavad kõnealuse ühenduse ümberkujunemisele ja järkjärgulisele tugevnemisele. Kui põlvkondades 1924-1943 tähendas usklikkus keskmisest tagasihoidlikumaid võimalusi haridusastmestiku tippu jõuda, siis järgnevates pöörab erisusgradient kõrghariduse omandamist soodustavaks. Kohortides 1959-1973 iseloomustab usklikke keskmisest kaks-kolm korda suurem tõenäosus kõrgkoolidiplomini jõuda, mis ületab selgelt statistilise juhuslikkuse künnise. Edasise analüüsi ülesandeks jääb selgitada, mil määral johtub gradiendimuutus usklikele osaks saanud haridusdiskrimineerimise vähenemisest ning kuivõrd võib saadud tulemus viidata usklikkuse ühiskondliku tähenduse ümberkujunemisele PSU põlvkondades.

Põlvkonna õpinguteed diferentseerib üsna tublisti ka kontrollkese. Ootuspäraselt iseloomustab seesmise kontrollkeskmega rahvastikuosa keskmiselt pikem haridustee ja kõrgem haridustase, välise kontrollkeskmega seostub aga varasem õpingute lõpetamine ning haridusastmestiku ülemiste tasanditeni jõudmise madalam tõenäosus. Kesk- ja kõrghariduse omandamist kajastavate mudelite võrdlus näitab kontrollkeskme suhteliselt tugevamat diferentsiatsioonijõudu kõrghariduse puhul. Siinkohal olgu märgitud, et kontrollkeskme tugevam mõju kõrghariduse omandamisel ei peegelda ilmselt mitte kooliastmevahelist erisust *per se*, vaid avaramat mänguruumi, mis koolikohustusest kõrgemal õppuri isikuomadustele jääb. Taolist järeldust kinnitab kaudselt ka põlvkonnaspetsiifiline tasememudel, kus diferentsiatsioon keskhariduse tasandil nooremate põlvkondade suunas liikudes nõrgeneb ning lõpuks kaob, kõrghariduse puhul aga püsib kohordivahemiku lõpuni.

Ülejäänud tunnused kajastavad ühel või teisel viisil kasvupere rolli põlvkonna haridustee kujunemisel. Vanemate haridustase toob selgesti esile perekonna haridusliku järjepidevuse ning asjakohaste käitumismallide ülekandumise lastele. Mudeliparameetrite väärtuse põhjal otsustades ületab haridusliku järjepidevuse mõju kaugelt kõigi teiste tegurite poolt kantud diferentsiatsiooni. Nõnda on keskhariduseni jõudmise tõenäosus üle kolme korra suurem neil, kelle vanematest vähemalt ühel on keskharidus, võrreldes põlvkonnaosaga, kelle vanematel keskharidus puudub. Seejuures on huvitav märkida, et keskhariduse omandamisel vanemate kõrgharidus mingit täiendavat eelist ei anna. Vanemate kõrghariduse mõju kerkib esile alles kõrghariduseni omandamisel, kus see annab alg(põhi)haridusega vanematega võrreldes enam kui viiekordse ning keskharidusega vanematega võrreldes enam kui kahekordse eelise. Tasub tähele panna, et käsitledes kõrghariduse omandamist mitte eelneva haridusastme taustal, vaid kogu põlvkonna suhtes, kõnealused suhtriskid multiplitseeruvad. Tulemu-

sena on kõrghariduseni jõudmise tõenäosus kõrgharidusega vanemate perre sündinul ligi 20 korda suurem kui alg(põhi)haridusega ning kaks korda suurem kui keskharidusega vanemate lapsel.

Omaette küsimus on muidugi see, millisel mehhanismil põlvkondade hariduslik järjepidevus põhineb. Klassikaliselt on hariduskäsitlustes levinud kaks peamist hüpoteesi [Boudon 1974; Bourdieu, Passeron 1976]. Kultuurkapitali idee pooldajad väidavad, et madalama sotsiaalse päritoluga noored saavad kodust kaasa vähem, olgu geenide, kasvatuse või üldise kasvukeskkonna vahendusel pärandatavaid võimeid ja väärtusi, mis aitavad neil koolis ning ühiskonnas toime tulla. Teine, majanduslike piirangute hüpotees pöörab tähelepanu madalama haridustaseme ja sotsiaalse staatusega kaasnevatele kehvematele ainelistele ressurssidele. Olukorras, kus vanemad peavad laste õpinguid finantseerima, eriti haridusredeli kõrgematel astmetel, mõjutavad pere majandusvõimalused laste haridusteed ja -taset. Tegelikkuses ei pruugi neid erinevaid mehhanisme muidugi üksteisele vastandada, vaid näha pigem komplementaarsetena, mille väljendustugevus konkreetsetest ühiskondlikest oludest sõltuvalt varieerub.

Joonis 9.10

Kõrghariduse päritoludiferentsiatsioon
Põlisrahvastik, sünnipõlvkonnad 1924-1973

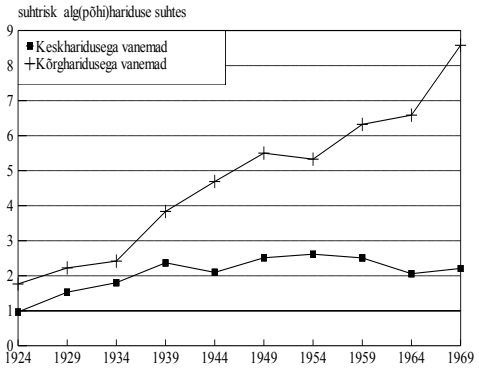

Järjepidevuse mehhanismi kõrval väärivad kindlasti tähelepanu ka hariduse põlvkondadevahelises ülekandes aja jooksul toimunud muutused. Kõige olulisemana hakkab jooniselt silma vanemate haridustaseme mõju iseloomustava suhtriski vastassuunaline trend kesk- ja kõrghariduseni jõudmisel. Keskhariduse omandamisel on vanemate haridustase oma tähendust progresseeruvalt minetanud, langedes paaris-kolmes nooremas põlvkonnas allapoole statistilise olulisuse nivood. Eriti järsk on seejuures olnud vanemate kõrghariduse diferentseeriva mõju nõrgenemine, PSU kohordivahemikus on asjakohane suhtrisk alanenud üle kümne korra ega ületa alates 1939-1943 põlvkonnast enam keskhariduse vastavat parameetrit. Keskhariduselt kõrgharidusele ülemineku puhul on vanemate haridustaseme mõju seevastu jätkuvalt tugevnenud, eriti — ligi viis korda — on kasvanud kõrgharidusliku vanematekodu tähendus (joonis 9.10). Mudeli poolt esile toodud mõjutrendide sedavõrd tugev vastandumine on küllalt tähelepanuväärne, arvestades nii kõrg- kui keskharidusega rahvastikuosa suhtarvu võrreldavat kasvu PSU põlvkondades.

Vanematekodu hariduskeskkonna mõju äralangemist keskhariduse tasemel tuleb otsida protsessi nõrgenenud selektiivsusest. Eakamates kohortides, kus keskhariduseni jõudsid vaid suhteliselt vähesed, jäi vanematekodu mõjule oluline roll vastava põlvkonnaosa väljaeristamisel. Keskhariduse laienedes pea

kogu põlvkonnale pidi asjakohane selektiivsus paratamatult taanduma, seejuures mitte ainult vanemate hariduse, vaid ka muude sotsiaaltunnuste suhtes. Kuigi kõrghariduse levik on PSU kohordivahemikus samuti laienenud, tuleb tähele panna, et viimase puhul sama mõttekäik kehtida ei saa.

Sotsiaalsest vaatenurgast kinnitab saadud tulemus ühiskonna haridusliku segregatsiooni märgatavat süvenemist kõrghariduse tasemel. Esitatu valgusel on oluline tähele panna, et segregatsiooni tugevnemist pole mingit põhjust siduda murranguliste 1990 aastatega — vastavasuunaline protsess oli Eesti ühiskonnas jõudsalt toiminud juba vähemalt kolm eelnenud kümnendit. Kuigi tänase varakapitalismi kontekstis kiputakse kihistumisele ehk stratifitseerumisele andma valdavalt ebasoovitavat (ehkki paratamatut) tähendust, ei tasuks haridusliku segregatsiooni puhul taolise hinnanguga liialdada. Negatiivne hoiak tähendaks ju samavõrra eitavat suhtumist põlvkondade järjepidevusse, millel ühiskonna stratifikatsioon paljus rajaneb. Hoopis omaette küsimus on muidugi ühiskonnakihte eristavate barjääride ületamisvõimalus, olgu põlvkonnasisese või põlvkondadevahelise mobiilsuse teel. Taoliste barjääride liigkõrgele kerkimine võib viia tõrjutud rahvastikurühmade kinnistumisele, kes tunnevad end ühiskonnast välja lülitatuna ja löövad kõigele käega.

Huvitav on tõdeda, et lisaks vanemate haridusele kaasneb keskmisest pikem õpingutee ka ettevõtja- või haritlaspäritoluga. Vanemate sotsiaalkiht ei mineta statistiliselt olulist mõju ka pärast vanemate haridustaseme mudelisse lülitamist, rõhutades niiviisi tunnuse suhtelist iseseisvust võrreldes teiste diferentsiatsioonitegu ritega. Üsna tugevat diferentseerivat mõju avaldab põlvkonna haridusteele ka kasvupere täielikkus. Päritolu üksikvanemaperest, kus lapse kasvatajaks on tüüpiliselt ema, seondub märgatavalt varasema koolist lahkumisega. Keskeltläbi on PSU kohordivahemikus üksikvanema perest pärit lapse keskhariduse omandamise tõenäosus veerandi võrra ning keskhariduselt kõrghariduseni jõudmise tõenäosus kolmandiku võrra madalam kui täisperest võrsunul. Käsitledes kõrghariduseni jõudmist läbi kogu õpingutee, eri kooliastmetel toimiv negatiivne selektsioon kumuleerub, mille tulemuseks ongi ligi poole võrra madalam kõrghariduse omandamise tõenäosus.

Nimetatud tõsiasja seletamisel viidatakse erialakirjanduses põhiliselt kahele mehhanismile: ühelt poolt üksikvanema piiratud majanduslikele võimalustele ning teisalt lapse psühhosotsiaalset arengut pärssivale peresuhete katkemise mõjule [Boggess 1998; Jonsson, Gahler 1997]. Kuigi enamiku PSU põlvkondade kooliajal oli haridus tasuta, ei ole ilmselt õige esimest hüpoteesi Eesti puhul kõrvale jätta. Et vaesus oli omaaegse ideoloogia poolt kuulutatud minevikuigandiks, polnud välja töötatud ka arvestatavat süsteemi riskirühmade elatustaseme tagamiseks. 1940-1950 aastatel seati küll sisse toetused üksikemadele, paljulapselistele ja väikese sissetulekuga peredele, ent kuna kõnealuste toetuste määr ei arvestanud inflatsiooni, jäi nende tähendus peatselt üsna tühiseks. Kaudselt viitab majanduslikele teguritele ka õdede-vendade arvu pärssiv toime põlvkonna haridusteele, kuigi välistada ei saa ka vanema-lapse interaktsiooni erinevat intensiivsust. Nelja- ja enamalapselistest peredest pärit laste koolitee on jäänud lä-

bi kõigi põlvkondade süstemaatiliselt lühemaks ning nende tõenäosus kõrghariduseni jõuda on olnud, ülejäänud tunnuste mõju kontrollides, ligi kuus korda väiksem kui üksiklapsena sirgunutel. Täheldatud seost ei ole seejuures asjakohane kirjutada, vähemalt mitte täielikult, suurperede kidurama hariduslembuse arvele, sest kõnealune erisusgradient on jälgitav üsna lineaarsena kogu lapsesusskaala ulatuses.

Tulles veel kord kasvupere koostise juurde, väärib omaette nimetamist mõlema ja ühe vanema poolt kasvatatud laste haridustee diferentsiatsiooni tugevnemine nooremate põlvkondade suunas. Kuigi mõnevõrra erineva ajastuse ja intensiivsusega, on kõnealune tendents jälgitav nii kesk- kui kõrghariduse tasandil (joonis 9.11). Sotsiaalses plaanis võib taolist arengut interpreteerida kui kasvupere lagunemise pärssiva mõju süvenemist. Jääb edasise analüüsi selgitada, kas tegemist on olnud perekonna lagunemise tõepoolest tagajärgede endi tõsisemaks muutumisega, ühiskonna kehvema suutlikkusega neid tasandada või hoopis millegi muu-ga, näiteks lesestumuse ja lahutu-muse vahekorra teisenemisega. Kokkuvõttes rõhutab haridustee diferentsiatsioon mitmest üksteist täiendavast vaatenurgast põlvkondadevaheliste sidemete väga tugevat rolli rahvastiku elukarjääride kujunemisel, omaaegsele nivelleerivale ühiskonnakorraldusele vaatamata. 1990 aastate muutused hariduse vallas — erakoolide teke, tasulise õppe sisseseadmine kõrgkoolides ning varjatud sammud sinnapoole ka prestiizhikamates süvaõppega keskkoolides — võib tähendada vastava diferentsiatsiooni edasist süvenemist, kuid tõsikindlalt peab seda näitama juba PSU uus ring.

Joonis 9.11

Kõrghariduse kasvuperediferentsiatsioon Põlisrahvastik, sünnipõlvkonnad 1924-1973

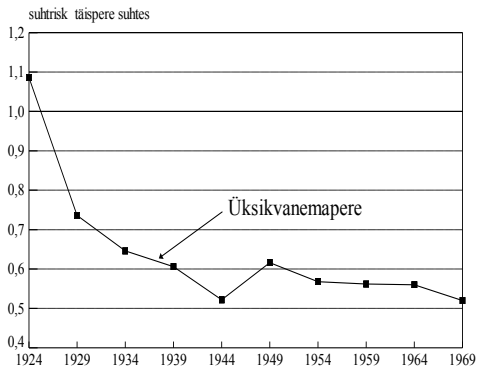

10. TÖÖ

Inimtegevuse põhivaldkondade hulgas kuulub kindel koht töötegemisele. Ehkki aegade jooksul on selle laad ja vormid teinud läbi mitmekesise evolutsiooni, on töö säilitanud aegade hämarusest pärineva rolli. Töö hõlmab märgatava osa rahvastiku ajabüdzhetist, kujundades niiviisi ühiskonna igapäevast elukorraldust. Materiaalsest seisukohast on töö peamiseks sissetulekuallikaks ka modernses ühiskonnas, kuigi inimene ei ole reeglina enam enda loodud produkti vahetu tarbija. Sotsiaalses plaanis määrab töine roll suuresti isiku positsiooni ühiskonna hierarhias. Subjektiivsest seisukohast ei ole põhjust alahinnata töö osa eneseteostuse ning inimliku rahulolu allikana jne. Käesoleva raamatu kontekstis tuleb täiendavalt rõhutada neid korduvaid ühiskondlikke murranguid, mis Eestis PSU põlvkondi on puudutanud. Võrreldes mõnegi teise, eelnevates peatükkides käsitletud elukarjääriga, on põlvkondade töökäik olnud nende murrangute mõjule hoopis vahetumalt avatud.

Rahvastikuteaduslikus käsitluses on töö määratlus rahvusvaheliselt üsna detailideni kokku lepitud[41]. Töötava rahvastiku hulka sisenemine ja sealt väljumine toimub asjakohaste sündmuste, vastavalt tööleasumise ja tööjätu kaudu. Tavapäraste rahvastikusündmustena alluvad need stohhastilise protsessi käsitlusviisile [Willekens 1980; Van Dalen, Verbon 1999]. Sündmusteahela kirevuse tõttu pole sündmusstatistika töö valdkonnas reeglina välja arendatud ja tavaliselt piirdub andmestik asutuste-ettevõtete kaudu kogutava institutsionaalse teabega. Seevõrra on küsitlusstatistika kõrval peamiseks andmeallikaks loendus. Eesti puhul saab rahvaloendustele tuginedes jälgida protsessi arengut alates 1920 aastatest. Kaugemale, XIX sajandisse ulatuvat tagasivaadet takistab andmedefinitsioonide piiratud võrreldavus nüüdisajal rakendatutega [Jordan 1886; Jung-Stilling, Anders 1883-1885, Troinitski 1905a; 1905b].

---

41 Tööstatistikas välja kujunenud liigituse kohaselt jaotatakse kogurahvastik vastavalt kolme rühma: töötav ehk hõivatud (*employed*), töötu (*unemployed*) ja mittemajandustegev ehk majanduspassiivne rahvastik (*economically non-active*). Vastandina viimasele moodustavad kaks esimest koosvõetuna majandustegeva ehk majandusaktiivse rahvastiku (*economically active*) ehk tööjõu (*labour force*). Vastavalt kasutatakse ka protsessilises tähenduses rahvastiku majandustegevuse sünonüümina ka terminit tööjõuosalus (*labour force participation*). Töötu ja mittemajandustegev rahvastik moodustavad ühiselt mittetöötava rahvastiku (*non-employed*). Osundatud rühmade täppismääratluste hoidjaks on Rahvusvahelise Tööorganisatsiooni Statistikabüroo [ILO 1988].

10.1. Meestega sarnastuv tööhõive

10.1.1. Hõivekõvera teisenemine

Järgnev käsitlus keskendub tööealise rahvastiku pikaajalisele hõivetrendile, tööjättu ja vanemaealiste temaatikat on põhjalikumalt valgustatud mujal [Katus *et al* 1999]. Joonis 10.1 esitab protsessi arengu vanuskõvera kaudu, tuginedes viiele rahvaloendusele alates 1934. Esitatud andmestik annab tunnistust Eesti naistööhõive mõõdukalt kõrgest tasemest sõdadevahelisel ajal. Kajastades tolleaegset majandusstruktuuri, milles üheks keskseks tootmisüksuseks oli peretööle rajanev talu, piirdus palgatööga hõivatud naiste osakaal tööealistes vanusrühmades ligikaudu kolmandikuga. Lisades sellele leibkonna tootmistegevuses osalenud mittepalgatöötajõu, ulatus tööeas naiste hõivetase 1930 aastatel 70 protsendi piirimaile. Võrdluses samaealiste meestega, kelle seas töötavate osakaal küündis üle üheksa kümnendiku, jäi naiste näitaja küll omajagu madalamaks, kuid tuleb arvestada, et põllumajandusliku (väike)tootmise puhul on piiri tõmbamine majandustegevuse ja kodutöö vahel tihti üsna komplitseeritud. Vähemalt tänaste arengumaade kogemus viitab taolises kontekstis naiste tööhõive sagedasele alaarvestusele [Standing 1983]. Üldnäitajatele tuginev võrdlus 1922 aasta rahvaloendusega, mis esmakordselt Eestis rakendas rahvastiku majandustegevuse nüüdisaegsega võrreldavat mõõtmismetodoloogiat, osutab rahvastiku tööhõive suhtelisele stabiilsusele 1920-1930 aastatel [RSKB 1923-1925; 1934-1937].

Joonis 10.1

Tööhõive vanuskõver
Loendusaastad 1934-1989

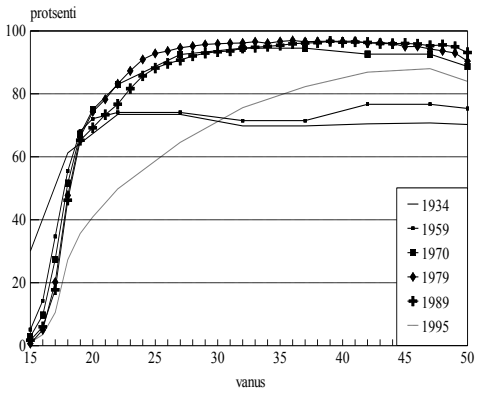

Esimene sõjajärgne rahvaloendus (1959) näitas palgatöö osakaalu hüppelist suurenemist naisrahvastikus: sõjaeelsega võrreldes oli hõivetase kasvanud ligikaudu kahekordseks. Toimunud äkilise pöörde seletust tuleb otsida muidugi 1940 ja 1950 aastate sotsiaalsest ümberkorraldusest, mille käigus enamik varasematest töötamisvormidest lihtsalt kaotati. Elatusvahendite saamiseks oli lubatud leida tööd ühiskonnastatud sektoris. Osundatud teisenemist soodustas siiski ka majandusstruktuuri muutumine, eeskätt majanduse esmassektori osakaalu vähenemine ning teises- ja kolmandasharude osatähtsuse tõus. Kõnealusel perioodil on naiste tööhõive kasvutegurina omaette välja toodud ka soo-selektiivsed sõjakaotused, mis asetasid osale naistest peamise peretoitja kohustuse [Lapidus 1978; McAuley 1981]. Samas, jättes kõrvale töötamise vormilise külje, oli naiste tööhõive tegelik tase aset leidnud transformatsioonist üpris vähe mõjutatud —

üheski tööealises vanusrühmas ei ületanud hõivekordaja kasv 6 protsenti. Hõive vähenemine 15-19-aastaste hulgas on seotud haridustee pikenemisega ning peegeldab koos tööjätu noorenemisega tööaastate koondumist keskmisesse vanusrühma.

Sarnaselt teistele rahvastikuprotsessidele pälvib ka töötamise puhul omaette tähelepanu hõivekõvera kuju, milles väljendub protsessi vanussõltuvus. Piiritledes töötava ja mittetöötava rahvastikuosa, üldistab hõivekõver tööleasumis- ja tööjätusündmuste koondtulemuse. Rahvastikuteadusliku metodoloogia rakendamine ning 1960-1970 aastatel alguse saanud süstemaatilised rahvusvahelised võrdlused tõid esile naisrahvastiku tööhõive märkimisväärse riikidevahelise heterogeensuse. Erinevalt meesrahvastikust, kelle tööjõuosalus tõuseb pärast haridustee lõpetamist harilikult kiiresti maksimumilähedasele tasemele ning püsib sellisena tööjätueani, on naiste hõivekõver osutunud riigiti tublisti varieeruvaks [Durand 1975; UN 1962]. Ühe valitsenud mudeli kohaselt koondus naisrahvastiku töölkäimine perekonna loomisele eelnevasse elufaasi, abiellumise ning laste sünni järel oli tüüpiline tööst loobumine. Teise mudeli puhul järgnes kodufaasile tööturule naasmine pikema vaheaja järel. Veidi lihtsustades avaldub kumbki mudel hõivekõvera spetsiifilises kujus: esimene varases maksimumis ja sellele järgnevas kiires languses, teine omalaadses "kaheküürulises". Kuigi naisrahvastiku tööhõive tase on kõikjal kasvanud ning lähenenud meeste omale, võib mõlemaid tüüpe nõrgemas väljendusvormis kohata ka tänapäeval [Cesano 1999].

Eesti hõivekõverad 1934 ja 1959 ei ilmuta tugevat sarnasust kummagi osundatud mudeliga, kuid lähemal vaatlusel selgub siiski teatud ühisjooni teisega[42]. Nimelt on mõlema loenduse puhul täheldatav väike hõivelangus kolmekümnendates eluaastates, sündimuse kõrgpunkti järel. Eakama vanuse suunas edasi liikudes järgneb sellele hõivetaseme mõningane tõus neljakümnenda eluaasta paiku. Vahepealse tagasilanguse ulatus pole iseenesest suur (vastavalt 3,7 ja 1,5 protsendipunkti), kuid arvatavalt laseb loendustabulatsioonide "jäme" 10-aastane vanusskaala selle tegelikust väiksemana paista. Muu

Tabel 10.1

Tööhõive vanuskordaja
Loendusaastad 1934-1989

Vanusrühm	1934	1959	1970	1979	1989
15-19	61,2	39,9	35,9	28,4	25,9
20-24	73,5	75,5	83,0	83,1	77,5
25-29			92,5	94,4	90,8
30-34	69,8	74,0	94,5	96,2	94,3
35-39				96,7	96,1
40-44	70,7	76,7	92,6	96,4	96,3
45-49				94,2	95,5

[42] Varasema ajaperioodi osas viitab mõne aasta eest Ajalooarhiivist leitud ja ajaloodemograafide poolt kasutusele võetud 1897 aasta loenduse Tartu rahvastikku hõlmav individuaalandmestik selgesti väljendunud varase maksimumi ja sellele järgnenud langusega iseloomustatud hõivetüübile XIX-XX sajandi vahetusel, vähemalt lokaalses ulatuses [Berendsen, Maiste 1999].

hulgas kinnitab taolist oletust hiljutine teostuvusuuring 1959 aasta loendusmaterjaliga [EKDK 1998a]. Uustöödeldud maakonnaandmestiku põhjal konstrueeritud üheaastase sammuga hõivekõver tõi esile suhteliselt lühiajalise ja järsu, ligi 90 protsendi tasemeni küündiva hõivemaksimumi veidi pärast 20 eluaastat. Tõusule järgnenud langus ületas 15 protsendipunkti, ajutise miinimumiga 30 eluaasta paiku. Nagu juba nimetatud, viitab see küllalt suure osa naiste kojujäämisele laste sünnil, olgu või lühiajaliselt. Tulemuse üldistatavusele viitab selle kokkulangevus NLiidust Ameerika Ühendriikidesse lahkunud emigrantide eluloouuringuga, mille käigus samuti taastati varasemate perioodide hõivekõverad [Anderson 1987].

Joonis 10.2

Tööea kestus
Tööstusmaad, 1980 aastate lõpp

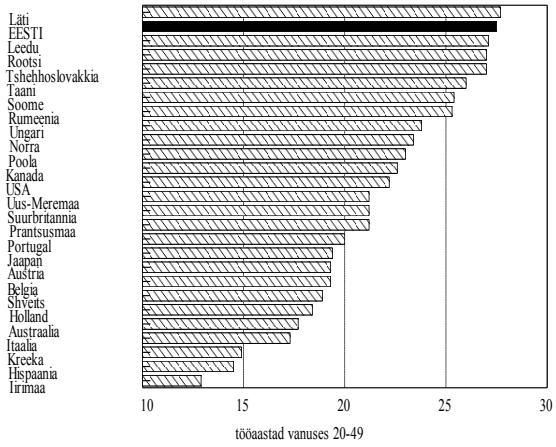

1960 aastad osutusid ilmselt kõige kiiremaks kasvuperioodiks Eesti naiste XX sajandi tööhõives, muutuse ulatus ületab muide ka praegusel üleminekuajal aset leidnud vastassuunalise nihke [Puur 1989; 1995b]. Tõusu tulemusena kerkis töötava rahvastiku osakaal ka naisrahvastikus pikas vanusvahemikus üle 90 protsendi, jõudes üsna lähedale meeste tasemele. Töötamismudeli sugudevahelist sarnastumist rõhutab ka varasema kaheküürulise hõivekõvera kadumine. 1970 aastatel naistööhõive mõningane tõusutrend küll jätkus, kuid juba saavutatud kõrge taseme tõttu jäi juurdekasv üsna napiks. 1980 aastate alguseks oli kasvupotentsiaal ammendunud ning järgnevate loenduste võrdlus annab tunnistust tööhõive langustrendist mitte ainult õpinguealistes, vaid ka hilisemates vanusrühmades. Trendi pöördumisele vaatamata paistis Eesti rahvusvahelises pingereas jätkuvalt silma naistööhõive ühe kõige kõrgema taseme poolest, ületades koos Läti ja Leeduga ka Kesk- ja Ida-Euroopa maid (joonis 10.2). Punktiiriga on joonisele 10.1 lisatud ka 1990 aastate keskpaigaks välja kujunenud uut olukorda peegeldav hõivekõver. Selle vaagimisel tuleb aga tähele panna, et loendus- ja küsitlusstatistika definitsioonierisuse tõttu on hiljutine hõivelangus mõnevõrra üle paisutatud.

PSU panuseks rahvastiku hõivearengu käsitlemisel on põlvkondade töötee üldistamine eluloolisest vaatenurgast. Sündmuslooline andmestik pakub selleks mitmesuunalisi võimalusi, käesolev peatükk keskendub tööle selle pidevuses ning vaheldumises teiste täiseategevustega. Kasutatud lähenemisviis fikseerib raamistiku töö erilaadsete osaseisundite ja -sündmuste, näiteks töökoha- ja

ametivahetuste, tööaja- ja palgamuutuste jms eritluseks, mis ise alljärgnevasse käsitlusse ei mahu ning hõlmatud põlvkondade töökarjääri omaaegset reglementeeritust silmas pidades on võib-olla ka veidi vähem tähtis. Vahemärkuse korras on huvitav tõdeda, et Eesti puhul on taoline üldraamistik süstemaatiliselt käsitlemata, kuigi töö osaprotsesside, näiteks ametialase mobiilsuse ja seda kujundavate tegurite kohta, on uurimistöid olemas [Helemäe, Saar, Vöörmann 2000]. Sarnaselt varasematele peatükkidele on ka töötee puhul enam tähelepanu koondatud etappidele, kus põimumine teiste elukarjääridega on kõige intensiivsem. Peatükis pole spetsiaalset rõhuasetust 1990 aastate muutustele, mis oleks nõudnud põlvkonnaperspektiivi asendamist perioodvaatega ning mida on põhjalikumalt käsitletud mujal [Eamets 1999; Puur 1997a; 1997b; 2000a; 2000c].

10.1.2. Leivateenija-koduperenaise mudel

Põlvkondade töötee käsitlemisel on esmalt paslik meenutada, et Eesti PSU kohordivahemik algab enam-vähem demograafilise ülemineku lõpuajast. Seda tõsiasja on oluline silmas pidada, kuivõrd just tollesse etappi langeb naistööhõive omapärane madalperiood, eriti rahvastiku- ja majandusarengu suurema ebasünkroonsuse korral. Majanduse kiire moderniseerumine võttis leibkonnalt tootmisüksuse funktsiooni ning viis elatusvahendite hankimise kodust välja, vastavalt leidis aset soorolli polariseerumine ja kujunes nn leivateenija-koduperenaise mudel (*breadwinner-homemaker system*) [Davis 1984; Sogner 1993]. Mudeli kohaselt jäi mehe peamiseks ülesandeks perele sissetuleku kindlustamine, naise ülesandeks aga kodu ja laste eest hoolitsemine.

Leivateenija-koduperenaise mudeli selgepiirilise väljaarenemise korral oli abielunaiste kodupõli vaat et sotsiaalse edenemise mõõdupuuks ning töölkäimine seostus tüüpiliselt ainelise kitsikuse ja madala sotsiaalse seisundiga. Samadel põhjustel, mis olid mudeli kujunemise aluseks, osutus selle iga aga küllalt üürikeseks. Korralduse pikemaajalisele toimimisele asetas piiri demograafilise ülemineku lõpulejõudmine ja vähelapselise perekonna kinnistumine, mis kitsendas koduperenaise rolli tarvidust ja teisalt avas tee emantsipatsioonile. Taolist seost kinnitab muu hulgas leivateenija-koduperenaise mudeli ajalis-ruumiline levik, mis Euroopas jälgib küllalt kenasti demograafilise ülemineku ajastust. Näiteks Lõuna-Euroopa maades, Hispaanias, Itaalias, Kreekas ja Portugalis, ulatus tööst kõrvalejäänute osakaal möödunud kümnendil ligi kolmandikuni tööealisest naisrahvastikust, samal ajal kui põhjapoolsetes maades oli vastav rühm juba üsna marginaalne [Kempeneers, Leliévre 1991a].

Eesti PSU põlvkondades tööst kõrvalejäänud naisrahvastik praktiliselt puudub, muidugi jättes võrdlusest välja kõige nooremad põlvkonnad, kelle haridustee on alles pooleli ja tööleasumine seevõrra ees. Ka kõige vanemas sünnipõlvkonnas 1924-1928 ei ületanud asjaomase rühma osakaal 0,3 protsenti. Niisiis oli PSU põlvkondade ajaks leivateenija-koduperenaise mudel selgelt kadunud, kuid vastamist nõuab selle olemasolu ja eeskätt levikuulatus PSU-eelsetes

kohortides. Käsitletud sõjaeelne hõivekõver viitab selle mudeli tõenäolisele olemasolule, kuid perioodiandmestik ei võimalda taolisele küsimusele lõplikku vastust anda. PSU põlvkondade vanematekodu kohta kogutud teavet kasutades on siinkohal tehtud katse protsessi varasem trend rekonstrueerida. Joonis 10.3 esitab tööst eluaegselt kõrvalejäänud naisrahvastiku osakaalu alates XIX sajandi lõpu sünnipõlvkondadest.

Joonis 10.3

Töökogemuseta rahvastik
Põlisrahvastik, sünnipõlvkonnad 1884-1968

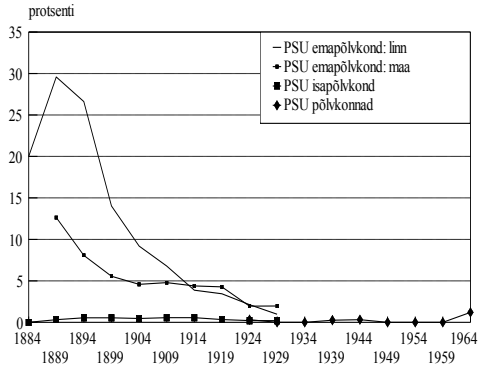

Analüüsitulemus kinnitab leivateenija-koduperenaise mudeli olemasolu ka Eestis ja võimaldab määratleda selle mõned üldised piirjooned. Linna- ja maarahvastiku lõikes tehtud rekonstruktsioon on tabanud asjaomase mudeli kujunemise lõppjärgu, kõrgpunkti ning taandumise. Leivateenija-koduperenaise mudel saavutas Eestis kõrgpunkti ilmselt 1890 aastate põlvkonnas, kelle elluastumine langes Esimese maailmasõja aastatesse ning teoinimese iga Eesti vabariigi aega. Selle põlvkonna linnanaiste hulgas lähenes tööst eluaegselt kõrvalejääjate osakaal 30 protsendini, mis on võrreldav Lõuna-Euroopa riikidega pool sajandit hiljem [Livi-Bacci 1982]. Mudeli kõrgaeg jääb suhteliselt lühikeseks: kiire langus algab XIX-XX sajandi vahetuse põlvkondades ning jõuab sisuliselt lõpule juba PSU-eelsetes sünnikohortides. Immigrantrahvastikus on trend põhimõtteliselt sarnane, kuid kõrgpunkti ja languse veidi hilisema ajastusega. Kokkuvõttes tähendab esitatu töö-mittetöö polarisatsiooni jõudsat vähenemist ning naiste töötee ühtlustumist Eestis XX sajandi esimesel poolel. Metodoloogilisest seisukohast on see ühtlasi sobivaks näiteks sündmusloolise lähenemisviisi potentsiaalist pikaajaliste protsessitrendide taastamisel.

10.1.3. Tööea pikkus

Tööhõive analüüsil on rahvastiku töötavaks ja mittetöötavaks jaotamise järel järgmine samm tööea pikkuse käsitlemine. Tööea pikkus võimaldab ühisele nimetajale — tööaastate arvule — taandada mis tahes erilaadsed tööteed: nii noorukieast kõrge vanuseni kestva pidevtöö kui episoodilise või marginaalse töötamise. Ka on tööea pikkuse näitajas selgepiiriline rahvastikuteaduslik sisu, sarnaselt näiteks keskmisele eeldatavale elueale suremuse või summaarsele kordajale

sündimuse puhul[43]. Olgu siinkohal märgitud, et rahvastiku tööea põlvkondlik kestuskäsitlus on Eestis esmakordne, ennekõike on seda varem tegemast takistanud asjakohase andmestiku puudumine. Muidugi on sotsiaalkindlustusasutused pensionimaksmise eesmärgil tööaastate arvu üle arvestust pidanud, kuid selle aluseks olev juriidilis-administratiivne ja kohati isegi ideoloogiline vaatenurk ei luba kõnealust teavet protsessianalüüsiks kasutada.

Joonis 10.4 esitab tööea kogupikkuse PSU põlvkondades. Kasutatud esitusviis toob hästi esile tõsiasja, et tööea pikkus pole fikseeritud, vaid elu jooksul kumuleeruv suurus. Kasv algab nullist ning vanuse kasvades lisandub teatud tööaastate arv. Teoreetiliselt, kui kõik põlvkonnaliikmed pidevalt töötaksid, võiks põlvkonna töötee igas viieaastases vanusintervallis pikeneda parasjagu viie aasta võrra, joonisel kajastab taolist hüpoteetilist maksimumi diagonaalne punktiirjoon. Tööea tegeliku kestuse juurdekasv on teoreetilisest maksimumist muidugi väiksem, kuid varieerub vanuseti üsna tublisti. Töötee algetapil on see väike, seejärel kasvab ning jõuab tööea keskosas küllalt lähedale maksimaalsele. Tööjätueas tööaastate arvu juurdekasv uuesti aeglustub, kuid ei nullistu täielikult kunagi, sest igas põlvkonnas leidub rohkem või vähem isikuid, kes jätkavad töötamist ka väga kõrges vanuses. Varasem vanurrahvastiku majandustegevuse käsitlus on näidanud, et mainitud tõsiasi peab eriti hästi paika eakamate PSU põlvkondade puhul, kelle töötee jätkus kaugelt üle ametliku pensioniea piiri [Puur 1999].

Enne protsessitrendi juurde asumist on mõistlik teha siiski veel üks kõrvalpõige metodoloogia valda. Nimelt sõltub tööea kogupikkus, nagu kõik teisedki käesolevas peatükis kasutatud arvnäitajad, paljus sellest, mida on töötamisena arvestatud ja mida mitte. Oluline on rõhutada, et niisugune tähelepanujuhtimine ei ole mõeldud lugeja koormamiseks tarbetute tehniliste nüanssidega, vaid näitena andmekriitilise suhtumise tarvilikkusest. Tänapäeval on töö mõiste piiritlemise üldiseks raamistikuks ÜRO egiidi all välja töötatud Rahvamajanduse Arvepidamise Süsteem, konkreetsemaks aga tööstatistika rahvusvaheliselt kokkulepitud standardid [UN 1968; ILO 1988]. Viimased sisaldavad üsna selgepiirilisi juhiseid rahvastiku majandustegevusliku jaotuse kindlakstegemiseks.

Naisrahvastiku puhul on oluline eeskätt sünnitus- ja lapsehoolduspuhkuse arvestamine. Kuivõrd vastav aeg on alates 1960-1970 aastatest järjekindlalt pikenenud, kajastab andmestik rahvastiku reaalse töökäitumise kõrval ka juriidiliste normide muutust [Moss, Deven 1999]. Samavõrra vajavad sedalaadi nüansid arvestamist riikidevahelise võrdluse puhul. Vastasel juhul võib tulemus olla üsna eksitav, mida ilmekalt näitab Rootsis, ühes asjakohaste soodustuste kasutuselevõtu pioneerriigis, läbi viidud spetsiaalne analüüs. Viimase kohaselt

[43] Tööea kogukestuse leidmiseks kasutatud arvutusmeetod üldistab põlvkondade töökäigu, kuid abstraheerub suremuse mõjust, mille arvestamiseks tarvilikud kohortelutabelid Eesti kohta seni puuduvad. Tööealiste naiste madala suremustaseme ning alates 1960 aastate algusest valitseva suremusstagnatsiooni tõttu taoline lihtsustus PSU põlvkondade võrreldavust märkimisväärselt ei kahanda [Katus 2000].

on naiste tööhõive kasvutrend, riigi koht rahvusvahelistes pingeridades ning sellest tuletatud soovõrduse aste tublisti üle hinnatud, samuti ei vasta tegelikkusele naisrahvastiku kaheküürulise hõivekõvera asendumine laugjaga [Jonung, Persson 1992].

Probleemi lahenduseks on rahvastiku tööhõive tõelähedasem peegeldamine, kui mitte standardmetodoloogia korrigeerimise, siis vähemalt komplementaarse näitajasüsteemi rakendamise kaudu. Selles suunas on muide liikunud ka Rahvusvahelise Tööorganisatsiooni soovitused Kesk- ja Ida-Euroopa riikidele [ILO 1995]. Soovituste kohaselt lühiajalisele, tüüpiliselt mõnekuulisele rasedus- ja sünnituspuhkusele järgnevat pikemaajalist, mitmes riigis kuni lapse kolmanda eluaastani ulatuvat lapsehoolduspuhkust töötamise hulka ei arvata. Euroopa PSU puhul on astutud samm kaugemale ja võetud süstemaatiliselt aluseks rahvastiku tegelik tööhõive, sõltumata juriidilistest vms vormilistest asjaoludest [UNECE 1992; 1993]. Sündmusloolise analüüsi seisukohalt oli taoline otsus iseenesest paratamatu, kuivõrd ILO standardkäsitluse rakendamine sündmusloolises raamistikus oleks toonud kaasa tõelisi komplikatsioone. Nõnda oleks näiteks enamus naisi tulnud lapse sünnile järgneval kahel kuul tulnud arvestada töötavate hulka, lapse kolmandal elukuul aga fikseerida nende koduseks jäämine. Arusaadavalt oleks niisugune talitusviis olnud tööhõive seisukohalt lausa eksitav[44].

Joonis 10.4

Tööea kestus
Sünnipõlvkonnad 1924-1973

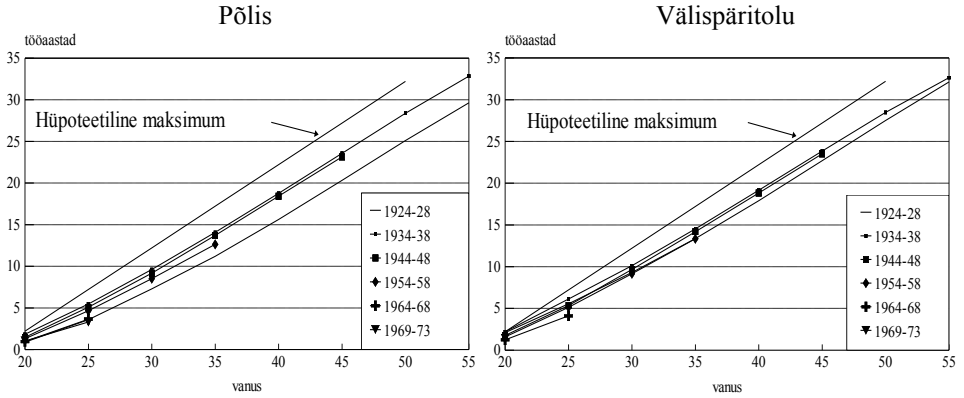

Siirdudes protsessi põhisuundumuse juurde, ilmneb põlvkondade töötee pikkuses küllalt märkimisväärseid erisusi. Nõnda on PSU vanematele põlvkondadele iseloomulik töötee pikenemine. Võrreldes 1924-1928 ja 1934-1938 sün-

[44] Osundatud definitsioonierisust on mõistlik arvestada ka erinevate andmeallikate kõrvutamisel. Nõnda on nõukoguaegsed rahvaloendused sünnitusealise naisrahvastiku tööhõive taset üle hinnanud [Puur 1989]. Sama kehtib, kuigi vähemas ulatuses, ka Statistikaameti poolt läbi viidud tööjõu-uuringu väljundi kohta [ESA 1997-2000].

nikohorte omavahel, suurenes keskmine tööea kogupikkus vahemikus 15-54 eluaastat ligikaudu kolme aasta võrra, 29,6 aastalt 32,8 aastani. Joonisel paistab niisugune juurdekasv üsna tagasihoidlik, kuid tuleb tähele panna, et tõus pole jaotunud vanuseti ühtlaselt, vaid kontsentreerub selgesti töökarjääri esimesele kolmandikule. Seda etappi eraldi käsitledes nähtub, et töötee pikkus kolmekümnendaks eluaastaks suurenes kõnealustes põlvkondades tervelt kolmandiku võrra. Hilisemas elufaasis saavutatud põlvkondadevaheline erisus stabiliseerus, mis kinnitab tööhõive perioodefektilaadset tõusu 1960 aastatel, pärast sotsiaalse ümberkorralduse toorematest jõuvõtetest loobumist. Pikemas ajaperspektiivis tähendab öeldu, et PSU kolm vanemat põlvkonda on Eestis viinud lõpule naiste tööhõive selle muutuslaine, mis algas XIX-XX sajandi vahetuse sünnipõlvkondades.

Sünnikohortide 1939-1948 töötee pikkus on küllalt sarnane eelnevatega, kuid kumulatiivselt siiski umbes poole aasta võrra lühem. See väike tagasiminek määrab Eesti seni kõige pikema tööteega naispõlvkonnaks 1930 aastate keskpaiga sünnikohordid. Lugeja ilmselt märkab, et need on ühtlasi põlvkonnad, kelle töötee mahub pea täielikult nõukogulaadse ühiskonna- ja majanduskorralduse raamesse. Nende tööleasumine toimus põhiosas 1950 aastatel ning töötee kulges läbi kolme järgneva kümnendi, mil kõrge naiste tööhõive oli kujunenud normiks. 1990 aastateks oli enamik neist põlvkondadest jõudnud pensioniea künnisele, mistõttu majandusüleminekuga seonduv töövõimaluste ahenemine mõjutas nende töökäiku vaid lühiajaliselt. Nooremate, eriti 1950 ja 1960 aastatel sündinud põlvkondade puhul on märgatav tööaastate arvu progresseeruv vähenemine, sünnikohordis 1964-1968 on kumulatiivnäitaja jõudnud tagasi PSU esimese põlvkonna tasemele. Oluline on tähele panna, et osundatud langustrend sai tegelikult alguse juba 1970 aastatel, seega pole põhjust selle kujunemist kirjutada majandusülemineku arvele. Sama tõsiasja kinnitab ka PSU andmestikust rekonstrueeritud perioodnäitaja aegrida [Puur 2000a].

Põgus pilguheit joonise 10.4 paremale poolele toob esile välispäritolu rahvastiku hõivearengu omapära. Võrreldes põlisrahvastikuga on tööhõive tõus PSU eakamates põlvkondades hoopis nõrgemini väljendunud, kuivõrd välispäritolu rahvastikuhõivetase oli väga kõrge juba sünnikohordis 1924-1928. Koos eluaegse tööst kõrvalejäämise kõrgpunkti veidi hilisema ajastusega tähendab see ilmselt naiste tööhõive kiire kasvuperioodi ajalist kokkusurutust välispäritolu rahvastikus. Eestisse saabumisel oli suurem osa sellest juba toimunud ja nõnda võib vanema põlve sisserändajaid pidada ka töövallas, sarnaselt varem käsitletud abortiivsusele, uue käitumismudeli maaletoojaiks. Igal juhul oli põlisja välispäritolu rahvastiku hõiveerisus kõige selgepiirilisem just vanimas kohordis, järgnevates põlvkondades kummagi osarahvastiku tööea kogupikkus järkjärgult võrdsustus. Kohortnäitajate suurema stabiilsuse tõttu ei kajastu PSU põlvkondade töötee pikkuses veel oluliselt 1990 aastate majandusülemineku poolt rahvastiku tööhõivesse toodud uued jooned, mille teisenemist põlvkonnakogemuseks saab hinnata PSU järgmise küsitlusringi kaudu.

10.2. Tööaeg ja amet

Hõiveprotsessi järjestuse iseloomustamisel on tarvis tähelepanu pöörata eeskätt töö laadile, millega rahvastik ning selle erinevad rühmad on tegevad. Käesolev alaosa vaatleb PSU põlvkondade töö iseloomu kolmest vaatenurgast — sotsiaalkihi, ameti ja tööaja seisukohalt. Peamiselt trükiruumi kokkuhoiu kaalutlusel ei sea järgnev eesmärgiks tööaja, ameti ja sotsiaalkihi sündmusloolist eritlust, vaid keskendub peamiselt põlvkondade hõivekoostise selgitamisele asjaomases lõikes. Vastavalt on käsitlus läbilõikeline, kuid hõlmab vanussõltuvuse kaudu kogu PSU põlvkonnavahemikku.

Rahvastiku töötavaks ja mittetöötavaks liigitamisel on rahvusvahelise standardi kohaselt esimesse hulka arvamiseks küllaldane, kui isik tegutseb palgalise või ettevõtjana kas või ühe tunni nädalas [Hussmanns, Mehran, Verma 1988]. Kuigi taolist piirolukorda tuleb ette harva, aitab tööaja fikseerimine hõive kvantitatiivset määra täpsustada. Kuivõrd keskmine töönädala pikkus on paralleelselt tööhõive vanuspiiride kitsenemisega lühenenud ning varieerub riikidevaheliselt üsna märgatavalt, on seesugune täpsustus asjakohane nii ajatrendi, ruumilise kui rahvastikurühmalise võrdluse juures. Naistööhõive kontekstis keskendub tööajakäsitlus suuresti osaajatöö proportsiooni vaagimisele, eriti töö- ja pererolli ühitamist silmas pidades [Beechey, Perkins 1988; Neuborg 1985].

Sarnaselt Kesk- ja Ida-Euroopa riikidele iseloomustab Eestit osaajatöö suhteliselt tagasihoidlik levik. Rakendades eralduspiirina 35-tunnist töönädalat, tegi PSU põlvkondades osaajaga tööd vaid 15 protsenti naisrahvastikust (joonis 10.5). Majandusülemineku eel oli osaajatöö teadaolevalt veel harvem nähtus, möödunud kümnendi jooksul on selle levik vähemalt kahekordistunud. Kestuselt mahub osaajatöö enamasti 25-34 nädalatöötunni vahemikku, tavapärasest poole või veel väiksema koormusega töötajate osakaal piirdub vaid kolme protsendiga. Vanuseti järgib osaajatöö küllalt täpselt rahvastiku hõivekõverat, õigemini küll selle pöördkuju: osaajaga töötamine on koondunud tööea algus- ja lõpuossa, suhteliselt kõige sagedamini kohtab seda aga pärast ametlikku pensioniiga. Samuti esineb osaajatööd keskmisest mõnevõrra rohkem kahekümnendates-kolmekümnendates eluaastates, eeskätt perekondlikel põhjustel. Sellele vaatamata on Eestis töölkäimisest täielik loobumine lapse esimestel eluaastatel pere- ja töörolli valdav ühitamisviis: isegi alla kolme aasta vanuste laste emade hulgas ei ületanud osaajatöö suhtarv 20

Joonis 10.5

Tavatööaeg
Põlisrahvastik, sünnipõlvkonnad 1924-1973

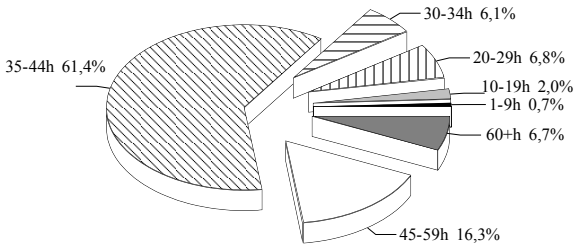

protsenti. Võrdluseks moodustavad osaajatöötajad Euroopa Liidu maade naistööjõust keskmiselt kolmandiku, mitmes riigis, näiteks Hollandis, Inglismaal, Norras, Rootsis ja Shveitsis, küünib osaajatöötajate vastav suhtarv aga 40-60 protsendini [Punch, Pearce 2000]. Eesti vaatenurgast tähendab osundatud erisus rahvastikuarenguliselt võrreldavate riikide naistööhõive standardnäitajate statistilist ülepaisutatust.

Osaajatööst laiemalt levinud nähtuseks on tänases Eestis üleajatöö. Võttes selle alampiiriks 45 tundi nädalas, tegi PSU põlvkondades üleajatööd ligi veerand naistest. Sarnaselt osaajatööle on ka üleajatöö viimase kümnendi jooksul sagenenud [Puur 2000d]. Enamikul juhtudel tähendas see ca viiekümnetunnist töönädalat, kuid seitsmel protsendil naistest ulatus tööaja kestus 60 tunnini nädalas või üle selle. Kuigi vanuseti pole üleajatöö sagedusvariatsioon eriti suur, võib siiski täheldada selle koondumist küpsemasse tööikka. Kuivõrd osaaja- ja üleajatöö teineteist suuresti tasakaalustavad, ulatus naiste töönädala keskmine pikkus põlisrahvastiku põlvkondades 40,9 tunnini. Välispäritolu rahvastiku vastav näitaja oli tunni võrra lühem, kuid olulisemana iseloomustab sisserändajaid tööaja märksa tugevam standardiseeritus nii osaajatöö kui üleajatöö harvema esinemise arvel. Võrdluseks, Euroopa Liidu riikides on naiste töönädala keskmine pikkus varieerunud 1990 aastatel 33-34 tunni vahemikus [ILO 1991-1999].

Teine käsitlusalune hõivetunnus — amet — võtab kokku tehtava töö sisu ja tarvilikud kutseoskused, samuti tööga kaasneva otsustuspädevuse ning vastutusastme. Järjepideva arengu tingimustes on rahvastiku ametikoostis, selle väljakujunenud seoste tõttu hariduse, töise sissetuleku ja prestiizhiga, tänapäeva ühiskonna sotsiaalse struktuuri aluseks [Goldthorpe 1987]. Erinevalt mitmest muust rahvastikutunnusest eeldab ametikoostise käsitlemine üksikasjaliku klassifikatsiooni olemasolu, et koondada kõikvõimalike ametite mitmekümnetuhandeline kogum kindlapiirilist analüütilist tähendust omavatesse rühmadesse. Koondamise aluseks on Ametite Standardklassifikatsioon, mille viimane versioon oli aluseks ka PSU ametiteabe süstematiseerimisel [ILO 1990; Ametite... 1999]. Täpsemini rakendati selle põhijaotust kümneks suurrühmaks. Tuleb tähele panna, et sarnaselt paljude teiste hiljaaegu käibesse tulnud mõistetega on ka ametirühmade tähistamiseks tarvis olnud leida sobivad eestikeelsed terminid. Praegune ametlik sõnavara püüab sageli läbi ajada kohmaka otsetõlkega, käesolev raamat katsetab pakkuda midagi suupärasemat.

Joonis 10.6 esitab PSU naispõlvkondade ametikoostise kümne suurrühma lõikes. Kaheks kõige arvukamaks rühmaks on põlisrahvastikus kõrgkutselised ja keskkutselised, kelle osakaal ulatub koosvõetuna rohkem kui kahe viiendikuni naistööjõust. Kõnealuseid ametirühmi ühendavaks ja ülejäänutest eristavaks jooneks on vastavatesse rühmadesse liigitatud ametite keskharidust ületav haridusnõue. Mõne erandiga eeldab kõrgkutselises ametis töötamine ülikoolidiplomit, keskkutseliste puhul on seos haridusega vähem range, kuid reeglina on sellesse rühma kuuluvate ametite pidajad omandanud lisaks üldkeskharidusele ka erihariduse. Isegi kui kõrg- ja keskkutseliste osakaal peaks olema klassifitsee-

rimise ebatäpsuse tõttu pisut ülehinnatud, annab see tunnistust Eesti naiste arvukast esindatusest professionaalset ettevalmistust nõudvatel tööaladel. Põhimõttelist eksitust näitajates aga kindlasti pole, sest piir ülejäänud ametirühmadega on küllalt selge ning tulemus kooskõlas rahvastiku haridusjaotusega. Majandusülemineku kontekstis aitab kõrg- ja keskkutseliste suhtarv ühe tegurina seletada ka naiste kohati paremat käekäiku võrreldes meestega, kelle seas esineb samadesse rühmasse kuuluvaid ameteid kaks korda harvemini [EKDK 2002a]. Muu hulgas oli see põhjuseks meeste ja naiste palgaerisuse kahanemisel 1990 aastate algul [Noorkõiv *et al* 1998].

Joonis 10.6

Ametikoostis
Sünnipõlvkonnad 1924-1973

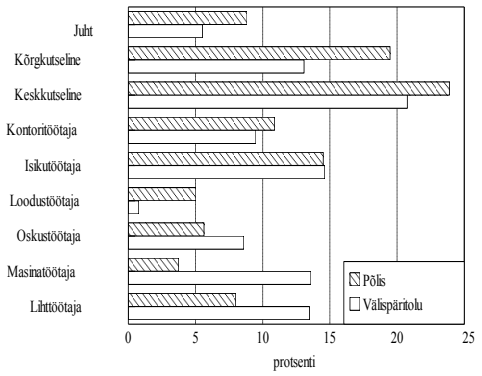

Kaheks osakaalult järgnevaks ametirühmaks on kontoritöötajad ja isikutöötajad, kes kokku moodustavad veerandi hõivatud naiste koguarvust. Mõlemad rühmad esindavad naiste enam või vähem traditsioonilisi töövaldkondi ega esita paljudel juhtudel kaugeleulatuvaid kutsealaseid erinõudeid. Mitmesuguse tasandi juhina töötas 9 protsenti PSU naisrahvastikust, võrreldes meestega kohtab Eestis naisi juhiametis umbes kaks korda harvemini. Soolise võrdõiguslikkuse vaatenurgast väärib see proportsioon kahtlemata ühtlustamist, kuid siinkohal võib tõdeda, et näiteks soovõrdsustamise lipulaevaks olevas Rootsis jagunevad juhiametid meeste kasuks veel suuremas (dis)proportsioonis [ILO 1991-1999]. Ülejäänud rühmad — loodustöötajad, kutsetöötajaid, masinatöötajad ja lihttöötajad — koondavad endasse valdavalt erineva oskustasemega ja -suunitlusega tööliselukutseid. Rahvastiku ametikoostise seisukohalt on nende ametirühmade ühisjooneks suhteliselt madal esindatus naiste hulgas: koosvõetuna ei ületa need veerandit hõivatud naiste koguarvust. Sarnaselt juhtidega valitseb ka nimetatud sinikraelistes ametirühmades ligikaudu kahekordne meesjõu ülekaal. Ametiliigituse kümnendat rühma, sõjaväetöötajaid, pole naisrahvastiku puhul selle väiksuse tõttu võimalik välja tuua.

Välispäritolu rahvastiku ametikoostis sarnaneb põhiproportsioonidelt põlisrahvastiku omale, kuid samas väärivad tähelepanu ka mitmed erisused. Ühelt poolt paistab silma kõrg- ja keskkutseliste 7-8 protsendipunkti võrra madalam esindatus. Samasuunaline lahknevus on täheldatav ka juhtide rühmas. Teisalt leidub välispäritolu rahvastikus vastukaaluks suhteliselt enam kutse-, masina- ja lihttöötajad, spetsiifilise ruumilise paigutuse tõttu puudub immigrantide hulgas aga peamiselt põllumajandustootmises hõivatud loodustöötajate rühm. Osundatud struktuurierisusi ei maksa seostada välispäritolu rahvastiku ulatusliku tööturudiskrimineerimisega, nagu seda Eesti olusid pealiskaudselt tundvad autorid on teinud näiteks palgaerisuste seletamisel [Kroncke, Smith

1997]. PSU andmestikus on põlis- ja välispäritolu rahvastiku ametistruktuuri erisus jälgitav rahvastikupõlvkondade töötee algusest peale, mis vanemate kohortide puhul ulatub tagasi 1940-1950 aastatesse. Samuti on viimane kooskõlas eelnevas peatükis kirjeldatud ja sama kaugele mineva hariduserisusega põlisrahvastiku kasuks. Need tõsiasjad muidugi ei sea kahtluse alla sisserännanute tööturuseisundi varasemate eeliste äralangemist üleminekuperioodil [Puur, Sakkeus 1999].

Vanusrühmiti on rahvastiku ametijaotus suhteliselt ühtlane, mille aluseks on asjaomaste põlvkondade hariduskoostise stabiilsus (joonis 10.7). Samas leidub mitme ametirühma osakaalus ka süstemaatilisi erisusi, mille põhjuseks on ühel juhul individuaalne töökarjäär, teisel juhul aga kohortide tööteed kujundanud ühiskondlike olude muutumine. Tõusujoones kulgeva töökarjääri peegeldusena suureneb vanuse kasvades juhirühma osakaal, saavutades maksimumi neljakümneste hulgas. Huvitav on tõdeda, et seda põhimõttelist seaduspärasust ei ole suutnud muuta ka nn võitjate põlvkonna tähelend uute tegevusvaldkondade tipp-positsioonidele. Mainitud põlvkonna omapäraks saab ilmselt olema edasise karjääritee piiratus, sest kättevõidetud positsioonilt on paljudel juhtudel juba raske kuhugi edasi pürgida, vähemalt Eestis. Teiseks edaspidi kontrollimist nõudvaks hüpoteesiks on võitjate põlvkonna kiire karjääri mõju järgnevatele kohortidele, kelle edenemispositsioonid võivad eelkäijate poolt tavapärasest pikemaks ajaks hõivatuks jääda. Kas ja mil määral selline pidurdav mõju võib ilmneda, sõltub paljus Eesti eelseisva ühiskonna- ja majandusarengu dünaamilisusest.

Võrreldes juhtidega, jõuab kõrg- ja keskkutseliste suhtarv kõrgpunkti varem, kahekümnendate eluaastate lõpul ning kolmekümnendate eluaastate algul. Järgneva languse põhjuseks pole muidugi mitte põlvkonna töökarjääri tagasikäik, vaid edenemine juhtide hulka. Ametimobiilsuse analüüsid kinnitavad, et liikumine juhikohale kulgeb valdavalt kõrg- ja keskkutseliste rühma kaudu [Helemäe, Saar, Vöörman 1999]. Kuivõrd kõrg- ja keskkutseliste rühma täienemist pärast haridustee lõpetamist reeglina ei toimu, ongi tulemuseks kihi osakaalu vähenemine põlvkonnas. Isikutöötajate, ning tõenäoliselt ka bürootöötajate kõrgenenud osakaal nooremates kohortides peegeldab seevastu majandusstruktuuri teisenemist 1990 aastatel, eeskätt tööhõive absoluutset ja suhtelist kasvu kaubanduses, teeninduses jt kolmandasharudes [Eamets, Kulikov, Philips 1997; Puur 1997a]. Suur osa selle laieneva sektori tööjõust värvati koolilõpetanute hulgast, mis on igas supermarketis ja

Joonis 10.7

Ametikoostis
Põlisrahvastik, sünnipõlvkonnad 1939-1968

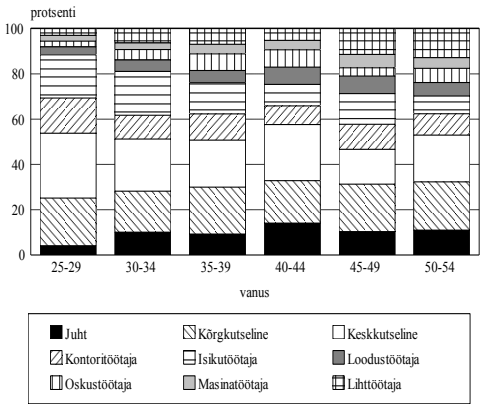

pangasaalis otseselt tunnetatav. Sama struktuurinihke teine pool, tööhõive vähenemine esmas- ja teisessektoris, avaldub loodustöötajate, kutsetöötajate, masinatöötajate ja lihttöötajate osakaalu tõusuna eakamate põlvkondade suunas. Ametikoostise osundatud põlvkondlikud erisused ilmnevad ühtviisi nii põlis- kui välispäritolu rahvastikus ning näitavad töö laadi edasise muutuse suunda.

Lõpetuseks väärib tähelepanu veel hõive jaotus töökihi järgi, mille puhul on keskne palgatöötajate ja erineval viisil isetöötajate vahekord. Asjakohase rahvusvahelise liigituse kohaselt hõlmab viimane rühm tööandjaid, üksiktöötajaid ja peretöötajaid, kes tegutsevad endale või oma leibkonna liikmetele kuuluvas ettevõttes, olgu palgatööjõudu kasutades või mitte [Hoffmann 1987]. PSU põlvkondades moodustasid palgalised naistööjõust põlisrahvastikus 96 protsenti ja välispäritolu rahvastikus 97 protsenti. Tööandjaid leidus mõlema taasterühma naisrahvastikus vaid kahe protsendi ringis, ülejäänud paar-kolm protsenti langes üksik- ja peretöötajate arvele. Meesrahvastikuga võrreldes jääb isetöötajate osakaal õrnema soo hulgas ligi kaks korda madalamaks, seletades ühtlasi suurema osa juhihõive eespool täheldatud sooerisusest. Euroopa Liidu taustal tuleb nõukoguaja pärandina tõdeda Eesti tööjõu suhteliselt kõrgemat palgalisust [Eurostat 1991-1999].

10.3. Töösündmuste mitmekesistumine

10.3.1. Esmastööleasumine

Mõistagi algab töötee esmastööleasumisega, mis on ühtlasi otsustavaks sammuks majandusliku iseseisvuse poole. Joonis 10.8 esitab esmastööleasumise ajastuse elulemusfunktsiooni abil, eraldi põlis- ja välispäritolu rahvastiku lõikes. Tuleb tähele panna, et käsitlusalune sündmus hõlmab sellist tööleasumist, mis kestab vähemalt kolm kuud, jättes kõrvale mitmesugused lühemaajalised episoodid, näiteks suvisel koolivaheajal töölkäimise.

Haridustee jõudsat pikenemist arvestades võiks PSU vanemates põlvkondades eeldada ka tööleasumisvanuse samasuunalist liikumist. Tegelikkuses on esmastööleasumise ajastusmuutus olnud aga vastupidine ning kahes vanemas põlvkonnas, kus koolitee pikenemine kõige jõudsam, on aset leidnud hoopis tööleasumise noorenemine. Nõnda langeb esmastööleasumise mediaanvanus sünnikohortide 1924-1928 ja 1934-1938 vahel 20,8 aastalt 18,3 aastani, tähelepanuväärselt ületab vanima kohordi mediaan ka kõiki järgnevaid põlvkondi. Vahemärkusena olgu öeldud, et läbilõikeandmestiku kasutamisel on tööleasumisea kõnealune noorenemine jäänud täiesti märkamatuks [Puur 1991]. Protsessi lähemal vaatlusel ilmneb, et keskmise vanuse alanemisest on tegelikult isegi olulisem protsessi vanuskoondumine. Juuresoleval joonisel eristub põlvkond 1924-1928 teistest selgesti tööleasumise hajutatuse poolest: protsess algab küll suhteliselt varakult, kuid kulgeb 24-25 eluaastani peaaegu lineaarselt ning jõuab lõpule alles pärast kolmekümne viiendat eluaastat. Kuigi vormiliselt on tegu sama

sündmusega, tuleb tähele panna taolise hilise tööleasumise teistsugust tähendust eluteel.

Joonis 10.8

Esmastööleasumise ajastus
Sünnipõlvkonnad 1924-1973

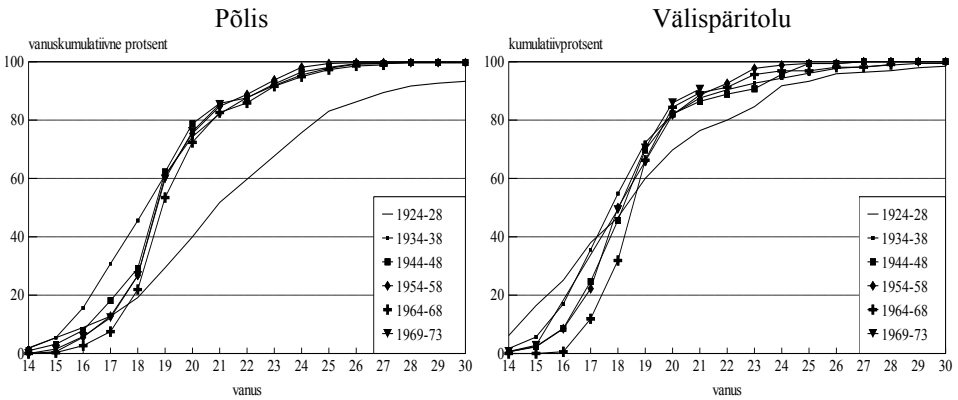

Väärib märkimist, et PSU-eelsetes kohortides on hajutatus olnud veelgi suurem, mida muu hulgas näitab Terviseuuring [Leinsalu *et al* 1999]. Nõnda paistab PSU olevat tabanud tööle-asumisprotsessi ühe pikemaajalise muutuse lõppjärku. Tõenäoliselt on see olnud seotud tööst eluaegse kõrvalejäämise kadumisega samades, XX sajandi esimese veerandi sünnipõlvkondades. Kaht arengujärku omavahel ühendavaks lüliks on suhteliselt hiline tööleasumine, mis ühelt poolt tekitas sündmuse hajutatuse, teisalt aga viis tööst kõrvalejääva põlvkonnaosa vähenemisele. Hüpoteesi korras võib oletada, et viimane ei toimunud valdavalt sel teel, et uued põlvkonnad oleksid otse haridustee lõpetamise järel kasvavas ulatuses tööle siirdunud. Võrreldava tähtsusega rolli mängis tööleasumine küpsemas eas, kolmekümnendates eluaastates või veelgi hiljem. Niisugust oletust toetab PSU-eelsete põlvkondade tööhõive kohorttrendi rekonstruktsioon järjestikustele rahvaloendustele tuginevalt, samuti on see kooskõlas protsessi käiguga rahvastikuarenguliselt Eestiga sarnastes riikides [Bernhardt 1986; Puur 1995].

Sünnikohordist 1934-1938 hilisemates põlvkondades on tööleasumise ajastus suhteliselt vähe muutunud. Aeglase ja mitte päris püsiva tõusutrendiga on esmastööleasumise mediaanvanus liikunud vahemikus 18,3 kuni 18,9 aastat. Järjekindlamalt on tööleasumine edasi lükkunud mediaanile eelnevates vanustes, mis tähendab varase, 16-17 eluaasta paiku toimuva tööleasumise järkjärgulist marginaliseerumist. Sarnase üldsuun-dumuse taustal iseloomustab välispäritolu rahvastikku tööleasumise süstemaatiliselt varasem ajastus, vahe põlisrahvastikuga pole siiski olnud väga suur ning jääb kaht vanemat põlvkonda kõrvale jättes ühe aasta piiresse. Taolise erisuse taga seisab muidugi sisserännanute lühem haridustee. Samuti on immigrantrahvastiku hulgas palju nõrgemini väljendunud

tööle-asumisea noorenemine ja ühtlustumine, põhjuseks naiste tööhõive kõrgtaseme pisut varasem saavutamine.

Elutee laiemas raamistikus on esmastööleasumise noorenemine ja selle ajastuse koondumine tähendanud ka seose tugevnemist koolilõpuga. Kõnealuse muutuse sisu esiletoomiseks tuleb tööleasumise mõistet veidi avardada, käsitledes tööleasumist ja haridustee lõpetamist ühendsündmusena, koolist tööle siirdumisena. Kuivõrd mõlema sündmuse levimus läheneb sajale protsendile, taandub ühendsündmuse laad haridustee lõpetamise ja tööleasumise omavahelisele järjestusele ning ajaintervallile. Kahe sündmuse järjestus on erinevatele elluastumistingimustele vaatamata läbi kogu PSU põlvkonnavahemiku püsinud suuremate muutusteta. Ootuspärast järjestust — kooli lõpetamine eelneb tööleasumisele — on järginud üle nelja viiendiku PSU põlvkondadest (joonis 10.9). Madalaima taseme, 77,6 protsenti, saavutas sündmuste taoline järjestus kohordis 1939-1943, varieerudes ülejäänutes 80-90 protsendi vahel.

Tabel 10.2

Esmastööleasumise vanus (aastad)
Sünnipõlvkonnad 1924-1973

Põlvkond	Põlis	Välis-päritolu
1924-1928	20,84	18,25
1929-1933	18,85	17,46
1934-1938	18,27	17,74
1939-1943	18,71	18,01
1944-1948	18,62	18,18
1949-1953	18,53	17,82
1954-1958	18,68	18,00
1959-1963	18,76	18,41
1964-1968	18,89	18,51
1969-1973	18,70	17,85

Peamine muutus tööleasumise ja koolilõpetamise seotuses puudutab sündmustevahelise intervalli pikkust. Vastavalt on joonisel 10.9 eristatud üleminekut koolist tööle, kus intervalli pikkus jääb 12 kuu piiridesse, ning olukorda, kus koolilõpu ja tööleasumise vahele jääb pikem vaheaeg. Kohordis 1924-1928 on taoline ajas välja venitatud siirdetüüp valdav, lähenedes kahele kolmandikule põlvkonnast. Sujuva üleminekutüübi (vaheaeg alla ühe aasta) osakaal jäi samas kohordis alla 30 protsendi. Järgneva kolme-nelja põlvkonna kestel pöördusid need proportsioonid vastupidiseks ning standardiks kujunes tööleasumise vahetu järgnevus koolilõpetamisele. Kohordist 1944-1948 alates on pikema vaheajaga koolist tööle siirdujate osakaal piirdunud ühtlaselt 10-15 protsendi ümber. Kuigi põlisrahvastikus tugevamini väljendunud, on kirjeldatud arengukäik üsna sarnane ka välispäritolu rahvastikus.

Aset leidnud muutuse tähenduse selgitamisel tuleb kõigepealt rõhutada, et ajas välja venitatud siirdetüübi näol on tegemist omaette nähtusega. Seda pole õige samastada tööleasumisega elutee suhteliselt hilisemas faasis. Põlvkonna elutee seisukohalt tuleks seda PSU vanimas kohordis domineerivat siirdetüüpi käsitada pigem noorukipõlve ja täisiga siduva omaette elufaasi või vaheastmena, mis hiljem kadus. Siinkohal kasutada andmestik ei võimalda üheselt määratleda, milline on olnud selle elufaasi peamine tegevussisu. Eelnevaid peatükke arvestades saab öelda, et selleks polnud kindlasti abikaasa- ega emaroll. Kuivõrd PSU vanemates põlvkondades on töötust fikseeritud vaid väga harva, ei kulunud see

aeg ka tööotsingutele. Siirdefaasi laiem levimus ja pikem kestus maarahvastiku hulgas viitab selle faasi kõige tõenäolisema täitjana koduhõivele.

Joonis 10.9

Koolist töölemineku tüüp
Põlisrahvastik, sünnipõlvkonnad 1924-1973

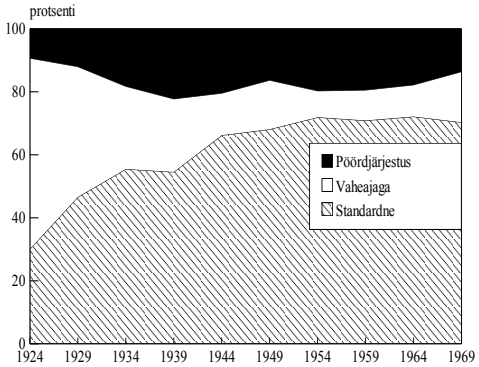

10.3.2. Töökatkestused

Esmastööleasumine ja tööjätt määravad töötee algus- ja lõpp-punkti[45]. Nimetatud punktide vahele võivad mahtuda töökatkestused, mille arvust ja pikkusest sõltub, kui suur osa raamsündmustega määratud tööea potentsiaalsest kestusest tegelikkuses realiseerub. Vahest veel olulisemana pidurdab töötee katkelisus ameti- ja töökohaspetsiifilise kogemuse akumuleerumist. Seepärast pole ootamatu, et pikkade ja/või korduvate töökatkestuste olemasolu on korduvalt leitud pärssivat karjääriredelil edenemist, palgataseme tõusu, tööjärgset pensionikindlustust jms [Even 1987; Joshi 1993; Mincer, Ofek 1982]. Töökatkestuste levimuse soolist ebaühtlust on samuti peetud naiste nõrgema tööturupositsiooni üheks põhjuseks.

PSU põlvkondade töötee käsitlemisel oli eesmärgistatud vähemalt kolmekuulise kestusega töökatkestuste kõikne fikseerimine, kusjuures iga vaheaega iseloomustab toimumisaeg, kestus, põhjus ning peamised töö laadis toimunud muutused [EKDK 1995a]. Kuivõrd töökatkestused võivad korduda, sobib nende üldistavaks iseloomustamiseks asjaomaste sündmuste kumulatiivarv. Jooniselt 10.10 nähtub, et kõigis kohortides koondub töötee katkelisus tööea nooremasse poolde. Kõige kiirem on töökatkestuste arvu lisandumine enne 30-35 eluaastat, sealtpeale juurdekasv järk-järgult aeglustub ning saavutab madalaima taseme neljakümnendates eluaastates. Pensioniea läheduses töökatkestuste arvu kasv taas pisut kiireneb, kuid sellest vanusest alates on tööteel tekkivaid vaheaegu õigem käsitleda pigem tööjätu ning järgneva töölenaasmisena kui töökatkestusena.

---

45 Tuleb tähele panna, et töötee lõppemisviise on tegelikult kaks: tööjätt ja surm. Demograafilise üleminekuni oli viimane töötee lõppemise valdavaks viisiks. Keskmise eluea pikenemise tulemusena demograafilise ülemineku käigus ning rahvastiku enamust katva pensionisüsteemi kujunedes vahekord muutub ja peamiseks tööteed lõpetavaks sündmuseks saab tööjätt. Eesti puhul on pikaajaline suremusseisak hoidnud siiski alternatiivse sündmuse tõenäosuse küllalt kõrge, meeste puhul koguni üle 25 protsendi. Naisrahvastikus piirdub vastav näitarv ligikaudu 6-7 protsendiga [Katus, Puur 1991].

Erinevalt algul kasvanud ja seejärel kahanemiseks pöördunud töötee pikkusest on töökatkestuste arvu trend olnud läbi kõigi PSU põlvkondade ühesuunaline. Kogu kohordivahemikku hõlmavana on töökatkestuste arv kasvanud ligikaudu kaks korda. Mõneti paradoksaalselt on töötee katkelisuse suurenemine olnud kõige kiirem sünnikohortide 1924-1928 ja 1934-1938 vahel. Teisisõnu just samades põlvkondades, kus toimus töötee kogukestuse kõige jõudsam pikenemine. Ilmselt pole selline kokkulangevus juhuslik ning peegeldab naise töö ja kodurolli ühitamismudeli teisenemist, samuti põlvkonnasisese heterogeensuse muutust. Varasemates põlvkondades jäi arvestatav osa naisrahvastikust tööst eluaegselt või pikemaajaliselt kõrvale, seevastu teist küllalt suurt osa iseloomustas pidev töötee. Aja jooksul vähenes käitumise polariseeritus kummagi äärmuse arvel ja valdavaks sai vahepealne, katkestustega mudel.

Joonis 10.10

Vanuskumulatiivne töökatkestus
Sünnipõlvkonnad 1924-1973

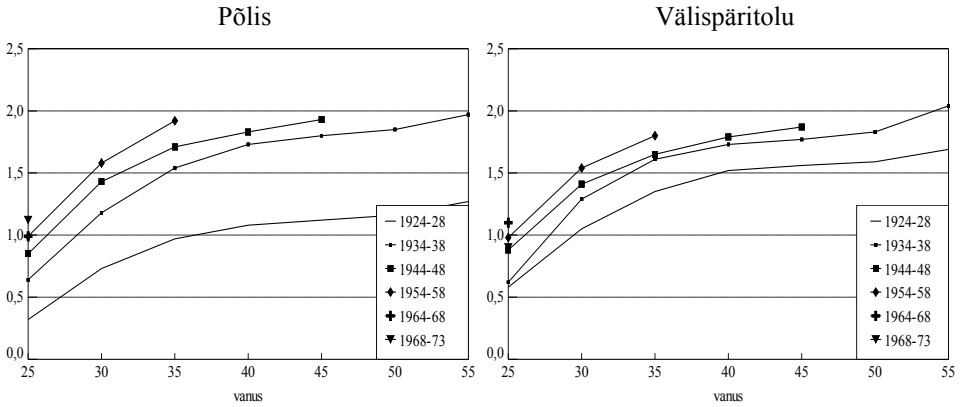

Kirjeldatud suundumus väljendub samuti katkestuseta töötanute osakaalu languses. Kohordis 1924-1928 polnud ligi 40 protsendil põlvkonnast kolmekümne viiendaks eluaastaks ühtegi töökatkestust, nooremates kohortides moodustas kõnealune rühm stabiilselt alla 10-protsendise vähemuse. Tuleb tähele panna, et PSU andmestiku kvaliteedianalüüs ei anna mingit põhjust seostada töökatkestuste puudumist vanemate respondentide kehvema mäluga [Katus *et al* 2000]. Välispäritolu rahvastikus on töötee katkelisuse trend põhimõtteliselt samasuunaline. Kooskõlas naiste tööhõive tõusu varasema ajastusega on töövaheaegade kumulatiivarv PSU kahes vanemas põlvkonnas immigrantidel kõrgem kui põlisrahvastikus. Kohordist 1934-1938 alates pöördub osundatud suhe mõõdukalt vastupidiseks ja madalama lähtetaseme ning kõrgema lõpptaseme kokkulangemine annab tulemuseks katkelisuse jõulisema tõusu põlisrahvastikus.

Töötee katkelisuse paremaks mõistmiseks on otstarbekas töökatkestuste käsitlemine põhitüüpide kaupa. Käesolevas alapeatükis on need liigitatud vastavalt põhjusele — lapse sünd, töötus ja tööotsingud, õppimine, tervis ja haigus,

koduperenaise seisus ning muud põhjused koosvõetuna — kuude rühma. Muidugi tuleb taolise liigituse puhul arvestada teatud lihtsustusega, kuivõrd selle aluseks on isiku subjektiivne määratlus. Sellele vaatamata eristuvad defineeritud katkestustüübid omavahel selgesti nii levimuse, ajastuse kui kestuse poolest. Joonisel 10.11 on kõnealuste põhitüüpide lõikes esitatud kumulatiivne töökatkestuste arv, põlvkondade parema võrreldavuse huvides seisuga kolmekümnendaks eluaastaks.

Kõigis PSU põlvkondades domineerib töökatkestuste struktuuris lapse sünd. Vanemast nooremate kohortide suunas liikudes kasvab lapse sünniga seotud töövaheaegade arv enam kui kaks korda ning seisab nõnda põhitegurina töötee katkelisuse tõusutrendi taga. Kolmes vanemas kohordis järgnes lapse sünnile töövaheaegade teise sagedasema põhjusena koduperenaise seisus. Põlvkonnas 1924-1928 võis vastava etapi leida iga viienda naise tööteel. Tasub tähele panna, et koduhoidmine on töökatkestuste põhitüüpide hulgas ainsaks, mille arv ja levimus on aja jooksul selgesti vähenenud. See tendents jõuab lõpule kohordis 1939-1944, kus koduperenaisepõlve kas või lühiajaliselt pidanute osakaal jääb selgelt alla 10 protsendi. Koduhoiuga võrreldava sagedusega on veel õpingutest tingitud töökatkestused, alates kohordist 1939-1944 on haridustee jätkamine töökatkestuse põhjusena lapse sünni järel teisel kohal. Levimuselt ei ületa õpingute tõttu töötamises vaheaja teinute osakaal ka nooremates põlvkondades 10-15 protsenti.

Kõik muud asjaolud pikemate töökatkestuste põhjusena jäid PSU põlvkondades suhteliselt harvaks. Samas ei tohi neid siiski täielikult unustada, kuivõrd nende mõju elukäigule võib konkreetse isiku tasandil olla märkimisväärselt suur. Rahvastiku tasandil võib tulevikku-vaatavalt kindlasti ette näha töötee katkelisuse suurenemist töötuse ja tööotsingute arvel.

Joonis 10.11

Töökatkestuse liigid
Põlisrahvastik, sünnipõlvkonnad
1924-1963

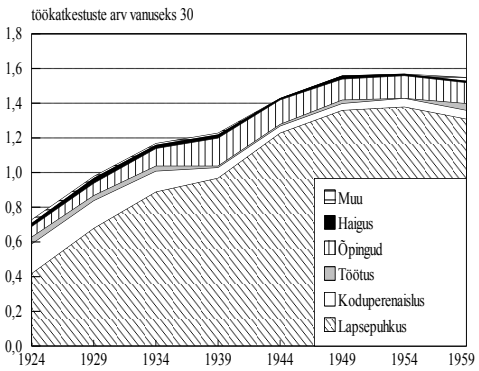

10.3.3. Koduhõive laste sünnil

Rahvastiku nüüdisaegse hõivemudeli puhul on töökatkestuste arvust sotsiaalses mõttes ehk olulisemgi neile järgneva tööleasumise ehk -naasmise ajastus. See määrab karjääris tekkiva pausi pikkuse, senisele töökohale ennistumise võimalikkuse ning tarviduse tööellu integreerumist toetava poliitika järele. Pere ainelise kindlustatuse seisukohalt sõltub just töölenaasmise ajastusest, millise perioodi vältel tuleb läbi ajada väiksema sissetulekuga. Eriti lapse sünniga seotud vaheaegade taustal oleneb sellest ka lapse lasteaeda/sõime mineku vanus. Nende mitmeplaaniliste seoste tõttu on lapse sünnile järgneva tööleasumise ajastus eraldi tähelepanu alla võetud.

Lapse sünnile järgneva tööleasumise käsitlemisel on ajatelje loomulikuks algpunktiks mitte ema vanus, vaid lapse sünniaeg. Ajatelje lõpp-punktiks on võetud lapse kuues sünnipäev, mis Eesti olusid arvestades on piisav töölenaasmisprotsessi terviklikuks hõlmamiseks. Tuleb tähele panna, et osundatud ajaskaala puhul jääb vaateväljast kõrvale lapse sünnile eelnev, tüüpiliselt ühe-kahekuuline mittetöötamisperiood. Eluloolisest vaatenurgast moodustab see raseduse lõppjärgus toimuv töölt taandumine hilisemast töölenaasmisest mitmeti erineva determinatsiooniga protsessi [Bumpass, Sweet 1980; Shapiro, Mott 1979].

Teisest küljest võimaldab PSU andmestik lapse sünnile järgnenud tööleasumise terviklikku kajastamist, millest jääb sageli puudu tööleasumise kui isoleeritud üksiksündmuse käsitlusel [Bernhardt 1987; Greenstein 1989; Rönsen, Sundström 1995]. Esiteks ei piirdu töölenaasmise käsitlus esmassünniga, vaid hõlmab kõiki sünnijärjekordi. Tehniliselt nõudis ülesande niisugune püstitus kogu andmestiku teisendamist lapsekesksele kujule, mille tulemusena analüüsikirjete arv suurenes ligi kahekordseks (n=8629). Teiseks on protsessi käsitletud uue raseduse saabumisest sõltumata. PSU põlvkondades eelneb 8,5 protsendil juhtudest tööleasumisele veel teisegi lapse sünd, 2,2 protsendil aga kaks või erandjuhul rohkemgi sündi. Kolmandaks pole kõrvale jäetud ka neid juhte, kus töölenaasmist on kiirendanud sellised suhteliselt harvaesinevad sündmused nagu lapse varane surm imikueas või lastekodusse andmine. Samuti arvestab sündmus ka nende naiste kogemust, kes polnud lapse sünnile eelnevalt töötanud. Kuivõrd viimased moodustavad PSU kohordivahemikus emade hulgas kümnendiku, oleks selle osa kõrvalejätmine küllalt eksitav.

Joonis 10.12 esitab lapse sünnile järgnenud tööleasumise elulemusfunktsiooni kaudu, mis toob esile protsessi ulatusliku ja mitmejärgulise teisenemise. Kohordi 1924-1928 kõige iseloomulikumaks jooneks on ajastuse silmapaistavalt tugev polariseeritus. Ühelt poolt võis selles põlvkonnas tähelda tööleasumise väga kõrget intensiivsust sünnile järgnenud kolmel esimesel kuul. Selles vahemikus naasis tööle ligikaudu 40 protsenti emadest, milline näitaja ületab kõik järgnevad põlvkonnad. Teisalt langes töölenaasmise tempo pärast lapse kolmandat-neljandat elukuud järsult ja põlvkonna ülejäänud osa tööleasumine toimus hajutatult väga pika ajavahemiku jooksul. Nõnda asus kõnealu-

ses põlvkonnas ligi 20 protsenti naistest tööle alles pärast lapse kuuendat sünnipäeva. Sedavõrd hilise ajastuse korral eelnes töö alustamisele sageli veel teisegi lapse sünd. PSU vanimas põlvkonnas oli sünni ja tööleasumise vahelise intervalli mediaankestuseks 8 kuud, kuigi sündmuse nii suure hajutatuse puhul on keskmine väga kehvaks üldistajaks.

Järgnevates põlvkondades võib täheldada kahte mõnevõrra vastandlikku suundumust. Ühest küljest harvenes tööleasumine lapse sünnile vahetult järgnenud kuudel, põhjuseks rasedus- ja sünnituspuhkuse pikendamine. Nimelt hakkas 1956 aastal kehtima õigus 16-nädalasele tasulisele rasedus- ja sünnituspuhkusele (8 nädalat enne ja 8 nädalat pärast sünnitust), mille järel võis töökohta ja tööstaazhi pidevust kaotamata võtta veel kolmekuulise tasustamata lapsehoolduspuhkuse [Põldma 1995]. Teisalt aga kiirenes töölenaasmisprotsess sellest hilisematel kestustel ning pikemaajaliste, eriti mitmeaastaste töövaheaegade sagedus vähenes mitmekordselt. Kuivõrd esialgu viimase tendentsi mõju esimest ületas, toimus lapse sünni ja tööleasumise vahelise koduhõive mediaankestuse lühenemine. Kõige varasem töölenaasmine iseloomustas kohorti 1929-1933, milles 50 protsenti naistest oli jõudnud tööle asuda juba lapse neljandaks elukuuks (tabel 10.3). Põlvkondades 1934-1943 hakkas koduhõive mediaankestus küll järk-järgult pikenema, kuid jäi siiski lühemaks kui PSU vanimas kohordis.

Kohordiga 1944-1948 nihkus kõige intensiivsema töölenaasmise faas lapse esimese eluaasta lõppu, sündmuse hilisemat ajastust peegeldab ka sünnile järgneva koduhõive mediaankestuse tõus ligi 12 kuuni. Muutuse aluseks on lapsehoolduspuhkuse järjekordne pikendamine (1968) lapse aastaseks saamiseni parajasti kõnealuse põlvkonna aktiivsesse sünnitusikka jõudmise ajal. Kuivõrd ühel osal põlvkonnast olid lapsed selleks momendiks juba sündinud, teisel osal aga mitte, siis ei peegelda kohordi tööleasumiskõver lapse esimesel eluaastal tegelikult mitte omaette käitumismudelit, vaid kahe üsna erineva naasmisintensiivsuse ühendit. Jooniselt 10.12 ilmneb samuti, et sünnikohordiga 1944-1948

Joonis 10.12

Töölenaasmise ajastus
Sünnipõlvkonnad 1924-1973

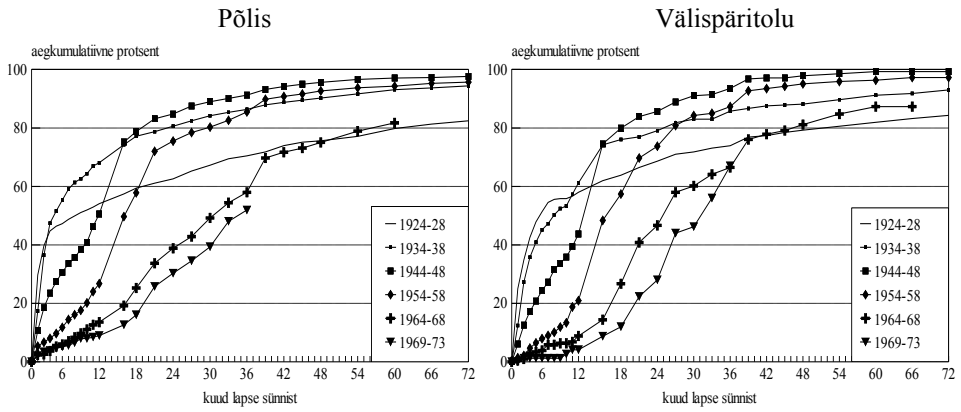

jõudis lõpule pika ja ülipika kestusega töövaheaegade vähenemistrend. Nõnda oli nimetatud põlvkonnas lapse pooleteist aasta vanuseks saamisel tööle naasnud neli viiendikku naistest, lapse kooliminekuni kodusolijate osakaal aga langenud ühe-kahe protsendini. Äärmuslikult lühikeste ja pikkade töövaheaegade üheaegse äralangemise tõttu iseloomustas 1940 aastate sünnipõlvkondi ühtlasi töölenaasmisprotsessi kõige suurem homogeensus PSU kohordivahemikus.

Järgnevates põlvkondades muutus varane tööleasumine üha harvemaks, kahes nooremas kohordis langes lapse esimesel eluaastal tööleasunute osakaal alla 15 protsendi. Selle vastukaaluks sagenes muidugi hilisem töölenaasmine, toetatuna lapsehoolduspuhkuse pikendamisest lapse pooleteistaastaseks saamiseni (1984) ja lõpuks kuni kolmanda eluaastani (1989). Aset leidnud muutuse ulatusest annab ettekujutuse lapse sünnile järgneva koduhõive mediaanikestuse pikenemine 14 kuult 1954-1958 kohordis 30 kuuni kohordis 1964-1968. Paralleelselt keskmisega suurenes tähelepanuväärselt ka väga pikkade koduhõiveperioodide osakaal, kohordis 1964-1968 jõudis lapse sünni järel neljaks-viieks aastaks tööst eemalejäänute suhtarv peaaegu PSU vanima põlvkonna tasemele. Lähtepunkti tagasi jõudmine kehtib ka töölenaasmise ajastuse kohordisisese heterogeensuse kohta, mis alates 1939-1944 sündinutest on iga põlvkonnaga suurenenud. Teises kontekstis võib nimetatud suundumust käsitada ka töökäitumise individualiseerumise märgina.

Tabel 10.3

Koduhõive kestus (kuud)
Sünnipõlvkonnad 1924-1973

Põlvkond	Põlis	Välis-päritolu
1924-1928	8,07	5,62
1929-1933	3,77	6,40
1934-1938	4,62	7,90
1939-1943	7,27	7,40
1944-1948	11,87	12,61
1949-1953	12,94	13,77
1954-1958	15,12	15,54
1959-1963	20,32	19,72
1964-1968	30,45	24,88
1969-1973	34,51	31,16

Välispäritolu rahvastikus on töölenaasmise ajastuse muutus olnud põhijoontes samalaadne. Naistööhõive veidi varasema kõrgtaseme tõttu on ootuspärane immigrantrahvastiku mõnevõrra kiirem töölenaasmine vanimas kohordis. Samasuunaline erisus säilib samuti nooremates põlvkondades, kuid neis pigem põlisrahvastiku töölenaasmise tugevama hajutatuse väljendusena. Kokkuvõttes, arvestades nii töövaheaegade arvu kui töölenaasmise ajastust, on PSU kohordivahemikus valdavaks trendiks olnud töötee laste sünniga seonduva katkelisuse suurenemine. Kuivõrd esmastööleasumisiga on alates kohordist 1934-1938 püsinud suuremate muutusteta, on töötee katkelisuse kasv ka tööea pikkuse varemkäsitletud lühenemise peapõhjuseks.

10.4. Töö ja pereelu ühildamine

10.4.1. Töö ajastus

Esmastööleasumise, töökatkestuse ja töölenaasmise käsitlus annab ettekujutuse tööteed kujundavatest põhisündmustest. Üksikutes sõlmpunktides aset leidnud arengute üldistamiseks on töötee tervikuna seostatud naisrahvastiku perekarjääriga. Abiellumine PSU põlvkondade töötees pole reeglina märkimisväärseid muutusi kaasa toonud, küll aga laste sünd. Viimane kipub mõjutama tööteed üsna tugevasti, sellest lähtudes eristatakse tavapäraselt töötamist enne esimese lapse sündi, sünnivahemikes ja pärast viimase lapse sündi[46] [Elder, Rockwell 1976; Mott 1972; Sörensen 1983 jt]. Oluline on tähele panna, et töötamine sel moel määratletud elufaasides ei sõltu enam ühest, vaid korraga kahest paralleelsest sündmusloost — ühelt poolt töökäigust, teiselt poolt aga sündimusest, eriti sünniajastusest. Elukarjääride koostoime ei taandu niisugusel puhul lihtsakoelisele liitmisele, vaid on interaktiivne: teatud juhtudel võivad protsessid vastastikku võimenduda, samas teistel juhtudel üksteist tasakaalustada või koguni summutada. Järgnevas on töö- ja perekarjääri koostoimet vaadeldud nimetatutest kahes esimeses karjäärifaasis, kuhu on koondunud enamik asjaomasest käitumuslikust variatsioonist.

Esimese lapse sünnile eelneva tööperioodi olemasolu sõltub arusaadavalt esmastööleasumise ja esmassünni omavahelisest järjestusest. PSU põlvkondades on olnud valdav järjestus, kus tööleasumine esmassünnile eelneb, vastupidist olukorda, mille puhul asutakse tööle pärast esimese lapse sündi, kohtab vaid 8 protsendil juhtudest. Tuleb aga tähele panna, et kõnealuse sündmuspaari puhul on kohordivahemiku keskmine küllalt lihtsustav. Esmassünni järel tööleasunute osakaal PSU vanimas, 1924-1928 kohordis ulatus veerandini. Paari järgneva põlvkonna vältel leidis aset sündmuste järjestuse väga kiire muutus esmastööleasumise kasuks ning kohordis 1934-1938 jäi tööleasumine lapse sünnist hilisemaks vaid kolmel protsendil naistest. Pärast miinimumi saavutamist on laste sünnile eelneva töötamisperioodi puudumine taas mõnevõrra sagenenud, ulatudes kohordis 1959-1973 üheksa protsendini. Elutee ajalise liigenduse seisukohalt oli sündmuste järjestuse esialgse teisenemise põhjuseks õpingute lõpetamise ja tööleasumise vaheetapi kadumine, pärastise vastassuunalise muutuse taga on aga seisnud sündimuse pikaleveninud noorenemine. Samuti on huvitav märkida, et tavapärasest lahkneva sündmusjärjestuse sagenemine hilisemates põlvkondades järgib küllalt lähedalt plaanimata esmassündide osakaalu tõusu.

---

[46] Metodoloogilisest seisukohast tuleb tähele panna, et tööst kõnealustes elufaasides saab rääkida ainult nende naiste suhtes, kellel on toimunud kõik vastavaid elufaase defineerivad sündmused. Nagu kohortandmestiku puhul üldiselt, manitseb see tähelepanelikkusele nooremate põlvkondade suhtes.

Joonis 10.13

Töökestus enne esmassündi Põlisrahvastik, sünnipõlvkonnad 1924-1973

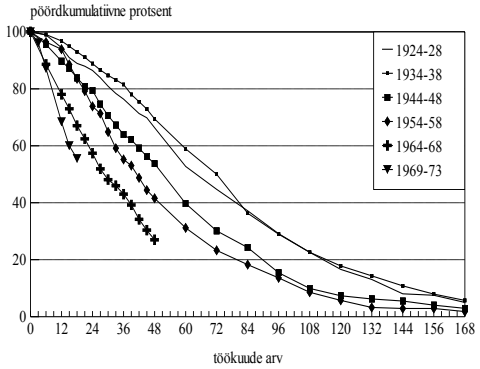

Tööleasumise ja esmassünni tavapärase järjestuse puhul võib sündmustevahelise intervalli pikkus olla erinev. Asjaomase rahvastikuosa kohta esitab joonis 10.13 esimese lapse sünnile eelnenud tööperioodi kestuse elulemusfunktsiooni kaudu. Protsessi ajatelje alguspunktiks on tööleasumisaeg, lõpp-punktiks esimese lapse sünd. Tuleb tähele panna, et tööperioodi kestus on arvutatud kuulise täpsusega, võttes arvesse kõik lapse sünnile eelnenud töövaheajad, sealhulgas töölt ärajäämine raseduse lõppjärgus. Jooniselt ilmneb, et sarnaselt sündmusjärjestusele pole ka lapse sünni eelse töökestuse muutus lineaarne. Kooskõlas tööleasumisea noorenemisega iseloomustas PSU kahte vanemat põlvkonda esmassünnile eelnenud tööperioodi pikenemine. Kõnealune trend saavutas kõrgpunkti kohordis 1934-1938, millises põlvkonnas ulatus esmassünnile eelneva tööperioodi mediaankestus kuue aastani. Pärast kõrgpunkti saavutamist trendisuund pöördus ning iga järgneva põlvkonnaga lapse sünni eelne tööperiood lühenes. Kohordis 1964-1968 oli selle mediaankestus langenud 2,4 aastani. Eeldatavasti tähistab kõnealune põlvkond ka trendi uut pöördepunkti, millest alates hakkab sündimuse vananemine töötee laste-eelset etappi taas pikendama.

Eluloolisest vaatenurgast käsitletakse naise töötee järgnevat etappi, töötamist sünnivahemike vältel, tavaliselt eraldi sünnivahemike kaupa. Sisuliselt põhjendab järjestusspetsiifilist lähenemisviisi otsustusprotsessi mitmeastmelisus, ühtlasi aitab see elutee erinevasse järku jõudnud põlvkondi paremini võrrelda. Vastavalt keskendub järgnev analüüs teisessünnivahemikule, mis arvestades sündimuse koondumist kahelapselisele perele, on muutunud PSU põlvkondade jooksul järjest olulisemaks. Töötee aspektist seisab teisessünni riskile avatud naisrahvastiku ees kaks alternatiivi: (1) kas asuda/naasta pärast esimese lapse sündi tööle või (2) sünnitada laps ilma vahepeal töötamata. Seostades esmassünnile järgnenud tööleasumise ajastuse teisessünnivahemiku kogukestusega, ilmneb enam-vähem samalaadne kohorttrend, mis iseloomustas esmassünnile eelnenud tööperioodi. Põhijoontes on järeldused kõnealuses vahemikus töötamise kohta üldistatavad ka töölkäimisele kõrgema järjekorra sündide vaheajal.

Põlvkonnas 1924-1928 oli sünnivahemikus töötamine muutunud küll juba valdavaks, kuid samas järgis tervelt kaks viiendikku põlisrahvastikust vastupidist käitumismudelit. Sotsiaalsete diferentsiatsioonitunnuste kaudu määratletud rahvastikurühmades ületas teisessünnivahemikus mittetöötanute osakaal mõnel puhul koguni 50 protsenti. Osalt tulenes sünnivahemikus mittetöötamine (palga)töötee hilisest algusest, sageli alles laste sünnil järel, teisalt väljendas see

harvemat töölenaasmist kahe sünni vahel. Järgnevates põlvkondades muutus sünnivahemikes mittetöötamine üsna harvaks, madalaima levimuse (9,4 protsenti) saavutas kõnealune käitumismudel kohordis 1944-1948. Sealtpeale on sünnivahemikes mittetöötamine taas sagenenud ja näiteks põlvkonnas 1959-1963 pole teisessünnivahemikus töötanud juba enam kui kolmandik naistest. Kahes nooremas kohordis tõuseb näitaja veelgi, kuid see kasv peegeldab pigem sündimuskarjääri lõpetamatust neis põlvkondades, mis ei luba lõplikke järeldusi teha.

Teisessünnivahemikus töötanute kohta esitab joonis 10.14 vastava töökestuse elulemusfunktsiooni kaudu. Sarnaselt esimese lapse sünni eelse tööperioodiga on PSU vanemates põlvkondades jälgitav ka sündidevahelise tööperioodi mõningane pikenemine, mis kestis kuni kohordini 1929-1933. Nimetatud kohordis ulatus sünnivahemikus töötamise mediaankestus 3,3 aastani. Järgnevalt trendisuund muutus ning hilisemates põlvkondades leidis aset tööperioodi ligi kahekordne lühenemine, põlvkonnas 1959-1963 piirdus tööperioodi mediaankestus 1,8 aastaga. Töökestuse niisugust vähenemist on põhjustanud ühelt poolt lapse sünnile järgneva koduhõive pikenemine, teisalt sünniintervallide endi lühenemine. Ühe hüpoteesi kohaselt võivad need kaks tegurit olla ka omavahel seotud: teatud piirist alates suurendas lapsehoolduspuhkuse pikendamine võimalusi ajastada järgmise lapse sünd töölenaasmisele eelnevaks, varasem sünniajastus omakorda aitas aga kaasa sünniintervallide lühenemisele [Ni Brolchain 1986]. Sõltumata hüpoteesi paikapidavusest toovad 1960 aastate lõpu ja 1970 aastate põlvkonnad ilmselt kaasa sünnivahemikes töötamise kestuse uue pikenemise. Viimase ulatus sõltub paljus sellest, milliseks kujuneb sünnijärjestus ja -ajastus neis põlvkondades.

Joonis 10.14

Töökestus teisessünnivahemikus Põlisrahvastik, sünnipõlvkonnad 1924-1968

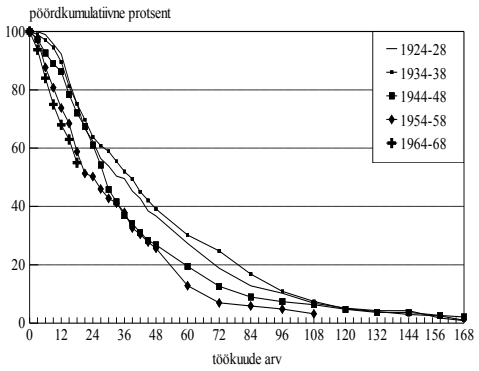

Välispäritolu rahvastiku töötee järjestikuste etappide muutustrend on põhijoontes põlisrahvastikuga võrreldav. Nimetamist väärib siiski immigrantrahvastiku töökäigu märksa väiksem varieerumus vanemates põlvkondades. Nõnda pole neis praktiliselt esmastööleasumise ja esmassünni järjestuse teisenemist, arusaadavalt immigrandiseisundi toel. Samuti esines sünnivahemikes täielikku koduhõivet välispäritolu rahvastiku vanimas kohordis üle kahe korra harvemini kui põlisrahvastikus. PSU vahepealsetes põlvkondades on kahe osarahvastiku käitumine üksteisele lähenenud, kuid siiski mitte täielikult sarnastunud. Nooremate kohortide kõrvutamisest ilmneb, et põlisrahvastikus on töökäitumise uute suundumuste levik olnud mõnevõrra kiirem, teisisõnu edestab põlisrahvastik immigrante töömallide suurema individualiseerituse poolest.

10.4.2. Töökäigu tüübid

Töötamine esimese lapse sünni eel ning sünnivahemikes võib olla aluseks naiste töö- ja perekarjääri seostatud tüpologiseerimisele [Kempeneers, Lelievre 1991b; Waite 1980]. Üldiseks lähtekohaks on arusaam töökarjääri pidevusest läbi järjestikuste elufaaside, olgu kavakindla plaanimise, eelistuste või lihtsalt olukordade kumuleerumise tõttu. Töötamise ja mittetöötamise dihhotoomiast eelmises alapeatükis käsitletud eluetappidel saab tuletada neli üksteist välistavat töötee tüüpi: (1) pidev, mis tähistab töötamist nii enne esimese lapse sündi kui sünnivahemikes; (2) katkeline, millele vastab tööleasumine enne esmassündi, kuid mittetöötamine sünnivahemikes; (3) sünnivaheline, mille puhul esmastööleasumine leiab aset sünnivahemikus; (4) sünnijärgne, mis tähendab esmakordset tööleasumist alles peale viimase lapse sündi[47]. Laste sünnile järgnevat elufaasi naise töötee tüpologiseerimisel arvesse pole võetud, sest modernse hõivetüübi puhul on töötamine sel etapil üldine.

Osundatud liigitusel on siiski paar puudust, mis nõuavad tähelepanu. Esiteks ei tohi arvestamata jätta töökestuse variatsiooni järjestikustel karjäärietappidel, sest muidu võiks ka näiteks paarikuuline töötamine saada võrdse kaalu pideva töölkäimisega laste sünni eel või vaheajal. Muu hulgas oleks selline lihtsustus eksitav protsessi arengu käsitlemisel ja vähendaks liigituse trenditundlikkust, sest suur osa põlvkondadevahelisest muutusest seisnebki just töötamise ja mittetöötamise kestuse teisenemises. Teiseks annaks tüpoloogia lihtviisiline rakendamine töötamisele liialt suure ülekaalu mittetöötamise ees, mille tulemuseks on töötee katkelisuse alahindamine. Nende puuduste kõrvaldamiseks on käesolevas raamatus tüüpide definitsioone modifitseeritud, jättes põhimõttelise liigituse siiski samaks. Esmassünnile eelnev töötamine on arvesse võetud vaid kaheaastasest kestusest alates, jättes niiviisi kõrvale tööalase edasiliikumise seisukohalt väheolulised lühemad töötamisepisoodid, mille jooksul tugevat positsiooni töömaailmas välja kujuneda ei jõua. Töö pidevust sünnivahemikes on iseloomustatud seevastu mitte töötamise, vaid töövaheaegade kestuse kaudu: pidevana on arvestatud töötamist juhul, kui vaheaja pikkus ei ületa 12 kuud.

Jooniselt 10.15 nähtub, et PSU põlvkondade vältel on rahvastiku töötee tüübijaotuses aset leidnud mitmejärguline teisenemine. Muutuse esimene etapp hõlmab sünnikohorte 1924-1938. Vanimat põlvkonda 1924-1928 iseloomustab suhteliselt ühtlane jaotus pideva, katkelise ja sünnijärgse töötee vahel, millest igaühe osakaal jääb veerandi ja kolmandiku vahele. Kolmanda tüübi — sünnivahelise esmastööleasumise — osakaal on piirdunud kümmekonna protsendiga, mis muuseas on püsinud stabiilsena läbi kogu PSU kohordivahemiku. Järgnevas kahes põlvkonnas 1929-1938 on määravaks sünnijärgse töötee osakaalu kiire, li-

[47] Töötee osundatud tüpoloogia on rakendatav kahe- ja enamalapsesele naisrahvastikule.

gi viiekordne langus ning sellega paralleelne pideva töötee osakaalu tõus. Muutuse dünaamilisus laseb arvata, et vastavasuunaline nihe oli alanud juba PSU-eelsetes kohortides. Teisalt pole aga päris selge, mil määral peegeldab fikseeritud pööre pikemaajalist trendi ning mil määral ühiskonna sõjajärgse ümberkorralduse perioodmõju. Muutuse tulemusena saavutas pidev töölkäimine kohordis 1934-1938 kõrgpunkti, selle osakaal põlvkonnas kerkis 55 protsendini.

Uus faas rahvastiku töötee tüübijaotuse teisenemises seostub sünnikohortidega 1939-1948. Nimetatud põlvkondades hakkas pidev töötee kiiresti ruumi tegema katkelisele, ning alates kohordist 1944-1948 on vaheaegadega töötamine olnud kõige levinumaks mudeliks. Maksimaalse leviku saavutas katkeline töötee kohordis 1954-1958, kus vastav osakaal küündis ligi pooleni põlvkonnast. Töötee tüübijaotuse kolmandat arengujärku märgib kohordivahemik 1949-1963. Ühelt poolt jätkus neis põlvkondades pideva töötee langustrend, mille tulemusena kahanes selle osakaal esmakordselt alla 10 protsendi. Erinevalt varasemast ei asendanud pidevat töölkäimist aga enam katkeline, vaid sünnijärgne tüüp. Tõusu tulemusena ületas sünnijärgse tüübi osakaal kohordis 1959-1963 kõiki varasemaid põlvkondi ning võrdsustus katkelise töökäigu levimusega. Kahe noorema kohordi puhul tuleb aga lõplikest järeldustest hoiduda, sest andmekogumise ajal oli nende töötee suuremal või vähemal määral kujunemisjärgus.

Joonis 10.15

Töötee tüübid
Põlisrahvastik, sünnipõlvkonnad 1924-1973

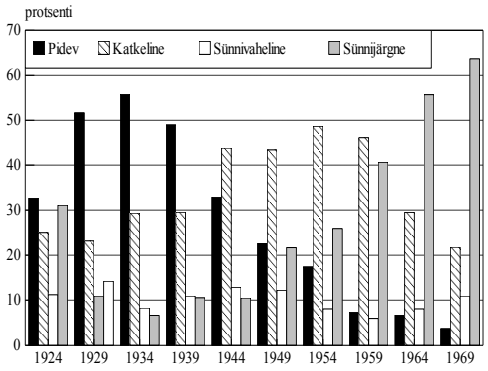

Kokkuvõttes näitab töötee tüübijaotuse muutumine hõivearengu kahe vastandliku suundumuse olemasolu PSU kohordivahemikus. Kuni kohordini 1934-1938 tööseotus tugevnes, samas kõiki järgnevaid põlvkondi on iseloomustanud vastupidine trend. Niisugune tulemus pakub olulist kontrasti levinud arusaamale Eesti naiste ühtviisi üleskruvitud tööhõivest, alates 1950-1960 aastatest kuni nõukoguperioodi lõpuni välja. Samuti tõi tüübijaotuse käsitlus esile aset - leidnud muutuse kahejärgulisuse. Lühikeseks osutunud kõrgpunkti järel tegi pidev töölkäimine kõigepealt ruumi katkelisele tööteele, seejärel aga koondus töölkäimine üha suuremas osas laste sünni järgsele perioodile. Üldisemas kontekstis tähendas niisugune areng elukäigu etapijärjestuse *haridus-lapsed-töö* selgepiirilist väljakujunemist. Töö laste sünni eel ja vaheajal piirdus niisuguse mudeli puhul tavaliselt lühiajaliste episoodidega, mis ei soodustanud tugeva positsiooni loomist töömaailmas, rääkimata järjepidevast professionaalsest karjäärist. Nimetatud suundumuse hindamisel tuleb muidugi arvestada, et enamikul PSU põlvkondadel (v.a paar nooremat) olid tööalase ja ühiskondliku eneseteostuse võimalused hoopis reglementeeritumad kui tänapäeval. Ühe hüpoteesi kohaselt

on initsiatiivi muudesse elusfääridesse kanaliseerumise tulemuseks ka mõningane kohortsündimuse tõus, mis on täheldatav alates põlvkonnast 1944-1948 [Katus, Zakharov 1998].

Töötee käsitluse lõpetuseks on paslik tagasi tulla rahvastiku hõivekõvera juurde. Joonis 10.16 esitab tööhõive üheaastase sammuga vanuskõvera, esmakordselt Eesti rahvastiku kohta. Tööhõive vanuskõver peegeldab protsessi vanussõltuvust ja selles mõttes võtab kokku kõigi eespool vaadeldud erinevate osasündmuste tulemuse. Põhijoontes on PSU põlvkondade hõivekõver oma kujult sarnane: kõigis kohortides iseloomustab naisrahvastiku tööhõivet pika vanusvahemiku peale jaotunud kasv ja hiline maksimum neljakümnendate eluaastate paiku. Kõige tugevamini on hõivekõvera osundatud asümmeetria väljendunud kohordis 1924-1928, kus töölkäijate suhtarv saavutas kõrgpunkti alles pärast 45 eluaastat. Põlvkondade 1929-1938 jooksul toimunud hõivetaseme kiire tõus kahekümnendates-kolmekümnendates eluaastates lähendas kõvera kuju tüüpilisele meesmudelile, mida iseloomustab ühtlaselt kõrge hõivetase tööleasumisest tööjätuni. Järgnevates põlvkondades on asümmeetria aga taas suurenenud, kooskõlas töötee tüübijaotuses aset leidnud muutusega.

Joonis 10.16

Tööhõive vanuskõver
Sünnipõlvkonnad 1924-1973

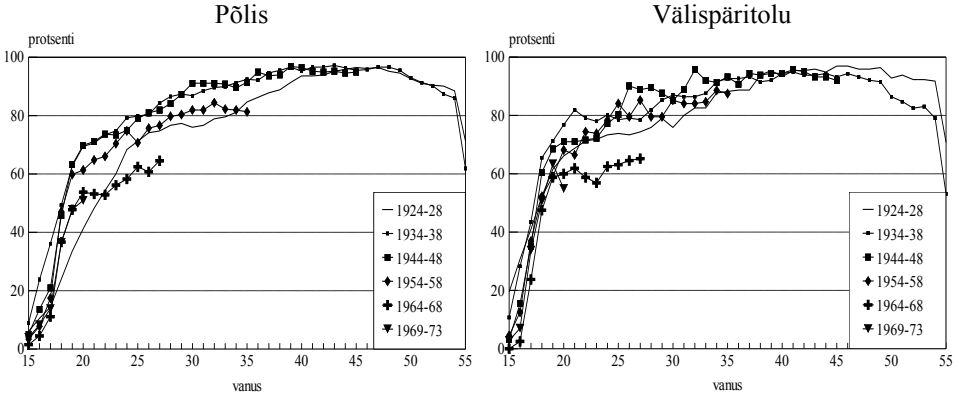

Ootuspärase üldkuju kõrval täpsustab naistööhõive kohortkõver protsessi vanussõltuvust mitmes olulises aspektis. Kõigepealt ei ilmne üheski põlisrahvastiku kohordis kõvera selgepiirilist "kaheküürulisust", mis oli iseloomulik PSU-eelsetele põlvkondadele ja mäletatavasti kajastus teatud määral ka varasemate rahvaloenduste hetkepildis. Kohordis 1924-1928 esineb küll hõivetaseme paariprotsendiline tagasilangus kolmekümnenda eluaasta paiku, kuid hõivekõvera tüübi seisukohalt pole sellel määravat tähendust. Põhijoontes on eelöeldu kehtiv ka välispäritolu rahvastiku kohta, kuigi põlvkonnas 1934-1938 hõivekõvera piiratud inversioon siiski tekkis. Kõnealuses kohordis pöördus hõivekõver pärast kahekümne esimest eluaastat languseks ja püsis järgneva viie aasta kestel saavutatud tasemest allpool. Tagasilanguse maksimaalne sügavus ületas 4 prot-

sendipunkti, mis kestust arvestades ei luba seda pelgaks juhuvõnkeks klassifitseerida. Hõivekõvera tagasilanguse teket antud kohordis seletab kahe sündmuse ajastuse, varase esmastööleasumise ja suhteliselt hilise sünnitusea mõju kumuleerumine. Ühelt poolt jõudis parasjagu selles põlvkonnas lõpule tööleasumisea noorenemine, teisalt polnud aga sünniajastuse noorenemine selleks ajaks veel täishoogu kätte saanud. Põlisrahvastiku taustal lisandub neile asjaoludele veel lapse sünnile järgnenud koduhõive veidi pikem kestus. Üldisemas plaanis demonstreerib tagasilanguse tekkimine kõige enam hõivekõvera tundlikkust elusündmuste ajastusmuutuse suhtes.

Tööhõive tagasilanguse puudumine põlvkondade tööteel asetab uude valgusse ka varasematel rahvaloendustel täheldatud "kaheküürulise" hõivekõvera, mida vähemalt 1959 aasta rahvaloenduse puhul tuleb tõlgendada pigem spetsiifilise perioodefektina. Loendusjärgse hõivekõvera esimene maksimum peegeldab 1950 aastatel tööikka jõudnud põlvkondade ehk teisisõnu 1930 aastate sünnikohortide muutunud töökäitumist. Lugeja arvatavasti mäletab, et peamine erisus 1924-1928 ja 1934-1938 sünnikohordi vahel koondus töötee algusse, kahekümnendatesse, vähemal määral ka kolmekümnendatesse eluaastatesse. Kõnealuses vanusintervallis iseloomustas 1930 aastate sünnikohorte kõrgem tööhõive tase. Hüpoteesi kontrollimiseks sai PSU kohortandmestik teisendatud perioodkujule 1959 aasta seisuga. Tulemus kinnitab hüpoteesi — loendusel fikseeritud ja kohortandmestikust taastatud hõivekõver langevad väga täpselt kokku. Hõivekordajate erisus 1959 aasta loendusel tegelikult fikseeritud näitajatest piirdus vanusrühma 20-29 puhul 1-2 protsendiga. Nõnda tuleb perioodandmestikus esinev hõivekõvera tagasilangus kanda täielikult protsessi kiire ajastusmuutuse arvele, kohortperspektiivis hõivetaseme reaalset tagasilangust vastavate põlvkondade tööteel praktiliselt ei eksisteeri.

Väärib märkimist, et vaatamata 1934 ja 1959 aasta loendustel fikseeritud hõivekõverate vormilisele sarnasusele ei pruugi esitatud mõttekäik kehtida sõjaeelse perioodi *resp* varasemate põlvkondade suhtes. Nõnda jääb edasise uurimistöö selgitada, kas ka perioodhõivekõvera tagasilangus 1930 aastatel peegeldab samuti protsessi põlvkonniti muutuva ajastuse mõju või representeerib see tõepoolest PSU-eelsete põlvkondade teistsugust tööteed. Arusaadavalt eeldab küsimusele vastamine täiendavate andmeallikate kasutuselevõttu sõdadevahelise perioodi/kohortide kohta[48].

Omaette tähelepanu väärib kindlasti ka hõivekõvera teisenemine PSU kahes nooremas põlvkonnas (joonis 10.16). Võrreldes eelnevatega on täheldatav

[48] Üheks huvipakkuvamaks allikaks nimetatud suhtes on rootsieestlaste 1953 aasta ameti- ja kutseloenduse andmestik, mis jõudis hiljuti Eestisse Heino Tarm-Tombachi arhiivi koosseisus [EKDK 1998b]. Sündmusloolise lähenemisviisi elemente rakendavana pakub see materjal, muidugi korrastamise ja teaduskäibesse toomise järel, huvitava sissevaate rahvastiku elu- ja tööoludesse sõjaeelse Eesti Vabariigi lõpuaastatel, olles õigupoolest parim sõjaeelse Eesti rahvastiku ametistruktuuri sisaldav individuaalandmestik.

hõivetaseme järsk, paarikümnele protsendipunktile lähenev langus. Kahekümnendates eluaastates on hõivetase neis põlvkondades langenud koguni madalamale kui 1924-1928 sünnikohordis. Langus nooremates põlvkondades kätkeb endas pigem selektiivset kohortmõju kui majandusüleminekust tingitud ühtlast perioodefekti. Samuti pole põhjust nooremates naispõlvkondades toimunud hõivelangust Eesti puhul seostada üleminekuperioodil süvenenud soolise diskrimineerimise ega naiste tööturupositsiooni väidetava nõrgenemisega. Lähem analüüs kinnitab, et töötuse tase on 1990 aastatel olnud naiste seas püsivalt madalam kui meestel. Oluline on tähele panna, et naiste mõnevõrra tagasihoidlikum töötustase ei peida eneses naiste varjatud väljatõrjumist tööotsijate ringist, vaid säilib ka töötuse mõistepiiri laiendamisel [Puur 1997b].

Perioodanalüüsi kohaselt on naisrahvastiku kiirema hõivelanguse peamiseks põhjuseks haridus- ja koduhõive pikenemine. Viimase puhul on tegemist mitmekümneaastase trendi jätkuga, mille algus ulatub 1960-1970 aastatesse ning mida seevõrra on raske majandusülemineku arvele kirjutada, ka haridushõive kasvu pole ilmselt asjakohane üleminekuaja ajutiseks raskuseks pidada. Olenemata põhjustest on küll selge, et 1980 aastate teisel poolel ja hiljem täiskasvanuikka jõudnud naispõlvkondade töötee kujuneb kõigist varasematest erinevaks. Milliseks nimelt, seda peab näitama PSU uus küsitlusring.

10.5. Töötee sotsiaalne diferentsiatsioon

Töökäitumise sotsiaalse diferentsatsioon käsitlemiseks on käesolevas peatükis mitme tööteed kujundava sündmuse hulgast valitud lapse sünnile järgneva koduhõive kestus ehk teisisõnu sünnile järgneva tööleasumise ajastus. Taolise valiku tingis peamiselt kaks asjaolu. Esiteks tõi eelnev analüüs esile protsessi ajastuse suhteliselt suure muutlikkuse PSU kohordivahemikus. Teiseks kujutab lapse sünniga külgnev aeg naise elus kahtlemata perioodi, mille vältel töö- ja pererolli ühitamine on kõige pingelisem ning töölkäimist ja kodusolekut puudutavad otsused kõikvõimalikest teguritest ja asjaoludest rohkem mõjutatud. Samuti kõneleb tehtud valiku kasuks töökatkestussündmuste tugev korrelatsioon laste sünniga ja esmastööleasumise lähedane kattuvus haridustee lõpuga, vähemalt PSU põlvkondade enamikus. Selles mõttes võib töökatkestuste ja esmastööleasumise diferentsiatsiooni teadasaamiseks pöörduda teistes peatükkides esitatud mudelite poole.

Töölenaasmise difererentsiatsiooni väljatoomiseks on kasutatud sündmusloolist mitmemuutujamudelit, tehnilises mõttes astakkonstantse riskifunktsiooniga elulemusmudelit. Analüüsi aluseks on sünnijärgselt korrastatud sündmusandmestik, mudelisse on arvatud kõik fikseeritud elussünnid sõltumata pariteedist (n=8629). Mudeli ajatelje algpunktiks on lapse sünd ja lõpp-punktiks sellele järgnev tööleasumine/naasmine. Ajatelg on jaotatud kaheksaks perioodiks: kuni lapse kolmanda eluaastani kuuekuulise sammuga, sealtpeale aastase sammuga. Kokku on mudelisse kaasatud üheksa argumenttunnust, lisaks püsitun-

nustele lapse sünnijärjekord ning esmastööleasumise ja esmassünni omavaheline järjestus (tabel 10.4). Raamatus rakendatud ühtse skeemi kohaselt on diferentsiatsiooni analüüsitud kõiki põlvkondi hõlmavana, trendimuutuste väljatoomiseks aga ka põlvkondade lõikes eraldi.

Tabel näitab hariduse töölenaasmist kiirendavat ja koduhõivet lühendavat üldmõju: töölenaasmise tempot väljendav suhtrisk jäi põhiharidusrahvastikul keskharidusrahvastiku kui baasrühma omast veerandi võrra madalamaks, kõrgharitute suhtrisk seevastu osutus kümnendiku võrra kõrgemaks. Hariduse niisugune mõju tööhõivele on tuvastatud pea kõigis maades, kus vastavat diferentsiatsiooni on analüüsitud [Hullen 1998; Kempeneers 1991; Lelievre 1987; Martin 1986; Rönsen 1999 jt]. Päripidise hariduserisuse seletused lähtuvad tavaliselt neoklassikalisest majandusteooriast, mille kohaselt harituma rahvastikuosa kõrgem palk loob suurema stiimuli varaseks tööleasumiseks ja suurendab koduhõive hinda saamatajääva tulu näol [Becker 1981]. Viimase alternatiiviks võib olla töö suurem loomingulisus, karjääriloomise püüdlused jms mittemateriaalsed aspektid, mis muude võrdsete tingimuste korral samuti suurendavad töölkäimise meelepärasust. Päripidist haridusdiferentsiatsiooni tasakaalustava asjaoluna on osutatud haritumate naiste suuremale nõudlikkusele laste kasvutingimuste suhtes, samuti majanduslikele võimalustele, mis lubab koduhõivet soovi korral pikendada. Teisisõnu võib põhjenduse leida mõlemasuunalisele hariduserisusele: kõik sõltub sellest, millised tegurid parasjagu ülekaalus on.

Tabel 10.4

Töölenaasmise sotsiaalne diferentsiatsioon Põlisrahvastik, sünnipõlvkonnad 1924-1973

	Suhtrisk	
	bruto	neto
Elukohatüüp		
linn	1,00	1,00
maa	0,96	1,05
Haridus		
põhi	0,77**	0,76**
kesk	1,00	1,00
kõrg	1,10*	1,10*
Usukuuluvus		
usklik	0,83**	0,85**
usukombeid järgiv	0,97	0,97
ükskõikne	1,00	1,00
Sotsiaalpäritolu		
ettevõtja	0,95	0,94*
haritlane	0,97	0,87*
tööline	1,00	1,00
Kontrollkese		
seesmine	1,17**	1,14**
neutraalne	1,00	1,00
väline	1,03	1,05
Õdede-vendade arv		
0	1,00	1,00
1	0,99	0,99
2	0,88**	0,91*
3+	0,89	0,95
Tööleasumise ajastus		
enne esmassündi	1,00	1,00
pärast esmassündi	0,64**	0,60**

** p<0,01, * p<0,05

Joonis 10.17

Töölenaasmise haridusdiferentsiatsioon. Põlisrahvastik, sünnipõlvkonnad 1924-1973

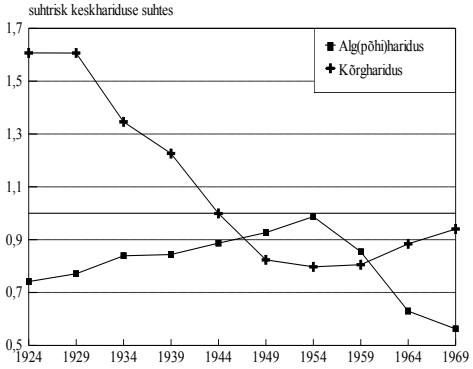

Jooniselt 10.17 ilmneb, et töölenaasmise hariduserisus on teinud aja jooksul läbi põhimõttelise muutuse, mis puudutab mitte ainult haridusrühmade erisust, vaid ka nende omavahelist asetust. Kõige tugevam ning Lääne- ja Põhja-Euroopas täheldatule sarnane hariduserisus esineb PSU paaris vanemas põlvkonnas, kes alustasid oma tööteed 1940-1950 aastatel. Järgnevates kohortides vähenes hariduse diferentseeriv mõju naiste töökäitumisele kiiresti, saavutades miinimumi põlvkondades 1949-1963. Tähelepanuväärselt langes kõrgharidusega naiste tööleasumisrisk viimatimainitud põlvkondades madalamale, esmalt keskharidusega sookaaslaste, seejärel aga ka põhiharidusega naiste omast.

Viidatud raamistikus võiks osundatud muutust seletada kahe asjaoluga. Esiteks nõukoguliku palgakorraldusega, mis hakkas kasvaval määral eelistama sinikraed haritlasele. Teiseks haritumate naiste teadlikuma sooviga hoolitseda oma laste arengu eest ja vältida nende liigvarast sattumist tollasele ühiskonnale iseloomulikesse kasvatusasutustesse. Olenemata nende võimalike tegurite omavahelisest suhtest toob töölenaasmise ajastusmudel küllalt hästi esile hariduse tähenduse teisenemise-nivelleerumise. Vastavalt peegeldab haridusdiferentsiatsiooni kasv kahes nooremas PSU põlvkonnas ja haridusrühmade suhte muutumine alanud liikumist omaaegsest korraldusest kaugemale. Põhiharidusrahvastikku iseloomustava kõvera kiire langus on kooskõlas asjaomase rühma suurema tööleidmisraskusega Eesti tänasel tööturul. Metodoloogilisest seisukohast juhib hariduserisuse sedavõrd ulatuslik teisenemine tähelepanu üksikpõlvkonnale keskenduvate uuringute tulemuste suurele relatiivsusele — tulemus sõltub suuresti uurimisaluse kohordi valikust [Titma 1999].

Elukoht maal või linnas diferentseerib lapse sünnile järgneva koduhõive kestust suhteliselt vähe. Lihtmudeli kohaselt osutus koduhõive kestus pisut pikemaks maal, liitmudelis pöördus aga diferentsiatsiooni suund vastupidiseks. Gradiendimuutuse põhjuseks on ilmselt linna- ja maarahvastiku erineva haridus-koostise mõju arvestamine. Huvitav on märkida, et koduhõive kestuse linn-maa erisuse suund Eestis läheb lahku vastavast diferentsist mõnegi teise rahva kohta. Näiteks Ameerika Ühendriikides, kus rahvastiku töökäiku eluloolisest vaatenurgast on ehk kõige enam analüüsitud, diferentseeruvad linna- ja maanaised hoopis suuremal määral: linnanaised naasevad tööle kiiremini kui nende maal elavad sookaaslased [Bumpass, Sweet 1980; Greenstein 1989].

Usklikkus on Eesti oludes tähendanud aeglasemat töölenaasmist, suhtriski väike muutlikkus üleminekul lihtmudelist liitmudelisse rõhutab usutunnuse läbi representeeritud hoiakute, eelistuste ja väärtusorientatsiooni tugevat iseseisvust. Huvitav on märkida, et usudiferentsiatsiooni suund on üsna sarnane neile Lääne-Euroopa riikidele, kus seda töökäitumise mõjurina on vaadeldud [Callens, Van Hoorn, Jong 2000]. Samas pole seletuse otsimisel Eesti olukorra kohta ilmselt asjakohane seostada usklikkust Euroopa eeskujul konformismi ja normitruudusega, pigem on usklikkus nõukoguajal tähendanud kehtinud normidele vastuseisu ja mittekonformismi. Samas vaimus spekuleerides võib usklike pikemas koduhõives näha püüet ühiskonnas tõrjutud väärtusi järgmisele põlvele edasi anda. Usudiferentsiatsiooni põlvkondliku dünaamika käsitlus tõi esile gradiendi mõneti ootamatu suunamuutuse kolmes-neljas nooremas põlvkonnas.

Ootuspäraselt kaasnes seesmise kontrollkeskmega mõnevõrra lühem koduhõive. Isiku psühholoogilise dispositsiooni diferentseeriv mõju töölenaasmisele oli statistiliselt oluline nii liht- kui liitmudeli puhul ja säilitas suuna kõigis põlvkondades. Sarnaselt haridusele eristub seesmise kontrollkeskmega rahvastik selgemini vanemates ja nooremates põlvkondades, miinimumini langeb erisusmäär kohordis 1949-1953. Hilisem töölenaasmine kõrgema sotsiaalse päritolu puhul, mis liitmudelis muutub statistiliselt oluliseks, võib tõenäoliselt peegeldada teatud põlvkondadevahelist järjepidevust. Mäletatavasti iseloomustas vastavat rahvastikukihti PSU-eelsetes põlvkondades leivateenija-koduperenaise mudeli suurem osakaal. Ühiskonna sõjajärgne ümberkorraldus lõhkus selle järjepidevuse küll näiteks ainelise kindlustatuse tasandil, kuid lastekasvatuse ja töölkäimisega seotud normid ja hoiakud võisid edasi kanduda ning avalduda ka järgneva põlvkonna käitumises.

Mudelisse lülitatud protsessispetsiifilistest tunnustest omab koduhõive kestusele väga tugevat diferentseerivat mõju tööleasumise ajastus esmassünni suhtes. Esmastööleasumine pärast esmassündi aeglustab protsessi ligi 40 protsendi võrra, olles kõigist mudelisse lülitatud argumenttunnustest tugevama toimega. Lapse sünnile eelneva töökogemuse puudumise või olemasolu ja ulatuse näol on taolist sõltuvust täheldatud ka mitmel pool mujal [Greenstein 1989; McLaughlin 1982; Mott, Shapiro 1983]. Tavaliselt seletatakse osundatud erisust majanduslikust vaatenurgast: enne lapse sündi tööle asunud naised on töökarjääris kaugemale edenenud, mis võib anda neile eelise nii töö saamisel kui ka suurema palgapotentsiaali. Võrdsustava palgakorralduse ja tööjõupuuduse poolt iseloomustatud Eesti oludesse need tegurid küll vaevalt üle on kantavad, vähemalt mitte sel määral, et põhjendada töökogemuse mõju ülekaalu kõigi muude asjaolude suhtes. Pigem peegeldab laste sünnile eelneva töökogemuse puudumine üldist nõrgemat tööorientatsiooni ja sellele vastavat käitumismudelit. Seda hüpoteesi kinnitab muuseas põlvkondliku diferentsiatsiooni järsk muutus (joonis 10.18).

Joonis 10.18

Töölenaasmise kogemusdiferentsiatsioon Põlisrahvastik, sünnipõlvkonnad 1924-1973

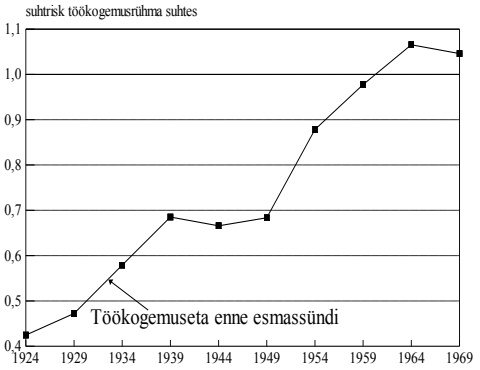

Sünnijärjestuse diferentseeriv mõju koduhõive kestusele on üsna nõrk, kuid selle põhjuseks pole mitte mõju puudumine, vaid tugev sõltuvus sünnikohordist. Eakamates põlvkondades, kuni kohordini 1939-1943, seostub sünnijärjekorra tõusuga lühem koduhõive, nooremates aga vastupidi, hilisem töölenaasmine. Muutuse põhjust ei tule siiski otsida tunnuse tähenduse teisenemisest eri põlvkondade vahel, vaid koduhõive kestuse üldtrendist vastavalt lapsehoolduspuhkust sätestava seadusandluse teisenemisele. Vanemates põlvkondades, kus domineeris koduhõive lühenemine, oldi hiljem sündinud järjekorra lastega kodus lühemat aega. Nooremates põlvkondades, mida iseloomustab lapsehoolduspuhkuse järkjärguline pikenemine, domineeris vastupidine tendents.

11. ARVAMUSED

PSU põhieesmärgiks oli rahvastiku peamiste elukarjääride sündmuslooline läbivalgustamine. Sotsioloogilistes küsitlustes tavapäraselt suurt tähelepanu pälvivale arvamusteabele kuulus uuringuprogrammis hoopis tagasihoidlikum koht, üldise huvisuuna kõrval olid taolise rõhuasetuse kujunemisel määravaks metodoloogilised kaalutlused, ennekõike arvamusteabe hetklõikelisus. Kuigi arvamused ja hoiakud ei püsi inimelu jooksul paigal, vaid samuti muutuvad, pole neid paraku võimalik fikseerida teisiti kui küsitlusseisuga. Erinevalt rahvastikusündmusest, mida juba määratlusest tulenevalt iseloomustab diskreetsus ning seos kindla toimumisajaga, pole arvamusmuutuse samalaadne dateerimine ka paremate kavatsuste puhul mõeldav [Blossfeld, Rohwer 1995; Sudman, Bradburn 1986]. Sündmusloolisse raamistikku sobimatuse kõrval määras subjektiivse teabe sekundaarse rolli ka rahvastikuteaduse pikaaegne kogemus, mille kohaselt protsessi tegelik kulg ja asjaomased arvamused-hoiakud tihtipeale sugugi ühte jalga ei astu.

Reservatsioonile vaatamata on rahva suhtumist peegeldaval arvamusteabel siiski kaheldamatu väärtus. Kindlasti on taoline ootuste ja eelistuste tundmine tarvilik poliitika kavandamisel, et ette näha ja mõista võimalike meetmete vastuvõttu nii ühiskonnas tervikuna kui erinevates rahvastikurühmades. Niisuguse teadmise roll on tänapäeval, kus meedia ja arvamusliidrite poolt maalitud pilt võib üsna hõlpsasti reaalsusest eralduda ja omaette fenomeniks tõusta, pigem kasvanud kui kahanenud. PSU raamistikus olid arvamusküsimused koondatud tuumküsimustiku eraldi moodulisse, lisaks nägi korraldus ette võimaluse PSU ühildamiseks arvamusteabele orienteeritud rahvastikupoliitika retseptsiooniuuringuga[49]. Eesti, laiemalt aga Kesk- ja Ida-Euroopa riikide seisukohalt komplitseeris asjakohase temaatika väljaarendamist ning rahvusliku PSU programmi lülitamist kaks asjaolu. Esiteks pidas tuumküsimustik silmas eeskätt heaoluriikide sotsiaalset konteksti ning osutus majandusülemineku oludes paljuti rakendamatuks. Teiseks kippus arvamusteabe väärtust kahandama situatsiooni väga kiire muutumine möödunud kümnendi algupoolel.

Teatud keerukusele vaatamata pidas Eesti PSU Teadusnõukogu tarvilikuks olulisemaid arvamuslikke sõlmküsimusi kajastada. Subjektiivse dimensiooni omaette elemendina tõi Toivo Kitvel uuringu programmi

---

[49] Rahvastikupoliitika retseptsiooniuuring (*Population Policy Acceptance Survey*) on riikidevaheline ettevõtmine, mis keskendub rahva arvamuse käsitlusele rahvastikuarengu sõlmküsimustes, probleemide teadvustatusele ning ootustele/ eelistustele asjaomase poliitika suhtes. Uuringu esimeses ringis (1988-1995) osales kokku üheksa riiki, PSU teise ringiga üheaegselt on käivitunud ka retseptsiooniuuringu uue küsitlusvooru ettevalmistus. Osalemiskutse on saanud ka Eesti, rahvuslikke ettevalmistusi koordineerib EPSU Teadusnõukogu.

kontrollkeskme kontseptsiooni, mille abil õnnestus küllalt tabavalt üldistada rahvastiku psühholoogilist sättumust. Kuigi asjaomane standardtunnus on lülitatud kõigisse sündmusloolistesse mudelitesse, väärib teema omaette tähelepanu ka käesolevas peatükis. Peatüki teine alaosa käsitleb konkreetsete elukarjääridega seonduvaid arvamusi-hoiakuid. Eelnenud protsessikesksete peatükkide taustal tasub tähele panna, et erinevalt läbi elukarjääride ühtset näitajasüsteemi rakendanud sündmusloolisest käsitlusest ei pretendeeri järgnev võrreldava tervikkujutuse loomisele, vaid piirdub rahvastiku hoiakute kaardistamisega sõelale jäänud sõlmküsimustes. Raamatu ülejäänud osadega aitab arvamuskäsitlust siduda ühine põlvkondlik vaatenurk ning põlis- ja välispäritolu rahvastiku süsteemne kõrvutamine.

11.1. Isiksuse kontrollkeskme püsivus

Rahvastiku elukarjääride seisukohalt oluliste isiksuseomaduste üldistamiseks rakendas Eesti PSU kontrollkeskme (*locus of control*) mõistet, mille tõi esmakordselt teaduskäibesse Ameerika psühholoog Julian Rotter (1954). Veidi lihtsustatult kajastab kontrollkese niisuguseid isiksuse tahke, mis seostuvad inimese iseseisvusega, võimega eesmärke seada ja neid teoks teha. Sellest vaatenurgast eristatakse kahte vastandalikku poolust — seesmist ning välist kontrollkeset. Seesmise kontrollkeskmega rahvastikule ehk internaalidele on omane usk iseendasse ja veendumus, et nad on eelkõige ise oma õnne sepad. Välise kontrollkeskmega rahvastikul ehk eksternaalidel on aga kalduvus arvata, et nende endi tegevusest ei sõltu kuigi palju ning saatust määrab tegelikult juhus ja/või välised jõud. Olulisem kui nii- või teistpidine arvamus on muidugi tõsiasi, et kontrollkeskme asend avaldub reaalses käitumises, mille tõttu mõiste on pälvinud üldise tunnustuse ja leidnud teaduskäsitlustes mitmekesist rakendust [Laird, Thompson 1991].

Kontrollkeskme asendi selgitamiseks rakendas Eesti PSU kolme üksteist täiendavat väitepaari, mille suhtes küsitletutel paluti oma seisukoht määrata [EKDK 1995a]. Rahvastiku rühmitamisel kontrollkeskme järgi käsitleti internaalidena neid, kes kõigi paaride puhul eelistasid asjakohast väidet. Vastavalt toimiti ka eksternaalide eristamisel. Kontrollkeskme selgepiirilisemaks esiletoomiseks jäi nende kahe äärmuse vahel paiknev, mõlemat tüüpi väiteid mõneti segamini kasutanud rahvastikuosa analüüsis kõrvale. Joonisel 11.1 on see vahepealne rühm siiski esitatud, tuues selle raames välja ühelt poolt pigem seesmise ja teisalt pigem välise kontrollkeskme poole kalduva osa. Muidugi ei saanud sellise napi mõõteinstrumendi puhul eeldada täiesti tõsikindlat pilti kontrollkeskme paiknemisest, kuid ometi ilmneb rahvastikujaotuses selgesti nii põlvkonnatrend kui ka taasterühmade erisus [Kitvel 1999].

Üldsuundumusena on nii põlis- kui välispäritolu rahvastikus võimalik täheldada internaalide osakaalu tõusu ja eksternaalide suhtarvu vähenemist liikudes nooremate põlvkondade suunas. Nihe ei puuduta mitte ainult kindla positsiooniga rahvastikuosa, vaid laieneb samavõrra ka neile, kelle puhul saab rääkida pigem seesmisest või pigem välisest kontrollkeskmest. Huvitav on seejuures tõdeda, et rohkem ja vähem selgesti defineeritud keskmeasendiga rühmade omavaheline proportsioon — ligikaudu suhtega 1:2 teise kasuks — püsib nii kohortide kui osarahvastike lõikes praktiliselt muutumatuna. Metoodika vaatenurgast viitab see rakendatud instrumendi ühtlasele tundlikkusele kogu skaala piires, kinnitades vaherühma eristamise otstarbekust. Arvuliselt on internaalsuse/eksternaalsuse vahekorra teisenemine PSU kohordivahemiku kokkuvõttes igati tähelepanuväärne, ulatudes skaala äärmuspositsioonides ligi kahe korrani.

Selle iseenesest selge muutuse hindamisel tuleb aga olla ettevaatlik, sest mõõtmistulemus, nagu kogu ülejäänud arvamusteave, seostub vaid ühe ajapunktiga (küsitlusperiood). Kuivõrd PSU kohordid asusid sel ajal päris erinevas elufaasis, tudengieast pensionipõlveni, võib tulemus peegeldada üldsegi mitte kontrollkeskme ümberpaiknemist, vaid hoopis elufaaside erisust. On ju ootuspärane, et aktiivsust ja enesekindlust jagub enam noorel inimesel, vanemas eas kipub ettevõtlikkus ja tarmukus pigem kahanema. Eesti puhul on sellesuunalist diferentseerumist aidanud võimendada kiire ühiskonnamuutus, mille perioodefektilaadne mõju nooremale, keskealisele ja vanemale rahvastikuosale, kas või tegevusvälja ja majanduslike võimaluste kaudu, on olnud küllalt erinev. Joonisel peegelduva mustri kujunemisel on ilmselt kaasa rääkinud nii kohorttrend kui põlvkonna elutsükkel, kuid kummagi eripanuse üle pole võimalik otsustada.

Samasuunalise trendi raames torkab läbi kogu PSU põlvkonnavahemiku silma välispäritolu rahvastiku sagedasem eksternaalsus. Kuigi puhtakujulised

Joonis 11.1

Kontrollkese
Sünnipõlvkonnad 1924-1973

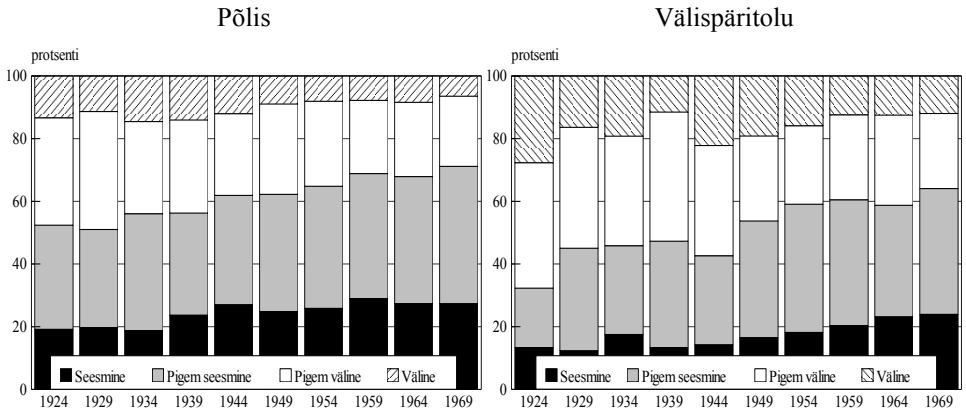

eksternaalid moodustavad mõlemas osarahvastikus suhteliselt väikese rühma, oli neid sisserännanute hulgas keskmiselt üle 1,7 korra rohkem, kusjuures vanimas põlvkonnas oli vahe koguni enam kui kahekordne. Seesmise ja välise kontrollkeskme üldproportsioon internaalide kasuks, mis vaherühmi kaasates on olnud jõus kõigis põlisrahvastiku põlvkondades, ilmneb välispäritolu rahvastikus esmakordselt alles sünnikohordis 1949-1953. Kuigi aja jooksul veidi vähenenud, püsib osarahvastike kontrollkeskme erisus noorima PSU kohordini. Osundatud pilt vastab küllalt hästi rahvastikuarengust tulenevale ootusele, mis seostab põlisrahvastiku tugevamini väljendunud internaalsuse demograafilise ülemineku varasema ajastuse ning seega siis ka kaugemale edenenud individualiseerumisprotsessiga. Lisaks võis samas suunas toimida ka sisserännanutele pikema aja vältel osaks langenud ideoloogiline sisendus.

Nagu lugeja raamatu varasemate peatükkide variatsioonikäsitlusest arvatavasti mäletab, avaldub kontrollkeskme paigutus tõepoolest enamikus rahvastiku elukarjäärides, joonis 11.2 illustreerib internaalide ja eksternaalide erisust elusündmuste ajastuse kaudu. Suuremat ettevõtlikkust arvestades on üsna ootuspärane, et kodust kalduvad varem lahkuma internaalid, sellega seondub ühtlasi madalam paiksus ning kõrgem rändeintensiivsus. Peremoodustuse vallas on internaalid PSU kohordivahemikus silma paistnud varasema koosellumuse ning tugevama orientatsiooniga uutele kooselu-vormidele, eeskätt vaba-abielule. Ootuspäraselt kaasneb seesmise kontrollkeskmega ka sagedasem lahutumus, kuid võib-olla just sellesama pärast on internaalid oma kooselusuhtega keskmisest rohkem rahul. Varasema koosellumuse ning kõrgema lahutumuse tõttu pole üllatav ka pisut suurem kooselude arv internaalidel.

Joonis 11.2

Rahvastikusündmuste ajastuserisus
Põlisrahvastik, sünnipõlvkonnad 1924-1973

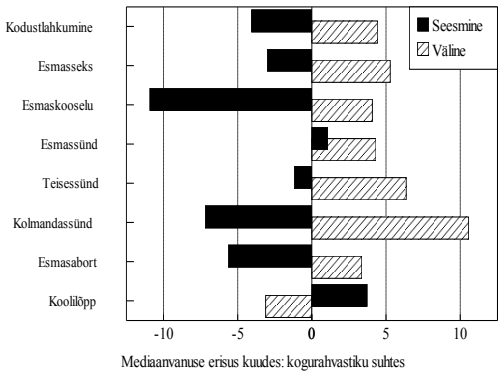

Ka laste sünni, seksuaalsuhetesse astumise ja aborditegemise ajastuse poolest edestavad internaalid kogurahvastikku ja välise kontrollkeskmega rühma. Sündide koguarv on internaalidel ja eksternaalidel praktiliselt ühesugune, aborte on internaalidel olnud aga rohkem. Samas on huvitav tõdeda, et põlisrahvastiku paaris nooremas põlvkonnas on viimatimainitud suhe selgelt vastupidiseks pöördunud. Omamoodi vahendava tegurina paistab selle põhjuseks olevat regulaarsem kontratseptiivide kasutamine internaalide hulgas. Hariduse omandamisel iseloomustavad seesmise kontrollkeskmega rahvastikku kõrgemad sihid, mis tähendab keskmiselt pikemat õpinguteed, muudest elusündmustest erinevalt hilisemat koolilõppu ja kokkuvõttes kõrgemat

haridustaset. Töövaldkonnas avaldub internaalsus muu hulgas hõivetasemes, kõrg- ja keskkutseliste ametite esindatuses ning mõnevõrra pikemas töönädalas. Suurema tööpanusega korreleerub ka seesmise kontrollkeskmega rahvastiku toekam aineline kindlustatus.

Internaalide ja eksternaalide erisuste loendit võib huvi korral pikendada kasutades PSU tabeliköidet, kus kontrollkese on läbiv standardtunnus [EKDK 1995b]. Kuigi kvantitatiivselt pole vahed seesmise ja välise kontrollkeskmega rahvastikus märkimisväärselt suured, on need ometi elukarjääriti süsteemsed ning reeglina püsivad läbi kogu käsitlusaluse kohordivahemiku. Individuaalsest vaatepunktist kinnitab tulemus üsna selgelt internaalide suuremat ettevõtlikkust ja sihiteadlikkust. Rahvastikuarengu kontekstis aga viitavad mitmed jooned seesmise kontrollkeskmega rühma teatud eeskäijarollile, näiteks uute perevormide ja abieluvälise sündimuse levikul, mis haakub hästi internaalide väiksema konformsusega. Metodoloogilisest seisukohast kõneleb tulemuste kooskõla eri elufaasides toimunud sündmuste lõikes selle kasuks, et kontrollkeskme eespool täheldatud kohorterisus peegeldab tõepoolest internaalsuse kasvutrendi, mitte elutsüklifaasi mõju. Kui osundatud hüpotees peaks õigeks osutuma, väärib seesmise kontrollkeskmega rahvastik oma trendikuulutava rolli tõttu edaspidi kindlasti suuremat tähelepanu.

11.2. Kirju kogum subjektiivsust

Rahvastiku elukarjääre puudutav arvamusteave on järgnevas alapeatükis koondatud neljaks üksteist täiendavaks teemaringiks, mis keskenduvad vastavalt koosellumusele, sündimuskavadele, abortiivsusele ja pereplaanimisele ning töö- ja pereelu ühitamisele.

11.2.1. Abielu ja seksuaalsus

Protsessianalüüs tõi PSU kohordivahemikus esile märkimisväärsed nihked rahvastiku koosellumuses, eeskätt vabaabielu esilekerkimise kooseluvormina, mis nooremates põlvkondades pakub edukat konkurentsi registreeritud abielule, ning kooselulagunemuse sagenemise. Kõnealused suundumused on andnud toitu arvamusavaldustele perekonna ja abielusuhete kriisist. Selgitamaks selle kajastumist rahva hoiakus, tundis küsitlus huvi kuivõrd tähtsaks elusündmuseks abiellumist peetakse. Võimalik vastusskaala hõlmas nelja positsiooni alustades väga olulisega ning lõpetades üldse mitte olulisega, seisukohavõtust ärahiilimise raskendamiseks ei sisaldanud skaala neutraalset vaheastet. Metodoloogilisest seisukohast võib rakendatud skaalajaotust pidada õnnestunuks — oma suhtumise jättis määratlemata vähem kui üks protsent vastajaist, mida arvamusküsimuste taustsüsteemis tuleb madalaks või koguni väga madalaks hinnata.

Analüüs osutas abiellumise suhteliselt kõrgele väärtustatusele. PSU põlvkondades hindas abiellumist väga oluliseks või oluliseks keskeltläbi 84 protsenti põlisrahvastikust. Selgelt vastupidisel seisukohal olijaid, kelle väitel abiellumine endast üldse mingit olulist tähendust ei oma, moodustavad üsna väikese rühma 8 protsendilise osakaaluga. Seda omalaadset vähemusrühma lähemalt takseerides ilmneb üsna ootuspäraselt seos isiku poolt väljendatud vaatenurga ja elukogemuse vahel. Nõnda kipuvad abiellumist ebatähtsaks pidama sagedamini need, kes ühel või teisel põhjusel ise on abielusuhetest kõrvale jäänud. Samuti kalduvad sinnapoole teistest enam need, kelle enda kooselu on karile jooksnud. Kuigi kummalgi juhul jääb kokkuvõttes peale ikkagi positiivne hinnang, ulatub elukogemusega seonduv erisus suhtarvuliselt kuni kahe korrani.

Põlvkonnavaates torkab peamise joonena silma abiellumisele omistatava tähtsuse küllalt märkimisväärne kahanemine (joonis 11.3). Kolmes vanemas kohordis 1924-1938 polnud seda suundumust esialgu veel märgata ning abiellumist oluliseks hinnanute suhtarv püsis pealpool üheksakümmet protsenti. Sealjuures pidas neis põlvkondades ligikaudu kolm viiendikku abiellumist naise elus väga oluliseks. Alates kohordist 1939-1943 hakkas selle rühma suhtarv järjepidevalt vähenema, PSU noorimas põlvkonnas jagas sama seisukohta üksnes napp viiendik. Kõigi ülejäänud arvamusrühmade osakaal on samal ajal näidanud kasvutendentsi. Absoluuttähenduses on kohordivahemiku nooremas otsas muutunud domineerivaks vaatenurk, mis hindab abiellumist küll oluliseks, kuid asetab sellele varasemaga võrreldes tagasihoidlikuma panuse.

Suhtarvuliselt on veelgi kiirem olnud tavapärasest radikaalsemalt meelestatud rahvastikuosa tõus. Võrreldes 6-7 protsendilise miinimumiga teises-kolmandas PSU kohordis, on abiellumist rohkem või vähem ebatähtsaks

Joonis 11.3

Abiellumise väärtustamine
Sünnipõlvkonnad 1924-1973

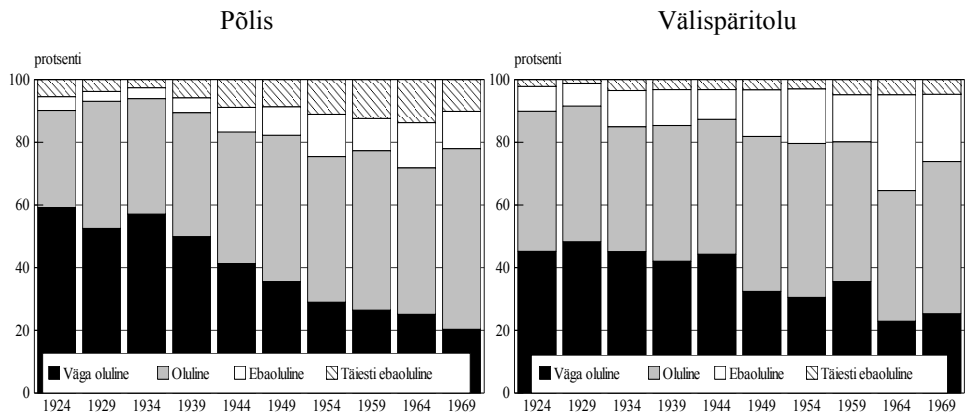

arvanute osakaal kerkinud 30 protsendini põlvkonnas 1964-1968. Kõige

nooremas hõlmatud kohordis teeb niisuguse vaatenurga esindatus läbi teatud tagasilanguse, kuid sellest ei tule tõenäoliselt järeldada mitte trendisuuna pöördumist, vaid pigem elufaasi mõju. Nimelt oli 1969-1973 sündinud põlvkond PSU küsitluse ajal vanusvahemikus 20-24 aastat, kus paarimoodustus on teadupärast kõige intensiivsem ning elukaaslase leidmine omandab suurima aktuaalsuse.

Välispäritolu rahvastiku suhtumine abiellumisse on kirjeldatud trendi põhijoontes järginud, kuid samas märkab lugeja osundatud paarisjoonise parema ja vasaku poole võrdlusel mitut huviväärset erisust. Kõigepealt tasub tähele panna sisserännanute mõnevõrra tagasihoidlikumat suhtumist abiellumisse vanemates kohortides 1924-1943. Seejuures on erisus koondunud hinnanguskaala äärmuspositsiooni, mis kajastab sündmuse (väga) kõrget väärtustatust — põlisrahvastikus on taolist suhtumist jaganud rühma suhtarv kuni 15 protsendipunkti võrra kõrgem. Rahvastikuarengulisest vaatenurgast võinuks eeldada pigem vastupidist suhet, arvestades demograafilise ülemineku hilisemat ajastust ning Euroopa abiellumustüübi puudumist välispäritolu rahvastiku kodupiirkondades. Hüpoteesi korras võib täheldatud erisuse seostada NLiidus kultiveeritud ideoloogiaga, mis püüdis vastanduda traditsioonilisele rollijaotusele ning tegi rõhuasetuse naise perevälisele aktiivsusele [Lapidus 1978].

Välispäritolu rahvastiku teine omapära seondub vastupidise hoiakuga, mis ei omista abiellumisele üldse mingit olulist tähendust. Kuigi nimetatud rühma osakaal jääb mõlemas osarahvastikus üsna tagasihoidlikuks, kohtab eitavat suhtumist põlisrahvastikus ligi kolm korda sagedamini. Mõlemat jutuks olnud erisust aitab kokku võtta välispäritolu rahvastiku suhtumise nõrgem diferentseeritus tervikuna ning koondumus keskmiste skaalapositsioonide ümber. See joon paistab olevat põlvkonniti võrdlemisi püsiv ega näita kadumistendentsi. Muidugi on tulemuste tõlgendamisel tarvis arvestada ka tõsiasja, et vaatluse alla võeti abiellumine kui kooselusuhte kindlapiiriline vormistus, mida ei tohi segi ajada kooselu väärtustamisega üleüldse. Et PSU rahvastik on eeskätt just esimest silmas pidanud, näitab muu hulgas arvamustrendi sarnasus asjaomases eelnevas peatükis toodud esmaskooselu tüübijaotuse murdepunktidega.

Koosellumusega seotud teise küsimusena vaatles PSU suhtumist abielueelsetesse seksuaalsuhetesse. Nagu lugeja ilmselt mäletab, tähendas rahvastiku traditsiooniline taastetüüp sündimus-, abiellumus- ja seksuaalkäitumise pea täielikku ühtsust, millest kõrvalekaldumist võis täheldada üksnes erandjuhtudel ja/või kitsapiirilistes rahvastikurühmades. Nõnda polnud traditsioonilises rahvastikutaastes kohta ka abielueelsele seksuaalsusele ning valitsenud tavades ja moraalis, sealhulgas kirikudogmaatikas, oli kõnealuse nähtuse suhtes kinnistunud ühemõtteliselt tauniv suhtumine. Olukord hakkas teisenema demograafilise ülemineku käigus, mil kõnealused protsessid järk-järgult iseväärtustusid. Hajnali liinist lääne pool, kuhu kuulub ka Eesti, ulatub abiellumuse ja seksuaalsuse lahtisidumise algus varasesse aega ning teatud

mõttes seostub Euroopa abiellumustüübi väljakujunemisega. Ometi jõuab protsesside diferentseerumine lõpule demograafilise ülemineku järel, teisisõnu just PSU kohordivahemikus, ning seevõrra pakub huvi selle kajastumine põlvkondade hoiakus.

Suhtumise väljendamisel võis valida kolme positsiooni vahel, millest esimene luges abielueelset seksuaalsust igati vastuvõetavaks ning sõltuvaks vaid igaühe enda eelistusest. Teine variant pidas abielueelset seksuaalsust samuti lubatavaks, kuid sidus seda teatud tingimustega, kolmanda suhtumise järgi tuleks abiellumisele eelnev seksuaalaktiivsus igal juhul hukka mõista. Joonis 11.4 näitab ootuspäraselt tolerantsuse suurenemist liikudes nooremate PSU põlvkondade suunas. Nõnda pidas vanimas kohordis 1924-1928 abielueelset seksuaalsust igaühe eraasjaks vähem kui kaks viiendikku põlisrahvastikust, nooremates põlvkondades on taoline suhtumine hakanud aga prevaleerima, liginedes kohordis 1969-1973 60 protsendile. Antud punktide vahel on kasvutrend kulgenud tähelepanuväärselt ühtlaselt, viidates tõsiasjale, et nii muutuse algus kui ka lõpp asuvad tegelikult väljaspool PSU põlvkonnaraami.

Abielueelse seksuaalsuse lubatavuse mitmesuguste tingimustega sidumine on käsitlusaluses kohordivahemikus keskeltläbi veidi vähema osatähtsusega, kuid vanemates põlvkondades on olnud teistest sagedasem just taoline vaatenurk. Kolmes-neljas eakamas kohordis jagas seda seisukohta rohkem kui pool põlvkonnast, sealtpeale pöördus tingimuste seadmine algul aeglasse, edasipidi aga juba kiiremasse langusse. Kõnealuse rühma piires on joonisel välja toodud kolm alarühma, mis sidusid seksuaalsuhete lubatavuse vastavalt abiellumiskavaga, partnerite vastastikuse armastuse ning kombelõtvuse vältimisega. Seejuures on huvitav tõdeda, et alarühmiti pole suhtarvu dünaamika kaugeltki mitte ühesugune. Kõige ulatuslikuma vähenemise on läbi teinud esimene alarühm, kohordivahemiku vanemas osas ulatus seksuaalsust abiellumiskavaga seostajate suhtarv 30 protsendi piirimaile, põlvkonnas 1969-1973 oli niisuguse tingimuse seadmine üle kolme korra väiksem. Armastust seksuaalsuhte eeltingimusena käsitlenute suhtarv seevastu on läbi kohordivahemiku püsinud suurema muutuseta ca 20 protsendi tasemel kui jätta kõrvale vahepealne lühiajaline tõus.

Ainsaks kasvava esindatusega alarühmaks osutus kombelõtvuse vältimise tingimus. Kuigi vastav suhtarv jääb eelnevatega võrreldes üldiselt madalamaks, on kasv kohortskaala otspunkte kõrvutades peaaegu kahekordne. Huvitav on tõdeda, et paaris nooremas põlvkonnas jõuab see osakaalult järele abiellumiskavale ja koguni ületab viimase. Seda tulemust täht-tähelt võttes võiks nüüd oletada noorema rahvastiku mure süvenemist kombelõtvuse pärast. Tegelikult väljendab kõnealuse alarühma kasv pigem tolerantsuse üldist kasvu — vaevalt oleksid valmis kombelõtvust aktsepteerima needki, kelle arvates käsitlusalune küsimus on igaühe eraasi. Teisiti öeldes võiks kolmanda alarühma liita sisuliselt selle rahvastikuosaga, kes abielueelsele seksuaalsusele mingit erilist eeltingimust ei aseta. Taoline ühendamine, mida toetab muu hulgas ka

mõlema rühma sarnane dünaamika, tõstab abielueelset seksuaalsust igakülgselt aktsepteeriva rahvastikuosa suhtarvu vähemalt kahe kolmandikuni.

Vastupidist seisukohta — abielueelse seksuaalsuse tingimusteta taunimist — jagas vaid väga väikesearvuline rühm, põlisrahvastikus jäi selle osakaal nelja protsendi piirimaile. Pilk joonisele näitab, et PSU on tabanud asjaomase vaatenurga taandumise lõppjärgu Eestis. Kui kohordis 1924-1928 hindas abielueelset seksuaalsust taunimisväärseks veel kümnendik, siis paari

Joonis 11.4

Abielueelse seksuaalsuse lubatavus
Sünnipõlvkonnad 1924-1973

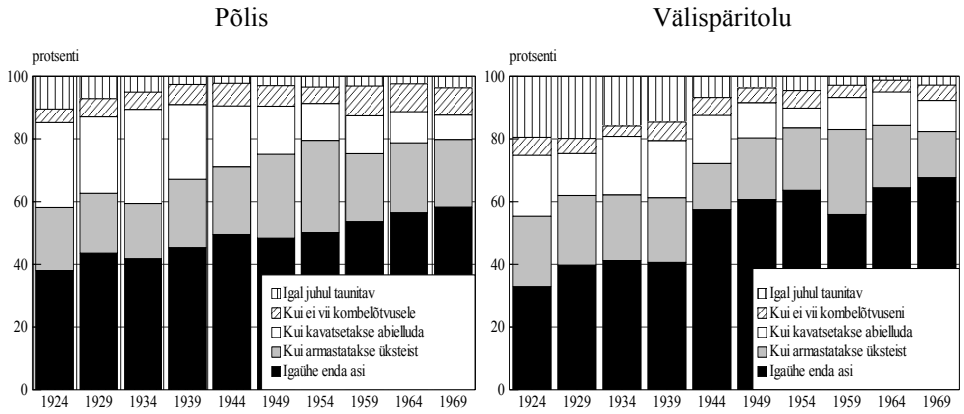

põlvkonna vältel kahanes nende osakaal kahe-kolme protsendini. Täielikult käsitlusalune rühm rahvastikupildist siiski ei kao ning omalaadse marginaliseerunud vähemusena võib seda kohata kõigis järgnevates kohortides. Taoliste rühmade puhul pälvib sageli tähelepanu selektiivsus. Analüüs näitab, et Eesti puhul tõuseb niisuguse selektiivsustegurina teiste tavapäraste tausttunnuste hulgast esile usklikkus, mis suurendab abielueelsesse seksi negatiivse suhtumise tõenäosust keskmiselt 3-4 korda. Huvitav on lisada, et kui PSU kohordivahemiku alguses on taoline selektiivsus veel päris tagasihoidlik, siis nooremates põlvkondades kasvab see enam kui kümnekordseks. Sellegipoolest ei ületa aga ka noorte usklike hulgas tauniva suhtumise osakaal 15 protsenti.

Rahvastikuarengu seisukohalt väärib välispäritolu ja põlisrahvastiku võrdluses tähelepanu eeskätt kummagi taasterühma lähtepositsiooni erinevus. Sisserännanute hulgas on abielueelse seksuaalsuse suhtes negatiivselt häälestatute suhtarv peaaegu kaks korda kõrgem, ulatudes kohortides 1924-1933 viiendikuni. Põlisrahvastiku vanimas põlvkonnas täheldatud kümne protsendi tasemest allapoole langeb n-ö traditsioonilise hoiaku kandjate suhtarv sisserännanutel 1944-1948 sünnikohordis, millele vastab ca kahekümneaastane ajastusnihe osarahvastike vahel. Edasi on muutus välispäritolu rahvastikus olnud veidi kiirem ning PSU kohordivahemiku lõpuks on vaated abielueelsele

seksuaalsusele ühtlustunud, mis langeb kokku tooniandva suundumusega kummagi taasterühma sees.

11.2.2. Oodatav ja ideaalne laste arv

Sündimusele ning perekonnale suunatud küsitlusstatistika tunneb tavapäraselt huvi laste sünniga seotud kavatsuste ehk lühidalt sündimuskavade vastu. Selle traditsiooni algus ulatub rahvastikuteaduses ligikaudu poole sajandi tagusesse minevikku, mil asjakohane metoodika esmakordselt välja töötati ning kasutusele võeti. Tollase "ratsionaalse" idee kohaselt loodeti individuaalsete tulevikuplaanide väljaselgitamise kaudu tekitada alus rahvastiku sündimuse arengusuuna prognoosiks. 1950 aastatel ning 1960 aastate algupoolel oli tulemused võrdlemisi täpsed ning tundus, et rahvastikuteaduse käsutusse on saanud lihtne ja tõhus prognoosivõte. Paraku jäi taoline õnnelik olukord üürikeseks, kuivõrd sündimuskavadest lähtudes ei läinud korda vähimalgi määral ette näha 1960 aastate lõpupoolel demograafiliselt arenenud rahvastele iseloomulikku sündimuslangust.

Ebaõnnestumine käivitas diskussiooni sündimuskavade operatsionaliseerimisest, laiemalt aga arvamusmeetodi usaldusväärsusest rahvastikuteaduses tervikuna [Ryder 1973; Westhoff 1981 jt]. Arutlus viis mitmesuguste meetodit puudutavate nüansside ja detailide täpsustamiseni, aga eelkõige näitas erliaadsete analüüside, sealhulgas longituudsete valiidsustestide tulemuste üldistamine ühemõtteliselt, et rahvastikuprotsessi tulevikusuunda individuaalsetest arvamustest nimetamisväärse tõsikindlusega tuletada ei saa.

Sündimuskavade kohane teave on demograafiliselt arenenud rahvastel juba vähemalt kolme kümnendi vältel kinnitanud järjekindlalt ühte ja sedasama — kavad on osutunud üleliia optimistlikuks ning tegelik laste arv reproduktiivkarjääri lõpuks on jäänud väiksemaks kui rahvastikuväited. See mittevastavus on peamiseks põhjuseks, miks tänapäeval on enamik riike ning muidugi rahvusvahelised organisatsioonid loobunud sündimuskavade kasutamisest rahvastikuprognoosil [Van Giessen 1992; Van Hoorn, Keilman 1997]. Esialgse rakenduse äralangemisele vaatamata on sündimuskavad püsinud perekonda ja sündimust käsitlevate küsitlusstatistika programmis ning PSU ei kujuta selles suhtes erandit — asjakohane küsimussari kuulus tuumküsimustikku.

Joonis 11.5

Oodatav laste arv
Sünnipõlvkonnad 1924-1973

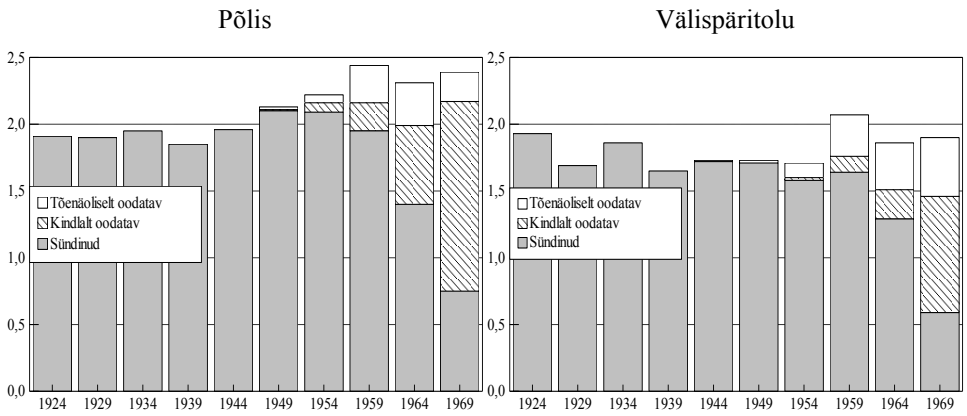

Eesti PSU programm kogus sündimuskavade kohast teavet kolmeselt, tehes klassikaliselt vahet ideaalse, soovitud ja oodatud laste arvu vahel. Neist esimene peegeldab arusaama optimaalsest lapsesusest ühiskonnas tervikuna ega seostu konkreetse isikuga, teine seevastu kajastab laste arvu, mida isik kõigi vajalike tingimuste olemasolul enda jaoks kõige sobivamaks peab. Kolmas näitaja — oodatav laste arv — erineb soovitust selle poolest, et arvestab konkreetse elusituatsiooni poolt seatud tingimusi [Bongaarts 1990]. Asjakohast teavet kogus PSU reproduktiiveas naisrahvastikult, sõltumata vanusest, sündinud laste arvust, perekonnaseisust vms asjaoludest. Samas arvestas viidatud asjaolusid konkreetsete ankeediküsimuste asetus, nähes ette diferentseeritud lähenemise reproduktiivkarjääri erinevasse faasi jõudnud naistele [EKDK 1995a]. Järgnev käsitlus keskendub peamiselt oodatavale laste arvule kui reaalseid võimalusi ja piiranguid arvestavale näitarvule, põgusalt leiab kajastamist ka ideaalne laste arv.

Reproduktiivkarjääri erinevasse faasi jõudnud naispõlvkondade võrreldavuse tagamiseks on oodatav laste arv joonisel 11.5 esitatud koos tegelikult sündinud lastega. Tasub tähele panna, et harjumuspärane sotsioloogiline arvamuskäsitlus, st teise komponendi arvestamata jätmine annaks põlvkondade sündimustasemest päris vildaka pildi — omaettevõetuna näitab oodatud laste arv protsessi ülekaalukat kontsentratsiooni kõige nooremasse kohorti ning taseme kiiret langust kuni olematuseni eakamates. Väljendamaks sündimuskavade erinevat realistlikkusmäära on reproduktiiveas põlvkondades oodatud laste puhul tehtud täiendavat vahet kindlasti ja tõenäoliselt kavas olevate laste vahel.

Tulemuste kohaselt iseloomustab põlisrahvastikus kõige suurem eeldatav lapsesus sünnipõlvkonda 1959-1963, kus sündinud ning soovitud laste keskmine arv ulatub koosvõetuna ligi kahe ja pooleni. Osundatud näitarv ületab tublisti nii taastenivoo kui ka kõigi eelnevate PSU kohortide, sealhulgas ainsana

taastetasemeni jõudnud 1949-1958 kohortide sündimustaseme. Sedavõrd kõrge sündimuse saavutamine oli ilmselgelt ebatõenäoline küsitluse läbiviimise ajal ja ühemõtteliselt selge kaheksa aastat hiljem — selles kajastub sündimuskavade tüüpiline ülioptimistlikkus.

Kas 1959-1963 sünnipõlvkond aga oma vahetuid eelkäijaid kasvõi pisut ületada võib, on muidugi iseasi. Teatud eeldused selleks eksisteerivad — mäletatavasti näitas protsessianalüüs, et reproduktiivkarjääri viimases võrdlust võimaldavas punktis (kolmekümnes eluaasta) oli käsitlusaluse põlvkonna keskmine laste arve tõepoolest mõnevõrra kõrgem kui eelnenud kohortides. Samuti annab saavutatud lapsesusjaotus taastetasemeni jõudmiseks küllalt hea aluse, kuigi teisalt on toimumata sündide panus protsessi lõpptasemesse ning sellest johtuv määramatus siiski märkimisväärselt suur. Kindel on aga üks — XX sajandi kõige kõrgema sündimusega Eesti naispõlvkond tuleb just vahemikust 1954-1963.

PSU kahe noorema kohordi puhul lähevad sündimuskavad tegelikkusest juba üsna kardinaalselt lahku. Kavade järgi otsustades peaks taastetasandist kõrgem sündimus iseloomustama ka 1964-1973 põlvkondi — kui see tõele vastaks, pidanuks rahvastiku sündimustase Eestis 1990 aastatel pigem veidi tõusma, mitte pea kaks korda langema. Kahte käsitlusalust põlvkonda omavahel kõrvutades hakkab silma kavade ja tegeliku käitumise lahknevuse süvenemine. Kui 1964-1968 kohordis näitas sündinud ja soovitud laste koguarv eelneva põlvkonnaga võrreldes mõningat, ehkki tegelikust kaugelt väiksemat kahanemistendentsi, siis kohordis 1969-1973 oodatav sündide arv taas tõusis. Huvitav on tõdeda, et jutuks olev tõus jääb alles ka siis, kui piirduda üksnes kindlalt plaanitud sündidega ja rakendada laste arvu suhtes konservatiivset hinnangut[50]. Sündimuskavade süvenevat ebarealistlikkust rõhutab ka noorima kohordi oodatav lapsesusjaotus, milles lastetu ja ühelapsesusega rahvastiku suhtarv on madalaim läbi kogu PSU vahemiku. Siinkohal on oluline tähele panna, et osundatud kõikumisele vaatamata jääb sündimuskavade ja tegelikkuse süveneval lahknemisel määravaks neis põlvkonnis aset leidnud käitumismuutus, kuigi oma kavades on PSU nooremad kohordid pigem oma eelkäijaid järginud. Välispäritolu rahvastikus on kavade ja käitumise vahekord põhijoontes samasugune.

Teoreetilise vahepõikena on sündimuskavade ja tegeliku laste arvu vahelist lahknevust võimalik mõtestada kahel üsna erineval moel. Ühelt poolt võib selle põhjusena käsitleda mitmesuguseid elus esinevaid takistusi, mis segavad reproduktiivplaane teoks tegemast. Teise vaatenurga kohaselt seisneb asi pigem kavade endi ebatõepärasuses. Arusaadavalt on juhtimiskeskne järeldus kummalgi juhul erinev. Esimesel juhul tuleks rahvastikupoliitiliste

[50] Soovitud laste arvu puhul võisid vastajad lisaks kindlale pariteedile määratleda oma kavatsust teatud lõtkuga, näiteks üks või kaks last, kaks või kolm last jne. Konservatiivse hinnangu puhul on niisugustest alternatiividest võetud arvutuse aluseks mitte keskmine, vaid väiksem arv.

meetmetega keskenduda asjaomaste takistuste kõrvaldamisele, eeldavasti peaks tugevama meetmetesse panustamisega kaasnema ka proportsionaalselt kaalukam tulemus. Teisel juhul on raske taolist sirgjoonelist tegutsemisviisi pakkuda ning protsessi suunamiseks tuleb leida pigem kaudseid teid.

Kuigi esimene tõlgendus näib n-ö terve mõistuse ning valikuid sooritava indiviidi ratsionaalsuse seisukohalt ehk loogilisem, prevaleerib analüüsitulemusi üldistavalt rahvastikuteaduses selgelt teine arusaam. Mis tahes konkreetsete takistuste suhtes püstitatud hüpoteesi puhul on vargsi selgunud, et protsessi arengut või rahvastikurühmade diferentsatsiooni vaagides ei pruugi käsitlusalune tegur sugugi tegeliku takistusena toimida. Kaudselt osutavad samale järeldusele ka need asjaolud, millega naisrahvastik kipub seostama järgnevast sünnist loobumist — nii põlis- kui välispäritolu rahvastikus on kõige sagedasemaks soovi enese puudumine (plaanitud arv lapsi on juba olemas), mitte kehvad materiaalsed olud, halb tervislik seisund, suhted elukaaslasega, varasem negatiivne kogemus vms. Siiski ei vähenda öeldu mitmesuguste takistuste madaldamispüüde vajadust, vaid rõhutab pigem rahvastikuarengu seaduspärasustest tingitud üldraami olemasolu, mis kõige muu kõrval määrab ka rahvastikupoliitika mänguruumi.

Ideaalne laste arv väljendab rahva arvamust, milline võiks olla perekonna lapsesus üldiselt, n-ö ideaalse elukorralduse tingimustes. Erinevalt sündimuskavade ülejäänud elementidest ei piirdunud asjaomane teabekogumine vaid reproduktiiveas rahvastikuga, vaid hõlmas ka vanemaid PSU põlvkondi. Joonis 11.6 esitab kõnealuse ideaali lapsesusjaotuse kaudu. Protsessikeskses peatükis antud tegelikust lapsesusjaotusest erinevalt võis ideaali määratlemisel avaldada oma eelistust lisaks kindlale peremudelile ka veidi vabamas vormis (1- või 2-lapsene, 2- või 3-lapsene perekond jne). Jooniselt ilmneb ideaali erisus korraga mõlemas PSU analüütilise raamistiku seisukohalt olulises suunas: ühtpidi põlis- ja välispäritolu rahvastiku, teisalt sünnipõlvkondade lõikes.

Põlisrahvastikus on kõige enam eelistatud kolmelapsene perekond, vastav suhtarv ulatus kohordivahemiku keskmisena kahe viiendikuni. Sageduselt järgnes sellele kahelapsene ning 2-3-lapsene perekond, kumbki pisut enam kui ühe viiendikuga. Kõigi ülejäänud pariteetide eelistus piirdus 15 protsendiga kokku, tähelepanuväärselt madal oli seejuures poolehoid ühelapsesele perele, mille eelistus piirdus vaid 2,3 protsendiga. Välispäritolu rahvastikus peeti kõige sagedamini ideaalseks kahelapsest perekonda, mida nimetas üle poole naisrahvastikust. Sellest suurema perekonna eelistus jäi sisseränanute hulgas üle kolme korra madalamaks kui põlisrahvastikus. Teisalt leidus välispäritolu rahvastikus suhtarvuliselt üle kuue korra enam neid, kes arvasid kõige sobivamaks väikese, 1-lapsese või 1-2-lapsese perekonna (15 protsenti). Ideaalse laste arvu keskmise tasemel ulatus erisus poole lapseni: 2,7 last põlisrahvastikus ja 2,2 last sisseränanutel. Oluline on märkida, et kõnealune vahe pole mingil määral taandatav struktuuriteguritele, vaid iseloomustab tõepoolest arvamuse lahknevust.

Tasemeerisusele vaatamata on muutuse laad põlis- ja välispäritolu rahvastikus praktiliselt ühesugune — kummalgi juhul on aset leidnud nihe väiksema ideaalse laste arvu suunas. Keskmise kaudu väljendatuna pole ideaalse laste arvu kahanemine, tõsi küll, teab mis suur — PSU kohordivahemikus kokku 0,2-0,3 võrra —, kuid suundumusena väga ühtlane ning jälgitav läbi kõigi põlvkondade. Mõlemas osarahvastikus on langustrend puudutanud kolme- ja enamalapsesust, eriti järsk vähenemine iseloomustab seejuures välispäritolu rahvastikku, kus vastav suhtarv on kukkunud kolmandikult 1924-1928 sünnikohordis paarile protsendile 1969-1973 põlvkonnas. Põlisrahvastikus on kolme- ja enamalapsesuse poolehoidjate osakaal langenud kahelt kolmandikult 40 protsendile. Väiksema peresuuruse eelistus on samal ajal vastavalt tugevnenud, kuigi kummaski taasterühmas omamoodi. Põlisrahvastikus on kasv jaotunud enam-vähem võrdselt kahe- ning kahe- või kolmelapsesuse vahel. Välispäritolu rahvastikus seevastu on juba kohordivahemiku algul ülekaalukas kahelapsesuse eelistatus veelgi tugevnenud, lähenedes noorimas põlvkonnas kahele kolmandikule. Võrdluses põlisrahvastikuga tähendab see ideaalmudeli suuremat homogeensust.

Lõpetuseks tuleb ka lapsesusideaali puhul tõdeda arvamuse ja reaalse rahvastikuprotsessi seose pea täielikku puudumist. Nõnda ei peegeldu ideaalse laste arvu trendis kuidagi põlvkondadevahelised sündimuserisused, näiteks põlisrahvastiku sündimustaseme stabiilsus PSU kohordivahemiku vanemas pooles ning tõus taastetasemele põlvkondades 1949-1963. Võrreldes nenditud ideaali tegeliku (oodatava) lapsesusega piirdub nende omavaheline kokkulangevus põlisrahvastikus vaid 23 protsendiga, välispäritolu rahvastikus on kooskõla veidi suurem, kuid jääb samuti kolmandikust allapoole. Nagu keskmiste võrdlus osutab, ületab ideaalne laste arv tüüpiliselt tegeliku, vastupidist suhet kohtab kolm-neli korda harvemini.

Joonis 11.6

Ideaalne laste arv
Sünnipõlvkonnad 1924-1973

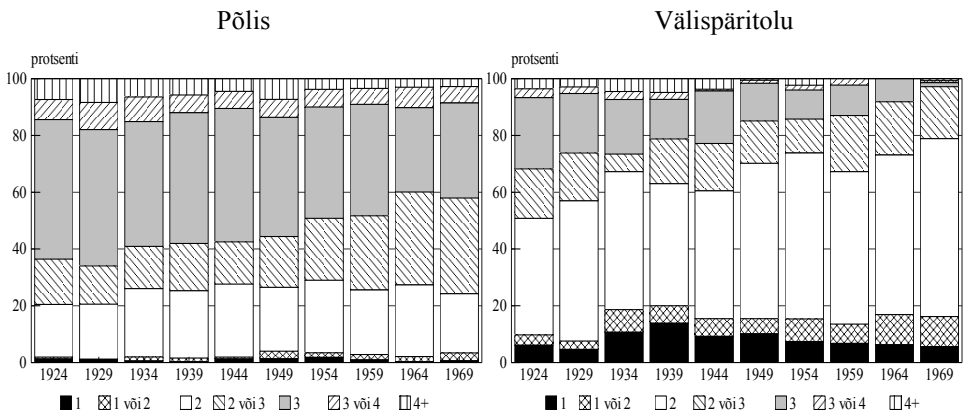

11.2.3. Pereplaanimine

Eesti rahvastiku väga kõrge abortiivsustaseme tõttu ei saa kõnealusest probleemiringist mõistagi mööda minna ka arvamusanalüüs. Keskseks küsimuseks, mis enamikus riikides avalikku arvamust üsna teravalt lõhestab, on abordi lubatavus ülepea. Tähendab ju abort paratamatult uue elu hävitamist, ehkki vahelesegamine leiab aset väga varases staadiumis, mil inimolend pole sotsiaalset kvaliteeti veel omandanud. Teisalt on abordi seadustamist käsitletud edusammuna, mis suurendab naise suveräänsust oma elukäiku määravate otsuste tegemisel. Modernse rahvastikutaaste oludes, kus nõudlus vastava abinõu järele suuremas või väiksemas mahus eksisteerib, võib abordi seadustamist võtta taaskordse näitena normatiivse regulatsiooni vastavusseviimisest rahvastikuprotsessi arenguga ja ühtlasi igapäevase elupraktikaga. Seadustamise vaieldamatuks positiivseks kaastulemiks on olnud abordiprotseduuri üldise meditsiinilise turvalisuse tagamine, kuigi taastetervise seisukohalt jääb abort paratamatult riskiga seotuks.

Võrreldava demograafilise arenguastmega riikidele sarnaselt pole ka Eestis abordisse suhtumise sõlmküsimuseks protseduuri lubatavus seadusandlikus mõttes. Enamiku PSU põlvkondade reproduktiivea vältel on abort olnud seaduslik ning, nagu protsessianalüütilises peatükis selgus, ehk tänapäevaste pereplaanimisvahendite kättesaadavuse omaaegse piiramise tõttu ehk liigagi hõlpsalt kättesaadav. Ka avaliku arvamuse silmis seisab abordi seadustatus väljaspool kahtlust, vastupidine vaatenurk on jõuliste aktsioonidega oma arusaamaletähelepanu tõmmanud ilmselgelt enam kui ahtaks jääv sotsiaalne kandepind lubaks eeldada. Vormilise piirangu olematuse juures tõusevad määravaks eetilised tõekspidamised ning tähendus, mida sündmusele omistatakse. Sellekohase arvamuse selgitamiseks kogus PSU teavet, kui oluliseks hinnatakse moraalseid takistusi abordi kasuks otsustamisel. Arvamuse mõõtmiseks kasutati neljaastmelist skaalat, alates väga olulisest kuni täielikult ebaoluliseni.

Tulemus näitab valdavalt pragmaatilist suhtumist, mis rahvastiku kõrget abortiivsustaset arvestades on ka kõigiti ootuspärane. PSU kohordivahemiku keskmisena pidas moraalseid piiranguid väga oluliseks veidi üle viiendiku põlisrahvastikust, pigem oluliseks kui ebaoluliseks hindajaid jagus kolmandiku võrra. Ülejäänud 45 protsendi naisrahvastiku jaoks ei tulnud eetilised kaalutlused abordi vastu tõsiseltvõetava argumendina arvesse, kuigi samas nimetas neid täielikult ebaoluliseks vaid 16 protsenti. Põlvkonnaerisusi esitaval paarisjoonisel 11.7 hakkab põlisrahvastiku puhul silma ennekõike arvamusjaotuse omalaadne kõverjooneline trend, mis järgib küllalt hästi rahvastiku tegelikku abortiivsuskogemust.

Kohordivahemiku eakamas pooles on toimunud pragmaatilisema suhtumise järkjärguline tugevnemine, mis jõuab kõige kaugemale põlvkonnas 1944-1948. Kuigi sujuvuse tõttu mitte eriti silmatorkav, on muutuse ulatus skaala äärmuspositsioonidel ligi kahekordne. Sealtpeale on aga tähelda vastupidine liikumine, noorimas kohordis hinnati abordi moraalseid takistusi koguni pisut kõrgemaks kui PSU kohordivahemiku algul.

Joonis 11.7

Abordi eetiline lubamatus
Sünnipõlvkonnad 1924-1973

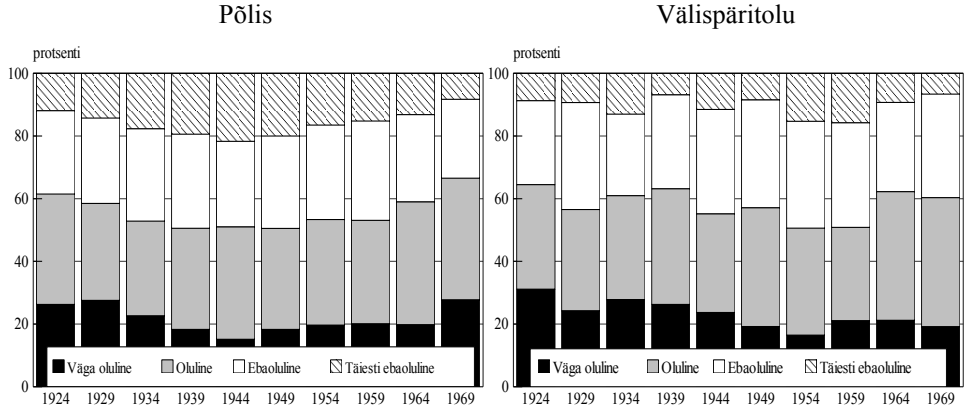

Sisserännanute hulgas kohtab negatiivset hoiakut abordi suhtes keskmiselt sagedamini kui põlisrahvastikus. Kui reaalne käitumine taolise hoiakuga kooskõlas oleks, peaks osarahvastike abortiivsusnäitajate vahekord tegelikule risti vastupidine olema[51]. Välispäritolu rahvastiku konservatiivsem suhtumine on demograafilise arengu ajastuse taustal iseenesest ootuspärane, kuid kinnitab samas arvamuse küllalt suurt sõltumatust objektiivsetest protsessidest. Trendipildis puudub välispäritolu rahvastikul põlisrahvastikule iseloomulik põlvkonnaerisuse kõverjoonelisus — täheldada võib küll abordi moraalsete takistuste järkjärgulist taandumist kuni kohordini 1954-1963, kuid selget vastassuunalist liikumist pole nooremates põlvkondades esialgu veel märgata. Protsessianalüüsist haakub sellega tõsiasi, et abortiivsuse languse kulg on välispäritolu rahvastikus olnud mõnevõrra aeglasem.

Üldise suhtumise täiendusena tundis Eesti PSU huvi, millistes olukordades peetakse aborti õigustatuks. Vaatluse alla võetud situatsioonid jagunesid üldjoontes kolme rühma — esiteks ema või sündiva lapse tervise

---

51 Abordihoiaku ja tegeliku käitumise lahknevust kinnitas ka vahetu reageering plaanimata rasestumise korral (“kuidas toimiksite, kui Te järgneva kuue jooksul rasestuksite”). Vaatamata üldiselt negatiivsele suhtumisele otsustaks ligi pool välispäritolu taasteealist naisrahvastikku kindlalt abordi kasuks. Põlisrahvastikus jääb vastav suhtarv kolmandikust allapoole.

ohustatus, teiseks kehvavõitu majandusolud või seaduslikult registreeritud abielu puudumine ning kolmandaks lihtsalt soov mitte omada rohkem lapsi. Neile lisandus harvaesinev olukord, kus rasedus oli vägistamise tulemus. Iga osundatud situatsiooni puhul tuli otsustada, kas abort on vastavas olukorras täielikult, osaliselt või üldse mitte õigustatud. Joonis 11.8 toob ära esimese arvamusrühma osakaalu, võrdlevalt põlis- ja välispäritolu rahvastiku lõikes.

Ootuspäraselt oli oht lapse või ema tervisele absoluutse enamiku silmis igati piisavaks aluseks, et abordi poole pöörduda. Vahemärkusena olgu öeldud, et ema elu ja tervise säästmiseks on raseduse meditsiinilistel näidustustel katkestamine ette nähtud ka enamikus sellistes riikides, kus see muudel tingimustel pole legaliseeritud. Arvuliselt pidas seda PSU kohordivahemikus täielikult või osaliselt õigustatuks kokku üle 95 protsendi rahvastikust, suhtumine lapse ja ema tervise ohustatusse oli seejuures täiesti võrdväärne. Vastupidiselt meelestatute suhtarv piirdus napi 3-4 protsendiga, rahvastikurühmiti kohtab taolist suhtumist keskmisest mõnevõrra sagedamini usklike seas. Üsna samalaadselt jagunevad arvamused ka vägistamise tagajärjel alanud katkestamise suhtes, mille vastu seisis vaid paar-kolm protsenti naistest. Arvamuste ühesust rõhutab samuti erisuse pea täielik puudumine ühelt poolt põlis- ja välispäritolu rahvastiku, teisalt põlvkondade vahel.

Joonis 11.8

Abordi õigustatus
Sünnipõlvkonnad 1924-1973

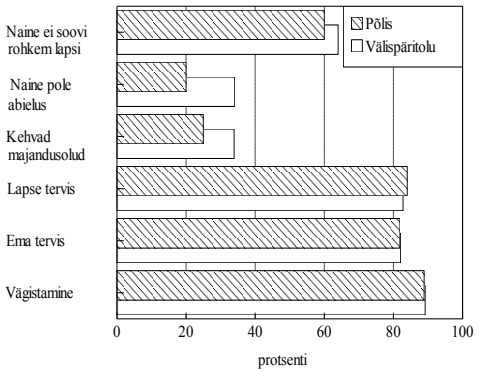

Soovi rohkem lapsi mitte saada luges abordi küllaldaseks õigustuseks kolm viiendikku naisrahvastikust. Lisades neile aborti osaliselt õigustatuks pidanud, ulatub salliva hoiaku osakaal aga koguni 90 protsendi piirimaile. Eluloolisest vaatenurgast viitab käsitlusaluse olukorra sõnastus taastekarjääri lõppfaasile, kus perekonna plaanitud suurus ning soovitud laste arv on juba saavutatud. Selles faasis on abordi kahjulik mõju taastetervisele kaheldamatult väiksem kui laste sünni eel või sünnivahemikes. Samas tundub tõenäoline, et valdavalt salliva suhtumise kujunemisel pole määrav olnud mitte üksnes/niivõrd mainitud ratsionaalne kaalutlus, vaid arvamusjaotus rõhutab ka naise põhimõttelist õigust plaanida oma perekonna suurust.

Konkreetsete tingimuste suhtes oli hinnangute hajuvus hoopis suurem. Partnerite kehva majanduslikku olukorda pidas täielikult aborti õigustavaks asjaoluks PSU kohordivahemiku keskmisena vaid veerand põlisrahvastikust, ligikaudu sama suur hulk seisis kindlalt vastupidisel arvamusel. Veelgi ebaolulisemaks hinnati (registreeritud) abielu puudumist — küllaldaseks

põhjuseks pidas seda vaid viiendik, poolteist korda vähem kui selgelt teistpidise seisukoha poolehoidjaid. Samuti tuleb taolistesse konkreetsetesse asjaoludesse suhtumisel esile ka välispäritolu ja põlisrahvastiku heterogeensus. Sisserännanud on neid asjaolusid sagedamini aborti õigustavaks pidanud, selgemini on suhtumiserisus märgatav abielu käsitlemisel lapse sünni eeltingimusena. Kooskõlas uute kooseluvormide kiirema juurdumisega põlisrahvastikus on osarahvastike suhteline vahe nooremate põlvkondade suunas liikudes pigem kasvanud kui kahanenud.

Eesti PSU selgitas ka reproduktiiveas rahvastiku eelistust erinevate rasestumisvastaste vahen-dite kasutamise osas. Joonisel 11.9 on esitatud n-ö modernsete kontratseptiivide, mille hulka ÜRO vastava klassifikatsiooni kohaselt arvatakse pill, emakasisene spiraal, hormoonkapsel ja kondoom, eelistus põlvkondades 1944-1973. Positiivse üldsuundumusena võib käsitlusaluses kohordivahemikus tä-heldada tänapäevaseid kontratseptiive eelistanute suhtarvu järkjärgulist tõusu, mis annab lootust abortiivsuse edasisele vä-henemisele. Kõnealustest kontratseptiividest olid kõige populaarsem emakasisene vahend (põlisrahvastikus keskmiselt 55 protsenti), millele järgnes kondoom (14 protsenti) ja pill (9 protsenti). Vahendite niisugune järjestus osutus püsivaks läbi kõigi põlvkondade, kuigi paaris nooremas kohordis oli kondoomi ja pilli eelistus mõnevõrra sagedasem kui küpsemates. Traditsiooniliste rasedushoidumisviiside hulgas prevaleeris eelistuse poolest kindlalt rütmimeetod (16 protsenti), kõigi ülejäänud vahendite/viiside poolehoid jäi marginaalseks, piirdudes koosvõetuna kuue protsendiga.

Välispäritolu rahvastikus oli rasedushoidumise tänapäevaste vahendite eelistus samaviisi tõusva üldtrendi raames tagasihoidlikum, peamiselt emakasisese vahendi väiksema populaarsuse tõttu. Võrreldes Põhja- ja Lääne-Euroopa riikidega on nüüdisaegsete kontratseptiivide eelistusel mõlema osarahvastiku hulgas veel omajagu kasvuruumi. Rahvastikupoliitika jaoks leiab siit kinnitust järeldus, et tänases Eestis ei seisa kõrge abortiivsuse probleem enam mitte niivõrd kontratseptiivide ebapiisavas kättesaadavuses, kuivõrd nende valikut ja süstemaatilist kasutamist suunavatel hoiakutel.

Joonis 11.9

Modernse sündimuskontrolli eelistus
Sünnipõlvkonnad 1944-1973

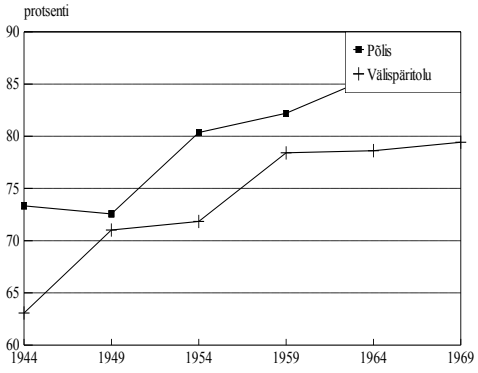

11.2.4. Sugupoolte rollijaotus

Modernse ühiskonna üheks tunnusjooneks on töö ja kodu selgepiiriline eristumine, mis teatud oludes võib kasvada nende kahe sfääri vastanduse või koguni konfliktini. Eluloolisest vaatenurgast tekib niisugune oht eeskätt siis, kui paralleelselt kulgevad elukarjäärid nõuavad intensiivset panustamist üheaegselt mõlemas sfääris. Perekonna tasandil on sellistel puhkudel üheks kohanemisviisiks partnerite omavahelise rollijaotuse diferentseerumine, enamasti pigem iseenesest kujunev kui eesmärgikindla kavandamise tulemusena. Üsna levinud, kuid naisõiguslaste poolt sama tihti taunitud mudeli kohaselt tähendab see rollijaotuse niisugust nihet, kus naine pühendub suuremal määral kodule ning mees keskendub töösfäärile. Muidugi ei ulatu selline diferentseerumine tänapäeval enam eelmises peatükis jutuks olnud leivateenija-koduperenaise mudelini, mida demograafilise ülemineku lühema- või pikemaajalise kaasnähtusena on täheldatud paljudes riikides, sealhulgas ka Eestis.

Eesti puhul pakub tööhoiaku ja sellega seonduv sugupoolte rollijaotuse küsimus omaette huvi erisuunaliste mõjude omalaadse põimumise tõttu. Kuulumine Euroopa abiellumustüübi levialasse ning demograafilise ülemineku pioneerriigi staatus on tähendanud, kui tarvitada moodsat kõnepruuki, soovõrdsuse varast edenemist. Muu hulgas tunnistab seda ka käesolevas raamatus käsitlemist leidnud meeste ja naiste hariduserisuse pöördumine traditsioonipärasest vastupidiseks juba PSU kohordivahemiku alguses ja õrnema soo tuntav üleesindatus kõrgkutselistes ametites. 1940-1950 aastate ühiskondlik murrang lisas sellele iseenesest seaduspärasele arengule ideoloogilisse rüüsse varjatud üldise töökohustuse, teisalt aga hoidis algeline olme *resp* selle kompenseerimistarvidus kodule langeva töökoormuse jätkuvalt kõrgena.

Uus pööre kümmekonna aasta eest tõi kaasa mänguruumi teistkordse muutumise. Tööst sai kohustuse asemel võimalus, mis polnud enam kaugeltlki kõigile garanteeritud ning mille eest tuleb tööturul konkureerida. Kuigi kohustuse äralangemine oleks võinud iseenesest tähendada tööorientatsiooni nõrgenemist, sai seda endale reaalselt lubada üksnes väikesearvuline rahvastikurühm, kel olid selleks vastavad majanduslikud eeldused. Rahva toimekamale osale tõi endistest piirangutest ja suletusest vabanemine eneseteostusvõimaluse hüppelise avardumise, mida kannustas vajadus üle saada okupatsiooni poolt põhjustatud mahajäämusest ning ehitada Eestis üles nüüdisaegsesse Euroopasse sobiv ühiskond. Nõnda on muutuste tähendus olnud vastuoluline, mõjudes ühele osale rahvastikust tööorientatsiooni tugevdavalt ning teisele osale hoopis vabatahtliku või pealesunnitud nõrgenemisena [Puur 2000b].

Üldise hoiaku selgitamiseks hindas PSU suhtumist rollijaotusse, kus majandusliku tagatise korral käiks tööl ainult mees, naine aga oleks kodune ning hoolitseks perekonna eest. Suhtumist mõõdeti neljaastmelisel skaalal, alates täielikust nõustumisest kuni täieliku mittenõustumiseni (joonis 11.10). Tulemust

lühidalt kokku võttes ilmnes suur poolehoid sugupoolte polariseeritud rollijaotusele. Põlisrahvastikus avaldas PSU põlvkondade keskmisena taolise rollijaotusega täielikku nõusolekut 48 protsenti naisrahvastikust. Mõõduka nõusoleku poole kaldus veel 29 protsenti, mis annab poolehoidjate osakaaluks kokku ligi neli viiendikku. Kindlalt eitaval seisukohal oleva rahvastiku suhtarv piirdus vähem kui seitsme protsendiga. Muidugi ei tule eelnevast järeldust teha, nagu representeeriks osundatud jaotus Eesti naisrahvastiku reaalseid tööalaseid kavatsusi. Pigem sobib see näiteks, kuidas üldhoiakust lähtumine võib viia üpris ekslikele järeldustele. Seda kinnitab kasvõi võrdlus ainelise kindlustatusega — kojujäämist võimaldavate majanduslike tingimuste avardudes kipub naisrahvastiku tööorientatsioon keskeltläbi pigem tugevnema kui nõrgenema.

Põlvkonniti teeb traditsioonilise rollijaotuse poolehoid PSU ajaraamis

Joonis 11.10

Traditsioonilise soorollijaotuse poolehoid
Sünnipõlvkonnad 1924-1973

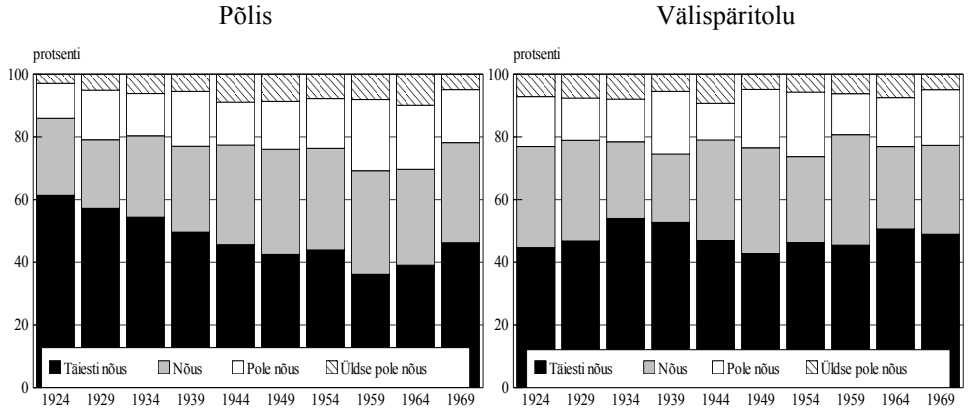

läbi omalaadse kõverjoonelise liikumise. Kohordis 1924-1928 eelistas koduperenaisepõlve üle 85 protsendi naistest, nooremate põlvkondade suunas liikudes vastav suhtarv järk-järgult väheneb. Kõige selgepiirilisem kahanemine puudutab seejuures traditsioonilise rollijaotuse kindlaid toetajaid, kes moodustasid vanimas uuringuga hõlmatud kohordis oma kolme viiendikuga absoluutse enamuse. Põlvkonnas 1959-1963 oli vastava rühma osakaal langenud ühe kolmandiku piirimaile. Vastukaaluks on samal ajal laienenud rühm, kelle arvates ei peaks naine võimaluse avanedes küll töölkäimisest loobuma ega enda tegevusvälja vaid kodusfääriga piirama. Taas ühe näitena arvamuste ja rahvastikuprotsesside lahususest on tegelik töökestus neis põlvkondades näidanud arvamusliku tööorientatsiooni tugevnemisega käsikäes hoopis lühenemistendentsi. Kahes nooremas kohordis on traditsioonilisest rollijaotusest eemaldumine tähelepanuväärselt peatunud ning teinud läbi vastupidise nihke. Selle tulemusena on põlvkonna 1969-1973 arvamusjaotus võrreldav kohordiga 1939-1943. Tõenäoliselt on tegemist siiski pikaajalise trendi ajutise

peatumise/pöördumisega, mitte selle lõpulejõudmisega, kontrollida võimaldab seda hüpoteesi PSU uus küsitlusring.

Välispäritolu rahvastikus on arvamusrühmade üldproportsioon põlisrahvastikuga praktiliselt identne, kohordivahemiku keskmisena jääb suhtarvu erisus kõigi skaalapositsioonide puhul ühe protsendipunkti piiresse. Sisserännanute peamiseks omapäraks on arvamusjaotuse trenditus, teisisõnu taandub kogu põlvkondadevaheline variatsioon juhuvõngetele. Ühe võimaliku seletusena võib see peegeldada varasema/tugevama ideoloogilise sisenduse mõju "õigest naisrollist", mis on põlvkondlikud erisused nivelleerinud. Kuigi rahvastikuarengulisest vaatenurgast oleks võinud eeldada pigem vastupidist suhet, iseloomustab paaris vanemas põlvkonnas traditsioonipärasem rollihoiak põlisrahvastikku. Vahepealsetes kohortides arvamusjaotused sarnastusid, paaris nooremas seevastu aga on osarahvastike positsioon vahetunud ning koduperenaisepõlve eelistavad rohkem sisserännanud.

Rollihoiakute täiendusena on esitatud naisrahvastiku hinnang kodutööde jaotusele, tuues välja kolm erilaadset olukorda: (1) naine teeb mehest enam kodutööd, (2) kodutöö jagatakse võrdselt ning (3) naine teeb kodutööd mehest vähem. Sarnaselt arvamusteabele peegeldab ka kodutöö jaotus andmekogumisperioodi olukorda, arusaadavalt on hõlmatud vaid sellal abielus või vabaabielus olnud rahvastiku-osa. Ilmselt mitte erilise üllatusena toovad andmed esile kodutöö ebaproportsionaalse jaotuse naissoo kasuks. Nõnda hindas põlisrahvastikus keskeltläbi pool naisrahvastikust enda osaks lan-gevat koormust partneri omast suuremaks. Vastupidiseks hindas suhet vaid kuus protsenti, kodutööde jaotust võrdseks arvanute suhtarv küündis 44 protsendini. Kuidas see proportsioon täpselt kujuneb ja milline on erinevate kodutööde panus, selle käsitlemiseks on tarvilik pöörduda spetsiifilise sihiseadega andmeallikate poole. Kõige täpsema ja detailirohkema pildi pakuvad seejuures ajakasutusuuringud, kuid asjakohane analüüs jääb juba väljapoole käesoleva raamatu ülesannet. Samas võimaldab ka tööjaotuse üldhinnang põlvkondade ja rahvastikurühmade lõikes nähtusele täiendavat valgust heita.

Joonis 11.11

Kodutööde jaotushinnang
Sünnipõlvkonnad 1924-1973

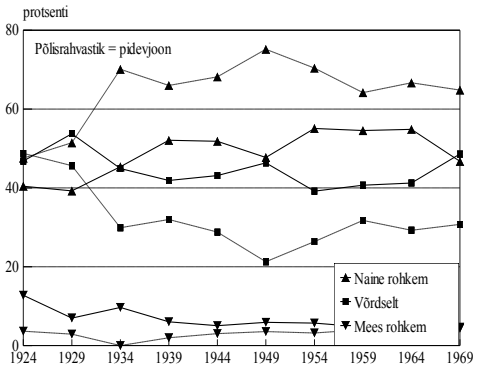

Joonis 11.11 toob ära kodutöö jaotuse põlvkondade-vahelise erisuse, võrdlevalt põlis- ja välispäritolu rahvastiku lõikes. Kuivõrd andmestik peegeldab kodutöö hetkjaotust, on esitusel tavapärasele kohortskaalale eelistatud vanusskaalat. Põgus pilk joonisele näitab, et vanuseti on kodutööde jaotus

naiste ja meeste vahel küllalt ühtlane. Ainus süsteemne muutus vanusrühmade proportsioonis leiab aset viiekümnenda-kuuekümnenda eluaasta paiku, mil kodutööde jaotus teeb nihke võrdsustumise suunas. Partnerist enam kodutööd tegeva naisrahvastiku suhtarv alaneb kümmekonna või enama protsendipunkti võrra ning vastavalt tõuseb kahe ülejäänud rühma osakaal. Nihke tulemusena muutub vanusrühmas 65-69 arvuliselt kõige tüüpilisemaks, ehkki suhteliselt väikese ülekaaluga järgneva ees, kodutööde võrdne jaotus. Kõnealuse nihke ajastus viitab seosele tööjätuga, kuid ilmselt mitte niivõrd naise kui mehe pensionilejäämisega.

Tagasihoidlik variatsioon tööea piires jätab mulje, et perekonna elutsükkel räägib kodutöö põhimõttelise proportsiooni kujunemisel suhteliselt vähe kaasa. Niisugune tulemus paistab olevat siiski mõnevõrra küsitav, sest kodutöö maht on muude võrdsete tingimuste puhul suurem elufaasis, mil lapsed on veel suhteliselt väikesed, ning mitmed sellele perioodile iseloomulikud tööliigid kipuvad kuuluma pigem n-ö naistetöö hulka. Nõnda tuleb vanuskõvera ühtluse seletusena kõne alla ka võimalus, et elutsükli mõju ning kodutöö jaotuse kohorttrend üksteist parasjagu tasakaalustavad. Kaudselt räägib taolise võimaluse kasuks ka välispäritolu ning põlisrahvastiku rahvastikuarenguliselt ootuspärane erisus. Üldjoontes samalaadse vanussõltuvuse raames on sisserännanud hinnanud kodutööd märksa suuremas proportsioonis naise osaks langevat ehk teisisõnu kodus valitseva tööjaotuse traditsioonilisemaks. Kohordivahemiku keskmisena tegi partnerist rohkem kodutööd ligi kaks kolmandikku välispäritolu naisrahvastikust, võrdseks pidas jaotust vaid napp 30 protsenti.

Välispäritolu rahvastiku konservatiivsemad vaated ilmnesid samuti hinnangutes töö ja pereelu ühitamisvõimalusele. Kui põlisrahvastikus soostus väitega, et töötav ema suudab tagada samaväärse kodukeskkonna kui kodune, täielikult või osaliselt 70 protsenti PSUga hõlmatud naisrahvastikust, siis sisserännanute hulgas jäid osundatud seisukoha pooldajad 49 protsendiga koguni nappi vähemusse. Põlvkonniti on täheldatud vahe osutunud väga püsivaks, vaid paaris nooremas kohordis võib aimata osarahvastike näitajate teatud lähenemistendentsi. Kaudselt annab arvamusjaotuse lahknevus tunnistust ka suhteliselt teravamast rollikonfliktist, mis välispäritolu rahvastikul võis omaaegse kõrgekskruvitud naistööhõivega kohanemisel tekkida. Nagu lugeja ilmselt juba on taibanud, johtub konflikti erinev teravusaste rahvastikuarengu ajastusest, mitte ühiskondlikust kontekstist, kust seda riikidevahelistes võrdlustes tavatsetakse aeg-ajalt otsida.

12. KOOSVAADE

Raamatu eelnevad osad vaagisid rahvastiku peamisi elukarjääre — kodustlahkumist, peremoodustust, laste sündi, seksuaalsust, õpingu- ja tööteed jt — eraldivõetuna. Käesolev peatükk püüab need eri suundades hargnenud käsitlused kokku koondada ning tuua omavahelise võrdluse kaudu välja elutee tervikpilt. Ühtlasi avab taoline võrdlus elusündmuste vastastikuse seostuse teisenemise, mis kitsamalt suunitletud vaatenurga puhul harilikult tagaplaanile, kui mitte päris varju kipub jääma. Oluline on seejuures tähele panna, et eluloolises perspektiivis on sündmuste üht või teist laadi ühiskonfiguratsioon tihtipeale hoopis tundlikum ja/või kaugemaleulatuva järelmiga kui enamus valdkonnaspetsiifilisi muutusi. Sellest mitmepalgelisest temaatikast keskendub lõpupeatükk erilise rõhuga elukarjääride alguspoolele, käsitledes sündmuste omavahelist järjestust ja ajastust, mis on osutunud, nagu varasemast teada, rahvastiku modernse taastetüübi raames hoopis dünaamilisemaks kui protsesside intensiivsus.

Elutee esmassündmuste süsteemne hõlmatus pakub ühtlasi võimaluse käsitada järgnevat täiseastumise kui omaette eluetapi analüüsina, mis möödunud poolteise kümnendi jooksul on leidnud laialdast tähelepanu nii rahvuslikes uurimustes [Corijn 1996; Hogan 1981; Liefbroer, Gierveld 1994; Manting *et al* 1992; Mills 2000; Modell 1989; Ravanera *et al* 1998; Toulemon 1989 jpt] kui ka riikidevahelises võrdlusperspektiivis, muu hulgas PSU andmestikku rakendades [Corijn, Klijzing 2001; Blossfeld, Klijzing 2002]. Kuigi põlvkonna elutee kogukestuse taustal on käsitlusalune eluperiood suhteliselt lühike, hõlmates keskeltläbi vaid kümmekond aastat, iseloomustab seda pikaajalise kumulatiivse mõjuga elusündmuste kõrge kontsentratsioon. Täiseastumine kätkeb olulisi valikuid pereloomise, hariduse, elukutse või elukoha asjus, mida hilisemas elujärgus on raske kui mitte võimatu tagasi pöörata, ning mis määravad paljus kogu inimese elutee edasise kulgemise. Sündmuste koondumuse tõttu on just analüüsitavale eluetapile tunnuslik ka karjääride tihe vastastikune põimumine, mis omakorda rõhutab integreeriva vaatenurga tarvilikkust.

Peatüki sisu ei piirdu siiski esmassündmustega, vaid vaatluse alla on võetud ka need teises- ja/või kordussündmused, mis eelnevates osades esile kerkisid. Asjakohane on veel kord rõhutada, et just elukarjääride võrdlusel ilmneb Eesti PSU poolsajandilisest kohordivahemikust sugeneva võimaluse — jälgida rahvastikuprotsesside arengut pikemaajalise trendina, läbi mitmekordselt teisenevate ühiskondlike olude — eriline jõud. Eespool viidatud asjaomastest töödest on elukarjääride integratsiooni pikema põlvkonnavahemiku kestel analüüsinud üksnes vähesed, kõige laiemas ajaraamis Aart Liefbroer ja Jenny Gierveld (1995) kolme Hollandis läbi viidud sündmusloolise uuringu ühendamise kaudu. Sisulisest seisukohast on laiem ajaraam tähtis eeskätt vahendina, mis aitab vältida rahvastiku arengusuundumuste "seletust" mõne lihtsakoelise välismõjuga. Eesti kontekstis on paljusid järjestikuseid põlvkondi hõlmava võrreldava kohortandmestiku senine puudumine põhjuseks, miks elukarjääride niisugune

võrdlevkäsitlus on päris esmakordne, kui välja arvata paari hiljutist PSU andmestikule tuginevat kitsamasihilist analüüsi [Katus, Puur, Sakkeus 2001; Helemäe, Saar, Vöörmann 2001].

Peatükk jaguneb ülesehituselt kaheks suhteliselt iseseisvast osaks. Neist esimene võrdleb ning üldistab rahvastiku elukarjääride ajastuses ja omavahelises asetuses toimunud põhimõttelisi muutusi. Kuigi varasemas on rahvastikuarengu kõnealuseid aspekte käsitletud, on tervikpildi loomise huvides otstarbekas eri protsesside suundumused üksteise kõrvale reastada. Peatüki teine osa toob kokku elukarjääride põlvkonnasisese diferentsiatsiooni, analüüsitud sündmuslooliste mudelite abil. Erinevalt raamatu varasematest osadest pole rõhuasetus seekord mitte elukarjääride kavakindlal läbivalgustusel, vaid sotsiaalse heterogeensuse üldisemate sarnasus- ja erisusjoonte esiletoomisel, ühtpidi elukarjääre, teistpidi aga rahvastikurühmi võrreldes. Ning *last but not least* — tasub tähele panna, et taoline sünteesiv käsitlus on saanud võimalikuks tänu sündmuslooliste analüüsimetodoloogia sobivusele kõigi peamiste rahvastikuprotsesside käsitlemisel.

12.1. Elukarjääride põimumine

12.1.1 Rahvastikusündmuste eluteeasend

Rahvastiku elukarjääride tooniandva ajastussuundumuse esiletoomiseks on joonisele 12.1 koondatud kümne peamise elukarjääri esmassündmuse — kodustlahkumise, koos- ja abielu, seksuaalsuhete alguse, raseduse, sünni ja abordi, koolilõpu, tööleasumise ja rände mediaanvanus. Kui välja arvata abort põlisrahvastiku kõige vanemas ja tõenäoliselt ka paaris nooremas kohordis, on nimetatud sündmused läbitud valdava enamuse poolt kõigis PSU põlvkondades, mistõttu peamine muutus avaldubki just ajastuses. Mediaanijoone katkemine enne kohordivahemiku lõppu viitab tõsiasjale, et mõnes nooremas põlvkonnas polnud asjaomase sündmuse levimus andmestiku formeerumise ajaks veel jõudnud pooleni eelkäijate tavapärasest tasemest.

Isegi põgus pilk joonisele lubab päris ühemõtteliselt kinnitada, et elukarjääride ajastuse valdavaks trendiks PSU kohordivahemikus on olnud noorenemine. Kui võrrelda sündmuse keskmist toimumisaega kõige vanemas ja nooremas põlvkonnas, saab taolise kokkuvõtte teha üheksal juhul kümnest. Samuti paistab jooniselt kätte käsitlusaluste rahvastikuprotsesside — kooselu ja abielu, seksuaalsuse ning raseduse, sünni ja abordi ajastuse konsistentselt allasuunduv trendikuju. Kohordivahemiku tervikulatuses on seejuures kõige tugevama, põlisrahvastikus keskeltläbi rohkem kui viieaastase noorenemise läbi teinud abort, puhtakujulise ajastusmuutuse kõrval peegeldab järsk langus paljus abordi kasutuselevõttu muude pereplaanimisviiside aseainena. Küllalt tugevasti, enam kui kolme aasta võrra on noorenenud ka seksuaalsuhete algus, esmaskooselu ning

esmasrasedus, abiellumise ja lapse sünni samasuunaline ajastusmuutus on jäänud veidi tagasihoidlikumaks.

Osundatud protsessidele võib lisada ka menarhe mediaanvanuse aegla-

Joonis 12.1

Rahvastikusündmuste vanus
Sünnipõlvkonnad 1924-1973

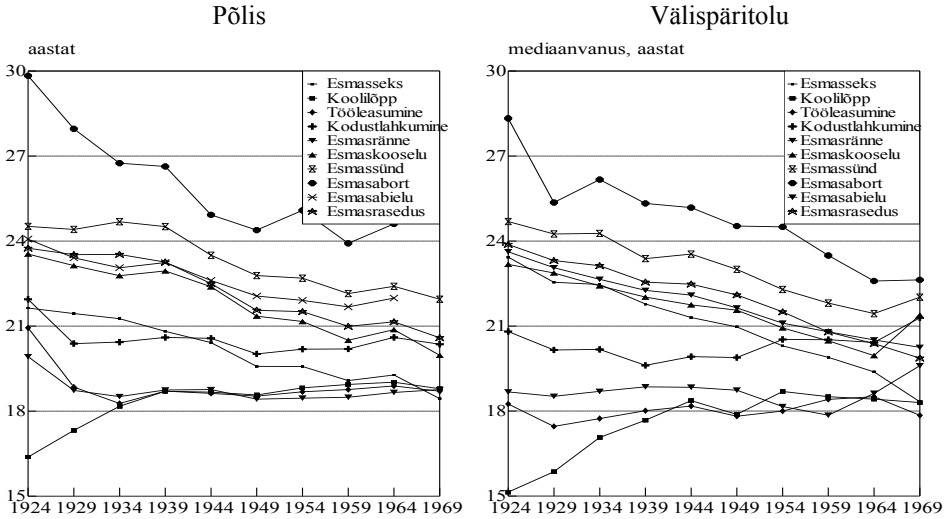

se, kuid püsiva alanemise, mis valitud mõõtkava tõttu juuresolevale joonisele pole aga mahtunud: menstruatsiooni algus on põlisrahvastikus langenud ligikaudu aasta võrra, jõudes noorimas põlvkonnas 13,7 aastani. Samas on toodud võrdlusest samuti ilmne, et vaatamata menarhe ja elukarjääride noorenemise paralleelsusele pole tõenäoselt õige viimast pelgalt inimese bioloogilise arengu aktseleratsioonile taandada. Mis puutub üldise noorenemistrendi algusaega, siis, nagu eespool täheldatud, tundub see paiknevat juba PSUle eelnenud sünnipõlvkondades. Noorenemise algus on Eesti põlisrahvastikus seotud Euroopa abiellumustüübi lagunemisega, sarnaselt teistele võrreldava demograafilise arengukäiguga rahvastele. On oletatud, et viimastega võrreldes võisid noorenemisprotsessi varasemat faasi Eestis hälvitada sõda ja sellele järgnenud sotsiaalsed ümberkorraldused — millisest põlvkonnast nimelt noorenemistjälgida võib, jääb edasise uurimistöö täpsustada.

Põlisrahvastiku puhul väärib omaette esiletoomist taasteprotsesside ajastusmuutuse põlvkonniti ebaühtlane kulg, muidugi üldise noorenemistrendi raames. Taasteprotsesside ajastuses on kiireima muutuse kandjaks olnud XX sajandi neljakümnendatel aastatel ilmavalgust näinud põlvkonnad, PSU skaalal vastab sellele suurem jõnks 1939-1943 ja 1949-1953 sünnikohortide vahel. Viimatinimetatud põlvkonnas, mida Eestis seostatakse kuldsete kuuekümnendatega, laias maailmas aga hipiliikumise esiletõusuga, leidis aset hüppeline, kogu vanusjaotust hõlmav nihe noorenemise suunas. Tähelepanelik lugeja muidugi mäletab,

et tegemist oli seksuaalrevolutsiooni ajajärguga. Ja nõnda pole imeks panna, et seksuaalsuse ajastuse puhul langeb osundatud põlvkondade arvele kaks viiendikku kogu PSU kohordivahemikus aset leidnud noorenemisest. Lisaks langes samade põlvkondade arvele pool esmaskooselu, üle poole esmasabielu ja esmasraseduse ning koguni kaks kolmandikku esmassünni mediaanvanuse noorenemisest. Huvitav on tõdeda, et edaspidi noorenemine küll aeglustus ja mõne protsessi puhul päris märgatavalt, erinevalt võrreldava demograafilise arenguga riikidest aga lõplikult ei katkenud [UNECE 1996-2002]. Pole välistatud, et teatud määral võis selle taga peituda asjaolu, et eelnenud järsku noorenemist kandnud põlvkonda hinnati Läänes sotsiaalselt läbikukkunuks. Eestis aga tõsteti sedasama põlvkonda kilbile progressiivsena, arvatavasti just samal ajal süvenenud ühiskonna sovetiseerumise tõttu.

Järgnevates põlvkondades 1959-1973 säilis samuti ajastustrendi märkimisväärselt tugev konsistentsus, kuid paralleelselt tekkis ja süvenes Eesti eristumine Põhja- ja Lääne-Euroopa maadest, kus suundamääravaks sai pigem rahvastikuprotsesside vananemise algus. Nii võib öelda, et Eestis on rahvastikuprotsesside ajastusarengu ligikaudu viieteistkümneaastase mahajäämuse kandjaks just 1960 aastate ja 1970 aastate esimese poole sünnipõlvkonnad. Kokkuvõttes viis noorenemistendentsi jätkumine seksuaalsuhete alguse, esmaskooselu, esmasraseduse ja esmassünni mediaanvanuse kõige varasemaks läbi PSU kohordivahemiku. Abiellumuse noorenemise peatumine 1970 aastate algupoole kohortides võib olla märgiks, et PSU noorim põlvkond jääb ühtlasi viimaseks, mis on hõlmatud protsesside valdavast noorenemissuundumusest ning järgnevad kohordid märgivad uut pöördepunkti Eesti rahvastikuarengus. Muu hulgas kinnitab seda kaudselt 1990 aastate sündmusstatistika [ESA 2000].

Trendikujult moodustavad eelnevatega võrreldes teistsuguse protsessikogumi tööleasumine, kodustlahkumine ja ränne (joonis 12.1). PSU kohordivahemiku tervikulatuses pole kõnealuste protsesside ajastuse puhul võimalik selgepiirilist ja läbivat trendi välja tuua, küll aga eristub vanim kohort ülejäänutest oma tugeva noorenemisnihkega. Tegemist võib olla seejuures kahe küllalt erineva situatsiooniga: PSU-eelsetes põlvkondades toimunud protsessi lõppjärguga või just nimetatud kohorti iseloomustava hälbega. Kuna osundatud muutusmall on jälgitav ühtaegu kolme elusündmuse puhul, langeb ilmselt ära võimalus, et tegu võiks olla statistilisest mõõtmisest tuleneva ebatäpsusega. Kuigi olukord vajab edaspidi selgitamist, võib hüpoteesi korras välja pakkuda seotuse sõjajärgse ühiskonnamurranguga. Seda toetab vähemalt PSU vanima kohordi asjaomaste elusündmuste langemine 1940 aastate lõppu ja järgnenud kümnendi algusse ehk teisisõnu ajajärku, mil nõukogurezhiimi poolt ette võetud ümberkorraldus olid täies hoos ega jätnud puudutamata praktiliselt ühtegi eluvaldkonda. Väärib märkimist, et välispäritolu rahvastikus eristub PSU vanim kohort hoopis vähem.

Alates sünnipõlvkonnast 1929-1933 silmatorkava trendina arvesseminevaid muutusi tööleasumise, kodustlahkumise ja rände ajastuses pole toimunud. Väga varase tööleasumise marginaliseerudes on esmastööleasumise mediaanva-

nus järgneva neljakümneaastase kohordivahemiku vältel võnkunud ühtekokku vaid seitsme kuu ulatuses, saavutades hiliseima ajastuse PSU eelviimases põlvkonnas. Rände ja kodustlahkumise puhul on ajastusmuutus mediaani kaudu mõõdetuna praktiliselt olematu. Sisulisest seisukohast viitab tööleasumise, kodustlahkumise ja rände ajastustrendi eelnevalt käsitletud rahvastikuprotsessidest põhimõtteliselt erinev kuju elukarjääride arengut suunava determinatsioonimehhanismi teistlaadsusele. Muu hulgas lükkab töö, rände ja kodustlahkumise ehk mõneti ootamatu stabiilsus, eriti teiste rahvastikuprotsesside pikaajalise noorenemise taustal, tagasi ürituse seostada viimast mingite rahvastikuarengust kaugemalseisvate asjaolude ja/või argumentidega. Kui lugu nii olnuks, pidanuks kõigepealt puudutatud saama just kontekstuaalsele mõjule avatumad protsessid.

Ainsaks elukarjääriks, mis käsitlusaluses kohordivahemikus noorenemisele selgelt vastupidist suunda näitab, on koolilõpp. Põlisrahvastikus on päevavormis õpingute lõpetamisvanus kasvanud kokku ligikaudu kahe ja poole aasta võrra, põhjuseks muidugi haridusredeli kõrgemate astmeteni jõudnud põlvkonnaosa kasv. Enam kui kolmveerand koolilõpu vananemisest koondub paari-kolme eakamasse põlvkonda, sealtpeale on koolilõpu ajastus jäänud üsna stabiilseks. Antud juhul on üldiselt teada ka trendisuuna muutuse põhjus — mitte üksnes Eestile, vaid kogu Kesk- ja Ida-Euroopale iseloomulik haridusstagnatsioon. Siinkohal võib lugejal tekkida mõte, et kõnealune seisak sobiks ehk ühtlasi ka rahvastikuprotsesside pikaleveninud noorenemise seletuseks. Kuigi esmapilgul ehk usutav, tuleb taolisest seletuskatsest siiski loobuda, kas või seetõttu, et jutuks olev noorenemistrend on toiminud ühtviisi kõigis haridusrühmades.

Edasi on põgusalt käsitletud kordussündmusi, mis rahvastikutaaste kui terviku seisukohalt on tihtipeale ehk olulisemadki. Tuginedes varasemate peatükkide analüüsile, on tabelisse 12.1 koondatud teises- ja kolmandassünni, lahkumineku/lahutuse ja teiseskooselu mediaanvanus. Tuleb tähele panna, et käesolevas peatükis on kordussündmuste ajastuse esitamisel võrreldava tervikpildi loomise huvides rakendatud vanus-, mitte varasemates peatükkides eelistatud vahemikskaalat. Lisaks tuleb kordussündmuste ajastuse puhul kindlasti silmas pidada ka hõlmatud põlvkonnaosa suurust, mis võib kohorditi üsna tublisti varieeruda.

Tabeli andmestik näitab, et noorenemistrend pole piirdunud üksnes elukarjääride esmassündmustega, vaid on täheldatav ka kordussündmuste puhul. Kõige ulatuslikum ja kiirem langus iseloomustab seejuures lahkumineku/lahutuse ning teiseskooselu ajastust. Hilisema toimumisea tõttu pole vastavaid näitajaid küll PSU kahe noorema kohordi kohta võimalik esitada, kuid ometi ületab ajastusmuutus tublisti kõigi esmassündmuste puhul täheldatut. Arvuliselt on esmaskooselu lagunemine PSU põlvkonnavahemikus liikunud vähemalt kuue aasta võrra, korduskooselu alustamine aga enam kui viie aasta võrra varasemasse ikka. Kui võtta aga lähtealuseks mitte 1924-1928 sünnikohort, vaid järgmine, kõrgeima perekonnastabiilsusega kohort, läheneb noorenemismäär mõlema sündmuse puhul tervelt kaheksale aastale.

Tabel 12.1

Teisessündmuste vanus (aastad)
Sünnipõlvkonnad 1924-1963

Põlvkond	Teisessünd		Kolmandassünd		Lahutus		Teiseskooselu	
	Põlis	Välis-päritolu	Põlis	Välis-päritolu	Põlis	Välis-päritolu	Põlis	Välis-päritolu
1924-1928	28,40	28,58	30,39	28,61	31,67	32,50	33,67	36,25
1929-1933	28,18	28,66	30,09	30,51	33,21	30,00	36,32	36,07
1934-1938	28,72	28,46	31,02	30,58	32,50	32,57	34,88	35,94
1939-1943	28,27	28,39	32,24	28,25	29,93	31,80	34,00	35,00
1944-1948	27,10	27,90	30,08	33,13	29,99	30,00	32,36	32,17
1949-1953	26,80	27,97	31,10	31,00	27,21	29,11	29,45	29,40
1954-1958	26,09	27,67	30,48	30,55	26,92	26,25	27,95	28,30
1959-1963	25,35	24,75	27,25	26,94	26,40	26,69	28,38	29,55

Arusaadavalt on sedavõrd ulatusliku nihke põhjus mitme samasuunalise tendentsi, esmaskooselu noorenemise ning kooselu lagunemise kiirenemise kumuleerumine. Niisuguse arengukäigu tulemusena on esmaskooselu keskmine lõhkiminek jõudnud PSU nooremates põlvkondades üsna lähedale vanusele, mil enne noorenemistrendi algust, Euroopa abiellumustüübi valitsemisajal toimus alles sellesse astumine. Esmaskooselu lagunemise või korduskoosellu astumisega võrreldes hoopis tagasihoidlikum on olnud teisessündimuse noorenemistrend. Sündimuspeatüki analüüsile tuginedes saab väita, et vaatamata teisessünni kiiremale noorenemisele esmassünniga võrreldes, jääb see ometi maha kooselukarjääri kordussündmuste noorenemisest. Kolmandassünni ajastuse puhul on raske mingit püsivat ühesuunalist liikumist välja tuua — varasemast käsitlusest on teada, et esmassünni noorenemine ja kolmandassünnivahemiku pikenemine tasakaalustavad teineteist.

Välispäritolu rahvastik on ajastusmuutuste kirjeldatud üldsuunda jaganud, kuid samas leidub kahe osarahvastiku ajastusarengus süstemaatiline erisus. Kõigepealt väärib märkimist sisserännanutele iseloomulik elusündmuste püsivalt varasem toimumine põlisrahvastikuga võrreldes. Kuigi vahe ei ole mediaankeskmise kaudu mõõdetuna eriti suur, ilmneb see kaheksa käsitlusaluse esmassündmuse puhul kümnest ega näita ka nooremates põlvkondades kadumisemärke. Arvulise erisuse hindamisel tuleb samuti tähele panna, et mitme protsessi puhul pole ajastuserisus jaotunud vanusskaalal ühtlaselt, vaid koondub jaotuskõvera tagumisse poolde, mida (mediaan)keskmine ei kajasta. Kaheks üldtendentsist hälbivaks elukarjääriks, mille puhul põlisrahvastik sisserännanuid edestab, on menarhe ja seksuaalsuhete algus. Nagu varasemates peatükkides selgitatud, sobivad mõlemad erandid üsna hästi pikaajalise rahvastikuarengu konteksti. Nii seostub menarhe noorenemine, üldisemalt inimese füüsilise arengu aktseleratsioon, Euroopa riikides demograafilise ülemineku ajaraamiga ning seevõrra

on täheldatud ajastusnihe igati ootuspärane. Samalaadne seletus kehtib ka seksuaalsuse kohta, mille iseväärtustumine ja järjekindel eraldumine abielu- ning hiljem isegi kooselusuhetest kaasneb samuti demograafilise üleminekuga.

Süstemaatilise ajastusvahe kõrval tõi elukarjääride kooskäsitlus muidugi esile terve rea protsessispetsiifilisi erisusi, kuid nende üksikasjalik esitus tooks kaasa korduse. Siiski tasub üldise, kõigile taasteprotsessidele omase tunnusjoonena ära märkida kohorttrendi kuju omapärasust. Joonisel 12.1 on visuaalselt küllalt hästi jälgitav ajastusmuutuse sirgjoonelisem kulg välispäritolu rahvastikus: erinevalt põlisrahvastikust sarnanevad sisserännanute asjakohased mediaanijooned sirgele. Kuigi esmapilgul võib osundatud erisus tunduda kui mitte lausa otsitud, siis ikkagi nüansiline, suunab see põlisrahvastiku 1940 aastate sünnikohortides aset leidnud järsu noorenemise tõukejõudu otsima rahvastikuarengust, mitte selle välisest toimekeskkonnast. Kohorttrendi erisused on märgatavad ka koolilõpetamise, tööleasumise, kodustlahkumise ja rände, samuti kordussündmuste puhul. Kokkuvõttes rõhutab see veel kord kahe osarahvastiku eraldi/võrdlevkäsitluse tarvidust.

Elutee tervikpildi jaoks sugeneb eri protsesside ajastusmuutuse võrdlusest veel üks oluline tõdemus. Nimelt on tooniandva noorenemistendentsi kõrval leidnud PSU kohordivahemikus aset ka elukarjääride alguse ehk koosvõetuna täiseastumise koondumine varasemast lühemasse vanusvahemikku, põhjuseks eri protsesside lõikuv trendisuund. Jättes kõrvale menarhe ning võttes piirtähisteks koolilõpu ja esimese lapse sünni, mahub elukarjääride algus PSU nooremates põlvkondades põlisrahvastikul viie, sisserännanutel koguni ligi kuue aasta võrra lühemasse vanusvahemikku. Koondumine on veelgi mõjusam suhtväljenduses, mille kohaselt haridustee lõpetamise ja esmassünni mediaanvanuse vahe 1969-1973 sünnipõlvkonnas moodustab mõlemal rahvastikurühmal vaid 38-39 protsenti 1924-1928 kohordi vastavast näitarvust. Nagu jooniselt näha, on aset leidnud kontsentratsiooniprotsessile mõnevõrra aktiivsemat mõju avaldanud kohordivahemiku vanemas osas õpingutee pikenemine, alates 1940 aastate sünnipõlvkondadest on aga määrav olnud rahvastikuprotsesside noorenemine. Kahe osarahvastiku võrdluses on ootuspärane sündmuste mõnevõrra tugevam kontsentratsioon põlisrahvastikus, jälgitav nii PSU põlvkonnavahemiku algus- kui lõpuosas.

Elukarjääride alguse kontsentratsioonil on üsna mitu mainimisväärset tahku rahvastiku elutee üldisele käigule. Kõigepealt teostuvad kogu eluks suundamääravad otsused ja valikud endisest varem ning erinevate elukarjääride algus on muutunud üheaegsemaks. Kui abiellumus ja sündimus välja arvata, mahub kõigi ülejäänud karjääride algusaeg paari-kolmeaastasesse vanusvahemikku kaheksateistkümnenda ja kahekümne esimese eluaasta vahel. Samuti on PSU kohordivahemikus vähenenud sündmusahela järgulisus, teisisõnu mitmesuguste vahefaaside kestus, kus osa sündmustest on juba toimunud, teine osa aga veel mitte. Sama suundumuse ilminguna paistab ajalise kontsentratsiooniga koos kasvavat ka sündmuste omavahelise järjestuse mitmekesisus, millest on näiteid mitmes eelnevas peatükis ning tuleb juttu veel allpoolgi. Võrdlusperspektiivis on

huvitav tõdeda, et viimane tulemus räägib vastu üsna laialt levinud arusaamale, nagu kaasneks elukarjääride noorenemistrendiga seaduspäraselt järjestuse standardiseerumine [Liefbroer, Gierveld 1995; Corijn, Klijzing 2001].

Võrreldes elukarjääride ajastusarengut ühelt poolt Eestis ning teisalt Põhja- ja Lääne-Euroopa maades, tuleb tõdeda, et tõenäoliselt PSU kõige nooremas ja kindlasti sellele järgnevates põlvkondades hakkab erinevate elukarjääride alguse pikka aega valitsenud kontsentratsioonitendents suhteliselt jõulise sammuga ruumi tegema vastassuunalisele liikumisele. Täiseastumine muutub taas graduaalsemaks, muu hulgas annab selle uute vahefaaside (enese)teadvustamisest massimeedias märku nn noortest täiskasvanutest jutustavate ajaviitesarjade hulgaline ilmumine 1990 aastatel. Seejuures tasub tähele panna, et kuigi elukäigu ajaline konfiguratsioon omandab varasemast erineva kuju, ei pruugi reaalsus sugugi mitte kõiges ühtida meedias representeeritud visiooniga. Milliseks nooremate põlvkondade elutee tegelikult kujuneb, sellele saab tõsikindla vastuse anda käimasoleva kümnendi keskpaika plaanitud PSU uus küsitlusring.

12.1.2. Hajutatusindeks

Üksikisiku jaoks on elusündmuse toimumisaeg määratletud kindla ajahetkega, mis PSU andmestikus on fikseeritud reeglina kuulise, paaril erandjuhul aga (vanus)aasta täpsusega. Rahvastiku seisukohalt asendab diskreetset ajahetke vastav stohhastiline jaotus. Eelneva alapeatüki keskne analüüsinäitaja — mediaanvanus — võttis jaotuse kokku keskpunkti kaudu, mil sündmuseni on jõudnud parasjagu pool käsitlusalusest põlvkonnast. Kui jaotuskõver on oma keskpunkti suhtes sümmeetriline, võiks käsitlus sellega piirduda. Teadaolevalt kumulatiivsete protsesside puhul asi tegelikkuses aga nii ei ole ning seevõrra täiendab mediaani kvartiilkeskmine, sarnaselt raamatu varasematele osadele. Näitaja tasemel on arvutatud ajavahemik esimesest kolmanda kvartiilini, näitarvu tähistamisel on eelistatud üldstatistilisele terminile sisulähedasemat hajutatusindeksi oskussõna.

Joonisel 12.2 on kujutatud hajutatusindeksi trend kümne eelnevas alapeatükis käsitlemist leidnud esmassündmuse kohta. Kõige olulisemana selgub võrdlusest indeksi üldine langus. Samas võib näitaja dünaamikas kõigi käsitletavate elukarjääride puhul välja tuua kaks suhteliselt selgesti eristuvat põlvkonnarühma. Vanemad PSU põlvkonnad näitavad hajutatumat jaotust, nooremates kohortides on jaotus koondunum. Muidugi pole piiri kahe rühma vahel võimalik päris üks-üheselt tõmmata, koondmulje põhjal võiks selle asetada üsna kohordivahemiku keskpaiga lähedale, osa sündmuste puhul neljanda-viienda põlvkonna vahele, teiste puhul viienda-kuuenda kohordi vahele. Võrreldes erinevate protsesside ajastuse ja vastavate sündmuse kontsentratsiooni dünaamikat, tuleb täheldada kummagi erisust PSU kohordivahemikus. Näiteks ei ilmne hajutatusindeksis sugugi 1940 aastate sünnipõlvkondade esilekerkiv panus. Muidugi on kirjeldatud lahknevuse tagapõhjaks indeksi tundlikkus vanusjaotuse keskpaigast hiljem aset leidvate muutuste suhtes.

Samas ei välista üldsuundumuse konsistentsus loomulikult hajutatusindeksi variatsiooni erinevate elusündmuste lõikes. Nagu juuresolevalt jooniselt võib näha, on põlisrahvastikus suhteliselt kõige suurema muutuse läbi teinud tööleasumine, mida iseloomustab koodumuse peaaegu kolmekordne tugevnemine. Mõningase distantsiga järgnevad koolilõpp, seksuaalsuhete algus ja esmasabielu, kõik hajutatusindeksi ligi 50-protsendilise langusega. Käsitlusaluste sündmuste seas on kõige tagasihoidlikum olnud kodustlahkumise jaotuse koondumine, mis piirdub vaid veerandiga esialgsest. Muutuse erinev ulatus pole aga puudutanud elukarjääride omavahelist asetust hajutatuse lõikes. Teatud mõttes võib teiste hulgast esile tõsta seksuaalsuhte alguse, mille puhul koon-dumistendents on jälgitav kuni päris viimase põlvkonnani. Veel tuleb märkida indeksi mediaanile eelneva ja järgneva osa erinevat panust. Kumulatiivsete protsesside puhul algab hajutatuse vähenemine alati jaotuse enam hajusa, st hilisema osa koondumisest, mediaanile eelnenud osas ei pruugi esialgu muutust toimuda. Ühtlasi tähendab see jaotuse asümmeetria kahanemist, mis võib kohati viia mediaanieelse ja järgneva kvartiilvahemiku võrdsustumiseni. Ajastusmuutuse edenedes taoline nihe muidugi kaob.

Välispäritolu rahvastikus on hajutatusindeksi üldsuundumus küll sarnane, kuid samas iseloomustavad seda mitmed iseärasused. Kõigepealt hakkab silma elusündmuste teistsugune rühmitus võrreldes põlisrahvastikuga, eriti rände ja kodustlahkumise osas. Arvestades välispäritolu rahvastiku paratamatult teistlaadset rändelugu, on kõnealuste protsesside distantseerumine arusaadav. Teisest küljest on seksuaalsuhete algus välispäritolu rahvastikus oma jaotuselt ülejäänud taastesündmustele hoopis lähedasem. Samuti on seksuaalsuhete algus kahe osarahvastiku võrdluses ainsaks, mille hajususelt sisserännanud põlisrahvastikku ületavad.

Erinevalt puhtstatistilistest variatsiooninäitajatest omab hajutatusindeks kindlat rahvastikuarengulist sisu. Selle aluseks on asjaolu, et indeksi vähenedes

Joonis 12.2

Rahvastiku teisessündmuste hajutatusindeks
Sünnipõlvkonnad 1924-1973

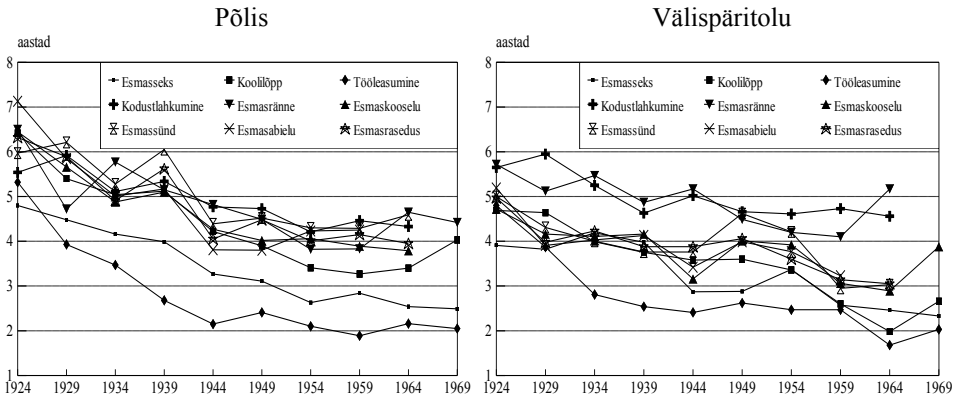

konkreetse elusündmuse kontsentratsioon põlvkonnas tugevneb ja hajutatus langeb. Rahvastikuarengu vaatenurgast tähendab nimetatud tendents demograafilise käitumise sarnastumist ehk teisisõnu heterogeensuse kahanemist. Demograafilise ülemineku lõppedes omandab rahvastiku heterogeensuse vähenemine ja sellest tulenevalt ka hajutatusindeksi langus seaduspärase iseloomu. Eestiga rahvastikuarenguliselt võrreldavaid riike hõlmavad võrdlusuurimused on näidanud, et elukarjääride standardiseerumine saavutas kõrgpunkti 1940-1950 aastate sünnikohortides, muuseas üheaegselt protsesside ajastuse noorenemise kulminatsiooniga [Corijn, Klijzing 2001]. Sealtpeale on ühtlustumistendents teinud ruumi vastupidisele protsessile, kõigepealt Põhja- ja Lääne-Euroopa riikides, hiljem ka Lõuna-Euroopas. Sellega seoses on kirjutatud eri rahvastikurühmade elukäigu destandardiseerumisest, elustiilide mitmekesisusest, valikuvõimaluste ja paindlikkuse kasvust jms [van de Kaa 1994]. Nagu joonisel 12.2 kujutatud andmed kinnitavad, jäi Eesti hajutatuse Põhja- ja Lääne-Euroopa maades alanud uuest trendist kuni 1990 aastate alguseni suuremalt jaolt kõrvale.

12.1.3. Sünkroonsusindeks

Rahvastiku elukäigu liigestuse omaette tahu moodustab elukarjääride sünkroonsus. Kuigi rahvastikuprotsesside ajastuse ja sündmuste kontsentratsiooni teisenemisega tihedasti seotud, pole protsesside omavahelise asetuse muutus siiski sellele taandatav ja väärib eraldi tähelepanu. Asjaomast küsimusringi on raamatu eelnevates osades puudutatud valikuliselt, käesolev alapeatükk püüab olulisemad sõlmpunktid veel kord ülevaatlikult kokku võtta.

Elukarjääride sünkroonsuse arvuliseks iseloomustamiseks on järgnevalt rakendatud spetsiaalset indeksit, mis peegeldab elusündmuste ühe- või eriaegsust põlvkonna eluteel [Modell, Furstenberg, Hershberg 1976]. Arusaadavalt omab taoline sünkroonsusindeks sisu mitte üksiku elukarjääri, vaid karjääripaari suhtes[52]. Sünkroonsusindeksi arvutamine põhineb hajutatusindeksil ja mõõdab kahe sündmuse ajalist kattuvusmäära: indeks saadakse hajutatisindeksite kattuva ühisosa jagamisel nende ühendiga. Arvuliselt varieerub indeks vahemikus nullist üheni. Indeksi nullväärtus osutab sündmuste täielikule eriaegsusele, kuivõrd asjaomased sündmused läbitakse üksteise järel. Sünkroonsusindeksi lähenemine ühele seevastu osutab sündmuste paralleelsusele.

Alapeatüki koostamisel on sünkroonsusindeksite täiendusena arvutatud ka teine eluteekäsitlustes üsna levinud näitaja, mis baseerub elusündmuste ajastuse individuaaltasandi võrdlusel [Corijn 1996; Hogan 1978]. Nimelt on iga sündmuspaari puhul eristatud kolme võimalikku järjestusseisundit: varem, hil-

[52] Põhimõtteliselt võib sünkroonsusindeksi arvutada ka enama kui kahe elukarjääri kohta, mis moodustavad sisulise terviku.

jem ja üheaegselt[53]. Analüüsil on individuaalsed järjestusseisundid agregeeritud, eraldi põlis- ja immigrantrahvastiku lõikes. Samuti on arvutatud sündmustevahelised keskmised ajaintervallid. Siinkohal on oluline rõhutada, et sünkroonsus- ja järjestusindeks ei võimalda mõõta sündmuste sisulist tingitust elukäigus. Nõnda ei pruugi tihedasti seotud ja üksteist põhjustavad rahvastikusündmused ajas sugugi mitte kokku langeda ning vastupidi, sündmuste ajaline üheaegsus ei tähenda hoopiski nende sisulist seotust. Küll aga määrab sündmuste omavaheline järjestus ära põlvkondade elukäigu ajalise mustri ning sünkroonsus- ja järjestusindeks on selle teisenemise suhtes tihtipeale hoopis tundlikum kui mediaanvanus või hajutatusindeks.

Elukarjääride sünkroonsuse käsitlemisel tuleb kõigepealt välja valida sündmuspaar, mille omavaheline asetus tähelepanu väärib. Teoreetiliselt võiks kahes eelnenud alapeatükis käsitletud kümnest esmassündmusest moodustada kokku nelikümmend viis paari, kuid kaugeltki kõik neist ei paku sisulist huvi. Rahvastikutaaste seisukohalt tõi eelnev analüüs kesksena esile kolme protsessi — seksuaalsuse, abiellumuse ja sündimuse — omavahelise seotuse ümberkujunemise. Selle muutuse olemuseks on algselt, traditsioonilise taastetüübi oludes terviku moodustanud protsessikoosluse lagunemine, asjaomaste elukarjääride iseseisvumine ja iseväärtustumine. Eestis sai kõnealune trend alguse küllalt varakult, nagu eelnevates peatükkides tõdetud, seoses Euroopa abiellumustüübi ning vallastäiskasvanu elufaasi tekkimisega. Demograafilise ülemineku käigus süvenes kõnealune suundumus veelgi ning PSU põlvkonnavahemiku alguseks oli kõnealuste protsesside omavaheline diferentseerumine juba päris kaugele jõudnud. Joonis 12.3 esitab seksuaalsuse, abiellumuse ja sündimuse sünkroonsusindeksi kohorttrendi, võrdlevana põlis- ja välispäritolu rahvastiku kohta.

Põlisrahvastikus väärib eeskätt rõhutamist seksuaalsuse kasvav lahtisidumine ülejäänud rahvastikuprotsessidest. Seksuaalsuhete alguse ja esmassünni kattuvus ulatus PSU kõige vanemas põlvkonnas vaevalt kolmandikuni võimalikust maksimumist, kuid vahest veelgi tähelepanuväärsem on olnud seksuaalsuse eristumine ka koosellumusest, olgu abielu või vabaabielu raames. Kuigi tasemelt kõrgem seksuaalsuhete ja esmassünni sünkroonsusindeksist, oli vastav näitarv langenud põlisrahvastiku 1924-1928 sünnikohordis mõõtskaala keskväärtusest allapoole. Sünkroonsusindeksi põhjal saadud tulemusega on heas kooskõlas ka järjestusindeks, mille kohaselt juba kõige vanemas käsitlusaluses põlvkonnas oli valdavaks seksuaalelu alustamine enne esimest kooselu, taolist käitumismalli jälgis 55 protsenti 1924-1928 naispõlvkonnast.

[53] Sündmuste üheaegsus tähistab reeglina sündmuste toimumisaja ühekuulise täpsusega kokkulangemist. Erandina tuli seksuaalsuhete alguse ning menarhe puhul rakendada indeksiarvutust (vanus)aasta täpsusega.

Joonis 12.3

Rahvastikusündmuste sünkroonsusindeks
Sünnipõlvkonnad 1924-1973

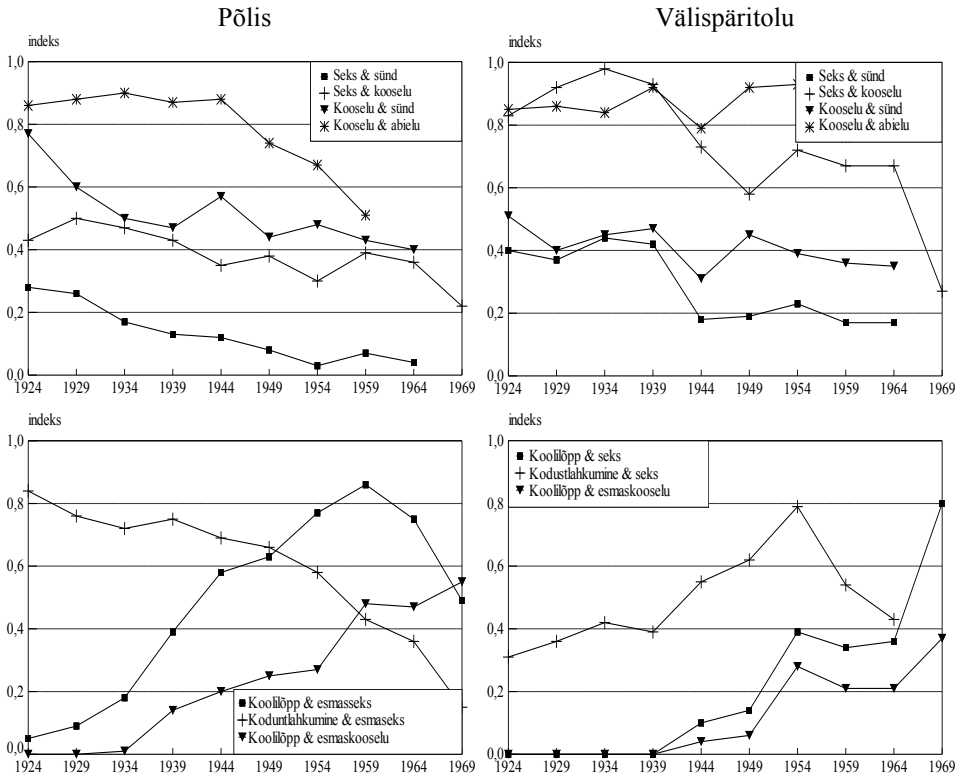

Ootuspäraselt näitab kattuvus abieluga sündmuste veelgi tugevamat lahknemist — vaid napp kolmandik põlisrahvastiku vanimast põlvkonnast alustas seksuaalelu üheaegselt abielu sõlmimisega. Siinkohal tasub meenutada, et seksuaalelu algus on PSU andmestikus fikseeritud vanusaasta, mitte kuu täpsusega, mistõttu väljaspool kooselu- ja abielusuhteid seksuaalelu alustanute suhtarv on tegelikkuses tõenäoliselt isegi suurem.

Esmaskooselu ja -sünd olid PSU kohordivahemiku alguseks säilitanud kahe eespoolkäsitletud sündmuspaariga võrreldes märksa tugevama ühenduse, põlvkonnas 1924-1928 ulatus vastav indeks nelja viiendikuni täielikku kattuvust kajastavast väärtusest. Rahvastiku elukäigu tervikpildi seisukohalt on lähtetaseme ja muutuse tempo kohatisest erisusest siiski palju tähtsam kõigi kolme sündmuspaari sünkroonsusindeksite trendi ühesuunalisus. Kooskõlas üleminekujärgse rahvastikuarenguga on PSU põlvkondades seksuaalsuse, koosellumuse ja sündimuse lahtisidumine süvenenud. Seksuaalsuse ja sündimuse puhul on kõnealune areng jõudnud loogilise lõpuni ning alates põlvkonnast 1954-1958 saab rääkida nende kahe protsessi üksnes marginaalsest kattuvusest. Seksuaalsuhete alguse ja esmaskooselu kattuvuse vähenemine on tervikuna olnud peaaegu kahekord-

ne, trendijõnksuga üles paaris vanemas ja küllalt järsu langusega kõige nooremas põlvkonnas.

Ootuspäraselt on abiellumuse eristumine seksuaalsusest veelgi tugevam, vastav indeks langeb põlisrahvastiku kolmes-neljas nooremas põlvkonnas päris nulli lähedale. Esmaskoosellumuse ja -sündimuse puhul on sünkroonsusindeksi muutus ülejäänud protsessipaaridega võrreldav, kuid kõrgema lähtetaseme tõttu jääb veel ka PSU nooremal põlvkonnal arenguruumi. Metodoloogilises plaanis osutab just kohorttrend kõige selgemini elukarjääride sünkroonsuse omaette käsitlustarvidusele, kuivõrd kirjeldatud rahvastikuprotsesside lahtisidumine kipub ka tavapärastel ajastusnäitajatel põhinevas käsitluses suuresti märkamatuks jääma.

Ootuspäraselt iseloomustab välispäritolu rahvastikku põlisrahvastikuga võrreldes hoopis tugevam kolme rahvastikuprotsessi ühtsus, mis on seaduspärane hilisema demograafilise üleminekuga rahvastele. Eriti selgepiiriliselt väljendub osundatud tõsiasi seksuaalsuhete alguse ja koosellumuse, sisserännanute puhul valdavalt abiellumuse traditsiooniliselt tugevas ühtekuuluvuses. Vaatamata indeksi märkimisväärselt kõrgele väärtusele PSU vanimas põlvkonnas see koguni kasvas, jõudes kohortides 1929-1943 üsna lähedale täielikule kattuvusele. Järjestusindeksi kohaselt ei ületanud enne esmaskooselu seksuaalsuhet alustanud naiste osakaal välispäritolu rahvastiku kolmes vanemas põlvkonnas üht viiendikku. Teistpidi öeldes alustas ligikaudu kolm neljandikku sisserännanuid oma seksuaalkarjääri päris traditsiooniliselt — üheaegselt abiellumisega. Sünkroonsus- ja järjestusindeksi ebareeglipärane tõus varasemates põlvkondades, muu hulgas täheldatud ka põlisrahvastikus, peegeldab ilmselt sõjaolude poolt rahvastiku elukäikudesse toodud ajutist turbulentsi.

Kuigi ka välispäritolu rahvastikus annab põlvkonnavaates ootuspäraselt tooni seksuaalsuse ja kahe teise protsessi ühtekuuluvuse vähenemine, püsib praktiliselt kogu PSU kohordivahemiku ulatuses põlisrahvastiku ja sisserändajate vahel kahekordne, kohati aga suuremgi erisus. Omaette asjaoluna hakkab välispäritolu rahvastiku elukarjääride sünkroonsusindeksi trendi juures silma selle suhteliselt suurem põlvkondlik ebaühtlus: lühemate või pikemate stabiilsusjärkude vaheldumine järskude muutustega. Eriti ulatuslikku teisenemist kannab seejuures noorim sünnikohort 1969-1973, kus leiab aset indeksi ligi 2,5-kordne langus eelneva põlvkonna suhtes. Kõnealuses põlvkonnas sai ka sisserännanute hulgas esmakordselt, põlisrahvastikuga võrreldes ligi poolsajandilise ajanihkega, domineerivaks modernne käitumismudel, mille kohaselt seksuaalkarjääri algus esmaskoosellumust selgelt edestab.

Põlis- ja välispäritolu rahvastiku võrdluses väärib samuti tähelepanu kooselu ja lapse sünni seotus. Varasemates peatükkides läbi viidud üksikasjalik ajastusanalüüs tõi esile abiellumuse ja sündimuse omavahelise tingituse teisenemise. Selle sisuks on traditsioonilise järjestuse, kus abiellumisele järgneb ajaliselt rasedus ja lapse sünd, asendumine uuega, mille puhul rasestumisele ning otsusele sünnitada järgneb kooselu vormistamine abieluna, vanemates põlvkondades rohkem või vähem lapse sünni eel, nooremates aga kasvava võimalusena ka

selle järel. Nagu eespool täheldatud, väljendub abiellumuse ja sündimuse vastastikuse seotuse muutus nii põlis- kui välispäritolu rahvastikus kummagi protsessi järjekindlas eristumises ja nende kattuvuse vähenemises. Osundatud üldise asetusega vastupidine on esmaskoosellumuse ja -sündimuse tugevam seostatus põlisrahvastikus. Niipidine suhe ilmutab seejuures märkimisväärset püsivust, olles jälgitav praktiliselt kogu käsitlusaluse põlvkonnavahemiku ulatuses. Koosellumuse ja sündimuse tugevama seotuse ühe võimaliku seletusena võib siinkohal välja pakkuda pereplaanimise laiema leviku põlisrahvastikus, kuid selle hüpoteesi kontrollimine jääb juba edasise analüüsi ülesandeks.

Tabel 12.2

Rahvastikusündmuste sünkroonsusindeks
Sünnipõlvkonnad 1924-1963

Põlvkond	Esmasseks & kooselu		Esmaskooselu & abielu		Koolilõpp & esmaskooselu		Kodustlahkumine & esmasseks	
	Põlis	Välis-päritolu	Põlis-	Välis-päritolu	Põlis	Välis-päritolu	Põlis	Välis-päritolu
1924-1928	0,43	0,83	0,86	0,85	0,05	0,00	0,84	0,31
1929-1933	0,50	0,92	0,88	0,86	0,09	0,00	0,76	0,36
1934-1938	0,47	0,98	0,90	0,84	0,18	0,00	0,72	0,42
1939-1943	0,43	0,93	0,87	0,92	0,39	0,00	0,75	0,39
1944-1948	0,35	0,73	0,88	0,79	0,58	0,04	0,69	0,55
1949-1953	0,38	0,58	0,74	0,92	0,63	0,06	0,66	0,62
1954-1958	0,30	0,72	0,67	0,93	0,77	0,28	0,58	0,79
1959-1963	0,39	0,67	0,51	0,76	0,86	0,21	0,43	0,54

Abiellumuse ja koosellumuse omavahelise seotuse võrdlus tõi ootuspäraselt esile kahe protsessi tugevama kattuvuse sisseränanutel (tabel 12.2). Samas on huvitav tõdeda, et PSU vanemates põlvkondades pole asjaomaste protsesside ulatuslikumat lahtisidumist märgata veel kummaski osarahvastikus. Põlisrahvastikus hakkab sünkroonsusindeksi väärtus jõudsalt kahanema kohordist 1944-1948. Paari põlvkonna vältel langeb protsesside kattuvus pooleni esialgsest ning trendi ekstrapoleerides võib eeldada abielu ja kooselu pea täielikku lahtisidumist PSU noorimas kohordis. Kooskõlas eelnevates peatükkides saadud tulemustega langeb abiellumuse ja koosellumuse kattuvuse vähenemine Eestis ühiskonnaarenguliselt üsna stabiilsesse perioodi ega anna kuidagi põhjust seletada peremoodustuse teisenemist olude ebakindluse ja/või määramatuse tõusuga, nagu mitme Euroopa riigi puhul on oletatud [Blossfeld, Klijzing 2002]. Välispäritolu rahvastikus säilib kooselu ja abielu ühtsus märgatavalt kauem, kuid lahknemine ei jää sealgi tulemata. Sisseränanute sünkroonsusindeksi langustrend algab sünnikohordist 1959-1963, seega ligi viieteistkümneaastase ajanihkega.

Rahvastikuprotsesside üksteisest lahtisidumise kõrval kinnitab analüüs ka seksuaalsuse jõudmist ettepoole kõigist teistest täiseastumisega seonduvatest protsessidest. Nõnda on seksuaalsuhete alguse ja kodustlahkumise sünkroonsus-

indeks langenud PSU põlisrahvastiku põlvkondades kokku üle viie korra, mis sisuliselt tähendab protsesside varasema kattuvuse kadumist. Järjestusindeksis avaldub kõnealune pööre kodustlahkumise ja seksuaalsuhete alguse traditsioonilise järjestuse asendumises modernsega, mis muutus esmakordselt valdavaks kohordis 1949-1953 ning on iga järgneva põlvkonnaga süvenenud. Koolilõpu ja seksuaalsuse ajastusmuutus viis varem selgelt lahus seisnud protsessid kõigepealt üksteisele lähemale kuni nende kattuvuseni kohordis 1959-1963. Teadaolevalt osutus taoline üheaegsus seksuaalsuse jätkuva noorenemistrendi tõttu vaid hetkeliseks ning PSU kahes nooremas põlvkonnas on toimunud protsesside uus lahknemine, nüüd juba vastupidise järjestuse alusel. Samasugust trendipilti pakub ootuspäraselt ka seksuaalsuhete alguse ja tööleasumise asetus.

Välispäritolu rahvastikus on asjaomane trend olnud üldjoontes samasuunaline, kuid põlisrahvastikuga võrreldes ajas nihutatud. Nõnda tõusis seksuaalsuhete alustamine enne kodustlahkumist sisserännanutel enamuskäitumiseks alles 1964-1968 sünnikohordis, ligikaudu kaks aastakümmet põlisrahvastikust hiljem. Seksuaalsuhete ja koolilõpu asetuses on kahe osarahvastiku ajastuserisus lühem, kuid sama selgesti jälgitav. Seksuaalsuse nihkumine sotsiaalsest küpsusest varasemasse ikka tähendab ühiskonna jaoks senikogematut olukorda, mis nõuab vastavate teadmiste ja oskuste andmist, vastutustundliku suhtumise kujundamist ning sobivate kontratseptiividega kindlustamist üha nooremas vanuses. Raamatus esitatud arvandmetest võib tahtmise korral päris täpselt välja lugeda, millal eri põlvkondadel asjassepuutuvaid teadmisi reaalselt tarvis on läinud. Kõrvutades seda kooli õppekavade, kontratseptiivide kättesaadavuse ja muu sarnasega tuleb hulgas PSU põlvkondades tõdeda vajaduste ja võimaluste mittevastavust, eriti demograafiliselt võrreldavate Põhja- ja Lääne-Euroopa riikide taustal. Osundatud mittevastavuse kahetsusväärseks tagajärjeks on olnud seksuaalkäitumisega seotud riskide märkimisväärne tõus.

Ka koosellumuse puhul on ilmne sotsiaalse küpsuse traditsiooniliste teetähiste — koolilõpu, tööleasumise ning kodustlahkumise — asetuse muutus. Tabelis 12.2 avaldub tendents nimetatud protsesside sünkroonsusindeksi tõusus, kõige selgemini ehk kooselu ja koolilõpu vahel. PSU vanemates põlvkondades on esmaskooselumus ja koolilõpp olnud teineteisest veel üsna selgepiiriliselt lahus, kuid sealtpeale on protsesside kattuvus järjekindlalt kasvanud. Muutusest annab teisipidi aimu sündmuste n-ö mittetraditsioonilise järjestuse levimuse tõus 6 protsendilt 1924-1928 sünnikohordis ligi 36 protsendini 1969-1973 kohordis.

Joonis 12.4

Ajastusvõrdlus
Põlisrahvastik, sünnipõlvkonnad 1924-1973

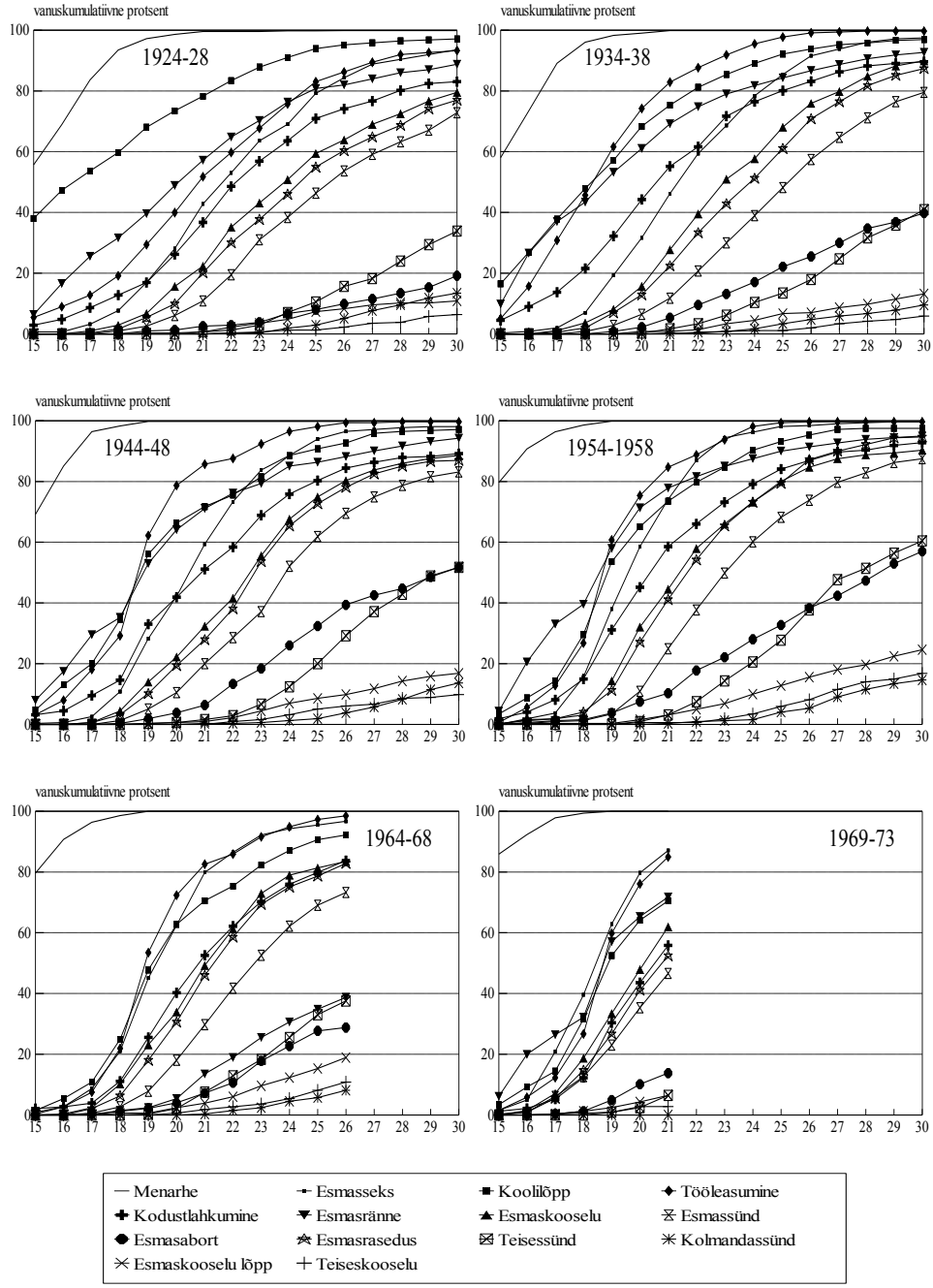

Joonis 12.4 (järg)

Ajastusvõrdlus
Välispäritolu rahvastik, sünnipõlvkonnad 1924-1973

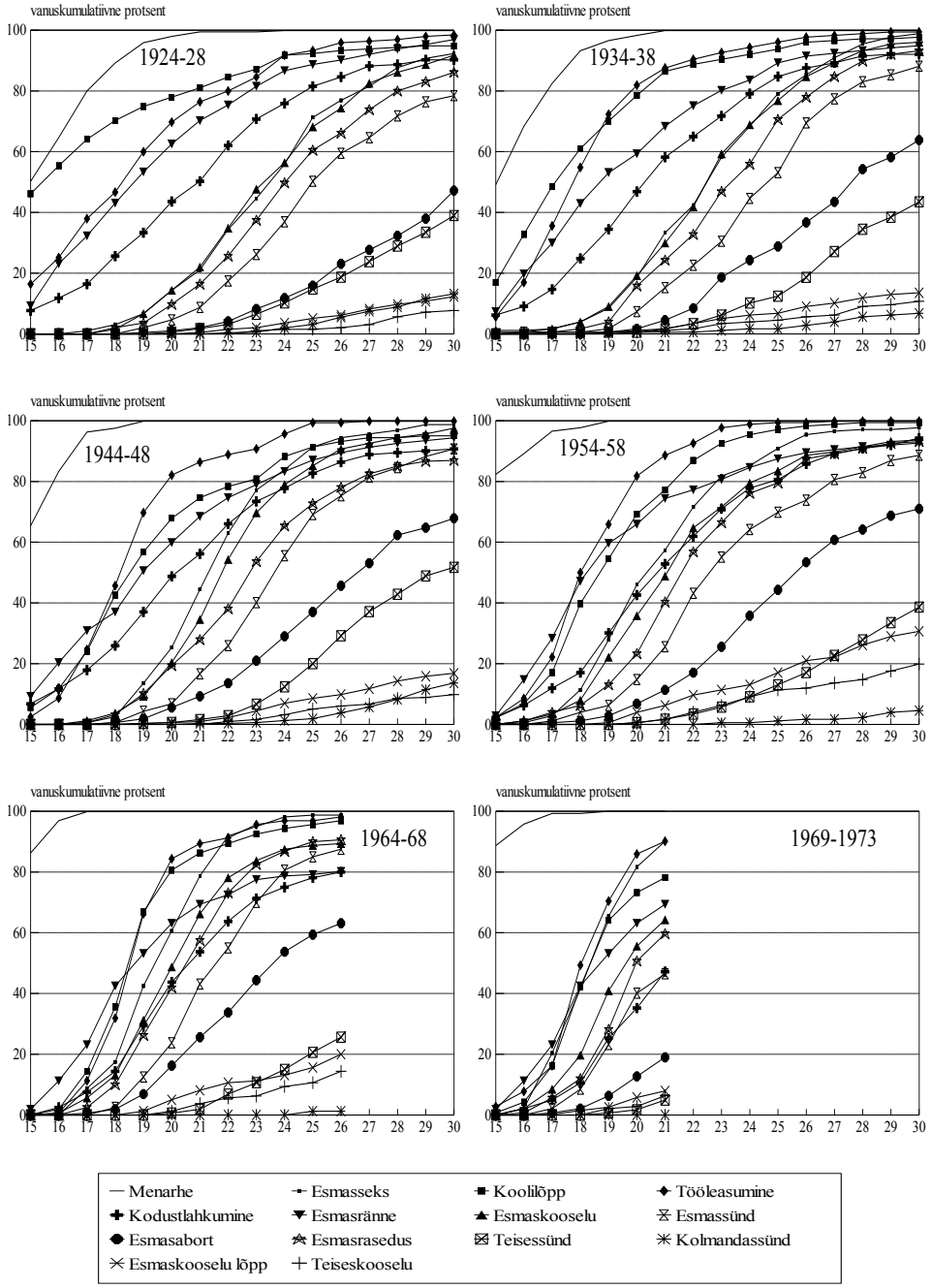

Indeksi väärtusest olulisem on ilmselt trendi püsimine kuni nooremate põlvkondadeni, mis võib potentsiaalselt viia domineeriva järjestusmudeli vahetumisele, sarnaselt seksuaalsuse ja koolilõpu puhul täheldatule. Osundatud suundumuse taustal, arvestades omaaegseid keerukusi eluaseme saamisel, pole kuigi ootamatu esmaskoosellumuse sagenemine enne kodustlahkumist. Taolise järjestuse osakaalu kiire kasv sai põlisrahvastikus alguse 1944-1948 kohordist, järgnevate põlvkondade jooksul vanematekodus alanud kooselu suhtarv kahekordistus, ületades 1964-1973 kohordivahemikus 40 protsendi taseme. Välispäritolu rahvastikus on koosellumuse ja koolilõpu/tööleasumise kattuvus ootuspäraselt veidi hilisema tekkega. Tähelepanuväärsena algas aga sisseränanute kahes nooremas kohordis rohkem kui pool esmaskooseludest vanematekodus, mis arusaadavalt tähendab ka erisust kahe osarahvastiku leibkonnakoostises.

Ainsa käsitlusaluse protsessina on sündimus tugevale noorenemisele vaatamata oma koha teiste protsesside suhtes säilitanud, asendi püsivust kinnitavad ühtviisi nii sünkroonsus- kui järjestusindeks. Osundatud tõsiasja võib autorite arvates võtta kui märki sündimuse ja vanemarolli astumise suuremast fundamentaalsusest teiste elukarjääridega võrreldes. Elukarjääride ajastuse ja järjestuse põlvkonnatrendide võrdluse lõpetuseks on joonisele 12.4 koondatud viieteistkümne eelnevates peatükkides käsitletud protsessi elulemuskõverad PSU esimese, kolmanda, viienda, seitsmenda, üheksanda ja kümnenda kohordi kohta. Kuivõrd kõigist neist protsessidest on juba põhjalikult juttu olnud, pole kommentaare tarvis ja lugeja saab joonismaterjalile toetudes põlvkondade elutee ajalises mustris toimunud muutuste uurimist omatahtsi jätkata.

12.2. Elukarjääride sotsiaalne diferentsiatsioon

Sarnaselt raamatu eelnevatele osadele keskendub ka elukarjääride integratsiooni käsitleva peatüki viimane osa põlvkonnasisesele heterogeensusele. Erinevalt varasemast pole aga eesmärgiks mitte iga konkreetse elusündmuse diferentsiatsiooni üksikasjalik läbivalgustamine, vaid põlvkonnasisese heterogeensuse teatud üldisemate sarnasus- ja erisusjoonte leidmine ning esiletoomine. Sellel otstarbel on tabelisse 12.3 koondatud sündmusloolise mudelarvutuse tulemused, mis leidsid varasemates peatükkides esitamist protsessispetsiifilisest vaatenurgast. Tabeli ridades on kajastatud kokku kakskümmend erinevat elusündmust/rahvastikuprotsessi, veergudes paiknevad sündmuste diferentsiatsiooni käsitlusel rakendatud standardsed rahvastikutunnused — elukohatüüp, haridustase, usukuuluvus, vanemate sotsiaalpäritolu ja kontrollkese. Tabeli sisuosa koosneb mudelarvutuse tulemusena leitud suhtriskidest, varasemat esitusviisi jätkates on risk toodud nii liit- kui lihtmudelil põhinevalt. Ruumi kokkuhoiu huvides pole tabelisse lülitatud suhtriski baasrühmi (linnarahvastik, keskharidusrahvastik, usuliselt ükskõikne, neutraalse kontrollkeskmega ning töölispäritolu rahvastik). Muidugi on mudelarvutused teostatud lisaks põlisrah-

vastiku koondile ka sünnipõlvkondade lõikes eraldi, kuid ülevaatlikkuse huvides tuleb arvulisest esitusest siinkohal loobuda.

Sündmuslooliste mudelite ühtlustatud ülesehitus ja esituslaad avab võimaluse põlvkonnasisese heterogeensuse võrdlevkäsitluseks korraga kahes üksteist täiendavas suunas. Esiteks saab omavahel kõrvutada erinevaid rahvastikuprotsesse ning vastata küsimusele, milline on diferentseerituse üldpilt ja variatsioon, milliste protsesside puhul avalduvad käitumiserisused tugevamini ning milliste puhul nõrgemini. Teisalt võimaldab tabelis esitatud teave üldistada erinevate rahvastikutunnuste mõjusuunda ja tugevust, mis sisuliselt tähendab vastavate rahvastikurühmade elukäikude omapära väljatoomist. Mõlemad võrdlusvõimalused väärivad realiseerimist, kuivõrd just nende kaudu kulgeb tee protsessikäsitluselt põlvkondade elutee tervikpildi poole. Tuleb tõdeda, et üsna sageli jääb selline analüüsi tagasitee sündmusloolise käsitluse rakendajatel käimata, mis kipub pahatihti ka muidu kõrgtasemelistes töödes looma killustatuse muljet. Mis puutub teostusviisi, siis põhimõtteliselt oleks saanud taolist ülesannet lahendada ka harjumuspärast sündmusloolist näitajakooslust rakendades, mudelarvutuse valiku kasuks kõneles eelkõige selle väljundi kompaktsus. Protsesside sotsiaalsest diferentsiatsioonist detailirohkemat teavet sooviva lugeja võib siinkohal juhatada PSU tabeliköite juurde, kus kõik peamised protsessinäitajad on esitatud süsteemselt kõigi standardtunnuste lõikes [EKDK 1995b].

12.2. Protsessilõige

Rahvastikuprotsesside võrdlemisel sündmuslooliste mudelite abil võib eristada põlvkonnasisese heterogeensuse kahte mõneti eraldi seisvat aspekti. Neist esimene puudutab protsessi ajastuses/intensiivsuses täheldatava erisuse laadi, mis väljendub suhtriski suunas. Teadaolevalt märgib ühest suurem suhtrisk protsessi kiirenemist/intensiivistumist, ühest väiksem suhtrisk aga tähistab vastavalt protsessi kulu aeglustumist või toimumistõenäosuse langust. Tabelist 12.3 on võimalik lihtsalt teada saada, milliste protsesside puhul on ülekaalus olnud kiirenemine ning vastupidi, millal tulemused on näidanud aeglustumist.

Lugejat tabeli sisu ümberjutustamisega koormamata väärib märkimist tooniandva mõjusuuna küllalt mitmekesine variatsioon protsessiti. Teisisõnu sisaldavad PSU põlvkondade elukäigud nii selliseid protsesse, mille puhul käsitlusalustes rahvastikurühmades on olnud ülekaalus protsessi kiirenemine kui ka niisuguseid, mille osas domineerib vastupidine mõju. Huvitav on tõdeda, et käsitlusalune variatsioon ei järgi sugugi mitte rahvastikuprotsesside sisulist kokkuega lahkukuuluvust, vaid kulgeb küllalt individuaalselt. Nõnda võib kiireneva üldlaadiga elusündmuste näiteks tuua ühelt poolt keskhariduselt kõrghariduselt ülemineku ja teisalt kolmandassünni, vastupidist malli sobivad esindama ühtviisi lahutuse, abordi ja tööleasumise ajastus. Tervikuna jääb Eesti PSU elukarjääride diferentsiatsioonis väikesesse ülekaalu protsesside aeglustumine, osalt on

taolise koondtulemuse põhjuseks baasrühma valik elukohatüübi, sotsiaalpäritolu ja usukuuluvustunnuse mudelitesse lülitamisel.

Rahvastikuprotsesside heterogeensuse teine aspekt puudutab rühmadevahelise erisuse määra. Harjumuspäraselt iseloomustatakse diferentsiatsiooni tugevust statistilise olulisuskriteeriumi abil, mis näitab tõenäosust, kas mudelarvutuse tulemusena leitud erisus on pelgalt juhusliku kokkusattumuse vili. Kuigi statistilised kriteeriumid on andmeanalüüsil tänuväärseks abivahendiks, pole õige neid variatsiooni käsitlemisel siiski absolutiseerida, kuivõrd olulisusmäär sõltub mitte üksnes erisuse ulatusest, vaid samavõrra ka asjaomaste rahvastikurühmade suurusest. Eriti on seda tõsiasja tarvis silmas pidada tugeva käitumusliku selektiivsusega, kuid suhteliselt väikesearvuliste rahvastikurühmade käsitlemisel. Teisiti öeldes on mõistlik täiendavalt arvesse võtta ka teisi kriteeriume, näiteks suhtriski teatud kokkuleppelist taset ületav hälvet. Järgnevates võrdlustes on taoliseks paralleelkriteeriumiks valitud vähemalt 25-protsendiline erisus baasrühmast, millele vastab üle 1,25 ulatuv või alla 0,75 jääv suhtrisk.

Tabelis toodud andmetest ilmneb, et variatsiooni määr on diferentsiatsiooni suunaga võrreldes muutlikum. Kõigi rahvastikuprotsesside keskmisena ulatub statistiliselt oluliste rühmaerisuste osakaal 36 protsendini, lihtmudeli vastav suhtarv on ootuspäraselt kõrgem, küündides 48 protsendini.

Statistilist olulisuskriteeriumi rakendades paistavad keskmisest selgelt tugevama diferentsiatsiooni poolest silma seksuaalsus, esmaskooselu, esmassünd, ränne, haridussündmused ning töölenaasmine. Keskmisest tagasihoidlikum variatsioon iseloomustab seevastu menarhet, esmaskooselu tüüpi, lahutuse ja korduskooselu ajastust, samuti teises- ja kolmandassünni tõenäosust ning kodustlahkumist. Ülejäänud elusündmuste diferentsiatsioonimäär jääb keskmise lähedusse. Alternatiivse kriteeriumi kohaselt piirdub tugevate põlvkonnasiseste erisuste suhtarv 26 protsendiga. Kriteeriumi üldise ranguse suurenemise taustal väärib omaette tähelepanu tugevasti diferentseeritud (osa)protsessirühma täienemine neljandassünniga, mis sobib tugeva selektiivsusega, kuid samas suhteliselt väikese sündmuste arvuga protsessi näiteks.

Üldistuspüüde tõttu pole siinkohal võimalik esitada rahvastikuprotsesside diferentsiatsiooni paljusid huviväärseid kohortmuutusi. Peamise kokkuvõtva tõdemusena tuleb aga kindlasti rõhutada sotsiaalse heterogeensuse püsivust käsitlusaluses põlvkonnavahemikus — enam kui paarisaja sündmusloolise mudeli põhjal ei ole märke protsesside diferentsiatsiooni üldisest nõrgenemisest ega ka tugevnemisest. Osundatud tulemus on muidugi ootuspärane ja seletuv rahvastikuarengu etapiga, kus demograafilise ülemineku suur mullistus on seljataha jäänud. Erisuste üldmäära suhteline stabiilsus ei tähenda samas aga kaugeltki muutuste puudumist konkreetsete protsesside heterogeensuses, millest oli üksikasjalikult juttu varasemates peatükkides.

Tabel 12.3

Rahvastikuprotsesside sotsiaalne diferentsiatsioon
Põlisrahvastik, sünnipõlvkonnad 1924-1973

	Elu-koha-tüüp	Haridus		Usu-kuuluvus		Sotsiaal-päritolu		Kontroll-kese	
	Maa	Põhi	Kõrg	Usklik	Kom-beid järgiv	Ette-võtja	Harit-lane	Sees-mine	Väline
	Suhtrisk (bruto)								
Esmaskooselu ajastus	1,20**	1,31**	0,65**	0,91	1,02	0,91*	0,90	1,05	0,89*
Esmaskooselu tüüp	1,14	1,33**	0,96	0,76	0,91	1,00	1,04	0,92	0,53**
Lahutus	0,94	1,06	0,84*	1,19	0,91	0,89*	1,12	1,01	0,80*
Korduskooselu	1,16	1,14	0,77*	0,87	0,93	0,92	0,85	1,02	0,86
0⇒1 sünd	1,83**	1,61**	0,58**	0,68*	1,16	0,91	0,68*	1,18	0,95
1⇒2 sünd	2,43**	1,70**	0,86	0,77	0,98	1,06	0,84	0,92	0,96
2⇒3 sünd	2,92**	1,96**	0,77	1,37	1,02	1,03	0,82	0,79*	0,87
3⇒4 sünd	2,04**	1,94**	0,65	1,59	1,70**	0,81	0,83	0,71	0,44**
Esmassünni ajastus	1,41**	1,41**	0,63**	0,91	1,07	0,92*	0,78**	1,05	0,95
Menarhe	0,76**	0,82**	1,24**	1,00	1,01	1,05	1,26**	0,98	1,09
Esmasseksuaalsuhe	1,20**	1,36**	0,67**	0,71**	1,01	0,90**	0,97	1,10*	0,94
Esmasabort	0,83**	1,00	0,77**	0,90	0,93	0,88*	1,01	0,99	0,90
Kodustlahkumine	1,09*	1,08	0,77**	0,93	0,99	1,04	0,90	1,09*	0,94
Esmasränne	1,03	0,85**	1,00	0,91	1,08*	1,13**	0,95	1,10	0,91
Esmaskaugränne	1,15**	0,81**	1,12*	0,90	0,99	1,22**	0,93	1,10*	0,97
Alg ⇒ kesk	0,32**	1,00	6,82**	0,84	0,88	1,31**	4,52**	1,52**	0,98
Kesk ⇒ kõrg	0,58**	1,00	6,84**	1,40*	0,74**	1,27*	2,47**	1,84**	0,75
Koolilõpu ajastus	1,43**	1,00	0,45**	0,97	1,12**	0,90**	0,67**	0,83**	1,07
Esmastööleasumine	1,14**	1,52**	0,45**	0,85**	0,97	0,86**	0,76**	1,09*	1,02
Töölenaasmine	0,96	0,77**	1,10*	0,83**	0,97	0,95	0,97	1,17**	1,03
	Suhtrisk (neto)								
Esmaskooselu ajastus	1,20**	1,30**	0,64**	0,91	1,02	0,91*	0,90	1,05	0,89*
Esmaskooselu tüüp	1,14	1,32**	0,94	0,76	0,91	1,00	1,04	0,92	0,53**
Lahutus	0,94	1,02	0,92	1,19	0,91	0,89*	1,12	1,01	0,80*
Korduskooselu	1,16	1,13	0,81	0,87	0,93	0,92	0,85	1,02	0,86
0⇒1 sünd	1,83**	1,43*	0,62**	0,68*	1,16	0,91	0,68*	1,18	0,95
1⇒2 sünd	2,43**	1,14	1,30*	0,77	0,98	1,06	0,84	0,92	0,96
2⇒3 sünd	2,92**	1,40**	1,03	1,37	1,02	1,03	0,82	0,79*	0,87
3⇒4 sünd	2,04**	1,53*	0,97	1,59	1,70**	0,81	0,83	0,71	0,44**
Esmassünni ajastus	1,41**	1,32**	0,66**	0,91	1,07	0,92*	0,78**	1,05	0,95
Menarhe	0,76**	0,92	1,14**	1,00	1,01	1,05	1,26**	0,98	1,09
Esmasseksuaalsuhe	1,20**	1,37**	0,66**	0,71**	1,01	0,90**	0,97	1,10*	0,94
Esmasabort	0,83**	1,06	0,73**	0,90	0,93	0,88*	1,01	0,99	0,90
Kodustlahkumine	1,09*	0,99	0,79**	0,93	0,99	1,04	0,90	1,09*	0,94
Esmasränne	1,03	0,75**	1,08	0,91	1,08*	1,13**	0,95	1,10*	0,91
Esmaskaugränne	1,15**	0,68**	1,23**	0,90	0,99	1,22**	0,93	1,10*	0,97
Alg ⇒ kesk	0,32**	1,00	3,52**	0,84	0,88	1,31**	4,52**	1,52**	0,98
Kesk ⇒ kõrg	0,58**	1,00	5,42**	1,40*	0,74**	1,27*	2,47**	1,84**	0,75
Koolilõpu ajastus	1,43**	1,00	0,52**	0,97	1,12**	0,90**	0,67**	0,83**	1,07
Esmastööleasumine	1,14**	1,53**	0,45**	0,85**	0,97	0,86**	0,76**	1,09*	1,02
Töölenaasmine	0,96	0,76**	1,10*	0,83**	0,97	0,95	0,97	1,17**	1,03

** p<0,01, * p<0,05

11.2.2. Tunnuslõige

Rahvastikuprotsesside sotsiaalse diferentsiatsiooni teiseks käsitlussuunaks on selle võrdlus rahvastikurühmiti — elukohatüübi, haridustaseme, usukuuluvuse, sotsiaalpäritolu ja kontrollkeskme lõikes. Nagu raamatu varasemateski osades, on ka järgnevas põhieesmärgiks variatsiooni kaardistamine, mitte oletuste tegemine seda kujundavate kõikvõimalike mehhanismide laadi ja päritolu kohta. Rahvastikurühmade käsitlemiseks tuleb koondada tähelepanu tabeli 12.3 ridade asemel veergudele ja võrrelda vastavaid suhtriski vektoreid.

Linna- ja maarahvastiku kõrvutamisel väärib kõigepealt rõhutamist asjaomase dimensiooni kajastumine enamikus rahvastikuprotsessides, tubli kontrastina omaaegse propaganda kõlavale kuulutusele. Nõnda ulatus erisus kolmel neljandikul käsitlusalustest protsessidest statistilise olulisuspiirini ja ligi pooltel juhtudel hälbis suhtrisk baasrühmast enam kui 25 protsendi võrra. Oluline on tähele panna, et kuigi osa kõnealusest diferentsiatsioonist peegeldab linna- ja maarahvastiku koostise ebaühtlust, näiteks hariduskihtide ruumilise paiknemise tõttu, ei ole erisus siiski taandatav mõnele lihtsakoelisele struktuuritegurile. Tehnilises mõttes osutab nimetatud tõigale valdava enamiku riskinäitajate statistilise olulisuse säilimine rühmade koostiserisusi arvestavas mudelis. Muidugi ei tohi linna- ja maarahvastiku erisuse tõlgendamisel unustada linnastumise mõju, mille tulemusel maalt pärit uuslinlaste hulk ületab linnapäritolu maaelanike arvu, eriti PSU vanemates põlvkondades.

Erisuse suunavõrdlus osutab muu hulgas süsteemsele vahele maarahva kasuks järjestusspetsiifilistes sünnitõenäosustes, tugevaima väljendusega kolmandassünni puhul. Rahvastikutaaste vaatenurgast on kõnealuse erisuse kumulatiivtähendus üsna kardinaalne: kui maarahva sündimustase on kõigis käsitlusalustes põlvkondades, välja arvatud kaks nooremat, taastepiiri ületanud, siis linnas pole taastetasemeni jõudnud mitte ükski kohort. Ajastuslikult iseloomustab maarahvastikku elusündmuste tüüpiliselt varasem toimumine, osundatud järeldus kehtib seksuaalsuse, kooselu ja laste sünni, haridustee lõpu, töösündmuste ning rände suhtes, sisuliselt haakuvad eeltooduga ka maarahva väiksemad shansid kooliastmestikul ülespoole liikumiseks. Vastupidise suunaga erisus piirdub parasjagu kolme elusündmuse — menarhe, lahutuse ja abordiga. Hilisem menarhe on kooskõlas maanoorsoo teadaolevalt veidi aeglasema aktseleratsiooniga, lahutuse ja abordi puhul viitab erisus mitte niivõrd ajastusele kui asjaomaste sündmuste tagasihoidlikumale levikule maarahva seas.

Rahvastiku haridusrühmade arvukaid ja enamikul juhtudel ka statistiliselt olulisi erisusi tuleb ilmselt pidada ootuspäraseks, arvestades eriti kooliskäimise pikaajalist kumulatiivefekti. Domineeriva muljena kaasneb õpingutee pikenemisega teiste rahvastikusündmuste edasinihkumine, kuid mitmel puhul ka sagedasem toimumatajäämine. Hariduserisuse sellesuunalist gradienti võib selgesti täheldada seksuaalsuse, esmaskooselu, esmassünni ja tööleasumise ajastuses, pisut tagasihoidlikumal kujul aga ka kodustlahkumise, lahutuse, korduskooselu ning abordi ajastuses. Väga tugevasti väljendub asjaomane tendents samuti teises-, kolmandas- ja neljandassünni tõenäosuses, kusjuures diferents kõrgema pa-

riteedi suunas liikudes süveneb. Kuigi hariduserisuse tähendus on rahvastiku hariduskoostise ühtlustumise tõttu paratamatult vähenenud ning selektiivsuse raskuspunkt kooliastmestikus ümber paiknenud, peaks hariduskihtide ebavõrdne panus põlvkondade järjepidevuse tagamisse küllalt tõsist mõtteainet pakkuma. Nimelt pole kõrgharidusrahvastiku sündimustase üheski põlvkonnas küündinud taastepiirini, ka keskharidusrahvastikul on see korda läinud vaid sünnikohordis 1954-1958. Põhiharidusrahvastik seevastu on taastepiiril püsinud praktiliselt kõigis käsitlusalustes põlvkondades.

Põhisuuna kõrval leidub siiski ka mitu teisipidise hariduserisuse näidet — eri põhjustel kuuluvad mainitud rühma menarhe, ränne ja töölenaasmine. Varasem menarhe kõrgema haridustasemega rahvastikuosal viitab kehalise ja vaimse arengu korrelatsioonile, mille kohaselt kõrgemate vaimsete võimetega kaasneb ka kiirem füüsiline küpsemine. Koolitatuma rahvastikuosa varasemad elukohavahetused ja üldse suurem ruumiline liikumus on arusaadavalt tingitud õpirändest, mille intensiivsus haridusredeli kõrgematel astmetel suureneb. Huvitav on tõdeda, et koondtabelis peegelduv töölenaasmise kiirenemine haritumatel naistel on tegelikult tõsi üksnes PSU vanemates põlvkondades, nooremate puhul on vastav eelistus pöördunud pikema koduhõive poole. Suuna kõrval võib esitada küsimuse erisuse jaotusest ühelt poolt põhihariduse-keskhariduse ning teisalt kõrghariduse-keskhariduse vahel. Tabelis esitatud suhtriskidest ilmneb, et valdava proportsionaalsuse kõrval sisaldab elukarjääride käsitlusalune valik ka küllalt teistsuguseid olukordi, erisuse raskuspunkti koondumisega nii ühele kui teisele poole. Rahvastikuprotsesside sünkroonsuse seisukohalt väärib märkimist mittetraditsioonilise sündmusjärjestuse tavapärasest hoopis sagedasem esinemine kõrgema haridustasemega rahvastikukihtides.

Kui Euroopa PSU ettevalmistamisel lülitati selle kohustuslikku tuumküsimustikku täie enesestmõistetavusega ka usukuuluvus, siis Eesti kontekstis oli usu läbivate standardtunnuste hulka arvamine pigem üheks Pere- ja Sündimusuuringu uuenduslikuks panuseks. Kuigi end usklikuna määratlenud rahvastikurühm ei osutunud arvuliselt kuigi suureks — 16-17 protsenti sünnipõlvkondades 1924-1933, järgnevates kohortides ilma selge muutustrendita viie ja kaheksa protsendi vahel — on usklike elukarjääride püsiv eristumine väljaspool kahtlust. Suhtriskide vähene muutlikkus liit- ja lihtmudeli vahel rõhutab seejuures usukuuluvuse iseseisvat tähendust ja sõltumatust rahvastiku muudest tunnustest. Tabelis usklike ja usu suhtes ükskõiksete vahepealsena välja toodud rahvastikurühm, kuhu muuseas on kanaliseerunud peamine osa usu kandepinna laienemisest nooremates põlvkondades, eristub hoopis nõrgemini ega pälvi omaette tähelepanu. Metodoloogilisest vaatenurgast oli taolise vaherühma väljatoomine tarvilik eelkõige usklike tuumosa piiritlemiseks, kelle puhul tõekspidamised kajastuvad ka tegelikus käitumises.

Kooskõlas kristliku ilmavaatega avaldub usklikkus keskeltläbi konservatiivsemas peremoodustusviisis, mida iseloomustab seksuaalsuse, kooselu ja esmassünni hilisem ajastus ning tugevam orienteeritus abielule. Sama aluspõhjaga haakub küllalt hästi ka mõnevõrra pikem viibimine vanematekodus, suurem

paiksus, hilisem tööleasumine ning aeglasem töölenaasmine pärast laste sündi. Omalaadse erandi selles perekesksuse kontekstis moodustab usklike märgatavalt suurem lahutuskalduvus, millele on esiotsa küllalt raske seletust leida. Laste sünni puhul erisuse suund madalamalt kõrgemale pariteedile üleminekul muutub: esmas- ja teisessünni tõenäosus on usklikel madalam, kolmandas- ja neljandassünni tõenäosus seevastu aga kõrgem kui võrdlusrühmas. Kuivõrd erisuunalised suhtriskid üksteist tasakaalustavad, osutub usuerisuse kajastus rahvastikutaastes kokkuvõttes tagasihoidlikuks. Siiski tuleb rõhutada, et rühmatasandil sarnase koondtulemuseni viivad teed on usklikel rahvastiku ülejäänud osaga võrreldes hoopis heterogeensemad ja viitavad kahe küllalt erineva alarühma olemasolule usklike seas. Samalaadse järelduse võib teha usklike hariduskarjääri vaagides, mis näitab üheaegselt nii keskhariduseni jõudmise väiksemat kui kõrghariduse omandamise suuremat tõenäosust.

Vanemate sotsiaalpäritolu kajastumine rahvastiku elukarjäärides osutus mõneti ootuspäraselt häguseks, mis vaatamata statistiliselt oluliste erisuste olemasolule ei võimalda ülejäänud tunnustega võrreldavat tervikmuljet välja tuua. Taolise negatiivse alatooniga tulemuse peapõhjuseks on muidugi Eesti sõjajärgse rahvastiku- ja ühiskonnaarengu katkelisus. Samas võib taolise mosaiikseks kalduva üldpildi raames siiski märkida rohkem või vähem väljendunud tendentse teatud valdkondades. Üheks selliseks on sõjaeelsete ettevõtjate, enamasti talupidajate ning haritlaste hulgast pärineva rahvastikuosa tugevam orientatsioon haridusele, millega loogiliselt haakub ka hilisem tööleasumine. Oluline on tähele panna, et asjaomane suundumus on vaid osaliselt taandatav põlvkonnavahelisele haridusülekandele, näiteks ettevõtjate puhul keskhariduse omandamistõenäosus pärast vanemate haridustaseme arvessevõtmist koguni tugevneb. Hariduse pinnalt üldistades osutab see tulemus, et tõsistele jõupingutustele vaatamata ei läinud nõukogurezhiimil siiski korda Eesti ühiskonna sotsiaalset järjepidevust lammutada.

Isiksuse kontrollkese oli teiseks Pere- ja Sündimusuuringus rakendatud uudseks standardtunnuseks, mille diferentseeriv mõju avaldub rahvastiku üsna erinevates elukarjäärides. Sarnaselt usukuuluvusele väärib ka kontrollkeskme puhul eraldi rõhutamist selle suhteline sõltumatus ülejäänud käsitlusalustest rahvastikutunnustest, mis mudelarvutuse raamistikus väljendub täis- ja osamudeli suhtriskide suures kattuvuses. Enamiku protsesside puhul võib kokkuvõtliku üldmuljena sedastada elusündmuste varasemat ajastust seesmise kontrollkeskmega rahvastikul: internaalid edestavad teisi nii seksuaalsuhete alguse, kooselu kui laste sünni ajastuse poolest. Eksternaalidel seevastu toimuvad vastavad sündmused reeglina hiljem, samuti on välise kontrollkeskmega rühm väga tugevasti orienteeritud otseabielule ning neil on keskmisest väiksem kalduvus abielulahutusele ja aborditegemisele. Rahvastikutaaste seisukohalt on mõlema rühma panus küllalt sarnane, alates kolmandast pariteedist jääb sünnitõenäosus nii internaalidel kui eksternaalidel, ehkki ilmselt erinevatel asjaoludel, rahvastikukeskmisest madalamaks.

Ka ülejäänud elukarjäärides paistab seesmise kontrollkeskmega rahvastikuosa üsna selgesti silma oma tavapärasest suurema aktiivsusega. Internaale iseloomustab varasem kodustlahkumine, madalam paiksus ja vastavalt kõrgem ruumiline mobiilsus, tugevam haridusorientatsioon, eriti kõrgkooli astmel, ning sellest tulenev hilisem tööleasumine, kuid samas kiirem töölenaasmine pärast laste sündi. Ainsa kõrvalekalde osundatud üldpildist moodustab käsitlusaluses protsessikogumis menarhe, kuid ka selle puhul pöördub erisusgradient kohordivahemiku keskpaigast alates ootuspärasesse suunda. Seesmise ja välise kontrollkeskmega rahvastikuosa omavahel võrreldes võib kinnitada internaalide mõnevõrra tugevamat eristumist rahvastikukeskmisest, taolist järeldust kinnitab nii statistiline olulisuskriteerium kui suhtriski määr.

Elukohatüübi, haridustaseme, usukuuluvuse, sotsiaalpäritolu ja kontrollkeskme kõrval hõlmas rahvastiku sotsiaalse variatsiooni käsitlus raamatu eelnevates osades ka mitmesuguseid protsessispetsiifilisi rahvastikutunnuseid. Rühmaerisuste kokkuvõtte lõpetuseks on paslik meenutada, et ka nimetatud tunnuste hulgas leidub mitmeid selliseid, mille mõjuväli ulatub kaugemale konkreetsest üksikprotsessist ning pälvib seetõttu samuti laiemat tähelepanu. Eelkõige kuuluvad niisuguste tunnuste hulka kaks vanematekodu iseloomustavat karakteristikut — õdede-vendade arv ja kasvupere terviklikkus. Mõlema küllalt tugevaid kajastusi võib leida üsna laialdaselt nii isiku sündimuskäitumises kui sellest kaugemal seisvates haridus- ja töökäitumises ning paiksuses. Tähelepanu tarvidust neile tõsiasjadele rõhutab ühelt poolt lapsepõlvekodust saadud pagasi pikaajaline kumulatiivne toime eluteel, veel enam aga põlvkondadevaheline järjepidevus, mille kaudu asjaomased erisused mõjutavad homse rahvastikupildi kujunemist.

VIIDATUD KIRJANDUS

Ahven, Andri (1998). Kuritegevus ja turvatunne. *Sotsiaaltrendid*. Tallinn, Eesti Statistikaamet, lk.84-90.

Allison, Paul (1984). *Event history analysis: regression for longitudinal data*. Sage University Paper no.46.

Alter, George (1988). *Family and the female life course. The women of Verviers, Belgium, 1849-1880*. Madison, University of Wisconsin Press.

Ametite klassifikaator (1999). Tallinn, Sotsiaalministeerium.

Anderson, Barbara (1986). Regional and cultural factors in the decline of marital fertility in Europe. *A.Coale, S.Watkins (Eds) The decline of fertility in Europe*. Princeton, Princeton University Press, pp.293-313.

Anderson, Barbara (1987). The life course of Soviet women born 1905-1960. *J.Millar (Ed) Politics, work and daily life in the USSR*. New York, Cambridge University Press, pp.203-240.

Anderson, Barbara & Kalev Katus & Allan Puur & Brian Silver (1993). Characteristics of women having abortions in Estonia. *International Population Conference,* vol.1. Montreal, IUSSP, pp.215-234.

Anderson, Barbara & Kalev Katus & Allan Puur & Brian Silver (1994). The validity of survey responses of abortion. *Demography*, vol.31, no.1, pp.115-132.

Anderson, Barbara & Kalev Katus & Brian Silver (1994). Developments and prospects for population statistics in the countries of the former Soviet Union. *Population Index,* vol.60, no.1, pp.4-20.

Anderson, Barbara & Allan Puur & Brian Silver & Henri Soova & Rein Vöörmann (1994). Use of a lottery as an incentive to increase survey participation. *International Journal of Public Opinion Research*, vol.6, no.1, pp.64-71.

Andreev, Evgeni & Leonid Darski & Tatiana Harkova (1998). *Demografitsheskaja istoria Rossii 1927-1959*. Moskva, Informatika.

Arens, Ilmar (1994). *Peipsitagused eestlased*. Tartu, Tartu Ülikooli Kirjastus.

Aromaa, K. & Andri Ahven (1995). *Victims of crime in a time of change*. *Estonia 1993 and 1995*. Helsinki.

Arutjunjan, Juri & Juhan Kahk (1980). *(Koost) Sotsioloogilisi suletõmbeid Nõukogude Eesti kohta*. Tallinn, Perioodika.

Astone, N. & S.McLanahan (1994). Family structure, residential mobility and school dropout. *Demography*, vol.31, no.4, pp.575-584.

Aul, Juhan (1964). *Anthropologia Estonica*. Tartu, Tartu Riiklik Ülikool.

Auriat, Nadia (1996). *Les defaillances de la memoire humaine: aspects cognitifs des enquetes retrospectives*. Paris, INED.

Avdeev, Alexandr (1994). Contraception and abortions: trends in the USSR and prospects for the 1990s. *W.Lutz, S.Scherbov, A.Volkov (Eds) Demographic*

Trends and Patterns in the Soviet Union Before 1991. London-New York, Routledge, pp.131-146.

Avdeev, Alexandr & Alan Blum & Irina Troitskaya (1995). The history of abortion statistics in Russia and the USSR from 1900 to 1991. *Population: An English Selection*, vol.7, pp.39-66.

Axinn, W. & A.Thorton (1992). The influence of parental resources and the timing of the transition to marriage. *Social Science Research*, vol.21, pp.261-285.

Balakrishan T. (1989). Changing nuptality patterns and it fertility implications in Canada. *J.Legare, T.Balakrishan, R.Beaujot (Eds) The family in crisis: a population crisis*. Ottawa, Royal Society of Canada.

Baltes, Paul (1978). *(Ed) Life span development and behaviour*, vol.1. New York, Academic Press.

Baltes, Paul & Orville Brim (1979-1980). *(Eds) Life span development and behaviour*, vol.2-3. New York, Academic Press.

Barkalov, Nicholas (1998). On solutions of the cohort parity analysis model. *Mathematical Population Studies*, vol.7, no.1, pp.79-107.

Barkalov, Nicholas & Jürgen Dörbritz & Sharon Kirmeyer (1999). Fertility characteristics of the Baltic populations: a parity-progression view. *Society, Parliament and Legislation*. Tallinn, Chancellery of Riigikogu, pp.151-164.

Bauman A. (1988). *Freedom*. Milton Keynes, Open University Press.

Beard, R. (1976). *(Ed) The menopause*. London, MTP Press.

Beck U. (1992). *Risk society. Toward a new modernity*. London, Sage.

Becker, Gary (1981). *The treatise on the family*. Cambridge, Harvard University Press.

Beechey, Veronica & Tessa Perkins (1988). *A matter of hours. Women, part-time work and the labour market*. Cambridge, Polity Press.

Beer, Joop & Fred Deven (2000). *(Eds) Diversity in family formation*. Dordrecht, Kluwer Academic Publishers.

Berendsen, Veiko & Margus Maiste (1999). *Esimene ülevenemaaline rahvaloendus Tartus, 28. jaanuar 1897*. Tartu, Eesti Rahvusarhiiv.

Berent, John (1977). Directions and methods of analysis of World Fertility Survey data in low-fertility countries. *International Population Conference*. Liege, pp.67-86.

Berg, Eiki & Hill Kulu (1996). Peipsivene: rahvus- ja regionaalpoliitilised realiteedid. *Akadeemia*, nr.6, lk.1164-1183.

Bergues, H. & P.Aries & E.Helin & J.Henry & R.Riquet & A.Sauvy & J.Sutter (1960). *La prévention des naissances dans la famille*. Paris, INED.

Bernardt, Eva (1986). Women's home attachment at first birth: the case of Sweden. *European Journal of Population*, vol.2, no.1, pp.5-29.

Bernardt, Eva (1987). Continued home attachment versus transition to employment: an intensity regression analysis of Swedish one-child mothers. *Stockholm Research Reports in Demography*, no.33.

Bertalanffy, Ludwig (1968). *General systems theory*. New York, George Braziller.

Besser, L. & Karl Ballod (1897). Smertnost, vozrastnoi sostav i dolgovetshnost povoslavnogo naselenia oboego pola v Rossii za 1851-1890 gody. *Zapiski Akademii Nauk,* t.1, no.5. St.Peterburg.

BIB (1992). *Demographic implications of marital status*. Bonn, Bundesinstitut für Bevölkerungswissenschaft.

Blayo, Chantal (1991). Les modes de prevention des naissances en Europe de l'Est. *Population*, vol.46, no.3, pp.527-546.

Blayo, Chantal (1993). Le role de l'avortement dans les pays d'Europe Centrale et Orientale. *International Population Conference*, vol.1. Montreal, IUSSP, pp.235-252.

Blossfeld, Hans-Peter (1995). *(Ed) The new role of woman: family formation in modern societies.* Boulder, Westview Press.

Blossfeld, Hans-Peter & Alfred Hamerle & Karl Mayer (1989). *Event history analysis.* Hillsdale, Lawrence Erlbaum Associates Publishers.

Blossfeld, Hans-Peter & J.Huinink (1991). Human capital investments or norms of role transitions? How women's schooling and career affect the process of family formation. *American Journal of Sociology*, vol.97, no.2, pp.143-168.

Blossfeld, Hans-Peter & Götz Rohwer (1995). *Techniques of event history modeling. New approaches to causal analysis*. Mahwav, Lawrence Erlbaum Associates Publishers.

Blossfeld, Hans-Peter & Antonella Rose & Jan Hoem & Götz Röhwer (1995). Education, modernization and the risk of marital disruption: Differences in the effect of women's educational attainment in Sweden, West-Germany and Italy. *K.Mason, A.-M.Jensen (Eds) Gender and family change in industrialised countries*. Oxford, Clarendon Press, pp.200-222.

Blossfeld, Hans-Peter & Erik Klijzing (2002). *Globalisation and transition to adulthood in Europe*. *Forthcoming*.

Boggess, S. (1998). Family structure, economic status and educational attainment. *Journal of Population Economics*, vol.11, no.2, pp.205-222.

Bojarski, Aron (1967). *Kurs demografii*. Moskva, Statistika.

Bongaarts, John (1978). The framework for analyzing the proximate determinants of fertility. *Population and Development Review*, vol.4, no.1, pp.105-132.

Bongaarts, John (1982). The fertility inhibiting effects of the intermediate fertility variables. *Studies in Family Planning*, vol.13, no.6/7, pp.179-189.

Bongaarts, John (1990). *The measurement of wanted fertility. Population and Development Review*, vol.16, no.3, pp.487-506.

Bongaarts, John & Robert Potter (1983). *Fertility, biology, and behaviour: an analysis of proximate determinants*. New York, Academic Press.

Boserup, Ester (1981). *Population and technological change: a study of long-term trends*. Chicago, Chicago University Press.

Bosveld, Willy (1996). *The ageing of fertility in Europe*. Amsterdam, PDOD.

Boudon, R. (1974). *Education, opportunity and social inequality*. New York, John Wiley.

Bourdieu, P. & J.-C.Passeron (1977). *Reproduction in education, society and culture*. London, Sage.

Bracher, Michael & Gigi Santow (1990). The family histories of Australian women. *European Journal of Population*, vol.6, no.3, pp.227-256.

Brown, M. (2000). Coitus, the proximate determinant. *Journal of Biosocial Science*, vol.32, no.2, pp.145-159.

Bullough, V. & B.Bullogh (1994). *(Eds) Human sexuality: an encyclopedia*. New York, Harland.

Bumpass, Larry & James Sweet (1980). *Patterns of employment before and after childbirth*. Vital and Health Statistics, Series 23, no.4. Hyatsville, US National Centre for Health Statistics.

Caldwell, James (1982). *Theory of fertility decline*. New York, Academic Press.

Caldwell, James (1996). Demography and social science. *Population Studies*, vol.50, no.3, pp.305-333.

Callens, Marc & Wim van Hoorn & Andries de Jong (2000). Labour force participation of mothers. *J.Beer, F.Deven (Eds) Diversity in family formation. The second demographic transition in Belgium and Netherlands.* Dordrecht, Kluwer Academic Publishers, pp.89-114.

Calot, Gérard (1999). L'analyse demographique conjoncturelle. *A.Kuijsten, H.Gans, H.Feijter (Eds) The joy of demography and other disciplines*. Amsterdam, NethurD, pp.295-323.

Calot, Gérard & Jean-Paul Sardon (1997). Etonnante fécontité suédoise. *Futuribles*, no.217, pp.5-14.

Calot, Gérard & Alain Confesson & Jean-Paul Sardon & Erminio Baranzini & Stéphane Cotter & Philippe Wanner (1998). *Two centuries of Swiss demographic history*. Bern, Bundesamt für Statistik.

Cattell, R. (1971). *Abilities: their structure growth, and action*. Boston, Houghton Mifflin.

Chasteland, Jean-Claude & Louis Roussel (1997). *(Eds) Les contours de la demographie au seuil du XXIe siecle*. Paris, INED.

Cesano, Giuseppe (1999). Who is working in Europe? *D.Kaa, H.Leridon, G.Gesano, M.Okólski (Eds) European populations. Unity in diversity*. Dordrecht, Kluwer Academic Publishers, pp.77-140.

Chiemprachana, C. & D.Lucas & C.McMurray (1999). *Why do some Thai students drop out after 6 years of compulsory schooling*. WP no.79. Canberra, Australian National University.

Cleland, John & John Hobcraft (1985). *(Eds) Reproductive change in developing countries: Insights from the World Fertility Survey*. New York.

Cleland, John & C.Scott (1987). *(Eds) The World Fertility Survey. An assessment*. Oxford, Oxford University Press.

Cliquet, Robert & Fred Deven & Martine Corijn & Marc Callens & Edith Lodewijck (1992). *Conceptual and analytical framework of the 1991 Family and Fertility Survey in Flanders*. CBGS Werkdocument no.82.

Cliquet, Robert (2000a). *Origin and history of the FFS project: achievements and limitations*. Paper to FFS Flagship Conference, Brussels.

Cliquet, Robert (2000b). *Synthesis and assessment of the documentation and discussions of the Geneva meeting on the PAU GGP.* Geneva, United Nations.

Coale, Ansley (1979). The use of modern analytical demography by T.R.Malthus. *Population Studies*, vol.33, no.2, pp.329-332.

Coale, Ansley & Barbara Anderson & Erna Härm (1979). *Human fertility in Russia since the nineteenth century*. Princeton, Princeton University Press.

Coale, Ansley & James Trussell (1974). Model fertility schedules: variations in the age structure of childbearing in human populations. *Population Index*, vol.40, no.2, pp.185-258.

Coale, Ansley & Susan Watkins (1986). *(Eds) The decline of fertility in Europe*. Princeton, Princeton University Press.

Cochrane, S. (1978). *Fertility and education: what do we really know?* Baltimore, John Hopkins University Press.

Coleman, David (1986). Population regulation: a long-range view. *D.Coleman, R.Schofield (Eds) The state of population theory*. Oxford, Basil Blackwell, pp.14-41.

Coleman, David (1999). International migration in Europe in the late 1990s. *D.Coleman, E.Wadensjö (Eds) Immigration to Denmark. International and national perspectives.* Aarhus, Aarhus University Press, pp.46-103.

Corijn, Martine (1996). *Transition into adulthood in Flanders. Results from the Fertility and Family Survey 1991-1992*. Brussels, NIDI & CBGS Publications.

Corijn, Martine & Erik Klijzing (2001). *(Eds) Transition to adulthood in Europe*. Dordrect, Kluwer Academic Publishers.

Council of Europe (2001). *Recent demographic developments in Europe*. Strasbourg, Council of Europe.

Courgeau, David & Eva Lelièvre (1992). *Event history analysis in demography*. Oxford, Clarendon Press.

Courgeau, David & Eva Lelièvre (1997). Changing paradigm in demography. *Population: an English Selection*, vol.10, pp.1-10.

Cox, David (1972). Regression models and life tables. *Journal of the Royal Statistical Society*, vol.34, pp.187-220.

Cox, David & David Oakes (1984). *Analysis of survival data*. London, Chapman and Hall.

Creatsas, G. (1995). Adolescent pregnancy in Europe. *International Journal of Fertility Menopause Studies*, vol.40, pp.80-84.

Csernak, Judith (1996). Marriage and divorce in Hungary, 1870-1994. *Demografia*, vol.39, no.2-3, pp.108-135.

Darsky, Leonid (1986). *Evolucija rozdaemosti v SSSR po dannym obschesojuznyh vyborochnyh obsledovanii*. Paper to Deuxieme Seminaire Franco-Sovetique de Demographie, Suzdal.

Darsky, Leonid & Sergei Scherbov (1995). Marital status behaviour of women in the former Soviet Union. *European Journal of Population*, vol.11, no.1, pp.31-62.

David, Henry (1992). Abortion in Europe, 1920-1991: a public health perspective. *Studies in Family Planning*, vol.23, pp.1-22.

David, P. & W.Sanderson (1988). Measuring fertility control with CPA. *Population Index*, vol.54, no.4, pp.691-713.

Davis, Kingsley (1984). Wives and work: the sex-role revolution and its consequences. *Population and Development Review*, vol.10, no.3, pp.397-417.

Dex, Shirley (1995). The reliability of recall data: a literature review. *Bulletin de Methodologie Sociologique*, vol.49, pp.58-89.

Diekman, A. & S.Weick (1992). *(Eds) Der Familienzyklus als Sozialer Process*. Berlin, Duncker and Humboldt.

Di Giulio, P. & Ron Lesthaeghe & Hein Moors & Antonella Pinelli (1999). *Fertility tempo and quantum: an empirical test of major theories with data from four FFS countries*. Paper at *Demograpy, analysis and synthesis.* Rome.

Dourleijn, Edith & Aart Liefbroer & Gijs Beets (2000). *The measurement of educational attainment in the FFS: Comparing the ISCED-classification with information from educational histories in 17 European countries*. Paper to FFS Flagship Conference, Brussels.

Dupâquier, Jacques & Antoinette Fauve-Chamoux & Eugene Grebenik (1983). *(Eds) Malthus: past and present*. London, Academic Press.

Durand, John (1975). *Labour force and development*. Princeton, Princeton University Press.

Eamets, Raul & Dmitri Kulikov & Kaia Philips (1997). *Structural changes in the Estonian labour market 1989-1994*. Tallinn-Viljandi, Eesti Statistikaamet.

Eamets, Raul (1999). *(Ed) Estonian labour market and labour market policies*. Tallinn-Viljandi, Ministry of Social Affairs.

EAPS (2001). *European Population Conference 2001. Abstracts*. Helsinki, European Association for Population Studies.

Easterlin, Richard (1980). *Birth and fortune. The impact of numbers on personal welfare*. New York, Basic Books.

Eesti Statistika (1939). *Eesti Statistika*. Tallinn, Riigi Statistika Keskbüroo.

EKDK (1995a). *Eesti Pere- ja Sündimusuuring. Metodoloogiaülevaade*. RU Sari A, nr.39. Tallinn, EKDK.

EKDK (1995b). *Eesti Pere- ja Sündimusuuring. Standardtabelid*. RU Sari C, nr.6. Tallinn, EKDK.

EKDK (1996-1998). *Rahvastiku ühtlusarvutatud sündmus- ja loendusstatistika 1965-1990. Viljandimaa, Lääne-Virumaa, Järvamaa, Jõgevamaa, Valgamaa*. RU Sari C, nr.8-12. Tallinn, EKDK.

EKDK (1998a). *Estonian 1959 Census: feasibility study for databank organisation and analysis programme*. Tallinn, EKDK.

EKDK (1998b). *Rootsi-eestlaste rahvastikuarhiivi materjalide nimistu*. Käsikiri.

EKDK (1999). *Eesti Pere- ja Sündimusuuring. Meesküsitluse metodoloogiaülevaade*. RU Sari A, nr.40. Tallinn, EKDK.

EKDK (2002a). *Eesti Pere- ja Sündimusuuring. Meesküsitluse standardtabelid*. RU Sari C. Tallinn, EKDK. Ilmumas.

EKDK (2002b). *Eesti Põlisusuuring.* RU Sari A, nr.41. Tallinn, EKDK. Ilmumas.

Elder, Glen, Jr. (1974). *The children of the Great Depression*. Chicago, University of Chicago Press.

Elder, Glen, Jr. (1975). Age differentiation and the life course. *Annual Review of Sociology*, vol.1, pp.165-190.

Elder, Glen Jr. & Richard Rockwell (1976). The timing of marriage and women's life patterns. *Journal of Family History*, vol.1, no.3, pp.34-52.

Elder, Glen, Jr. (1995). The life course paradigm: social change and individual development. *P.Moen, G.Elder (Eds) Examining lives in context: perspectives on the ecology of human development*. Washington, Academic Press.

EMSB (1992-1995). *Eesti tervishoiustatistika aastaraamat*. Tallinn, Eesti Meditsiinistatistika Büroo.

Ennuste, Ülo & Lisa Wilder (1999). *(Eds) Harmonisation with western economies*. Tallinn, Estonian Institute of Economics.

Erikson, E. (1950). *Childhood and society*. New York, Norton.

Erlich, Paul & Anna Erlich (1970). *Population, resources, environment.* San Fransisco, W.H.Freeman.

ESA (1995-1997). *Eesti rahvastik rahvaloenduste andmetel. I-V*. Tallinn, Eesti Statistikaamet.

ESA (1997a). *Estonian labour force survey 1995. Methodological Report*. Tallinn-Viljandi, Eesti Statistikaamet.

ESA (1997b). *Estonian labour force survey 1995. Estonian labour force at the beginning of 1995 and general changes in 1989-1995*. Tallinn-Viljandi, Eesti Statistikaamet.

ESA (1997-2000). *Tööjõud Eestis*. Tallinn-Viljandi, Eesti Statistikaamet.

ESA (2000). *Rahvastik 1999*. Tallinn, Eesti Statistikaamet.

ESA (2001). *2000 aasta rahva ja eluruumide loendus*. Tallinn, Eesti Statistikaamet.

Etzler, C. (1987). *Education, cohabitation and the first child: some empirical findings from Sweden*. Research Raport, no.34. Stockholm, University of Stockholm.

Eurostat (1991-1999). *Labour force survey. Principal results*. Luxembourg, Eurostat.

Even, William (1984). Career interruptions following childbirth. *Journal of Labour Economics*, vol.5, no.3, pp.255-275.

Festy, Patrick (1984). *Fertility in Western countries from 1870 to 1970*. Bangkok, United Nations.

Festy, Patrick & France Prioux (2001). *An evaluation of the FFS project*. Paris, INED.

Fougstedt, Gunnar (1977). *Trends and factors of fertility in Finland*. Helsinki, Societas Scientiarum Fennica.

Frejka, Tomas (1985). Induced Abortion and Fertility. *Family Planning Perspectives*, vol.17, no.5, pp.230-234.

Fukuyama, Francis (2001). *Suur vapustus*. Tallinn, Tänapäev.

Galton, Francis (1883). *Hereditary genius: an inquiry into its laws and consequences*. London, Macmillan.

Giddens, Anthony (1991). *Modernity and self-identity: self and society in the late modern age*. Cambridge, Polity Press.

Gierveld, J. & A. Liefbroer & E.Beeking (1991). The effect of parental resources on patterns of leaving home among young adults in the Netherlands. *European Sociological Review*, vol.7, no.1, pp.55-71.

Gillis, John & Louise Tilly & David Levine (1992). *(Eds) The European experience of declining fertility*. Cambridge.

Glick, Paul (1947). The family cycle. *American Sociological Review*, vol.12, no.2, pp.164-174.

Glick, Paul (1955). The life cycle of the family. *Journal of Marriage and Family Living*, vol.18, no.1, pp.3-9.

Goldscheider, Frances (2000). *Realising the potential of FFS1 with contextual data*. Paper to FFS Flagship Conference, Brussels.

Goldscheider, Frances & Julia Da Vanzo (1989). Pathways to independent living in early adulthood: marriage, semi-autonomy, and premarital residential independence. *Demography*, vol.26, no.4, pp.597-613.

Goldthorpe, John (1987). *Social mobility and class structure in modern Britain*. Oxford, Clarendon Press.

Golini, Antonio (1997). Demographic trends and aging in Europe. *Genus*, vol.53, no.3-4, pp.33-75.

Gould, Stephen (1981). *The mismeasure of man*. New York, Norton.

Gould, Stephen (2001). *Valesti mõõdetud inimene*. Tallinn.

Gourbin, Catherine & Godelieve Masuy-Stroobant (1993). *Are live and stillbirths comparable all over Europe*. Louvain-la-Neuve, Université Catholique de Louvain.

Government of Estonia (1998). *Report submitted to Regional Population Meeting*. Tallinn.

Granström, Fredrik (1997). *Fertility and family surveys in countries of the ECE region. Standard country report. Sweden*. New York and Geneva, United Nations.

Graunt, John (1662). *Natural and political observations ... made upon the bills of mortality ... of London*. London.

Gray, Ronald (1979). Biological factors other than nutrition and lactation which may influence natural fertility. *H.Leridon, J.Menken (Eds) Natural fertility*. Liege, Ordina, pp.217-252.

Greenstein, Theodore (1989). Human capital, marital and birth timing and postnatal labour force participation of married women. *Journal of Family Issues*, vol.10, no.3, pp.359-382.

Hajnal, John (1965). European marriage patterns in perspective. *D.Glass, D.Eversley (Eds) Population in history*. Chicago, Alding Publishing Company, pp.101-143.

Hampl, Martin (2000). *Reality, society and geographical/environmental organisation: searching for an integrated order*. Prague, Charles University.

Hampl, Martin & Zdenek Pavlik (1977). On the nature of demographic and geodemographic structures. *Acta Universitatis Carolinea, Geographica*, vol.12, no.2, pp.3-23.

Hareven, Tamara (1974). The family as process: The historical study of family cycle. *Journal of Social History*, vol.7, pp.322-329.

Hareven, Tamara (1978). *Transitions: The family and life course in historical perspective*. New York, Academic Press.

Haridusministeerium (1938). *Kutseharidus Eestis*. Tallinn, Haridusministeerium.

Haskey, John (1992). Patterns of marriage, divorce and cohabitation in the different countries of Europe. *Population Trends*, vol.69, no.1, pp.27-36.

Hatton, Timothy & Jeffrey Williamson (1994). What drove mass migrations from Europe in the late nineteenth century. *Population and Development Review*, vol.20, no.3, pp.533-561.

Haug, Werner & Youssef Courbage & Paul Compton (1999-2001). *(Eds) The demographic characteristics of national minorities in certain European states,* vol.1-2. Strasbourg, Council of Europe.

Haug, Werner & Youssef Courbage & Paul Compton (2002). *(Eds) Immigrant populations in Europe*. Strasbourg, Council of Europe. *Forthcoming*.

Haveman, R. & B.Wolfe & J.Spaulding (1991). Childhood events and circumstances influencing high school completion. *Demography*, vol.28, no.1, pp.133-157.

Heckman, J. & J. Walker (1992). Understanding third births in Sweden. J.Trussell, R.Hankinson, J.Tilton (Eds) Demographic applications of event history analysis. Oxford, Clarendon Press, pp.157-208.

Heinlo, Aavo (1998). Haridus. *Sotsiaaltrendid*. Tallinn, Eesti Statistikaamet, lk.24-32.

Helemäe, Jelena & Ellu Saar & Rein Vöörmann (1999). Job mobility in Estonia: What has changed in 1989-1994. *R.Eamets (Ed) Estonian labour market and labour market policy*. Viljandi-Tartu, Ministry of Social Affairs, pp.56-70.

Helemäe, Jelena & Ellu Saar & Rein Vöörmann (2000). *Kas haridusse tasus investeerida*? Tallinn, Teaduste Akadeemia Kirjastus.

Helemäe, Jelena & Ellu Saar & Rein Vöörmann (2001). *Eesti noorsooraport*. Tallinn. Käsikiri.

Henry, Louis (1961). Some data on natural fertility. *Eugenics Quarterly*, vol.8, pp.81-91.

Henshaw, S. & E.Morrow (1990). *Induced abortion: a worldwide review. 1990 supplement*. New York, Alan Guttmacher Institute.

Henshaw, S. & S.Singh & T.Haas (1999). The incidence of abortion worldwide. *International Family Planning Prospects,* vol.25, no.1, pp.30-38.

Herrnstein, Richard & Charles Murray (1994). *The Bell curve*. New York, Free Press.

Hershberg, Theodore (1981). *(Ed) Philadelphia: work, space, family and group experience in the 19th century*. New York, Academic Press.

Heyns, B. & I.Bialecki (1993). Educational inequalities in the post-war Poland. *Y.Shavit, H.-P.Blossfeld (Eds) Persistent inequality: changing educational stratification in thirteen countries*. Boulder, Westview Press, pp.303-336.

Himes, Norman (1936). *Medical history of contraception*. Baltimore, Williams & Wilkins Company.

Hoem, Britta (1995). *Kvinnors och mäns liv: En rapport från SCB:s undersökning om Familj och arbete. Del 2: Parbildning och separationer*. Demografi, barn och familj 1995. Stockholm, Statistiska Centralbyrån.

Hoffmann, Eivind (1987). Issues concerning a possible revision of the international classification of status in employment. *Bulletin of Labour Statistics*, no.4, pp.ix-xvi.

Hofsten, Erland & Hans Lundström (1976). *Swedish population history. Main trends from 1750 to 1970.* Stockholm, Statistiska Centralbyrån.

Hogan, David (1978). The variable order of events in the life course. *American Sociological Review*, vol.43, pp.573-586.

Hogan, David (1981). *Transitions and social change: the early lives of American men*. New York, Academic Press.

Holland, John (1995). *Hidden order: how adaptation builds complexity*. Reading, Addison-Wesley.

Hougaard, P. (1999). Multi-state models: a review. *Lifetime Data Analysis*, vol.5, pp.239-264.

Hubert, Michael & Nathalie Bajos & Theo Sandford (1998). *(Eds) Sexual behaviour and HIV/AIDS in Europe*. London, UCL Press.

Hullen, Gert (1998). *Lebensverläufe in West- und Ostdeutchland*. Längshnittanalysen des deutchen Family and Fertility Surveys. Opladen, Leske and Budrich.

Hussmanns, Ralf & Fahrad Mehran & Vijay Verma (1990). *Surveys of economically active population, employment, unemployment and underemployment*. Geneva, ILO.

Höhn, Charlotte (2001). *(Ed) Demographic and cultural specificity and integration of migrants*. Wiesbaden, Bundesinstitut für Bevölkerungswissenschaft.

Hyrenius, Hannes (1942). *Estlands svenskarna*. Lund.

Ilmakunnas, Pekka & Seppo Laaksonen & Mika Maliranta (1999). Enterprise demography and job flows. *J.Alho (Ed) Statistics, registries and science. Experiences from Finland*. Helsinki, Statistics Finland.

ILO (1988). *Current international recommendations on labour statistics*. Geneva, ILO.

ILO (1990). *ISCO-88. International standard classification of occupations*. Geneva, ILO.

ILO (1991-1999). *Year book of labour statistics*. Geneva, ILO.

ILO Bureau of Statistics (1995). *Maternity leave and other types of leaves in transition countries and the international definitions of employment and unemployment*. Paper to European Conference of Statisticians, Geneva.

Inglehart, R. (1997). *Modernisation and postmodernisation*. Princeton, Princeton University Press.

International encyclopedia of population (1982). New York and London.

Jensen, A. (1980). *Bias in mental testing*. New York, Free Press.

Johnson, Stanley (1987). *World population and the United Nations*. New York, United Nations.

Jonsson, J. & M.Gahler (1997). Family dissolution, family reconstitution and children's educational careers: recent evidence from Sweden. *Demography*, vol.34, no.2, pp.277-293.

Jonung, Christina & Inga Persson (1992). *Women and market: international comparisons may be misleading*. Paper to 9th Nordic Demographic Symposium, Lund.

Jordan, Paul (1886). *Die resultate der ehstländischen volkszählung vom 29 december1881 in textlicher beleuchtung*. Reval.

Joshi, Heather (1993). Work lifecycle and social protection. *A.Blum, J.-L.Rallu (Eds) European population. Demographic dynamics*. Paris, John Libbey Eurotext, pp.331-342.

Jung-Stilling, F. & W.Anders (1883-1885). *Ergebnisse der Baltischen volkszählung vom 29.december 1881*. Riga.

Kalbfleish, J. & R.Prentice (1980). *The analysis of failure data*. New York, John Wiley.

Kannel, W. & M.Hjortland & P.McNamara & T.Gordon (1976). Menopause and risk of cardiovascular disease: the Framingham study. *Annals of Internal Medicine*, vol.85, pp.447-452.

Kant, Edgar (1935). *Bevölkerung und Lebensraum Estlands*. Tartu, Akadeemiline Kooperatiiv.

Karjahärm, Toomas & Väino Sirk (1999). *Eesti rahvusliku haritlaskonna kujunemine 1860-1917*. Tallinn, Eesti Entsüklopeediakirjastus.

Karro, Helle (1999). *Reproductive health and pregnancy outcome in Estonia*. Tartu, Tartu University Press.

Katus, Kalev (1988a). *Eesti rändetagamaa rahvastikuprognoos*. RU Sari B, nr.5. Tallinn, EKDK.

Katus, Kalev (1988b). *(Red) Podhody k upravleniu migratsionnym razvitiem*. Tallinn, Valgus.

Katus, Kalev (1990). Demographic trends in Estonia throughout the centuries. *Yearbook of Population Research in Finland*. Helsinki, pp.50-66.

Katus, Kalev (1991a). *Fertility Trend and Regional Differences in Estonia*. RU Series B, no.12. Tallinn, EKDK.

Katus, Kalev (1991b). *Estonian Censuses: Data on Fertility*. Paper at the Quetelet Seminar, Gembloux.

Katus, Kalev (1992). Sündimus ja selle piirkondlikud erisused Eestis demograafilise ülemineku jooksul. *Akadeemia*, nr.1 & 2, lk.134-149 & 365-585.

Katus, Kalev (1993). *(Toim) Mitmekeelne demograafia sõnastik*. Tallinn, EDA.

Katus, Kalev (1994). Fertility transition in Estonia, Latvia and Lithuania. *W.Lutz, S.Scherbov, A.Volkov (Eds) Demographic trends and patterns in the Soviet Union before 1991*. London and New York, Routledge, pp.89-111.

Katus, Kalev (1997a). *Post-transitional cohort fertility: the case of Estonia*. RU Series B, no.33. Tallinn, EKDK.

Katus, Kalev (1997b). Long-term fertility development in Baltoscandia. *Yearbook of Population Research in Finland*, pp.18-35.

Katus, Kalev (1997c). General trend of population ageing in Estonia. *Trames*, vol.1, no.3 (Special Issue on Estonian Population), pp.190-220.

Katus, Kalev (1998). Rahvastikuareng. *Sotsiaaltrendid*. Tallinn, Eesti Statistikaamet, lk.7-24.

Katus, Kalev (1999). Rahvus ja vähemusrahvus. *J.Viikberg (Koost) Eesti rahvuste raamat*. Tallinn, Eesti Entsüklopeediakirjastus, lk.400-406.

Katus, Kalev (2000). Long-term mortality trend in Baltic countries. *Trames*, vol.4, no.3 (Special Issue on Estonian Population), pp.231-256.

Katus, Kalev (2001). Eesti rahvastiku areng Euroopa kontekstis. *M.Veiderma (Koost) Eestile mõeldes. Vabariigi Presidendi akadeemiline nõukogu 1994-2001*. Tallinn, Teaduste Akadeemia Kirjastus, lk.35-49.

Katus, Kalev & Marek Kupiszewski & Philip Rees & Luule Sakkeus & Anne Herm & David Powell (1998). *Internal migration and regional population dynamics in Estonia*. RU Series B, no.37. Tallinn, EKDK.

Katus, Kalev & Jüri Kõre & Marje Pavelson & Allan Puur & Luule Sakkeus (1993). *Individuaalstatistika ümberkorraldus Eestis*. Isikuandmenõukogu aruanne. Tallinn.

Katus, Kalev & Enel Pungas & Allan Puur & Luule Sakkeus (2000). Estonian FFS: experience from transforming statistical environment. *Trames*, vol.4, no.3 (Special Issue on Estonian Population), pp.286-316.

Katus, Kalev & Allan Puur (1991). Eesti rahvastiku suremusest elutabelite analüüsi põhjal. *Akadeemia*, nr.12, lk.2516-2549.

Katus, Kalev & Allan Puur (1993). *The 1989 Estonian population and housing census: data description*. RU Series A, no.33. Tallinn, EKDK.

Katus, Kalev & Allan Puur (1997). *Mortality development and economic transition: the case of Estonia*. RU Series B, no.35. Tallinn, EKDK.

Katus, Kalev & Allan Puur & Asta Põldma & Luule Sakkeus (1999). *Rahvastikuvananemine Eestis*. RU Sari D, nr.1. Tallinn, EKDK.

Katus, Kalev & Allan Puur & Luule Sakkeus (1995). Estonian Family and Fertility Survey*: experience from post-Soviet statistical environment*. Paper to European Population Conference, Milan.

Katus, Kalev & Allan Puur & Luule Sakkeus (1997a). *Comparability of population data in previous USSR: the case of Estonia*. RU Series B, no.30. Tallinn, EKDK.

Katus, Kalev & Allan Puur & Luule Sakkeus (1997b). Development of national minorities. Republic of Estonia up to 1944. *Trames*, vol.1, no.3 (Special Issue on Estonian Population), pp.221-246.

Katus, Kalev & Allan Puur & Luule Sakkeus (1998). Data quality in the former Soviet Union. *Migration: European Journal of International Migration and Ethnic Relations*, no.29/30/31, pp.119-133.

Katus, Kalev & Allan Puur & Luule Sakkeus (2000a). *From FFS to GGS: Estonian experience*. Paper to NIEPS Workshop, Zahradky.

Katus, Kalev & Allan Puur & Luule Sakkeus (2000b). Development of national minorities in Estonia. *W.Haug, Y.Courbage, P.Compton (Eds) The demographic characteristics of national minorities in certain European states.* Strasbourg, Council of Europe, pp.29-92.

Katus, Kalev & Allan Puur & Luule Sakkeus (2001). *Transition to adulthood in Estonia*. RU Series B, no.51. Tallinn, EKDK.

Katus, Kalev & Luule Sakkeus (1993). *Foreign-born population in Estonia*. RU Series B, no.19. Tallinn, EKDK.

Katus, Kalev & Sergei Zakharov (1998). *Demographic adaptation to socio-economic changes in the USSR successor states*. RU Series B, no.40. Tallinn, EKDK.

Kasmel, Anu & Andrus Lipand & Katre Kasmel & Uno Traat & Anna Markina & Antti Uutela & Satu Helakorpi & Pekka Puska (1997). *Eesti täiskasvanud elanikkonna tervisekäitumise uuring, kevad 1996*. Helsinki, Kansanterveyslaitos.

Keilman, Nico (1997). *The accuracy of the United Nation's world population projections*. Documents 97/4. Oslo, Statistics Norway.

Keilman, Nico (2001). Data quality and accuracy of United Nations population projections. *Population Studies*, vol.55, no.2, pp.149-164.

Kelam, Aili (1980). *Eesti NSV perekond: sotsioloogiline portree*. Tallinn, Eesti Raamat.

Kelam, Aili (1989). *Noor perekond: sotsioloogiline peegelpilt*. Tallinn, Eesti Raamat.

Kempeneers, Marianne (1991). La discontinuité professionelle des femmes au Canada: permanence et changements. *Population*, vol.46, no.1, pp.9-28.

Kempeneers, Marianne & Eva Lelievre (1991a). *Women's work in the EEC: five career profiles*. Paper to European Population Conference, Paris.

Kempeneers, Marianne & Eva Lelievre (1991b). Analyse biographique du travail féminin. *European Journal of Population,*. vol.7, no.4, pp.377-400.

Kenkmann, Paul & Jüri Saarniit (1999). *(Koost) Longituuduurimused: kogemusi ja tulemusi*. Tartu, Tartu Ülikool.

Ketting, E. (1993). The contraceptive situation in Europe. *K.Newman (Ed) Progress postponed: abortion in Europe in the 1990s*. London, International Planned Parenthood Federation, pp.7-30.

Khalatbari, Parviz (1983). *(Ed) Demographic transition*. Berlin, Akademie-Verlag.

Kiernan, Kathleen (2000). *The state of European unions: an analysis of FFS data on partnership formation and dissolution*. Paper to FFS Flagship Conference, Brussels.

Kitvel, Toivo (1997). *Isiksuse kontrollkese reproduktiivkäitumise mõjurina.* RU Sari B, nr.32. Tallinn, EKDK.

Klijzing, Erik (1992). 'Weeding' in the Netherlands: first union disruption among men and women born between 1928 and 1965. *European Sociological Review*, vol.8, no.1, pp.53-70.

Knodel, John (1974). *The decline of fertility in Germany 1871-1939*. Princeton, Princeton University Press.

Konks, Jaan (1961). 1712 aasta revisjonist Eestimaal. *TRÜ Toimetised*, vihk 114, lk.253-263.

Korb, Anu & Kadri Peebo (1995). *(Koost) Siin Siberi maapeal kasvanud: Ülem-Suetuki ka Viru-Pulani lood ning laulud*. Eesti asundused I. Tartu, Eesti Kirjandusmuuseum.

Korb, Anu (1996). *(Koost) Ei oska rääkimise moodi kõnelda: Zoltaja Niva, Semjonovka, Jurjevka, Koidula*. Eesti asundused II. Tartu, Eesti Kirjandusmuuseum.

Korb, Anu (1998). *(Koost) Seitse küla Siberis*. Eesti asundused III. Tartu, Eesti Kirjandusmuuseum.

Korb, Anu (1999). *(Koost) Taaru-tagused ja stepiasukad*. Eesti asundused IV. Tartu, Eesti Kirjandusmuuseum.

Kotkas, Vaike (2000). *(Koost) Järvamaa aastal 1939 ja nüüd*. Tallinn, Eesti Muinsuskaitse Selts.

Knudsen, Lisbeth & Mike Murphy (1999). *Registers as data source in studies of reproductive behaviour*. Danish Centre for Demographic Research, no12. Odense, DCDR.

Kroncke, Charles & Kenneth Smith (1997). *Summary of wage effects of ethnicity in Estonia*. Paper to OECD Workshop "The use of labour force surveys in policy-making", Tallinn.

Krumins, Juris (1993). *Iedzivotaju muza ilgums — tendences un palielinasanas problemas*. Riga.

Kulu, Hill (1997). *Eestlaste tagasiränne 1940-1989*. Helsinki, Universitatis Helsingiensis.

Kulu, Hill (1998). *Eesti välissündinud rahvastiku rändelugu*. RU Sari B, no.38. Tallinn, EKDK.

Kulczycki, Andrzej (1996). Demographic research and abortion policy: the limits to statistics. *Socio-cultural and political aspects of abortion in a changing world*. Liege, IUSSP.

Kurs, Ott (1994). Ingeria: the broken landbridge between Estonia and Finland. *GeoJournal*, vol.33, no.1, pp.107-113.

Kutsar, Dagmar (1991). Marriage breakdown in Estonia. *Yearbook of Population Research in Finland*. Helsinki, pp.73-82.

Kutsar, Dagmar (1995). *Transformation in Estonia as reflected in families: insight into social stress and poverty*. Dissertation. Tartu, Tartu University Press.

Kõpp, Johan (1929). Andmeid viimasest suurest katkust Lõuna-Eestis asastail 1710-1711. *Ajalooline Ajakiri*, nr.1.

Kümmel, Toomas & Rait Roosve (1986). *Linnastumise areng ja asustussüsteemi proportsioonid*. RU Sari A, nr.11. Tallinn, EKDK.

Laird, J. & N.Thompson (1991). *Psychology*. Boston-Toronto, Houghton Mifflin Company.

Landry, Adolphe (1934). *La révolution démographique*. Paris.

Lapidus, Gail (1978). *Women in Soviet Society. equality, development and social change*. Berkeley, University of California Press.

Lapierre-Adamcyk, Évelyne & Celine Le Bourdais & Karen Lehrhaupt (1995). Le départ du foyer parental des jeunes Canadiens nés entre 1921 et 1960. *Population*, vol.50, no.4-5, pp.111-135.

Lash, S. (1992). *Modernity and indentity*. Oxford, Blackwell.

Laslett, Peter (1993). *The emergence of Third Age*. Paper to IUSSP General Conference, Montreal.

Latten, Jan (1991). Blijven moderne jongeren langer thuis? Vier scenario voor uit huis gaan in 2010. *Gezin*, vol.3, pp.197-215.

Laurent, Sylvie (1989). *Naitre au Moyen Age. De la conception a la naissance*. Paris, Le Léopard d'or.

Leibrock-Plehn, Larissa (1993). Frühe Neuzeit Hebammen, Kräutermedizin und weltliche Justiz. *J.Robert (Ed) Geschichte der Abtreibung von der Antike bis zur Gegenwart*. Munich, Becksche Reiche, pp.68-90.

Leinsalu, Mall & Marina Grintshak & Rivo Noorkõiv & Brian Silver (1998). *Eesti Terviseuuring. Metodoloogiaülevaade*. Tallinn, EKMI.

Leinsalu, Mall & Marina Grintshak & Rivo Noorkõiv (1999). *Eesti Terviseuuring. Tabelid*. Tallinn, EKMI.

Lelievre, Eva (1987). Activité professionelle et fécondité: les choix et les déterminations des femmes francaises de 1930 a 1960. *Cahiers Québécois de démographie*, vol.16, no.2.

Lepp, A. (1939). Tartu Ülikool 1938.a. *Eesti Statistika*, nr.212(6), lk.391-401.

Leps, Ando (1991). *Kuritegevus Eestis*. Tartu, Tartu Ülikool ja Akadeemiline Õigusteaduse Selts.

Leridon, Henri (1987). *(Ed) La seconde revolution contraceptive*. Paris, INED.

Leridon, Henri (1988). *Analyse des biographies matrimoniales dans l'enquete sur les situations familiales.* Dossiers et recherches, no.19. Paris, INED.

Leridon, Henri (1990). Extra-marital cohabitation and fertility. *Population Studies*, vol.44, no.3, pp.469-488.

Leridon, Henri & Jane Menken (1979). *(Eds) Natural fertility*. Liege, Ordina.

Lesthaeghe, Ron (1977). *The decline of Belgian fertility 1800-1970*. Princeton, Princeton University Press.

Lesthaeghe, Ron & Dirk van de Kaa (1986). Twee demografische transities? *D.van de Kaa, R.Lesthaeghe (Eds) Bevolking: krimp en groei*. Deventer, Van Loghum Slaterus, pp.9-25.

Lesthaeghe, Ron & Dominique Meekers (1986). Value changes and the dimensions of familism in the European Community. *European Journal of Population*, vol.2, no.3-4, pp.225-268.

Lesthaeghe, Ron & Guy Moors (1995). Living arrangements, socio-economic position and values among young adults: a pattern description for Belgium, Netherlands and West Germany. *H.Brekel, F.Deven (Eds) Population and family in the Low countries 1994*. Dordrect, Kluwer Academic Publishers, pp.1-57.

Lesthaeghe, Ron (2000). *Fertility and partnership change: FFS contributions and requirements for the future*. Paper to FFS Flagship Conference, Brussels.

Lexis, Wilhelm (1875). *Einleitung in die Theorie der Bevölkerungstatistik*. Strassburg, Trübner.

Liefbroer, Aart (1999). From youth to adulthood: understanding the changing patterns of family formation from a life cource perspective. *L.Wissen, P.Dykstra (Eds) Population Issues. An interdisciplinary focus*. Dordrecht, Kluwer Academic Publishers, pp.53-86.

Liefbroer, Aart & Jenny Gierveld (1995). Standardisation and individualisation: the transition from youth to adulthood among cohorts born between 1903 and 1965. *H.Brekel, F.Deven (Eds) Population and family in the Low countries 1994*. Dordrect, Kluwer Academic Publishers, pp.57-80.

Liiv, Otu (1938). *Suur näljaaeg Eestis 1695-1697*. Tartu-Tallinn, Ajalooline Arhiiv.

Lillard, L. & M.Brien & L.Waite (1995). Premarital cohabitation and subsequent marital dissolution: a matter of self-selection? *Demography*, vol.32, no.3, pp.437-457.

Lindquist, O. & C.Bengtsson & T.Hansson & B.Roos (1981). Bone mineral content in relation to age and menopause in middle-aged women. *Scandinavian Journal of Clinical Laboratory Investigation*, vol.41, pp.215-223.

Livi-Bacci, Massimo (1971). *A century of Portuguese fertility*. Princeton, Princeton University Press.

Livi-Bacci, Massimo (1977). *A history of Italian fertility during the last two centuries*. Princeton, Princeton University Press.

Livi-Bacci, Massimo (1982). Social and biological aging: contradictions of development. *Population and Development Review*, vol.8, no.4, pp.771-781.

Livi-Bacci, Massimo (1993). On the human costs of collectivization in the Soviet Union. *Population and Development Review,* vol.19, no.4, pp.743-766.

Lundström, Hans (1999). *Bevölkningsutvecklingen under 250 år*. Stockholm, Statistiska Centralbyrån.

Lutz, Wolfgang (1991). *(Ed) Future demographic trends in Europe and North America: what can we assume today*. London, Academic Press.

Magnussen, D. & L.Bergman (1990). *(Eds) Data quality in longitudinal research*. Cambridge, Cambridge University Press.

Malthus, Thomas (1798). *An essay on the principle of population, as it effects the future improvement of society*. London, J.Johnson.

Manting, Dorien & Anton Kuijsten & Jan Helleman (1992). From youth to adulthood: transitions of female birth cohorts in the Netherlands. *Bevolking en Gezin*, vol.1, pp.55-75.

Manting, Dorien (1994). *Dynamics in marriage and cohabitation. an intertemporal life course analysis of first union formation and dissolution*. Amsterdam, Thesis Publishers.

Manuilova, Irina (1990). Family planning in the USSR. *Planned Parenthood in Europe*, vol.19, no.2, pp.9-13.

Mare, Richard (1981). Change and stability in educational stratification. *American Sociological Review*, vol.46, no.1, pp.73-87.

Martin, Jean (1986). Returning to employment after childbearing: Evidence from the Woman and Employment Survey. *Population Trends*, vol.43, no.1, pp.23-31.

Mattessich, Paul & Reuben Hill (1987). Life cycle and family development perspective. *M.Sussmann, S.Steinmetz (Eds) Handbook of marriage and family.* New York, Plenum Press, pp.437-469.

Matthews, M. (1993). *The passport society: controlling movement in Russia and the USSR*. Boulder, Westview Press.

Matthiessen, Paul (1985). *The limitation of family size in Denmark*. Copenhagen, the Royal Danish Academy of Sciences and Letters.

Mattisen, Edgar (1993). *Eesti-Vene piir.* Tallinn, Olion.

Mayer, K. & M.Wagner (1986). Wann verlassen Kinder das Elternhaus. *A.Herlth, K.Strohmeier (Eds) Lebenslauf und Familienentwicklung*. Opladen, Leske&Budrich, pp.17-33.

Mayer, Karl & Nancy Tuma (1990). *(Eds) Event history analysis in life course research*. Madison, University of Wisconsin Press.

McAuley, Alistair (1981). *Women's work and wages in the Soviet Union*. London, George Unwin and Allen.

McKeown, Thomas (1976). *The modern rise of population*. London.

McKinlay, S. & N.Bifano & J.McKinlay (1985). Smoking and age at menopause in women. *Annals of Internal Medicine*, vol.103, pp.350-356.

McLaren, Angus (1984). *Reproductive rituals: the perception of fertility in England from the sixteenth to the nineteenth century*. London, Methauen.

McLaren, Angus (1990). *A history of contraception from Antiquity to the present day*. Oxford, Basil Blackwell.

McLaughlin, Steven (1982). Differential patterns female labour-force participation surrounding the first birth. *Journal of Marriage and Family*, vol.44, no.3, pp.407-420.

Messiah, Antoine & Emmanuelle Mourat-Fourme (1998). Homosexualité, bisexualité: éléments de socio-biographie sexuelle. *Population*, vol.48, no.5, pp.1353-1380.

Mihhailov, Dmitri & Katrin Paadam & Eve Mülla (1986). Environmental interaction of generations in the process of socialisation: towards studying the child-centred behaviour of urban families. *M.Pavelson, K.Katus (Eds) Urban reproduction processes*. Tallinn, Valgus, pp.47-68.

Mills, Melinda (2000). *The transformation of partnerships. Canada, the Netherlands and the Russian Federation in the age of modernity*. Amsterdam, Thela Thesis.

Misiunas, Romuald & Rein Taagepera (1983). *The Baltic states. Years of dependence 1940-1980*. Berkeley, University of California Press.

Misiunas, Romuald & Rein Taagepera (1993). *The Baltic states. Years of dependence 1940-1990.* London, Hurst and Co.

Mincer, J. & H.Ofek (1982). Interrupted work careers: depreciation and restoration of human capital. *Journal of Human Resources*, vol.17, no.1, pp.3-24.

Modell, John (1989). *Into one's own. From youth to adulthood in United States 1920-1975*. Berkeley, University of California Press.

Modell, John & Frank Furstenberg & Theodore Hershberg (1976). Social change and transitions to Adulthood in historical perspective. *Journal of Family History*, vol.1, no.1, pp.6-29.

Moss, Peter & Fred Deven (1999). *(Eds) Parental leave: progress or pitfall? Research and policy issues in Europe*. Brussels, NIDI & CBGS Publications.

Mott, Frank (1972). Fertility, life cycle stage and female labour force participation in Rhode Island: a retrospective overview. *Demography,* vol.9, no.2, pp.173-185.

Mott, Frank & David Shapiro (1983). Complementarity of work and fertility among young American mothers. *Population Studies,* vol.37, no.2. pp.239-252.

Myers, George (1994). Population growth and age structure: implications and policy responses. *European Population Conference.* Vol.1. United Nations, pp.207-270.

Narodonaselenije. Demografitsheski slovar (1994). Moskva.

Namboodiri, K. & C.Suchindran (1987). *Life tables techniques and their applications*. New York, Academic Press.

Nardi, Enzo (1971). *Procurato aborto nel mondo Greco Romano*. Milan, A.Giuffré Editore.

Narusk, Anu (1995). *(Toim) Murrangulised 80ndad ja 90ndad Eestis: töö, kodu ja vaba aeg. Eesti tööealine elanikkond 1985 ja 1993 aasta küsitluste andmetel*. Tallinn-Helsinki, TA Filosoofia, Sotsioloogia ja Õiguse Instituut-TAK/STAKES.

Narusk, Anu (1999). *(Toim) Argielu Eestis 1990ndatel aastatel*. Elanikkonnaküsitlustel ”Eesti 98” ja ”Eesti 93” põhinev sotsioloogiline ülevaade. Tallinn, TPÜ Rahvusvaheliste ja Sotsiaaluuringute Instituut.

Narusk, Anu & Leeni Hansson (1999). *Estonian families in the 1990s: winners and losers*. Tallinn, Estonian Academy Publishers.

Neubourg, Cecil (1985). Part-time work: an international quantitative comparison. *International Labour Review,* vol.43, no.5, pp.559-576.

Neyrand, Gérard & Marine M'Sili (1998). Mixed couples in contemporary France: marriage, acquisition of French nationality and divorce. *Population: An English Selection*, vol.10, no.2, pp.385-416.

Ni Brolchain, Maire (1986). Women's paid employment and timing of births. Longitudinal evidence. *European Journal of Population*, vol.2, no.1, pp.43-70.

Ni Brolchain, Maire (1992). Period paramount? A critique of the cohort approach to fertility. *Population and Development Review*, vol.18, no.4, pp.599-630

NIEPS (2000). *Network for Integrated European Population Studies. Terms of reference*. Brussels, CBGS.

Nigol, August (1918). *Eesti asundused ja asupaigad Wenemaal*. Tartu, Postimees.

Nikander, Timo (1998). *Fertility and Family Surveys in countries of the ECE region. Standard country report. Finland*. New York and Geneva, United Nations.

Noack, Turid & Lars Ostby (1996). *Fertility and Family Surveys in countries of the ECE region. Standard country report. Norway*. New York and Geneva, United Nations.

Noonan, John (1970). *(Ed) The mortality of abortion: legal and historical perspectives*. Cambridge, Harvard University Press.

Noorkõiv, Rivo & Allan Puur (1996). *Estonian Labour Force Survey 1995: Experience from retrospective data collection*. Paper to European Conference of Statisticians, Paris.

Noorkõiv, Rivo & Peter Orazem & Allan Puur & Milan Vodopivec (1998). Employment and wage dynamics in the Estonia transition, 1989-1995. *Economics of Transition*, vol.6, no.2, pp.481-503.

Notestein, Frank (1945). Population — the long view. *T.Schultz (Ed) Food for the World*. Chicago, pp.36-57.

Notestein, Frank (1953). Economic Problems of Population Change. *Proceedings of the 8th International Conference of Agricultural Economists*. London, 1953, pp.13-31.

NSVL RSK (1988). *1989 aasta üleliidulise rahvaloenduse korraldamise ja loendusruumis elunevate isikute nimestike ning loenduslehtede täitmise juhend.* Tallinn, NSVL Statistikakomitee.

Nurk, Õilme (1999). *(Koost) Küüditatud 1949: Lääne-Virumaa*. Rakvere, Memento.

Nõges, Mats (1925). *Rahvamuutused Viljandi maakonnas 1801-1923*. Tartu.

OECD (1999). *Classifying educational programmes. Manual for ISCED-97 implementation in the OECD countries*. Paris, OECD.

Oppenheimer, Valerie (1988). A theory of marriage timing. *American Journal of Sociology*, vol.94, no.3, pp.563-591.

Palli, Heldur (1973). Rõuge rahvas XVII sajandi teisel poolel. *Ajaloolise demograafia probleeme Eestis*. Tallinn, Valgus.

Palli, Heldur (1984). *Lääne-Eesti rahvastiku struktuur ja taastootmine (Karuse 1685-1799)*. Tallinn, Valgus.

Palli, Heldur (1988). *Otepää rahvastik aastail 1716-1799*. Tallinn, Eesti Raamat.

Palli, Heldur (1996). *Eesti rahvastiku ajalugu 1712-1799*. Tallinn, Eesti Teaduste Akadeemia.

Pallo, Kristjan (1897). *Esimesed Eesti väljarändajad ehk 40 aastat Samaaras.* Tartu.

Pavelson, Marje (1997). Mitte-eestlased Eesti tööturul. *P.Järve (Koost) Vene noored Eestis — sotsioloogiline mosaiik.* Tartu, Tartu Ülikool, lk.183-195.

Pavelson, Marje (1999). *Kutseharidus kui karjääri lähtekoht*. Tallinn, TTÜ kirjastus.

Pavlik, Zdenek (1983). *Obtshaja teoria razvitia demografitsheskih sistem*. Prague, Charles University.

Pavlik, Zdenek (1999). The concept of demographic development. *A.Kuijsten, H.Gans, H.Feijter (Eds) The joy of demography and other disciplines*. Amsterdam, Nethur, pp.335-348.

Pavlik, Zdenek & Martin Hampl (1975). *Differentation of demographic systems according to development and rank with special regard to the third world*. The Hague.

Pavlik, Zdenek & Martin Hampl (1976). *Ierarhia realnosti i problema otsenki bolee shirokih vzaimozvjazei populatsionnogo razvitija*. Praga.

Piir, Enno (1991-2001). *(Koost) Sakalamaa ei unusta I-XV*. Viljandi-Tartu.

Pinelli, Antonella (2001). Determinants of fertility in Europe: new family forms, context and individual characteristics. *A.Pinelli, H-J.Hoffmann-Nowotny, B.Fux (Eds) Fertility and new types of households and family formation in Europe*. Strasbourg, Council of Europe.

Popov, Andrei (1991). Family planning and induced abortion in the USSR: basic health and demographic characteristics. *Studies in Family Planning*, vol.22, No.6, pp.368-377.

Popov, Andrei (1993). Short history of abortion and population policy in Russia. *Planned Parenthood in Europe*, vol.22, no.2, pp.22-25.

Pressat, Roland (1961). *L'analyse demographique*. Paris, INED.

Preston, Samuel (1993). The contours of demography: estimates and projections. *Demography*, vol.30, no.4, pp.593-606.

Preston, Samuel (2001). *Demographic surprises*. Paper to IUSSP General Conference, Salvador-Bahia.

Pullat, Raimo (1981). *Peterburi eestlased*. Tallinn, Valgus.

Punch, Aidan & David Pearce (2000). *Europe's population and labour market beyond 2000*. Strasbourg, Council of Europe.

Pungas, Enel (1999). *The impact of interviewer characteristics on data quality: experience from Estonian Family and Fertility Survey*. Paper to European Population Conference, the Hague.

Pungas, Enel (2001). *Siserände vanusanalüüs Eestis*. RU Sari E, nr.2M. Tallinn, EKDK.

Puur, Allan (1989). *Female labour force participation trends in Estonia*. RU Series B, no.8. Tallinn, EKDK.

Puur, Allan (1991). Work and family life cycle of Estonian females. *K.Katus (Ed) Estonian-Swedish demographic seminar*. Tallinn, EKDK.

Puur, Allan (1994). *The 1989 Estonian population and housing census: microdata definitions and coding schemes.* RU Series A, no.36. Tallinn, EKDK.

Puur, Allan (1995a). *Housing conditions of the elderly in Estonia*. RU Series B, no.25. Tallinn, EKDK.

Puur, Allan (1995b). Labour force participation trends in the Baltic states 1959-1989. *Ch.Lundh (Ed) Demography, economy and welfare*. Scandinavian Population Studies, vol.10, pp.321-335. Lund, Lund University Press.

Puur, Allan (1997a). Changes in economic activity of the population: the case of Estonia. *K.Katus, V.Stankuniene, A.Vikat (Eds)* Special Issue of Revue Baltique, Vilnius, pp.165-173.

Puur, Allan (1997b). Emergence of unemployment: evidence from Estonia 1989-1995. *Trames*, vol.1, no.3 (Special Issue on Estonian Population), pp.247-277.

Puur, Allan (1998). Eesti Põlisusuuring: lähtekohad ja põhijooned. *Etnilised vähemused Eestis, nende tänased probleemid ja tulevik. Mustvee II konverents*. Jõgeva Maavalitsus, lk.85-99.

Puur, Allan (1999). *Changes in the economic status of older persons: the case of Estonia during the 1990s*. Paper to international conference "Status of older population: prelude to the 21st century", Sion.

Puur, Allan (2000a). *Female labour force participation during economic transition: the case of Estonia.* RU Series B, no.44. Tallinn, EKDK.

Puur, Allan (2000b). *Rahvastiku majandustegevus Eestis*. RU Sari E, nr.1D. Tallinn, EKDK.

Puur, Allan (2000c). Economic activity in transition: population of foreign origin in Estonia in the 1990s. *Trames*, vol.4, no.3 (Special Issue on Estonian Population), pp.286-316.

Puur, Allan (2000d). Female economic activity in transition: the case of Estonia. *Reports of the 6th Nordic-Baltic conference in regional science*, Riga, pp.305-309.

Puur, Allan & Luule Sakkeus (1999). *Estonia: migrants labour market experience in the 1990s*. CIS Research Center on Forced Migration/Independent Research Council of CIS and Baltic states on Migration. Scientific reports no.2.

Põld, Peeter (1926). Haridusolud ja vaimline kultuur. *Eesti. Maa, rahvas ja kultuur*. Tartu, Haridusministeeriumi kirjastus, lk.941-1124.

Põldma, Asta (1995). *Sotsiaal- ja rahvastikupoliitika*. RU Sari B, nr.26. Tallinn, EKDK.

Põldma, Asta (1997). *Population-related policies in Estonia in the context of Baltoscandia*. RU Series B, no.36. Tallinn, EKDK.

Põldma, Asta (2000). *Rahvastikumõjune poliitika Eestis*. RU Sari E, nr.1M. Tallinn, EKDK.

Quaifre, Geoffrey (1979). *Wanton wenches and wayward wives: peasants and illicit sex in early seventeenth England*. Londres, Croom Helm.

Raag, Raimo (1999). *Eestlane väljaspool Eestit. Tartu*, Tartu Ülikool.

Rahi, Aigi (1998). *1949 aasta märtsiküüditamine Tartu linnas ja maakonnas*. Tartu, Kleio.

Rahman, Omar & Jane Menken (1993). Age at menopause and fecundity preceding menopause. *R.Gray, H.Leridon, A.Spira (Eds) Biomedical and demographic determinants of reproduction*. Oxford, Clarendon Press, pp.65-84.

Rannik, Erkki (1985).*(Koost) Perekond ja kultuur*. Tallinn, Eesti Raamat.

Ravanera, Z. & F.Rajulton & T.Burch (1998). Early life course transitions of Canadian women: cohort analysis of timing, sequences and variations. *European Journal of Population*, vol.14, no.2, pp.179-204.

Reiman, Hugo (1937). Kirjaoskus ja haridus Eestis. *Eesti Statistika*, nr.183(2), lk.49-73.

Riddle, John (1992). *Contraception and abortion from the ancient world to renaissance*. Cambridge, Harvard University Press.

Riddle, John (1997). *Eve's herbs. A history of contraception and abortion in the West.* Cambridge, Harvard University Press.

Riigikantselei (1934). *Valitsusasutiste tegevus 1918-1934*. Tallinn, Riigikantselei.

Riigikogu MSI (1999). *Society, parliament and legislation*. Tallinn, Chancellery of Riigikogu.

Riley, Matilda & Anne Foner (1968). *(Eds) Ageing and society: an inventory of research findings*, vol.1. New York, Russell Sage Foundation.

Riley, Matilda & Marilyn Johnson & Anne Foner (1972). *(Eds) Ageing and society: a sociology of age stratification*, vol.3. New York, Russell Sage Foundation.

Robert, P. (1991). Educational transition in Hungary from the post-war period to the end of the 1980s. *European Sociological Review*, vol.7, no.2, pp.213-236.

Rogers, Andrei & Frans Willekens (1986). *(Eds) Migration and settlement: a multiregional comparative study*. Dordrecht, Reidel.

Rogers, R. (1977). The family life cycle concept: Past, present and future. *J.Cuisenier (Ed) The family life cycle in European societies*. The Hague-Paris, Mouton, pp.39-57.

Rohwer, Götz (1994-). *TDA working papers*. Bremen, University of Bremen.

Roloff, Julie (1998). Eheschliessungen und eheschiedungen von und mit auslandern in Deutchland. *Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft*, vol.23, no.3, pp.319-334.

Rönsen, Marit & Marianne Sundström (1995). Maternal employment in the Nordic countries. A comparison of the after-birth employment activity of Norwegian and Swedish women. *Stockholm Research Reports in Demography*, no.97.

Rönsen, Marit (1999). Assessing the impact of parental leave: effects on fertility and female employment. *P.Moss, F.Deven (Eds) Parental leave: progress or pitfall? Research and policy issues in Europe*. Brussels, NIDI & CBGS Publications, pp.193-226.

Ryder, Norman (1973). Critique of the National Fertility Study. *Demography*, vol.10, no.4, pp.495-506.

RSKB (1923-1925). *1922 aasta üldrahvalugemise andmed.* Vihk 1-11. Tallinn, Riigi Statistika Keskbüroo.

RSKB (1934-1937). *1934 aasta üldrahvalugemise andmed*. Vihk 1-4. Tallinn, Riigi Statistika Keskbüroo.

RSKB (1937). *Eesti arvudes 1920-1935*. Tallinn, Riigi Statistika Keskbüroo.

RT (1994). *Riigi Teataja*, nr.75, 1326. Tallinn, Riigi Teataja Kirjastus.

Ruggles, S. (1997). The rise of divorce and separation in United States, 1880-1990. *Demography*, vol.34, no.4, pp.455-479.

Ruzicka, Lado & Guillaume Wunsch & Penny Kane (1989). *(Eds) Differential mortality: methodological issues and biosocial factors*. Oxford, Clarendon Press.

Ryder, Norman (1965). The cohort as the concept in the study of social change. *American Sociological Review*, vol.30, pp.843-861.

Saar, Ellu (1995). Logistiline regressioon haridustee uurimisel. *Eesti Statistikaseltsi Teabevihik* nr.6, lk.112-125.

Saar, Ellu (1998). Keskhariduse järgsed õpingud (longituuduuringu "Ühe põlvkonna eluteed" alusel). *P.Kenkmann, J.Saarniit (Koost) Longituuduurimused: kogemusi ja tulemusi*. Tartu, Tartu Ülikool, lk.126-152.

Sadik, Nafis (1998). *ECE Review of Population and Development*. Regional Population Meeting. Budapest.

Sakkeus, Luule (1991). *Post-war migration trends in Estonia.* RU Series B, no.15. Tallinn, EKDK.

Sakkeus, Luule (1996). Trends of international migration in Estonia. *T.Freijka (Ed) International migration in Central and Eastern Europe and the Commonwealth of Independent States.* New York and Geneva, United Nations, pp.57-67.

Sakkeus, Luule (1999). Migratsioon ja selle mõju Eesti demograafilisele arengule. *J.Viikberg (Koost) Eesti rahvuste raamat*. *Rahvusvähemused, rühmad ja killud*. Tallinn, Eesti Entsüklopeediakirjastus, lk.310-325.

Sakkeus, Luule (2000a). Demographic behaviour patterns of immigrants and national minority of the same ethnic background: the case of Estonia. *Trames*, vol.4, no.3 (Special Issue on Estonian Population), pp.268-285.

Sakkeus, Luule (2000b). *Rahvastikuränne Eestis*. RU Sari E, nr.2D. Tallinn, EKDK.

Sakkeus, Luule (2002). *1959 population census in Estonia*. RU Series A, no.42. Tallinn, EKDK.

Salt, John (1989). A comparative overview of international migration trends and types, 1950-1980. *International Migration Review*, vol.23, no.3, pp.441-460.

Salt, John (1998). *Current trends in international migration in Europe*. Strasbourg, Council of Europe.

Sanders, K. & H.Becker (1994). The transition from education to work and social independence. *European Sociological Review*, vol.10, no.2, pp.135-154.

Sardon, Jean-Paul (1990). Le replacement des générations en Europe depuis le début de siecle. *Population*, vol.45, no.6, pp.947-969.

Sardon, Jean-Paul (1996). L'evolution du divorce en France. *Population*, vol.51, no.3, pp.717-749.

Sardon, Jean-Paul & Gérard Calot (1997). *Le reprise de la fécontité au milieu des anné es trente, phénomene non percu des observateurs du temps*. Saint-Germain-en-Laye, Observatoire Démographique Européen.

Sarv, Enn (2001). Eesti inimkaotused kommunistliku võimu all. *Akadeemia*, nr.7 & 8, lk.1404-1415 & 1752-1768.

Schiltz, Marie-Ange (1998). Young homosexual itineraries in the context of HIV. *Population: An English Selection*, vol.10, no.2, pp.417-446.

Schofield, Roger & David Reher & Alain Bideau (1991). *(Eds) The decline of mortality in Europe*. Oxford, Clarendon Press.

Schmid, Josef (1998). *Population ageing: dynamics and social and economic implications at family, community and societal levels.* Regional Population Meeting. Budapest.

Selart, Anti (1998). *Eesti idapiir keskajal*. Tartu, Tartu Ülikooli Kirjastus.

Seligman, D. (1992). *A question of intelligence: the IQ debate in America*. New York, Birch Lane Press.

Shapiro, David & Frank Mott (1979). Labour supply behaviour of new and prospective mothers. *Demography*, vol.16, no.2, pp.199-209.

Silla, Raiot & Maimu Teoste (1989). *Eesti noorsoo tervis*. Tallinn, Valgus.

Singh, Jyoti (1998). *Creating a new consensus on population*. London.

Shryock, Henry & Jacob Siegel (1980). *The methods and materials of demography*. Washington, D.C., Government Printing Office.

Siilivask, Karl (1982). *(Koost) Tartu Ülikooli ajalugu II. 1798-1918*. Tallinn, Eesti Raamat.

Sirk, Väino (1989). *Kutseharidus Eestis 1917-1920*. Tallinn, Valgus.

Sogner, Sölvi (1993). Historical features of women's position in the family. *N.Frederici, K.Oppenheimer Mason, S.Sogner (Eds) Women's position and demographic change.* Oxford, Clarendon Press, pp.245-258.

Sörensen, Annemette (1983). *Women's employment patterns after marriage. Journal of Marriage and Family*, vol.45, no.2, pp.311-321.

Sotsiaalministeerium (2000). *Teel tasakaalustatud ühiskonna poole. Naised ja mehed Eestis*. Tallinn, Sotsiaalministeerium.

Spearman, Charles (1927). *The abilities of man*. New York, Macmillan.

SPSS (1999). *SPSS base 10.0 user's guide*. Chicago, SPSS Inc.

Standing, Guy (1983). *Labour force participation and development*. Geneva, ILO.

Steshenko, Valentina (1981). *Izutshenie bosproizbodstva naselenia*. Kiev, Naukova Dumka.

Stuckenbrock, Karin (1993). Das Zeitalter der Aufklärung, Kindsmord, Fruchtabtreibung und medizinische Policy. *J.Robert (Ed) Geschichte der Abtreibung von der Antike bis zur Gegenwart*. Munich, Becksche Reiche, pp.91-119.

Sudman, S. & N.Bradburn (1986). *Asking questions*. San Fransisco, Jossey-Bass.

Tartu Ülikool (1972-1990). *Perekonnaprobleeme I-X*. Tartu, Tartu Ülikool.

Tavit, Aita (1975). Abiellumisvanusega seotud probleeme Eesti NSVs. *Perekonnaprobleeme II*. Tartu, Tartu Ülikool, lk.85-141.

Tavit, Aita (1990). Parental home and children's marital happiness. *Estonian Population and the Family. Family Problems X*. Tartu, Tartu University, pp.85-141.

Teachman, J. (1990). Cohabitation and marital stability in United States. *Social Forces*, vol.69, no.2, 207-220.

Teder, T. (1939). *Perekonnaseisuametniku käsiraamat*. Tallinn, Siseministeerium.

Tedre, Ülo (1973). *Eesti pulmad*. Tallinn, Eesti Raamat.

Teitelbaum, Michael (1984). *The British fertility decline*. Princeton, Princeton University Press.

Thompson, Warren (1929). Population. *American Journal of Sociology,* vol.34, no.6.

Thompson, Warren (1949). *The demographic revolution in the United States*. Philadelphia.

Thomson, Heldi & Mati Rahu & Tiiu Aarelaid & Kaja Gornoi (1996). *Cancer in Estonia 1968-1992. Incidence, mortality, prevalence, survival*. Tallinn, EKMI.

Thurstone, L. (1938). *Primary mental abilities*. Chicago, University of Chicago Press.

Tihaste, Anne (1999). *The impact on non-response on survey data quality: experience from Estonian FFS*. Paper to European Population Conference, the Hague.

Titma, Mikk (1997). *(Ed) Sotsialnoje rassloenije vozrastnoi kogortõ*. Moskva.

Titma, Mikk (1999). *(Toim) Kolmekümneaastaste põlvkonna sotsiaalne portree*. Tallinn-Tartu, Teaduste Akadeemia Kirjastus.

Titma, Mikk & Ellu Saar (1990). *(Toim) Ühe põlvkonna elutee*. Tallinn.

Tomberg, A. (1938). Abiellumus, sündimus, suremus ja rahvastikuarv. *Eesti Statistika*, nr.11, lk.541-575.

Tooding, Liina-Mai (1998). Kvantitatiivse analüüsi meetodid eluteeuuringutes. *P.Kenkmann, J.Saarniit (Koost) Longituuduurimused: kogemusi ja tulemusi*. Tartu, Tartu Ülikool, lk.37-55.

Tooms, Anatol (1923). Opteerimisliikumine ja Eestisse jõudnud optandid. *Eesti Statistika*, nr.5, lk.5-22.

Tork, Juhan (1940). *Eesti laste intelligents. Pedagoogiline, psühholoogiline ja sotsioloogiline uurimus*. Tartu.

Toulemon, Laurent (1989). The stages towards adulthood: toward a new statute for women. The history of generations born in France between 1941 and 1961. *International Population Conference*. New Dehli, IUSSP, pp.247-267.

Toulemon, Laurent (1997). Cohabitation is here to stay. *Population: An English Selection*, vol.9, pp.11-46.

Troinitski, Nikolai (1905a). *(Red) Pervaja vseobshaja perepis naselenija Rossiiskoi Imperii 1897. Lifljandskaja gubernja*. St.Petersburg.

Troinitski, Nikolai (1905b). *(Red) Pervaja vseobshaja perepis naselenija Rossiiskoi Imperii 1897. Estljandskaja gubernja*. St.Petersburg.

Trost, Jan (1978). A renewed social institution. Non-marital cohabitation. *Acta Sociologica*, vol.21, no.4, pp.303-315.

Trost, Jan (1979). *Unmarried cohabitation*. Västeras, International Library.

Trost, Jan (1988). Cohabitation and marriage. Transitional pattern, different lifestyle or just another legal form. *H.Moors, J.Schoorl (Eds) Lifestyles, contraception and parenthood*. The Hague/Brussels, NIDI.

Tuma, Nancy & Michael Hannan (1984). *Social dynamics. models and methods*. New York, Academic Press.

UN (1962). *Demographic ascpects of manpower. Sex and age patterns of participation in economic activities*. New York, United Nations.

UN (1968). *A system of national accounts*. Studies in methods, Series F, no.2, Rev.3. New York, United Nations.

UN (1976). *Fertility and family planning in Europe around 1970: a comparative study of twelve national surveys*. New York, United Nations.

UN (1990). *Patterns of first marriage: timing and prevalence*. New York, United Nations.

UN (1995). *Women's education and fertility behaviour: recent evidence from demographic and health surveys*. New York, United Nations.

UN (1999). *World population prospects*. New York, United Nations.

UN (2000). *Levels and trends of conctraceptive use as asssessed in 1998*. New York, United Nations.

UN (2001). *Demographic yearbook*. New York, United Nations.

UNECE (1987). *Proceedings of the Regional Meeting on Population and Development*. Budapest, Central Statistical Office.

UNECE (1992). *Fertility and Family Surveys in countries of the ECE region. Questionnaire and codebook*. New York, United Nations.

UNECE (1992-1999). *FFS newsletters*. Geneva, United Nations.

UNECE (1993). *Fertility and Family Surveys in countries of the ECE region. Standard recode files and standard country reports*. Geneva, United Nations.

UNECE (1996-2002). *Fertility and Family Surveys in countries of the ECE Region. Standard country reports*. New York and Geneva, United Nations.

UNECE (2000). *Fertility and Family Surveys in countries of the ECE region. Standard country report*. *Estonia.* New York and Geneva, United Nations.

UNESCO (1976). *International standard classification of education*. Paris, UNESCO.

UNESCO (1997). *International standard classification of education*. Paris, UNESCO.

Valentei, Dmitri (1976). *(Red) Sistema znanii o narodonaselenii*. Moskva.

Vallin, Jacques & France Meslé (1988). *Les causes de déces en France de 1925 á 1978*. Paris, INED.

Vallin, Jacques & France Meslé (2001). Trends in mortality in Europe since 1950. *Mortality trends and differential mortality*. Strasbourg, Council of Europe.

Vallin, Jacques & Stan D'Souza & Alberto Palloni (1990). *(Eds) Measurement and analysis of mortality*. Oxford, Clarendon Press.

Van Dalen, Hendrik & Harrie Verbon (1999). Work, savings and social security in life course perspective. *P.Dykstra, L.Wissen (Eds) Population issues. An*

interdistsiplinary focus. Dordrect, Kluwer Academic/Plenum Publishers, pp.23-52.

Van de Giessen, H. (1992). Using birth expectations in national population forecasts. *N.Keilman, H.Cruijsen (eds) National population forecasting in industrialsed countries*. Amsterdam, Swets & Zeitlinger B.V.

Van de Kaa, Dirk (1987). Europe's second demographic transition. *Population Bulletin*, vol.42, no.1, pp.1-59.

Van de Kaa, Dirk (1994). The second demographic transition revisited: theories and expectations. *G.Beets, H.Brekel, R.Cliquet, G.Dhooghe, J.Gierveld (Eds) Population and family in the Low countries 1993*. Dordrect, Kluwer Academic Publishers.

Van de Kaa, Dirk (1999). Europe and its population: the long view. *D.Kaa, H.Leridon, G.Gesano, M.Okólski (Eds) European populations: unity in diversity*. Dodrecht, Kluwer Academic Publishers, pp.1-50.

Van de Walle, Etienne (1997). Flowers and fruits: two thousand years of menstrual regulation. *The Journal of Interdisciplinary History*, vol.28, pp.183-203.

Van de Walle, Etienne (1998). Pour une histoire démographique de l'avortement. *Population*, vol.53, no.1-2, pp.273-290.

Van de Walle, Etienne (1999). Towards a demographic history of abortion. *Population: An English Selection*, vol.11, pp.115-132.

Van de Walle, Francine (1980). *One hundred years of decline: the history of Swiss fertility from 1860 to 1960*. Princeton, Princeton University Press.

Van Hoorn, W. & N.Keilman (1997). Birth expectations and their use in fertility forecasting. Population and social conditions, *Eurostat Working Paper* E4/1997-4. Luxembourg, Eurostat.

Vaupel, James (1997). *The demography of automobiles*. Paper to IUSSP General Conference, Beijing.

Viikberg, Jüri (1999). *(Koost) Eesti rahvuste raamat*. *Rahvusvähemused, rühmad ja killud*. Tallinn, Eesti Entsüklopeediakirjastus.

Vikat, Andres (1994). *Family formation in Estonia.* Publications of the Finnish Demographic Society, no.15. Helsinki.

Viires, Ants & Elle Vunder (1998). *(Koost) Eesti rahvakultuur*. Tallinn, Eesti Entsüklopeediakirjastus.

Vishnevski, Anatoli (1982). *Vosproizvodstvo naselenia i obtshestvo*. Moskva, Finansi i Statistika.

Vishnevski, Anatoli & Andrei Volkov (1983). (*Red*) *Vosproizvodstvo naselenia SSSR*. Moscow, Finansi i Statistika.

Volkov, Andrei (1997). Fertility surveys in the Baltic countries in the second half of the 20th century. *K.Katus, V.Stankuniene, A.Vikat (Eds) Demographic Development in Baltic Countries*. Special Issue of Revue Baltique. Vilnius, pp.49-63.

Waite, Linda (1980). Working wives and the family life cycle. *American Journal of Sociology*, vol.86, no.2, pp.272-294.

Weick, S. (1992). Determinanten des Auszugs aus der elterlichen Wohnung. *A..Diekman, S.Weick (Eds) Der Familienzyklus als sozialer Process*. Berlin, Duncker&Humboldt, pp.86-107.

Westhoff, Charles (1981). The validity of birth intentions: evidence from US longitudinal surveys. *G.Hendershot, P.Placek (eds). Predicting fertility*. Lexington, Lexington Books.

Whelpton, Pascal (1946). Reproduction rates adjusted for age, parity, fecundity and marriage. *Journal of American Statistical Association,* vol.41, pp.501-516.

Whelpton, Pascal (1954). *Cohort fertility: native white women in the United States*. Princeton, Princeton University Press.

WFS (1975). *Survey organisation manual*. Voorburg, International Statistical Institute.

Willekens, Frans (1980). *Multistate analysis: tables of working life. Environment and Planning*, vol.A12, pp.563-588.

Willekens, Frans (1992). The IUSSP software project. *Demographic software and micro-computing*. Liege, IUSSP.

Willekens, Frans & Igbal Shah & Jaswhanthal Shah & Paida Ramachandran (1982). Multistate analysis of marital status life tables: theory and application. *Population Studies*, vol.36, no.1, pp.129-144.

Willekens, Frans (1999). The life course: models and analysis. *P.Dykstra, L.Wissen (Eds) Population issues. an interdistsiplinary focus*. Dordrecht, Kluwer Academic/Plenum Publishers, pp.23-52.

Wrigley, Anthony (1986). Elegance and experience: Malthus at the bar of history. *D.Coleman, R.Schofield (Eds) The state of population theory*. Oxford, Basil Blackwell, pp.46-64.

Wrigley, Anthony & Roger Schofield (1981). *The population history of England 1541-1871*. Edward Arnold.

Yamaguchi, K. (1991). *Event history analysis*. London, Sage.

Zelinski, Wilbur (1971). The hypothesis of mobility transition. *Geographical Review*, vol.61, no.2, pp.219-249.